

821(477)'06

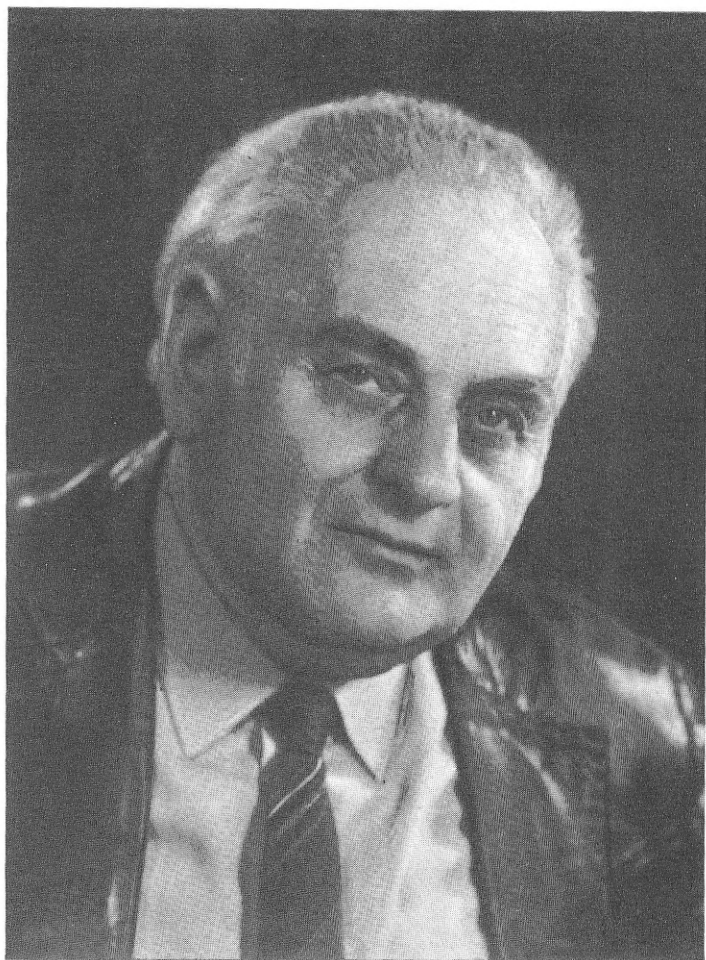
К-31

ВОЛОДИМИР

КАШИН

20th. 10th.

100. 100. 100.

ВОЛОДИМИР КАШИН

*Твори
в трьох томах*

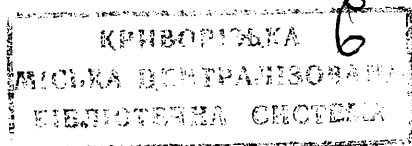
ТОМ I

ГНАНІ КРИЗЬ МОРОК
НАВЗДОГІН ЗА ЖИТТЯМ

Повісті

46076

01

10

Київ
Видавництво
художньої літератури «Дніпро»
1987

В первый том известного
украинского писателя
Владимира Кашина
вошла диалогия
«Гонимые во мраке»
и «Вдогонку за жизнью»
о трудных судьбах
советских людей во время
Великой Отечественной войны.

ЗАКАРБОВАНО В ПАМ'ЯТІ Й СЕРЦІ

Тече й тече Ворскла — лагідна, пресвітла річка дитинства, плине крізь дні й ночі, крізь роки, життя, долю, пам'ять. Згадується все, все, до найдрібнішого. Перед очима, як і раніше, як і завжди, яскраво постають прямовисні Колодяжні кручі, широке плесо перед млинами, високий, аж під хмари, осиковий гай, який спрадавпа всі називають Колісниковим. Забираючи в свої береги води Боромлі, Ворсклиці, Мерлі, Тагамлика та Коломака (скільки переказів, легенд та пісень складено про ці сибьохвильні притоки!), тече Ворскла повз густі ліси, рідці, незабутні Кобеляки, тече під сійчистими полтавськими зорями — до Дніпра, у вічність.

Отчому краю, річці свого дитинства Володимир Леонідович Кашиш (він народився 30 березня 1917 року) присвятив чимало схвильованих рядків. У ліричному відступі одного з романів прозаїк пристрасно стверджує: «Забути дитинство? Ворсклу? Це — забути самого себе...» Справді, хіба можна забути стару колпску на вервечках, калину під вікном, замшлу кришницю, пісок і шлюг, солодкі козельці й гіркі полин та молочай? Хіба можна забути зозулине кування, дорогу від батьківського дому в широкий світ, першу борозну, перше власноруч посіяне зерно, перший самостійно куплений окрасць житняка? В пам'яті й серці закарбувалися і навчання в школі колгоспної молоді, і нелегка праця слюсаря на славетному Харківському тракторному заводі. Після гулких цехів, запаху металу й мастила, жовтого світіння окалин, сиюватого блиску стружки, після серйозного, безкомпромісного робітничого гарту — студіювання наук на філологічному факультеті Київського державного університету. І, парешті, ще одна незабутня, вогнем обпалена життєва сторінка — Велика Вітчизняна війна.

У сорок першому він, рядовий Володимир Кашиш, став на захист рідної землі. Тоді ще ніхто не знав, що під тешилим надійним крилом солдатської шинелі захований маленький зшиток з начерками перших прозових мініатюр.

Були в тому зшитку не тільки описи побаченого, почутого, роздуми про життя і смерть, війну і мир, а й довірені тільки паперу спогади, мрії. Так день у день тривала сповідь рядового, потім офіцера перед своєю совістю, отчою хатою, рідною землею.

Під час Великої Вітчизняної війни В. Кашин — начальник радіостанції, командир взводу зв'язку, начальник оперативної групи розвідки батальйону — пройшов нелегкими фронтовими дорогами від Сталінграда до Угорщини.

У липні 1944 року над Дністром настало тимчасове затишшя. Спала напруга на спостережному посту, що розташувався на високій кручі. Впала нагода знову взятися за зшиток і олівець. «Сестра Ольга» — так називалося оповідання, яке після довгих вагань було надіслане В. Кашицим у журнал «Українська література» (нині «Вітчизна»).

Лист-відповідь головного редактора Ю. Яновського і дванадцятий номер часопису польова пошта принесла В. Кашину вже після знаменитої Яссько-Кишинівської операції, коли його частина опинилася далеко від Батьківщини, в Трансільванських Альпах. «Серед чужих гір лист Юрія Івановича був для мене як подих рідного краю, — згадує письменник. — Тремтячими руками я горгав журнал. Вірш Володимира Сосюри про Кірова, драма «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги, роман «Запорожці» Петра Панча... А ось і мов: «Сестра Ольга»... І вірилось очам, і не вірилось... А потім знову читав і перечитував коротенький, але такий дорогий лист — невеличкий аркуш паперу, на якому рівним, характерним почерком Юрія Івановича виладналися сині рядочки літер: «Пишіть, надсилайте, будемо друкувати...» Почалося листування, яке тривало до кінця війни.

Протягом звичайного 1945 року в журналі «Радянська література» побачили світ оповідання «П'ята куля», «Червоненко і Стукало», «У шпиталі». Чим же ці твори з виразними ознаками початківства привернули увагу автора «Вервишників»? Можна гадати, глибиною душевностію, щирістю, по-солдатеькому строгою, скупою фразою, конденсованим драматизмом, неповторними людськими долями. І правдою, тією суворою правдою війни, яка й нині сколихує серця.

Ранньої осені 1944 року В. Кашин написав новелу «Сам поховав» — високого трагедійного звучання розповідь про радянських людей, яких фашисти, відступаючи, гнали під конвоем на Захід. Був у гурті невільників і старий сивий чоловік. Під час короткого відпочинку він у розпачі вигукнув: «Послухайте мене... Я його сам закопав у полі за селом... Це свого Остапа, найменшого. Він не хотів їхати в Німеччину... Я його замурував, і він не зможе вийти без мене. Він живий іще, бо їсти взяв на п'ять день. Я його

сам мав відкопати... Хіба знав, що й мене, старого, поженуть... Живого поховав одними руками!» До конвоїра підійшов юнак і попросив: «Відпустіть старого! Жива людина гине!» У відповідь пролунала коротка автоматна черга. Юнак упав, а гурт бранців фашисти погнали далі, в далеку чужу сторону. Ідучи з усіма, старий чоловік, ні до кого не звертаючись, розпачливо повторював: «Я ж його сам закопав, сам поховав». Ці слова ще довго лунали над новільницьким шляхом. Вони й нині — в пам'яті письменника. Сьогодні мініатюра сприймається як болючий рядок літопису Великої Вітчизняної. Тоді, восени 1944 року, проста, сувора, без прикрас оповідь кликала до битви, до перемоги, стверджувала, що людина завжди, навіть перед лицем смерті, повинна лишатися людиною.

Листування з Ю. Яновським, зустрічі з видатним прозаїком, його батьківське піклування наклали виразний відбиток на твори молодого автора.

...Повоєнного дня, стоячи на стрімкій дніпровській кручі в розстебнутій шинелі, з кашкетом у руді, молодий офіцер, окрилений підтримкою відомого автора, подумки вклонявся сивому Києву, отчій хаті, лагідній Ворсклі, згадував бойові шляхи від Сталінграда до Альп, побратимів по зброї... Лежав у руїнах Хрещатик, скрізь чорпіли вирви від бомб і снарядів, усе здавалося, що жило війною. Та зненацька зовсім поруч пролунав дитячий сміх. Сміх, а не звичний плач, не крик, не передсмертний зойк. Дзвінкий, щасливий сміх бринів і бринів. Він змусив інакше подивитися навколо — на людей, дерева, мирне (уже мирне!) безхмарне, високо небо. Той сміх озвався в «Піонерах», «Товаришах», «Новенькій», «Дорученні» — перших оповіданнях, написаних після переможного салюту. Твори про дітей увійшли до збірки, яка так і називалася — «Після салюту» (1949).

Юна героїня оповідання «Піонери», твердо вирішивши стати льотчицею, шкодує, що наші пілоти вже побували всюди, навіть на полюсі. «Та, може, випадє їй летіти на якусь далеку, невідому планету, — розмірковує Гринка. — Вона подолає неймовірні труднощі, а таки виконає всі завдання: вона — звичайна дівчина з Голубівки, що над Ворсклою, — буде першою людиною, яка відкриє для рідної Батьківщини нову планету». А ось іще одна «звичайна дівчина з Голубівки» — Фрося. Вона також із суто дитячою безпосередністю не тільки мріє про майбутнє, а й думає про небо, яке простяглося над їхнім селом, над Уралом, Чорним морем; думає про звичайну й водночас незвичайну сільську вулицю: нею, розповідали старші голубівці, у вісімнадцятому році проїжджали на тачанках червоні партизани, потім прогуркотів перший в окрузі трактор, нею потужні машини возили метал і ка-

мін; думає дівчина про тих, хто вночі стріляв у німецький патруль, який простував цією ж такою сільською вулицею; думає про новий завод за Ворсклою... Нехай наївно, зате щиро, мовою юного серця висловлені тут причетність до загальнонародних справ, відчуття неперервності зв'язку часів. Такі вони були, рано змужнілі діти війни. В. Кашин щільно вдивляється у незахищені душі хлопчиків і дівчаток, стримано, без рожевих мазків змальовує їхні турботи, тривоги, взаємини з батьками.

Воєнні й повоєнні мотиви, світи дорослих і дітей міцно поєднались також у збірках «Мои друзья» (переклад на російську мову, 1953) та «Оповідання» (1956). Кращі твори з цих книжок і пилі приваблюють високістю дум та почувань героїв, дослідженням непростих людських доль. В оповіданнях немає вишуканих епітетів чи метафор, несподіваних сюжетних поворотів. Життя диктувало письменникові прості, сказати б, звичайні, буденні слова. Та в тих словах, настоящих на цілющих водах фольклорної кривинці, відбилися боріння й конфлікти початку п'ятдесятих років, зміни в характерах, біль совісті й пам'яті, гомін придніпровських кар'єрів, шум кленів, що вирости в отчому краї, плин рідної Ворскли. І цілком несподівано для читачів — лет дараби по Тисі, задума лагідних гір...

Буковина, її люди, самобутня культура давно привертала увагу В. Кашина. Ще студентом він захопився історією багатостраждального краю, вивчав його економіку, побут, звичаї, читав і перечитував твори Ольги Кобилянської.. Вперше все це відлуннялося в сповіданні «У науку», а пізніше — в романі «Дівчина долі шукала» (1957), написаному разом із журналістом В. Єфімовим.

Історія героїні роману Олени Руснак типова для молодих буковинців. Її життєвий, духовний шлях од затурканої, малописьменної наймички до передової робітниці — шлях тисяч юнаків і дівчат Західної України у перші повоєнні роки. «Здобутого щастя не віддамо нікому!» — ці слова Ольги Кобилянської, взяті за епіграф до роману, стають глибинним переконанням змужнілої героїні, відбивають нафос усього твору.

Що далі в минуле відходила Велика Вітчизняна війна, то владніше пам'ять і серце кликали назад, у вогненний вир, то частіше згадувалася клятва: «Якщо залишуся живим, неодмінно панину про все, що побачив і пізнав на війні».

І от 1959 року з'являється повість «З нами були дівчата», в якій письменник розповів про дівчат-воїнів, бойових посестер. Твір викликав жваве зацікавлення широкого загалу, кілька разів перевидавався українською та російською мовами. Повість привернула увагу читачів насамперед новизною матеріалу, його строго реалістичним трактуванням. Водночас великою мірою популяр-

ності твору сприяли виразно заявлені автобіографічні елементи, найрізноманітніші штрихи, деталі та подробиці, які відразу виказували, що автор — фронтовик, що він оповідає про особисто пережите, пропущене крізь душу, добре знане. І, нарешті, ще одна особливість, яку не можна не відчуту, — сердечність, щирість, лірична схвильованість письма.

Актуальній темі — виховання підростаючого покоління — присвячено гостропроблемний роман «На вечірньому пруді» (1962), антифашистську діалогію «Гнані крізь морок» (1964) та «Навздогін за життям» (1970).

Оцінюючи діалогію сьогодні, слід, безперечно, враховувати те, що письменник один з перших художньо освоював складну, багатомірну тему, на яку, вже після виходу повістей, з'явилося чимало інших самобутніх творів. Нинішнє, повторне прочитання діалогії дає змогу повніше усвідомити і своєчасність її появи, і гуманістичне спрямування та громадянський пафос історично правдивої розповіді про неймовірно важку долю юних бранців, силоміць вивезених до гітлерівського рейху на рабську працю.

Відірвані від рідної землі, народу, вони не зреклися Батьківщини, високих ідеалів, пронесли крізь безпросвітність неволі священну віру в перемогу над фашизмом. Цей мотив провідний. Його джерело — саме життя, обпалене війною, долі людей, які, потрапивши в рабство, не стали рабами, з честю витримали випробування на ідейну, духовну й моральну зрілість.

Внутрішній світ персонажів розкривається поступово, логічно. Штрих за штрихом увиразнюється несхитний, волелюбний характер Надійки. Дівчині лише шістьнадцять років, а вона вже пройшла «три кола пекла» — пересильні табори Любліна, Кракова й Ансбаха. Не меншого лиха зазнали інші герої, зокрема Володимир.

Як було написано (реальні факти) і як могло бути (домисел письменника) злилися воедино. Документальність — така поширена нині — не руйнує цілісності поетики діалогії, не лежить на поверхні, тим паче не скидається на формальний додаток, більш чи менш вдало вкраплений у тканину творів. Документальність — їхня першооснова. Вона не виставлена напоказ, а, сказати б, прихована, непомітна й невідчутна. Художня правда, виплавлена з правди життя, незмірно розширила діапазон охоплення дійсності. Ось чому сотні людей можуть назвати долі Надійки та Володимира своїми.

День у день над ними висіла загроза фізичної розправи, що далі, то більше ставали триби фашистського режиму націлювалися в найдорочче — душу, аби виталувати з неї все живе, святе, дороге. Володимирові й Надійці, іншим бранцям доводилося по-

стійно, пенастанно відстоювати себе, власну гідність, право називатися людиною.

Зовнішній перебіг подій у діалогії нерозривно поєднаний із містким психологічним малюнком вивіреною сукупністю деталей. Оповідь ущільнена, точно сфокусована на головному — суворій хроніці страждань і боротьби. Прозаїк не уникає несподіваних сюжетних поворотів, гострих зіткнень, але насамперед його цікавить напружене пульсування почуттів і думок героїв. І в цьому — вияв справжності їхнього життя, взятого в шори підневільної праці, поверженого в задушливі штольні гітлерівського рейху.

В. Кашип тактовно передає глибини людських переживань, делікатно, без натяжок і фальші змальовує кохання Надії та француза Віктора. Для стриманого ладу об'єктивного, начеб відстороненого, письма прозаїка чужі як сентиментально-співчутливі інтонації, так і гучні фрази, тріскотлива риторика.

Цілком закономірно й природно розмова про безіменного юнака («Жива людина гине!»), Надійку та Володимира переросла в роздуми про ідеали, поривання, проблеми сучасної молоді. Цій темі, зокрема, присвячено роман В. Кашипа «Тайники розкриваються вночі» (1967). Це багатопланове, художньо зріле полотно стало етапним у творчості прозаїка. Уже в гостросюжетній, з пригодницькими елементами оповіді «На вечірньому пружі» письменник підійшов упритул до складних моральних проблем сучасності, зосередив увагу на відкритому протистборстві добра і зла, правди і кривди, високості духу і ницості. Та саме романом «Тайники розкриваються вночі» В. Кашип розпочав естетичне освоєння незнайомої досі для нього і для українського читача тематики — діяльності правоохоронних органів, змалював нового в українській літературі героя — працівника міліції, вперше випробував сили в «загадковому», хоча й популярному серед читачів, жанрі детективу.

Сюжет роману напружений, із несподіваними ходами, складними відгалуженнями. Автор то розгортає захоплюючу історію викриття великої злочинської зграї, що звила гніздо на малопримітній київській фабриці, то досліджує життєпис валотника Жукова-Гармаша, то занурюється в духовний світ його сина, молодого інженера Юрія Гармаша, який за комсомольською путівкою пішов працювати в міліцію. А ще прозаїка цікавлять непрості взаємини між підполковником Вовченком і майором Дроздовим, Юрієм Гармашем та Інною. Чимало сторінок присвячено діяльності дружинників, життю молодих робітників фабрики, коханню Василя Гончаренка і Марини.

У романі зроблено точний соціологічний зріз громадянського, морального, зрештою, духовного падіння Божка, Басистого, Штрома, Бородкіпа та інших махінаторів. Такої великої, вміло органі-

зованої, по-хижацьки зажерливої злочинської групи ще не було змальовано в нашій прозі. Чимало суто кашинського як у зображенні службових стосунків працівників відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, так і у виокремленні генеалогії тих, хто, переступивши закон, опустився на дно життя, в розвінчанні філософії наживи, культу грошей.

Перший, один із перших... І це саме так. Бурхливий розвиток детективного жанру розпочався у нашій країні приблизно в середині шістдесятих років. Саме тоді з'явилися присвячені діяльності міліції та прокуратури твори П. Шестакова, Є. Рисса, братів Вайнерів, А. Адамова. Чільне місце серед тогочасних публікацій зайняв роман В. Кашина «Тайники розкриваються вночі», автор якого пізніше зауважив на сторінках «Літературної України»: «Радянський, зокрема український, детектив не мав класичних попередників, якихось традицій, своєї, одмінної від інших, «цехової» чи «кастової» замкнутості. Великою, єдиною школою для представників цього жанру була і є школа реалізму, критичного і соціалістичного. Ось чому наш детективний роман має багато рис роману соціального: заглиблення в життя, розкриття психології героїв, боротьби добра і зла, правди і кривди. Все це робить детектив суспільно значимим явищем мистецтва».

Критика зустріла роман «Тайники розкриваються вночі» прихильно, щоправда, не без обмовок. Автор однієї із статей, позитивно оцінивши новинку, з великим жалем констатував, що вона написана в «пригодницькому ключі». Що ж, дослідники ще тривалий час не розмежовуватимуть детективні і пригодницькі твори, зараховуватимуть детективи до так званого розважального читива. Детектив був новим явищем в українській літературі, а нове сприймається не відразу.

Інакше вважав В. Кашин. Він уже на початку шістдесятих років був твердо переконаний, що детектив — повноправний літературний жанр, що твори, написані за його законами, не потребують ніяких зняжок. Пізніше в статті-сповіді «Як твориться детектив» прозаїк сформулював своє кредо так: «Сюжет детективного твору не є штучним нализуванням загадкових і трагічних деталей і наповненням страхіттями, що вражають уяву. Сюжет, я б сказав, реалістичного детективу може вирости тільки з правдивих, життєвих, взаємопов'язаних обставин... Мені видаються безпредметними і суперечки навколо отого: детектив — «гра», до якої письменник залучає читача, чи серйозна література, і докори критиків авторам пригодницьких творів, нібито захоплення читачів цією літературою, читабельність її пояснюється легковажністю викладу й, так би мовити, легкістю сприймання... Не тільки гострий сюжет, кримінальна історія захоплюють читача...»

Отже, важить не кримінальна історія... А що ж? На думку письменника, соціальне пачало детективу, дослідження проблем сучасності, боротьби нового з віджилим, старим, повпокривний образ позитивного героя.

Роман «Тайники розкриваються вночі» засвідчив, що В. Кашин належить до того типу прозаїків, творчість яких з роками збагачується, розбудовується, стає зрілішою, набуває нових якостей. Яскравим підтвердженням цього стала «головна книга» письменника — цикл детективів про підполковника Коваля, об'єднаних спільною назвою «Справедливість — моє ремесло».

Цикл складався поступово, протягом тривалого часу. Нані без сюжетно самостійних і воднораз типологічно споріднених, взаємопов'язаних романів «Вирок було виконано» (1968), «Таємниця забутої справи» (1973), «Тіні над Латорицею» (1975), «Чужа зброя» (1978), «По той бік добра» (1980) та «Сліди на воді» (1983) вже не можна уявити надбань не тільки української, а й усієї радянської прози в царині детективу.

Слід зазначити, що для цього жанру циклізація характерна здавна — пригадаймо бодай твори Едгара По, Конан Дойля, Жоржа Сіменона, Агати Крісті, а в радянській літературі — Ю. Семенова, А. Адамова... В. Кашин збагатив і розвинув традицію циклізації, кожним із шести романів своєрідної серії вніс щось нове в постику жанру.

Останні твори прозаїка об'єднуються в цілісну структуру генеральною ідеєю — утвердження істини, справедливості й добра, вяскрізним образом головного героя підполковника Коваля, дослідженням однієї й тієї ж сфери — діяльності органів охорони правопорядку. Схожа архітектоніка романів: вони будуються як протистояння світоглядів, характерів, моральних цінностей. Ще одне своєріднующе пачало — вироблена протягом довгої літературної праці, в суті своїй незмінна манера письма.

Цикл охоплює великий історичний відтинок — від уже далеких двадцятих років до сьогоднішнього. З роману в роман, ставлячи в центр зображення розслідування певного злочину (типовий прийом детективу), прозаїк веде розповідь не тільки й не стільки про розп'ятування тієї чи іншої кримінальної справи. Автора насамперед цікавлять герої як неповторні особистості, долі, в яких відбиваються складні суспільні й моральні проблеми. Кримінальна історія стає приводом для громадянської пристрасної розмови про наше сьогоднішнє, сучасників, їхні ідеали, погляди, мрії. То відвертий, то прихований, але завжди непримиренний, безкомпромісний двобій світоглядів, зіткнення різних позицій, способів життя сприяють поглибленому розкриттю визначального в психології, духовному світі, вдачі героїв.

З особливою увагою, незмінною щирістю, сердечністю та проникливістю В. Кашин змальовує в циклі свій здавна улюблений тип особистості — самобутньої, глибоко гуманної, послідовної в принципах і переконаннях. Таким перед нами постає передусім підполковник Коваль. Водпораз письменник сприймає людину в усіх поліфонічних виявах її внутрішнього світу, в суперечностях, ваганнях, душевному сум'ятті. Прозаїк не квапиться розставляти крапки над «і», прямолінійно таврувати навіть тоді, коли розповідає про долю тих, хто не витримав випробувань, помилвся, оступився на життєвій дорозі. Збагнути сутність людини, виважити «за» й «проти», дослідити, чому сталося так, а не інакше, — ось правило, якого постійно дотримується автор.

Особа і суспільство — давнє, незмінне осердя зацікавлень прозаїка. Вони доволі виразно відбилися в романах «На вечірньому прюзі», «Тайники розкриваються вогні», але, думається, найповніше реалізувалися в циклі соціально-психологічних детективів про підполковника Ковалья.

Так, у багатоплановому романі «Тасмниця забутої справи», в якому йдеться про становлення радянського кримінального розшуку, події двадцятих років і наших днів, В. Кашин порушує гостру проблему відповідальності людини перед собою й суспільством, акцентує на спадкоємності поколінь, традицій, ідеалів, на тому, що і добро, і зло, посіяні давним-давно, неминуче відлуняться в майбутньому.

Непросто склалася доля сільського хлопчини, а на схилі життя відомого селекціонера Решетняка. Після Великого Жовтня він самовіддало працював у міліції, та через інтриги есера Козуба, причетного до пограбування банку, змушений був піти з органів охорони правопорядку. Проте паклени не похитнули Решетняка. Він не зрікся високих ідеалів, завжди вірять у торжество добра й справедливості. Справу про пограбування банку, яку розпочав свого часу Решетняк, через довгі роки завершив підполковник Коваль. Він викрив Козуба, довів, що саме колишній есер уже в наші дні вбив Гушака — співучасника давнього злочину.

Якщо в «Тасмниці забутої справи» досліджується крах політичних планів, життєвої філософії есерів, анархістів, українських буржуазних націоналістів — усіх тих, хто боровся проти об'єднання радянських республік в єдину державу, то в романі «Тині над Латорицею» простежуються криваві шляхи фашистів і неофашистів.

Оповідь починається із загадкового вбивства Каталін Іллеп та двох її доньок. Хто міг вчинити це в маленькому тихому містечку над закарипатською річкою? Увагу працівників кримінального розшуку привертають брат Каталін Іллеп, рецидивісти Довгий і Клоун,

колишній чернець Симеон. На допомогу місцевим колегам з Києва приїздить підполковник Коваль, який урешті-решт і викриває злочинця Карла Локкера.

Пригадується перше враження від роману. Твір був прочитаний, як кажуть, на одному диханні. Просто-таки захопило вміння прозаїка розгортати стрімкий сюжет, давати неав'язливі характеристики героям. І водночас щось викликало внутрішній опір, видавалося зайвим. Що саме? Зустріч Ковалю з фронтним другом Антоновим, розлогі екскурси в минуле, побічна лінія Тапі Красовської та Павла Онищенка, барвисті картини природи? Все це, на перший погляд, порушувало закони жанру, виходило за чітко визначені теорією рамки «чистого» детективу — так званого детективу-ребуса.

Одне слово, обстоюючи чистоту жанру, мимоволі відкидаєш чи не найдорогоцінніше в творі — його багатоплановість, сюжетну розгалуженість, сповнений реального життя фактаж. Тільки пізніше, коли з'явився роман «Чужа зброя», зіставивши опубліковані на той час твори циклу, розумієш, що прозаїк цілеспрямовано, послідовно порушує капопи детективу, розсуває рамки жанру, широко використовує прийоми «серйозної», насамперед соціально-психологічної, прози.

Це стосується, зокрема, й роману «Чужа зброя», в якому В. Кашич, розгортаючи заплутану кримінальну історію, пов'язану з трагедією на хуторі Вербівці, групує події так, щоб, кажучи словами письменника, «мати можливість голосно протестувати проти убивства духу людини, проти таких вад, як пияцтво, зобони, релігійний дурман».

Багатоплановістю відзначаються також романи «По той бік добра», який оповідає про найбільшу втрату людини — втрату Батьківщини, та «Сліди на воді», наснажений актуальними роздумами про охорону навколишнього середовища.

Шість творів про підполковника Ковалю становлять осяжний, структурно цілісний цикл. Водночас вони цілком самостійні, аж ніяк не схожі один на одного. Шість своєрідних кримінальних історій, шість різних соціально-психологічних досліджень, людська комедія і людська трагедія, і, нарешті, шість жанрових різновидів: «Вирок було виконано» — психологічний детектив про драматичне вивраження випадково допущеної під час слідства помилки, «Гасниця забутої справи» — детектив-ретро, «Тіні пад Латорицею» — політичний детектив, «Чужа зброя» — побутово-соціальний детектив, «По той бік добра» — соціально-політичний детектив, «Слід на воді» — психологічний детектив зі значними ліричними і публіцистичними вкрапленнями.

Неабияквм художнім досягненням В. Кашина став головний

герой циклу — підполковник Дмитро Іванович Коваль. Уже на сторінках першого роману «Вирок було виконано» це сформована, духовно багата, з великим життєвим досвідом людина. Воднораз слід наголосити, що, не приховуючи свої любові до героя, автор не ставить його на котурни, не вдається до плакатних мазків, рожевих барв, які ще нерідко зустрічаються в творах про працівників міліції, суду та прокуратури. Навпаки, у всіх романах циклу послідовно наголошується на заземленості образу. Душевність, делікатність, простота чи подеколи й удавана простакуватість (скажімо, в стосунках із донькою), далеко не героїчний, тим більше не геройський вигляд. Усе це не графаретне, інколи навіть несподіване, викликає в шанувальників детективу довірливе, прихильне ставлення до підполковника Ковалья. Навіть є свідчення, що читачі пишуть листи до Дмитра Івановича, зачитують, в якому управлінні він працює.

Підполковник Коваль займається особливо складними випадками, заглиблюється в суть справді нелегких, а часом і виняткових кримінальних історій. На те чи інше завдання він вирушає не тільки як спеціаліст, професіонал вищого класу, а й як громадянин, комуніст. Кожен вчинок Дмитра Івановича вивірений на терезах законності, а отже, й людяності, справедливості, чесності. Нерозривність цих понять підполковник Коваль обстоює завжди і в усьому.

Приваблюють його чіткі переконання, віра в перемогу добра, торжество істини. Багатий внутрішній світ, життєва позиція, ідеали головного героя розкриваються й під час з'ясування причин тієї чи іншої трагедії, і в ставленні до колег, і в розмовах з тим, хто так чи інакше причетний до злочину, і в роздумах на самоті.

Письменник переконливо розкриває метод розслідування, до якого вдається підполковник Коваль, — скрупульозно вивчає середовище, де скоєно злочин, докладає всіх зусиль, щоб встановити істину. Головний герой циклу романів «Справедливість — моє ремесло» твердо переконаний: «Злочин завжди залишає сліди. Навіть на воді».

Грунтовне знання матеріалу, великий письменницький досвід дали змогу В. Кашину всебічно, в неповторних деталях змалювати суспільно значущу працю підполковника Ковалья, правоохоронних органів.

Прозаїк не обминає й недоліків у роботі працівників міліції та прокуратури. Особливо непокоять автора безвідповідальність, душевна черствість, байдужість до людини, її долі, майбутнього.

У всіх детективах циклу більшою чи меншою мірою досліджуються тіньові сторони життя — злочини, різноманітні порушення закону, моральні падіння, відступи від високих ідеалів. І що ж?

Кожен твір зокрема і цикл загалом пронизані світлом, душевністю, тією чистотою та людяністю, які завжди були притаманні радянській літературі. Позитивне, стверджуюче начало детективів В. Кашина — від його чіткої громадянської позиції, розвинутого чуття міри. Не прикрашуючи життя, часом занурюючись у дослідження просто-таки ганебних людських падінь, письменник вибудовує розповідь так, що в ній домінує лейтмотив усього циклу — віра в незнищенність добра, торжество справедливості, нетлінність краси.

Критики, загалом схвально оцінюючи кожен новий роман, як правило, звертали увагу не тільки на свіжу тематику, виразно окреслені характери, гострий сюжет, а й на цей лейтмотив детективів прозаїка, їхнє соціальне начало. Мав рацію, зокрема, російський радянський критик С. Плеханов, коли наголошував: «Український Мегре, зображений Володимиром Кашиним, розв'язує моральні проблеми, а тому загальний зміст романів письменника не вкладається у «виробничу» (є і міліцейське виробництво!) схему, а художній підсумок виявляється набагато значпішим від суми слідчо-процесуального рівняння, яке вирішує сищик».

Так, цикл В. Кашина насичений роздумами про добро і зло, правду і кривду, севс людського життя. Автор не цурається документальних матеріалів, розлогих публіцистичних та ліричних виступів, з любов'ю подає картини природи. Про те, що детективи прозаїка виростили на ґрунті традиційного соціально-психологічного роману, свідчать також використані в них принципи характеротворення і дослідження внутрішнього світу героїв.

Своє розуміння естетичних принципів, жанрових таємниць детективу В. Кашин відстоює здавна, відстоює послідовно, цілеспрямовано — і в самих романах, і публіцистичних роздумах, інтерв'ю, виступах перед читачами. У вже згадуваній статті «Як твориться детектив» прозаїк зазначає: «Деякі молоді автори вважають: досить грамотно переписати кримінальну справу — і вийде пригодницький твір. У такому разі з-під пера з'являться не повість чи роман, а тільки більш-менш белетризований міліцейській протокол, який ніколи не стане твором мистецтва».

В. Кашин загалом швидко виробив власну поетику. Для неї, зокрема, характерні вагома, ще зовсім не освоєна або принаймні малоопробована, співзвучна часові тема, зіпертий на документальне підґрунтя гострий сюжет, стримане, але не без настельних тонів письмо. Звичайно, непросто впізнати в зрілому, впевненою рукою вивершеному циклі «Справедливість — моє ремесло» автора збірки «Після салюту». Та все ж щирий ліричний струмінь перших, ще воєнних і пововнних, оповідань не раз і не двічі відлунюється, бринить у детективах серії, начеб опромінює, зігрівас

їхню, за традицією жанру, строгу, логічно виважену структуру.

Доробок В. Кашина плідний, розмаїтий. Письменник заявив про себе творами для дітей, активно працював у царині аналітико-реалістичної прози, публіцистики, звертався до драматургії (п'єси «Легкі гроші», 1971, «День народження», 1983). Найповніше, найвиразніше його хист розкрився в жанрі детективу. Романи, об'єднані в цикл «Справедливість — моє ремесло», принесли авторові заслужене визнання. Вони перекладені російською мовою, виходили в братніх республіках та зарубіжних країнах. Прозаїка удостоєно літературних премій Спілки письменників СРСР та Міністерства внутрішніх справ СРСР, Спілки письменників України та МВС УРСР. Нині ім'я В. Кашина невіддільне від розвитку й утвердження радянського, зокрема українського, детективу.

Пора зрілості вимагає особливої зосередженості, напруженої праці. На робочому столі — нотатки, чернетки нового твору. Чимось схожі вони на той заповітний зшиток, з яким ішов майбутній письменник фронтовими дорогами, аркуші з якого, складені в солдатські трикутники, читав Ю. Яновський. Коли випадає стояти над Ворсклою, думається про нього, незабутнього літературного вчителя, а ще про отчу хату, життєві шляхи, ненаписані книги. А Ворскла, лагідна, пресвітла річка дитинства, тече й тече — крізь пам'ять, долю, життя.

Микола СЛАВИНСЬКИЙ

ГНАНІ КРІЗЬ МОРОК

Повість

Пролог

Ми познайомилися випадково на мальовничому мисі Піцунда.

Кілька днів я спостерігав за невисокою, по-дівочому стрункою вродливою жінкою, яка дуже рано, коли сонце косим промінням своїм ще ледь ковзало по морю, чіпляючи горішній смарагдово-рожевий шар води, приходила на безлюдний берег, а десь о десятій уже поверталася лісом у селнще.

Удруге біля моря вона з'являлася вже надвечір, коли сонце, пройшовши над мисом, схилилося до опуклого морського обр'ю, забираючи з собою спеку.

Вона завжди була сама, хоч вираз її милого обличчя не давав жодних підстав вважати цю жінку відлюдком.

З'явившись на пляжі, вона невимушено, навіть якимось діловито роздягалась і рішуче прямувала до води у своєму блакитному купальнику. Наприкінці вересня море вранці холоднувате навіть біля берегів Абхазії. Але жінка заходила у воду без будь-якої манірності, звичайних «охів» та «ахів» і, трохи поплававши, немов виконавши приписану процедуру, неквапно поверталася на берег.

Іноді, перед заходом сонця, вона сідала на великий витрений роками камінь і дивилася в червоно-сіне море, в якусь одну точку, і тоді мені здавалося, що то не жива людина, а скульптура митця, який хотів втілити в камені людську задуму.

Чимось,— я не зрозумів спочатку чим саме,— ця самотня жінка відразу зацікавила мене.

Складалося враження, що, заглиблена у свої думки, вона не помічає нічого навколо. Здавалося, все, що вона робить: приходить до моря, купається, прогулюється в лісі,— не забирає її уваги, виконується якимось механічно. Щоправда, кілька разів я помічав, як роздуми відступають від неї, і тоді, звеселіла, вона грається з хвилиною або, набравши у жменю барвистих камінчиків, кидає їх у море.

Стриманість і самоповага, яка відчувалася в кожному жесті цієї жінки, в її рухах, у погляді, її поспішна зосередженість якимось не дозволяли мені заговорити до неї, хоч на відпочинку, як і в дорозі, люди знайомляться швидко і просто, мовби відшкодовуючи те, що доля зводить їх на короткий час.

Я довго чекав нагоди для знайомства, побоюючись, щоб жінка не прийняла мене за курортного зальотника, і ніяк не міг дочекатися. Водночас я відчував, що не прощу собі, якщо так і не поговорю з цією людиною.

Врешті вирішив: найкраще відверто звернутись до неї. Так я і зробив, ніяковіючи при цьому.

Вона відповіла сердечно і щиро:

— Прощу. Іноді й справді самота дуже гнітить.

Виявилось, що Надія Сергіївна теж із Києва, і це якимось зблизило нас.

Тепер майже щодня після обіду ми прогулювалися разом біля моря по асфальтових доріжках заповідного реліктового лісу, що був останнім залишком на землі сосен далекого геологічного періоду.

Кожне дерево мало тут металеву пластинку з порядковим номером; ці дерева, не схожі ні на які сучасні породи, збереглися, крім Піпунди, ще тільки в одному місці на земній кулі — десь на узбережжі Середземного моря.

І справді, сосни були незвичайними: високі могутні стовбури, чорні шишки і дуже довгі м'які хвоїнки, що аж вінк не нагадували тверді, колючі шишки сучасної сосни.

Весь час опадаючи і набираючи не жовтого, як звичайна глиця, а якогось густо-коричневого з червонувато-мідним відтінком кольору, ці хвоїнки вкривали землю м'яким пружним килимом.

Від самої думки, що прогулюєшся лісом, який ріс, коли на землі ще не було людей, набігали роздуми про вічні категорії, вічні попиття, про життя та смерть і, безперечно,

про любов. Адже вона має на менше право на вічність, ніж її ворогуючі сестри — життя й смерть.

Ми теж не уникли цих тем.

Власне, майже завжди говорив я, а моя мила товаришка тільки слухала, час від часу поглядаючи на мене своїми трохи довгастими задуманими темно-карими очима, в яких, здавалось, відбивався і стародавній ліс, і завжди мінливе море.

Іноді, на короткий час, я звеселяв свою супутницю яким-небудь жартом, і тоді її уста тремтіли сміхом, на верхній губі утворювалися неглибокі милі ямочки й ніжний посміх осявав все обличчя, ніби підкреслюючи вроду цієї жінки.

З Надією Сергіївною було якось легко і просто, навіть коли вона ставала зосередженою і мовчазною: здавалося, наче вона так і випромінює душевну щедрість.

І все ж я розумів, що, слухаючи мене чи навіть посміхаючись у відповідь, вона не може звільнитися від якихось своїх думок. Іноді здавалося, що розмова втомлює і обтяжує її і тільки з ввічливості вона не говорить мені про це, лише обмежується коротким «так» або «ні» і наче відходить із своїми почуттями в якийсь інший, не відомий мені світ. Але й у такі хвилини вона незмінно залишалася спокійною, без найменшої дратливості сприймала незграбні спроби потішити її і не втрачала притаманної їй ласкавості.

Я губився у здогадках. Які думки не дають їй спокою, що мучить її?

Одного разу, коли ми прогулювалися понад морем і я про щось жваво розповідав, вона раптом тихо скрикнула і схопилася рукою за голову.

— Що з вами? — злякався я.

— Нічого, нічого, — відповіла жінка. — Проведіть мене, будь ласка, додому!

Другого дня вона знову була, як завжди, спокійною. Задумливо посміхалася сонцю, морю і на моє запитання про здоров'я невизначено відповіла:

— З ким не буває... Мені вже добре.

Якось відпочиваючи з Надією Сергіївною на пляжі, я звернув увагу на широкий довгий шрам на її лівій нозі. Чим дужче загоряла жінка, тим виразніше вирізнявся він своєю білістю. Не стримався, запитав:

— Що це у вас?

Вона ледь здригнулася і насторожено звела на мене очі.

— Пам'ятка далекої юності.

Мені здалося, що я зачепив за болюче місце, і цього разу розпитувати її більше не наважився.

Через кілька днів, коли я знову заговорив про шрам, вона раптом сказала:

— Гаразд, розповім. Є речі, про які не хочеться згадувати, але...

Вона помовчала кілька секунд, зітхнула і, ніби виправдуючись, додала:

— Біля моря, під цими стародавніми соснами, на самоті, хочеться поділитися з іншою людиною своїм душевним болем і цим полегшити серце... Ходіте у затінок.

Ми пазбирали м'якої глици і сіли обличчям до іскристого безкрайнього моря, що, немов велетенський ласкавий звір, вигнуло спину і, покірно муркочучи, уляглося біля наших ніг.

Не зводячи очей з легеньких хвилюнок, що рівномірно набігали на берег ніби тільки для того, щоб лизнути блискучі камінці, і знову навіки загубитися в морі, тихим голосом, наче ще вагаючись, чи варто гортати сторінки свого життя перед сторонньою людиною, вона почала розповідати цю історію...

Розділ перший

1

— Ві хайст ду?¹ — закричав над головою комендант.

— Надя...

Дівчина відповіла не підводячи погляду. Перед її очима — дві пари чобіт: одні, хромові, блискучі, широко розставлені — коменданта біржі Тільзе, другі — грубші, не такі сліпучі, з прилиплим до носків і каблуків піском. Очам, що звикли до півтемряви табірної барака було боляче дивитися на сонячні плямки, що завмерли на масних чоботях коменданта. Перевела погляд на свої ноги — босі, брудні, у виразках.

Раніше вона як дивилася на кого, то все у вічі, в обличчя. А тепер уже скільки часу бачила тільки ноги, ноги і ноги, бо не мала права підвести голову.

— Шнель, шнель!² — закричав комендант, щось черкнувши у списку, і штовхнув Надійку у плече.

Вона зрозуміла, що треба йти.

¹ Як звуть? (Тут і далі переклад з німецької).

² Швидко!

Німець-селянин прямував до брами. Вона оглянулася на довгий ряд людей, серед яких ходили гробсауери¹, вибираючи собі невільників, на мур, що огороджував біржу і за яким виднілися гостроверхі дахи, наче повтикані у холодне весняне небо. Неподалік билася у нервовому припадку жінка, яку розлучили з дочкою.

Надійка пішла по холодній землі, ще не відталій під першими променями молодого сонця.

Біля брами німець зупинився.

— Наді!

Селянин уважно дивився на неї, ніби роздумуючи, чи не помилився, вибравши собі це дикувате шістнадцятирічне дівча.

Тепер і Надійка побачила свого хазяїна: рудий чоловік, з широким, білим, немов не випечене тісто, обличчям, вкритим ластовинням і прикрашеним голубими очима. Втім зараз їй було байдуже до того, який вигляд має гробсауер, байдуже до всього на світі. Дургангслагері², в яких мало хто виживав, зробили свою справу.

За спиною у Надійки вирувала біржа — у повітрі завис густий гомін голосів. Надійка оглянулася — там залишилася її подруга Юля.

Німець щось пробурчав і, взявши біля будки велосипед, повів його на вулицю. Дівчина пішла слідом.

Містечко було невеличке — кілька рівних, чистеньких, забрукованих вуличок. Одна з них вела до залізничної станції. Обабіч стояли акуратні одно- і двоповерхові будинки, схожі один на один, всі чужі й холодні, хоч над багатьма з них курився димок...

Німець ішов попереду і все горбився над своїм велосипедом. Перед очима Надійки підстрибував руль, а на ньому — великі, наче припухлі руки з синіми жилками; крутилися велосипедні колеса з сірим, налиплим на ободі піском.

В якусь мить, коли вийшла за обнесений дротом мур, їй здалося, що вона знову вільна, що табори, тортури, страх смерті — то був лише тяжкий сон.

Вона навіть озирнулася, наче впізнаючи місцевість і міркуючи, чи далеко додому. З німецьких котеджів: з вікон, від ганків, з дверей — дивилися на неї цікаві і відверто ворожі очі.

---

¹ Заможні селяни.

² Пересильні табори в Німеччині для невільників.

Тоді враз погасла, зрозумівши, чому селянин не конвоює її, а йде попереду, навіть не обертаючись.

На маленькому, немов іграшковому, вокзалі, незважаючи на тісняву, було тихо. Статечний садівник, наслідуючи, морочився на пероні біля ящика з розсадою квітів. Німці спокійно гелготіли по-своєму, а полонені батраки, такі самі, як Надійка, похмуρο мовчали.

Потім містечко і станцію заповнив м'який малиновий дзвін. Дзвонили на кірсі, що звела високо в прозоре небо свій гострий шпиль. Бам... бам... бам...

Врешті дзвони затихли. Навколо стало так тихо, сумірно, що якби не вони, ці обшарпані, погорьовані невільники, сірими плямами вкраплені серед акуратних німців на чепурному, залитому сонцем пероні, могло б здатися, що над усім світом панує тиша і злагода, що немає ніякої війни, смерті, відчаю, нема й не було порожніх обгорілих вокзалів, повз які котився зі сходу ешелон невільників і на яких вітер ганяв сміття та попіл.

Підїхав поїзд з маленькими вагончиками.

— Гее ін ден ваген, — сказав німець, кивнувши на поїзд. — Шпель!¹

Зрозуміла нехитрий зміст цих слів, слухняно пішла за ним.

У вагоні було вільно. Німці порозсідалися із своїми кошиками та чемоданами на довгих, як у трамваї, лавах. По кутках і на проході юрмилися привезені з різних країн батраки.

Вагон гойднувся, і колеса спочатку неквапливо, потім частіше застукотіли по рейках. Надійка притулилася до холодної стінки, заплющила очі.

Від слабості завмирало серце. Здавалося, що несе її кудись неблаганна сила, підкидає, крутить, перевертає перед тим, як затягти у вир. В голові не було думок. Тільки відбивалося ритмічне порипування вагончика і рівний стукіт коліс. Відколи її схопили в Києві і замкнули у товарний вагон, навколишній світ перетворився для неї в неблаганний стукіт коліс, з кожним ударом яких вона все далі котилася у безвість.

Ці одноманітні звуки переслідували її, впліталися у короткі сні, обривали їх. Стук-стук, стук-стук — і так без кінця і краю...

---

¹ Іди у вагон! Шведко!

Звідусіль долітала розмірена, трохи рикаюча мова. Перемагаючи слабість, Надійка розплющила очі. Спідлоба огляділа німців. Як вони схожі на звичайних людей! У всіх задоволені обличчя, спокійний погляд, акуратний одяг.

Селяни спочатку причіпливо розглядали бранців, потім перестали звертати на них увагу.

У кутку весело жартували двох дівчаток. Такі, як і вона, ровесниці. Такі ж руки, плечі, обличчя. І одягнені не дуже пишно. Звичайні дівчата, хоч і німкені. Яка ж то різниця між ними і нею?

Не могла досягнути, що такого зробила вона у своєму короткому житті, що між нею і цими дівчатами звелася не видна оком, але нездоланна стіна, чому навіть повітря, яким усі зараз дихали у вагоні, наче було неоднакове.

Вона не могла цього зрозуміти. Досі для неї всі були рівні: німці, французи, білоруси, євреї, грузини. З хорошими вона дружила, з поганими не водилася і ніколи не думала про їхню національність.

На мить ворухнулася надія: може, цивільні німці не такі як німці-солдати.

Стук-стук, стук-стук. Стукіт коліс і удари власного серця. Тільки колеса стукотять дужче, ніж серце, яке після юшки з брюкви, після дургангслагерів, після всіх злущань наче й битись стало тихіше.

З поїзда вийшли на такій самій, як і перша, маленькій чепурній станції. За кількома котеджами, поставленими у ряд, наче по шнурочку, до самого обрію простелилися чорні й зелені лани. Долину перетинав широкий шлях, посипаний гравієм і обсаджений деревами.

Рудий бауер поклав руки на велосипед. Знову побігло перед очима дівчини заднє колесо, наздоганяючи важкі хаязьські чоботи.

Незабаром пімець зупинився.

— Гее форвертс,— сказав він Надійці.— Шнелер¹,— і, кивнувши на шлях, витяг сигарети.

Надійка пішла. Швидко, не оглядаючись. Весняне сонце вже підбилося вгору, озимина смарагдово заіскрилася обабіч, і вітер тепло повіяв в обличчя. Несподівано закалатало серце, мимоволі пришвидшила крок.

Вже далеченько забігла, коли почула за собою шерех шин. Бауер наздогнав її і повільно поїхав поруч.

---

¹ Іди вперед! Швидко!

Потьмарилось сонце, зблякли хліба, вітер шпарко вдарив по голих ногах, холодно пройняв до кісток, загрозливо зашумів у кронах високих тополь. Все навколо знову стало чужим, ворожим: і тополі, і лани, і високе прозоре небо. Здавалося, у самому повітрі затаїлася якась невидима для неї загроза.

Німець поїхав вперед, перетворився в чорну пятку на шляху. Коли б літо, сховалася б у високих хлібах — нехай шукають. А так? Куди подінешся? Немов відповідаючи її думкам, цяточка на шляху застигла. Бауер зупинився, чекає її.

Село в долині здалося дивним.

Рівні вулиці, утрамбовані щебенем і гравієм. За високими будинками аж до смуги синього лісу — лани. Жодний клаптик землі не гуляє. Поля так тісно туляться до будинків, наче хочуть випхатися в самісіньке село.

Тільки-но Надійка слідом за бауером минула перше подвір'я, як побачила німкеню, яка гукала від хвіртки:

— Гер Зондерман! Вер іст дас? ¹

— Айне русіше медхен ²,— відповів німець.

Жінка щось пробурмотіла, але слів Надійка не зрозуміла, хоч і добре вчила німецьку мову в школі.

Потім ще якийсь чоловік зупинив їх:

— Вер іст дас, гер Зондерман?

— Айне русіше медхен...

— Русіше швайн! ³

Бауер засміявся.

На цей раз Надійка зрозуміла.

Важкий клубок підкотився до горла.

Та ось герр Зондерман повернув до крайнього на вулиці подвір'я, відчинив хвіртку і сказав:

— Герайн! ⁴

Одним поглядом Надійка охопила все навколо, навік зафіксувала у мозку двоповерховий гостроверхий будинок, довгастий хлів, що приліпився до нього, сарай. Так ось куди силоміць везли її аж із Києва, ось де має потерпати вона серед чужих людей!

З будки вискочив пес і захрипів, піднявшись на задні лапи, на короткому цепу.

---

¹ Папе Зондерман! Хто це?

² Російська дівчина.

³ Російська свиня!

⁴ Заходь!

— Рекс!

Гер Зондерман сердито цитюнув на собаку.

З будинку вийшла худорлява сива німкеня у фланелевій кофті і фартушку, пов'язаному на чорну спідницю, гостро глянула на дівчину.

— Айне русіше медхен, муттер,— пояснив бауер.

— Айне русіше! — сплеснула руками стара.

Зондерман сказав щось про Надійчину молодість. Дівчина не второпала повністю, що саме, але зрозуміла: йдеться про її «зексен яре»¹ і про те, що саме ці «зексен яре» привели її на подвір'я німецького бауера.

* * *

Поговоривши з тещею, Людвіг Зондерман поставив велосипед біля сарая, відтак піднявся на ганок будинку і зник за дверима. Надійка залишилася віч-на-віч із старою ффрау Вельзер і собакою, що все гарчав і рвався з прив'язі.

Німкеня спідлоба оглядала радянську дівчину, ніби дивовисько якесь, і все тупцювала навколо неї. Почуття певності і якогось підсвідомого страху не давало їй підійти ближче до «русіше швайн».

— Ти, мабуть, жертви любиш? — спитала ффрау.— Тобі сало давай, шинку.

Надійка мовчала. Похмуро дивилася на цибату німкеню з туго обтягнутою сивим волоссям головою і дрібненькими ляльковими кучериками на скронях. Голубі очі старої були колючі, як два цвяшки, тонкі губи ворухнулися по-зміїному.

Сало і шинка! В пам'яті спливла стайня племінного ветеринарного пункту в Ансбаху, перетвореного на карантинний табір, де тримали невільниць перед відправкою на біржу. «Зупу» із брукви давали тільки раз на день. Коли закипав на подвір'ї величезний казан, браму відчиняли, і охоронник верхи на коні, вигукуючи: «Век, век!», періщив арапником по спинах, по плечах, по головах голодних жінок, що тиснулися до казана... Сало і шинка!

Стара німкеня іще щось бурчала, але Надійка вже не слухала її. Помітила на заметеному, витолоченому, наче долівка, подвір'ї самотнє дерево. Воно стояло під будинком,

---

¹ Шістнадцять років.

невично пласке, паче силоміць притиснуте до стіни. Тонкі гілки його, що вже вкрилися тугими бруньками, не росли в боки, як звичайно, а повзли по стіні. Все воно нагадувало вимуштрованого солдата, що підкорився команді «струнко». Невже яблунька? Бідолашна! Надійці раптом так стало жаль цієї приневоленої яблуньки, що сльози мало не бризнули їй з очей. Хоч яких страхить надивилася у таборі, хоч чого натерпілася, а це грубою силою вирівняне дерево під будинком вразило і налякало її.

Врешті оглядини закінчилися. Фрау Вельзер показала пальцем на двері будинку. Надійка пройшла вузьким коридором і потрапила до кухні.

Тут німкеня кивнула на стіл, відрізала тоненьку скибочку хліба, майже таку, як давали у таборі до «зупу». Минав другий день, як Надійка не мала й крихти в роті. Невільєників, відколи привезли на біржу, не годували зовсім, знаючи, що їх розберуть бауери. Голод, спочатку гострий, як біль, тепер важким каменем давив дівчині всередині. Але їсти вона не могла. Здавалося, розкриє рота — і сльози самі хлинуть з очей. З усіх сил зцілювала зуби, щоб не заридати.

Увійшов Людвіг. Глянув на батрачку, яка залякла за столом, на сухий шматочок хліба, на фрау Вельзер і сердито сказав:

— Якщо не будеш годувати, вона здохне і не зможе робити.

Стара мовчки витягла з шафи кров'яний зельц і, блимнувши оком на Надійку, відрізала тоненьку скибочку.

Надійка не їла.

— Май на увазі, — сказала фрау Вельзер. — Я нічого не замикаю. У нас немає злодіїв, як у вашій Росії... Але коли що-небудь візьмеш без дозволу, тобі одрубують руку і відправлять до табору... Розумієш?

Потім німкеня показала їй на залізні сходи, які круто вели вгору і впиралися у невеличкі двері. Дівчина покірно полізла на горище, штовхнула дверцята.

Оглянулася. Маленька кімнатка з віконцем. Сіра стеля стрімко знижується над головою. Майже всю кімнату займало дерев'яне ліжко, на якому з-під витертої ковдри визирали дошки, а в головах лежав згорнутий подертий ватяник.

«Так ось яка ти, моя в'язниця, доля моя!»

Все, чого зазнала досі, було тимчасове і мало якось змінитися хоч на краще, хоч на гірше. А це вже довіку!

Упала на ліжку, уткнулася головою в ганчір'я і відчула, як рветься з неї радання, струшує всю... Вхопилася за холодні прутки, притиснулася обличчям до дощок, і слъози нестримним ручаєм полилися з очей. Нічого й нікого не згадувала, тільки кликала маму, яка хтозна-нащо породила її; нічого не відчувала, тільки жаль до себе, що заповнив її — отой дитинний жаль, який так боляче шматує беззахисну покривджену душу. Набухаючи чорною хмарою, не маючи змоги вміститися в її маленькому, дуже схудлому тілі, він струшував її всю і виливався потоками сліз...

Незабаром повернулися з поля чоловік старої ффрау — гер Зепп Вельзер з дочкою Гретхен.

— Людвіг привіз нам з Ансбаха російську батрачку, — сказала ффрау Вельзер. — По-моєму, вона нікуди не годиться...

Трохи вирячені, голубі, як у всіх Вельзерів, очі Гретхен, що звичайно зберігали відсутній, наче сонний, вираз, спалахнули цікавістю.

— Російську? З самої Росії?

— Наді! Наді! Герунтер! ¹ — закричала пронизливим фальцетом стара німкеня до горища.

— Людвіг! — покликала Гретхен чоловіка. — Тільде, люба!

— Наді, герунтер! — кричала ффрау Вельзер.

На кухню виглянув Людвіг. Рудувате, розсипане на всі боки волосся вкривало його голову.

— Подивлюсь на твоє придбання, — сказала Гретхен.

Не докликавшись Надійки, ффрау Вельзер сама полізла сходами. Зупинившись напівдорозі, вона штовхнула двері щігкою і знову закричала пронизливо:

— Наді! Герунтер! Шнелер!

Витираючи з обличчя слъози, Надійка злізла вниз. Стала під сходами, чекаючи, що скажуть німці.

Гер Зондерман сидів біля столу і байдуже поглядав на «русіше швайн». Ффрау Вельзер, Гретхен, старий Зепп обступили дівчину. Маленька Тільде, дочка Гретхен, боязливо тулилася до матері.

— Навіщо Людвіг узяв таке дівча? — кривилася ффрау Вельзер. — Яка з неї робота!

Сухорлявий, високий, чисто виголений, схожий на іржавий цвях з великою головою, Зепп педантично потицяв пальцем Надійку: спочатку у спину, потім у плечі.

¹ Зійди вниз!

— Покажи руки,— наказала ффрау Вельзер і простягла перед нею свої, з покорченими ревматичними пальцями й потовщеними суглобами.— Хенде ¹.

Зрозумівши німкенню, дівчина простягла свої маленькі руки з тонкими пальцями.

— Фе,— скривилася ффрау Вельзер.

— Треба говорити господарям: «Добридень, пане!», «Добридень, пані!»,— раптом вкинула Гретхен.

«Пані! Пане?!» Надійка мало не знизала плечима. Хоч як перевернулося останнім часом її життя, все ж не могла осягнути, що тепер над нею є якісь хазяї, пани.

— Тебе звуть Наді? — питала далі Гретхен.

«Наді», то й «Наді»,— кивнула головою.

— Звідки вона? — спитала чоловіка Гретхен.

— З Кієва.

— Людвіг, відвези її назад, нехай дадуть здорову дівку або хлопця. У нас велике господарство і немає мужчини. Адже ти на службі у ффюрера, а Мартін... Наш любий Мартін! Ах, хто міг знати, що він загине у тій клятій Росії... — стара скорботно замовкла.

Дівчина, хоч трохи й знала німецьку, мало що второпала з розмови, яка точилася навколо неї, бо Вельзери говорили на своєму баварському діалекті. Але відчувала, що йдеться про неї, що тут знову якимось вирішується її доля.

— Вона молода,— твердив своє Людвіг.— Довго буде при силі, поки виробиться... А хлопця ми теж одержимо.

— А як вона дивиться спідлоба! Наче вовчечня,— образливо зауважила Гретхен.

— Ротер тойфель! ² — просичала ффрау Вельзер.

— Швайнегуд! ³ — з якимось дивним смакуванням промовив старий Зепп.

— Коли будеш лінуватися,— додала ффрау Вельзер і різно потрясла щіткою, яку не випускала з рук,— тобі буде дуже погано!.. А зараз іди, ставай до балії,— вона показала у вікно. На подвір'ї, біля табурета з балією, височіла купа брудної білизни.

— Яка дикунка! Справжній слов'янський виродок! — сказала услід дівчині Гретхен.

Маленька Тільде не відпускала матеріну спідницю і

---

¹ Руки.

² Червопий черт!

³ Собача свиня! (Лайка)

повними страху оченятами стежила за цією сценою. Ще б пак, вона досі ніколи не бачила живого чорта, та ще й червоного — з отакими червоними набряклыми від сліз очима...

Розділ другий

1

Прокинулася Надійка від пронизливого крику. Спочатку здалося, що то верещать гальма вагонів. Уночі її душили кошмари і снилося, що лежить вона на хиткій підлозі вагона, а у голову б'є і б'є невблаганний стукіт залізних коліс.

Стук-стук, стук-стук.

— Наді, ауфштейн! ¹

Надійка підхопилася. Де ж це вона? Навколо темно, як у ямі. Холод пронизує до кісток.

Спала на дошках у старенькому платтячку, в якому її схопили вдома. Вкрилася старою ковдрою, що лежала на ліжку, але все одно задубіла. Здавалося, навіть душа за-клякла від пронизливого вітру, що цілу ніч бився над її головою.

— Наді! — лунало знизу. — Наді, герунтер!

— Іду! — подала голос і ступила непевними ногами на сходи.

Фрау Вельзер кинула дівчині фартух, підштовхнула до дверей, що вели із кухні прямо у хлів.

«Стук-стук, стук-стук...» — чується Надійці. Вона ще не зовсім прокинулася. Подерев'янілі ноги не слухаються, і дівчина похитується наче п'яна.

— Шнелер! Шнелер! — ще раз штовхнула її фрау Вельзер.

У просторому хліві було затишно і тепло. Фрау Вельзер ввімкнула світло. Худоба лагідно повернула голови до людей. Світло вилискувало на великих задуманих очах корів.

Фрау дала дівчині у руки лопату і щось сказала по-своєму. З жестів Надійка зрозуміла, що треба чистити гній в-під худоби.

Гній, гній, гній! Затверділий, м'який і зовсім іще рідкий. Широкою лопатою згрібає його, складає на тачку. Погано тільки, що боса. Прилипає до шкіри гній, пече. Ядучий!

---

¹ Вставай!

«Стук-стук, стук-стук!» Невже ще й досі не прокинулася?

Та ні, це у скроні б'є.

— Шнелер, шнелер! — кричить над головою ффрау. Від того крику здригається серце. А голова така важка. Нахилишся — підвестися несила.

По годині німкеня вказала на засіку з порізаним бурячинням, тицьнула в руки плетену корзину.

Надійка, згинаючись, носила важкі корзини до ясел і з острахом поглядала на биків, що їх мала зараз годувати. Тварини раз-у-раз повертали до неї свої великі голови, увінчані рогами.

Та ось у хлів, позіхаючи, зайшов Людвіг. Він забрав у Надійки корзину і став сам годувати биків.

— Шнелер, шнелер!

І знову чистила хлів. Від худоби йшло живе тепло. Потроху і Надійка зогрівалася. Тільки босі ноги, що ступали по холодній долівці, не відходили.

Працювала механічно, бездумно, переходила від однієї корови до іншої, від корів до тачки.

Людвіг показав, куди вивозити гній. Як вийшла надвір, здивувалася. Глупа ніч. Жодного вогника навколо. Тільки зірки над головою, але їхнє світло не сягає цієї чорної похмурої землі.

Ледве знаходила у темряві купу за хлівом, куди мала скидати гній.

Людвіг відкрутив кран на стіні і пустив худобі воду.

Голод боляче куснув дівчину за серце. Хоч би ковток води! Дочекалася, коли бауер відійшов убік, підбігла до ясел, де із шланга виривався струмінь. Оглянулася на корову: не вдарить? Нахилилася і жадібно — ковток, другий. Вода холодною грудкою покотилася у порожній шлунок, наче кулька живого срібла.

Нараз відчула удар по голові. Впала на ясла. Гер Зондерман, бризкаючи слиною, тицьвав рукою на незібраний гній:

— Русіше швайн! Шнелер!

Сльози, які не висушили за ніч, знову бризнули з очей.

Корова дивилась на людей байдужим оком.

В пам'яті дівчини миттю спливали табірні картини. І там звучалися, звучалися просто знічев'я. Купати ввели у в'язницю, бо у стайні, де їх тримали, лазні не було. Наглядати били людей, коли ті роздягалися, били, коли одяга-

лися, пускали їм то холодну воду, то самий окріп. Але то були тюремники, а не звичайні німці... Тепер Надійка бачила, що й для цих вона гірше за худобу, і страх все більше наповнював її душу...

Помітивши, що Людвіг знову замахнувся, вона узялася до лопати. Як у тумані, набрала гною і кинула його у тачку.

Потім у хлів прийшла Гретхен. Сонна, похашцем зачесана, вона принесла з кухні теплу воду і наказала дівчині помити коровам перед доїнням вим'я і хвости.

Ця робота не пригнітила Надійку, а наче якось збудила. Тільки цього не вистачало їй, щоб повністю відчувати свою невірницьку долю!

Хвіст. Довгий, твердий, брудний! У руках тепла, слизька ганчірка.

Нахилиється до відра, вмочає ганчірку.

Відро — хвіст, відро — хвіст...

Відомо, пімці дуже охайні люди і худобу тримають у чистоті. Комусь же треба мити... Для цього вони й привезли сюди радянську дівчину Надю. Та хто ж дав право силувати її, знущатися, калічити! Хто має право на неї — на її руки, на її волю, на її серце!?

Відчайдушне почуття протесту охопило дівчину. Так, наче якась іскорка пройняла її. Може, вони ще загадають й крутити хвости, не тільки мити! І вона зухвало крутнула хвоста. Ось так!

Корова, відчувши біль, потиснулася до ясел.

Гретхен ляснула Надійку по щоці:

— Ротер тойфель!

— Але ж я маю ще й крутити хвости вашим волам та коровам!.. — До горла дівчини підкотилася знайома грудка — чи то сміх, чи сльози. Відчувала, що зараз або розреготеться, або розридається. — Крутити хвости... — повторила вона крізь ридання, що душило її.

Людвіг штовхнув Надійку у куток, до загородки, за якою хрокали свині. Дівчина вже не плакала. Збудження, що охопило її, погасло, сльози висохли. Враз ніби зів'яла, сновнена відразою до всього, що оточувало її.

Незабаром Гретхен скінчила доїти корів. Людвіг набрав милока для своєї родини, а решту злив у високий бідон, з приклепаною до нього мідною номерованою пластинкою. Потім узяв бідон з одного боку за ручку і гукнув Надійку.

Сама не знала, як не впала на подвір'ї під цією ношею.

Напружуючи занімілі руки, з острахом думала, що бідон ось-ось вислизне з рук.

Уже світало. На сході простяглася неспіливо забарвлена рожевим смуга. Але тут, на вулиці, між суворими гостроверхими будинками, схожими на церкви поганського бога, що прагне людських жертв, усе було іще сірим, холодним, мертвим.

За хвірткою Надійка не витримала і опустила бідон. Куди ж його тягти? І тут побачила, що вздовж вулиці, біля кожного подвір'я стоїть така сама посудина. Не розуміючи, нащо так, а втім і не дуже задумуючись, підтягла свій бідон на тротуар...

Снідали на кухні, всі разом, за низеньким дубовим столом. Надійку посадили край столу, і ффрау Вельзер поклала перед нею скибочку хліба, а потім підсунула чашку з гущею від чорної кави на дні, тієї самої, яку пили господарі.

Не відчуваючи смаку, похмуро жувала хліб.

Людвіг Зондерман, який служив при війську у Нюрнберзі і одержав відпустку на час сівби, квапив усіх. Їли мовчки, заклопотано. На батрачку, яка сиділа осторонь, не звертали уваги.

Тільки ффрау Вельзер один раз гримнула на неї:

— Шнелер, фресер!¹

2

Ффрау Вельзер прибігла з поля раніше від усіх, щоб встигнути з обідом. Вона зняла з стіни будинку ключ, відімкнула двері і заметушилася на кухні. Почалася гаряча пора, коли треба встигнути з польовими роботами, коли день рік годує, і вся її велика родина працює так, як це вміють тільки німці.

Тому ффрау Вельзер готувала нашвидкуруч мільхзупе² і смажила свинину.

Ффрау Вельзер не була сильною в арифметиці, але досі могла підрахувати, скільки треба шматків м'яса на її родину. Тепер вона несподівано для себе збилася з ліку. Порахувала ті, що уже шкварчали на сковорідці, і ті, що кавалками лежали на дощечці, і задумалася.

Звичайно, коли не годувати цю варварку, вона зовсім

---

¹ Швидше, бенажеро!

² Молочний суп.

охляне, і роботи з неї буде як з мертвого. Але вистачить з неї і супу. Звичайно, вона з більшою охотою годувала б її не смачним мільхзупе, а самими стусанами... Хіба ж це російські варвари убили її Мартіна!

Мартін, Мартін! Вона любила цього зятя всім материнським серцем, як і дочок, і свою онуку Тільде. Коли б Мартін не загинув, може, мала б онуків і від дочки Ельзи, що живе у Нюрнберзі. Людвіга ффрау Вельзер трохи побоювалася. Він був непривітний, брутальний, як усі з півночі, хоч і давно жив у їхньому благодатному баварському краю. А от Мартін народився справжнім католиком: спокійний, неквапливий, щирий. Він перший відгукнувся на заклик крові і добровільно пішов на фронт.

Ффрау Вельзер уявила собі брудний окоп у далекій Росії, де лежить їхній Мартін, пробитий кулями. А він писав, що після війни одержить багато землі, кращої ніж тутешні пісковики, і що весь німецький народ заживе багато і щасливо, як він того вартий...

Опам'яталася ффрау Вельзер лише тоді, коли почула запах горілого. Кинулася до плити, схопила сковорідку з вогню. Такого з нею давно не було! На щастя, підсмавився тільки один шматочок свинини. Ця неприємна пригода несподівано обернулася іншим боком. Ну, що ж, в такому разі і варварка матиме сьогодні м'ясо.

Ніхто не вважав ффрау Вельзер злою. Але, слово честі, їй було б легше на душі, коли б м'ясо з'їв Рекс. Сама не знала, чого так відразу незлюбила цю батрачку. Щось нестерпно вороже відчувала вона у нахмуреному погляді, яким дивилося на все навколо уперте смагляве дівча.

Було б краще, коли б Людвіг послухався і відправив її назад на біржу. Хіба не можна взяти ффранцуженку, бельгійку або нехай польку, тільки не червоного чорта. Але Людвіг такий упертий! Ффрау Вельзер задумалася над тим, чого це бог забрав з її зятів саме лагідного Мартіна?.. Може, тому, що теж любив його, більше ніж Людвіга?..

«Майн готт! ¹ Що за думки!» — схаменулася ффрау Вельзер.

Коли з подвір'я долетіли рипіння воза і голос Людвіга, який кричав на невірльницю, вона швиденько залила шматочки хліба молоком і почала розставляти на столі тарілки.

---

¹ Боже мій!

Затемна Гретхен дала Надійці відро і талон на масло, яке бауери щомісяця одержували за молоко на державній молочарні в Юльфельді, і наказала швиденько повернутися.

Шлях, який вів у сусіднє село, лиснів проти місяця наче спина величезного змія. Чорна земля, нескінченна дорога, все це ховало в собі невідому загрозу.

Надійка була така маленька серед цієї нескінченної темряви...

Долаючи страх перед чужиною, вона з усіх ніг кинулася у сріблясту темряву між двома рядами розлогих дерев, наче між строем солдатів, які неохоче розступалися перед нею...

Ось і Юльфельд. Тіні від місяця тихо ковзали по його стрімких дахах. То була оманлива тиша — Надійка вже знала, що у кожній хаті, у кожному хліві зараз топчуться хазяї, підганяючи невільників.

Дівчина зупинилася край села. Завалували собаки. Надійка один раз була у Юльфельді з Людвігом — їздили на молочарню й до млина. Але як знайти молочарню потемки?

Та ось Надійка почула, що неподалік забряжчали бідони, і пішла на ті звуки.

На подвір'ї молочарні снували тіні. Біля широкого вікна, освітленого синьою лампою, юрмилися люди.

— Де тут одержують масло, буттер?

— Ставай у чергу, — пролунав мелодійний голос.

— Юлю!

— Надієчко?

Не випускаючи з рук відер, притиснулися одна до одної.

— Де ти?

— У Руензаці.

— Це близько?

— Близько.

— А я тут.

— Ріднесенька!

— Та ви ж хоч не бийтеся відрами!

Лише на одну мить забули про все і стали щасливі. Та враз повернулися до гіркої дійсності.

— Ти в кого?

— У гроббауера. Злий як собака. З ранку до вечора горлає так, що на весь Юльфельд чути. Як чогось не зрозумію, зроблю що не так, то мало не скаженіє. Та все «ротер

тойфель», «ротер тойфель!» Вже й догоджаю, а він свої... — слъози забриніли в її голосі.

У синьому світлі колись гарненьке обличчя Юлі виглядало спотвореним — під очима залягли глибокі тіні, кутики губів опустилися...

Надійка ніжно погладила її по обличчю, по плечах.

— І мій Зондерман — не добро! — сказала, наче могла цим поліпшити настрій подруги. — Та з мене вони багато не візьмуть!

Черга швидко посувалася. Вже й до вікна близько.

— Ти за маслом, Юленько?

— Ні, швайнемілх братиму, свиняче молоко. Обрат по нашому, поросят поїти.

Ось і вікно. Простягла талон, кинула у відро масло.

Подруга чекала її біля воріт.

— Коли ж я іще побачу тебе, Юленько?..

— Не знаю, — зітхнула дівчина. — Може, й ніколи. Хазяїн сказав, хто піде куди-небудь без дозволу, того покарають. А кожної неділі поліція робитиме перевірку.

— Ну, може, іще колись хазяї мене сюди пошлють.

— То запам'ятай: від молочарні третє подвір'я. Пфєфєр — хазяїн.

— Втекти б звідси, Юлю!

— Піймають, — ще важче зітхнула подруга, — гірше буде. Краще вже з мосту та у воду... — і тихо заплакала.

— Юленько, ластівко!

Надійка і сама мало не плакала.

— Вчора відпмагав мене батогом. Не знаю й за що... Закричав: «Думаєш, що ти красива, то пожалію». Горлав: «Шене, шене!», і все стьобає, стьобає...

Обнялися швиденько, поцілувалися, і Надійка, не оглядаючись, подалася з Юльфельда.

Десь на сході прокидався ранок. Місяць поблід і безсило схилився над сірою землею. Потьмарів широкий асфальтовий шлях і злився з ланами. Вималювалися контури фруктових садів, острівцями розкиданих на хазяїнських ланах. Сріблясті вночі ряди дерев обабіч шляху почорніли, як убиті солдати.

Втім Надійка не дуже оглядалася навколо. Йшла, сповнена гірких думок.

— Шнелєр, шнелєр! — кричав Людвіг, побачивши її на подвір'ї.

Фрау Вельєр вихопила з рук дівчини відро і штовхнула

її до хліва. Раніше ніж їхати в поле, робітниця мала встигнути з безліччю господарських справ: вичистити хлів, впоратися з худобою і на подвір'ї.

4

— Гутен морген, фройлейн Наді!

Надійка змушена була зупинити візок, який котила перед собою. Дорогу їй перетяв молодий німецький офіцер у формі льотчика. Срібні крила хижо блищали на його кашкеті й кітелі.

Хромові чоботи, такі ж блискучі, як у коменданта Тільзе, ступнули до неї ближче.

— Фройлейн Наді!

Надійка злякано відсахнулася...

— Фройлейн Наді, я хочу з вами познайомитися,— сказав, наближаючись, льотчик.— Він клацнув каблуками і манірно підніс два пальці до кашкета.— Мене звуть Руді Мюллер.

Надійка бачила його й раніше: офіцер заходив у гості до Вельзерів.

Вона міцно вчепилася у ручку візка, на якому лежали білі булки і недільний пиріг. Чорний хліб і петльованки щосуботи виникали самі, а от булки й пиріг сирими відвозили до бекера¹. Стара Магда Вельзер вранці виробляла їх, наліплювала на тісто папірець із своїм прізвиськом, а Надійка дорогою в поле відвозила це тісто і клала на полицю в пекарні. Повертаючись в село, забирала уже випечені булки.

— Ви від бекера?

Кивнула головою.

— У нашому Руензаці вкрай нудно,— поскаржився Руді.— У мене відпустка, і я просто не знаю, куди себе подіти. Єдина втіха, що ось бачу вас,— гречно промовив він.— Адже ми сусіди, а ви така гарна...

І дійсно, хоч як тяжко горювала Надійка, але горе не згубило її вроди. Змарніле дівоче обличчя з тонкими чорними бровами не втратило своєї миловидності.

Розмовляючи, Руді вглядався в засмагле, матове обличчя невірльниці. Він жадібно дивився на дівочі уста, особливо

---

¹ Пекар.

на верхню губу. Кілька дивовижних ледь помітних ямочок легко вимальовувалися при кожному слові дівчини і так само легко зникали, наче розтавали в гарному овалі лица.

— Я хочу, щоб ви завтра пішли зі мною прогулятися. Адже ми — люди молоді. Я попрошу вас у ф'рау Зондерман, будім ви допоможете мені косити на лузі... А насправді ми поїдемо в ліс. Там гарно цієї чудової пори. Все розквітає. І ви там розквітнете, як ота яблунька.— Лютьчик, не здогадуючись, що важить для Надійки вирівняне деревце під стіною будинку, кивнув на подвір'я Вельзерів.

Надійка гірко всміхнулася.

Руді опустив погляд на маленькі груди дівчини, що ледь вимальовувалися під благенським коротким платтячком.

Ох, це плаття! Старе, подерте, воно ледве трималося на плечах, обтягувало тонкий стан, відкривало чужим очам дівочі ноги.

— Я подарую вам нове плаття.

Надійка відчула, як від образи кров вдарила їй в обличчя.

Погляд Руді затримався на синьому квадратику невеличкої нашивки.

— Це ви знімете. Я візьму вас під свій захист.

Надійка мимоволі покосила оком і побачила на своїх грудях синьо-білий клаптик з білою каймою і великими літерами «ost». Як вона ненавиділа це тавро, цей знак її рабства і приниження! Німці примусили нашити цей знак на плаття, але, щоб самій не бачити його, Надійка причепила його так, що він не потрапляв їй на очі.

Цього разу дівчина скористалася ним.

— Ні,— хитнула головою.— Я нікуди не піду. Не маю права нікуди ходити, не маю права знімати цей знак.

— Звичайно,— задоволено зауважив Руді.— У всьому повинен бути якийсь порядок. Ми, німці, шануємо порядок... Але, поки ви зі мною, вам це буде дозволено...

Дівчина мовчки штовхнула свій візок.

Офіцер не відставав. Зупинив візок.

— Я вам не подобаюсь, фройлейн?

Вона похмуро мовчала.

— Ви якась дивна, фройлейн Наді! І все ж я хочу з вами дружити. Сподіваюсь, що ви не відмовите в цьому німецькому офіцеру,— пихато додав він, і в голосі його забриліла погроза.

Вона із страхом подумала, що цей гречний офіцерик кож-

ної миті може перетворитися на лютого звіра і згубити її.
Клятий фашист!

Після трьох пересильних таборів й досі не могла опам'ятатися. Люблін, Краків, Ансбах. Як троє воріт у пекло, крізь які пройшла, щоб потрапити саме в те коло, що уготоване їй.

У кожному таборі її морили голодом, топтали її дівочий стид брутальними лікарськими оглядами, мазали вонючими мазями, кололи шприцами, роблячи якісь щеплення, гнітили волю і розум, душили невідомістю і страхом, намагаючись перетворити її на тварину.

Найстрашнішим був краківський. До смерті не забуде того жаху, коли роздягнених, обстрижених наголо дівчат водили довгими глухими коридорами на огляди і відбори, після яких забраковані зникали навіки; як заганяли у душові, де кожної миті люди замість води чекали смертельного газу...

І все те робили з німецькою точністю, пунктуальністю, діловито й акуратно, наче на високоорганізованому удосконаленому м'ясокомбінаті...

— Ви звідки, фройлейн Наді?

— З Києва.

— От-от, — посміхнувся Руді, — тож ви, певно, не бачили, які в нас гарні луки, ліси. Не варто жити на світі, якщо не побачиш наших луків навесні, і варто вмерти заради того, щоб хоч раз поглянути на них, на те море квітів, на голубі озера. Недаром наше село зветься Руензац, що означає — місце для відпочинку, тихий куточок. Коли вже вам пощастило потрапити саме до нас, у нашу славу Баварію, то слід скористатися цим.

— Мене пригнали сюди не для весняних прогулянок.

Руді нахилив голову на знак згоди.

— Гот зай данк!¹ Але повинна молода гарна дівчина якось розважатися. І чому ви кажете «пригнали»? Ви ж добровільно приїхали допомагати в німецькому господарстві в той час, коли ми проливаємо кров, щоб визволити вас в-під гніту єврейсько-більшовицької тиранії. Це невдячно з вашого боку, — ще стримуючись, але вже відверто незадоволенням тоном закінчив Руді.

...Вагон. Солом'яна підстилка. Тіснява. Темрява. Табір у Любліні, табір у Кракові, табір у Ансбаху. Відчай... «Добровільний» відчай!..

Вона все мовчала, відвівши погляд.

¹ Дякувати богам!

— Втім зараз не про це мова. Ми з вами молоді, а надворі весна, Наді,— пожвавішав він.— До речі, ваш Київ я бачив, тому й ви повинні побачити наші луки й ліси.

— Бомбили? — Надійка зло глянула на офіцера.

— Ні, я не бомбив,— намагаючись і далі бути люб'язним, відповів Руді.— Я — винищувач. Патрулюю над країною, щоб не допустити сюди бомбардувальників, які можуть і на вас, на Руензац, скинути бомби. Отже, я — ваш рятівник,— з відтінком погорди у голосі закінчив він. «Поццастило, що не потрапив на фронт»,— з неприємною подумала Надійка.

— А у Києві був проїздом. Що ж, гарне місто.

Надійка знову штовхнула візок і покотила до своєї хвіртки. Та офіцер не відставав. Він пішов поруч.

— Вам погано у ффрау Вельзер? Я спробую вам допомогти... Почнемо з того, що завтра підемо на прогулянку...

— Наді, Наді! — долетів здалеку фальцет ффрау Вельзер. Стара занепокоїлась, що Надійка забарилася, почовгала до хвіртки і вже помітила батрачку крізь риштування паркана.

— Не в'язніть до мене,— тихо попросила дівчина.— Відчепіться!

Дружня посмішка зникла з уст офіцера, очі його на мить оскліли. Та Надійка вже відчинила хвіртку.

Руді не міг більше затримувати її. До його планів зовсім не входило, щоб сусідка, шановна ффрау Вельзер, помітила залицання до російської дівчини. Він по-військовому крутнувся на місці і повернув до свого двору...

5

Надійка піяк не могла прокинутися. Вкрай зморена, вона спала наче вбита. Навіть кошмари, оті страшні табірні видовиська, не душили її цього разу уві сні.

А тут хтось тихо постукав у віконце, наче поскріб у шибку. Звичайно Надійка не зачиняла віконце на ніч, бо в комірці ранньої весни було холодніше, ніж надворі. А цього вечора зачинила. У господі Вельзерів було суботне прибирання, ффрау наказала помити шибки й на горлиці, і вона механічно заціпнула своє віконце, як робила це з хазяйськими вікнами.

Стук посилювався. Надійка не прокидалася. Потім світло вдарило в очі, і вона схопилася.

Світло враз і погасло. Дівчина не втямила, чому прокинулася.

— Наді, Наді!

Здалося, що то Зепп будить її. Але чого голос лунає не звизу, а наче згори?

І знов задзвеніла шибка:

— Наді, Наді!

Серце підстрибнуло у грудях. Хто це стукає у віконце, хто міг видертися на стрімку стіну?!

Накинула платтячко, підійшла.

— Хто там?

— Це я, фройлейн Наді, я — Руді... Я вам щось маю сказати, відчиніть швидше! — почувла шепіт.

Руді?! Отой причепурений убивця?

В пам'яті враз перебігла перша розмова біля хвіртки і те, як переймав її іще кілька разів цей офіцер на вулиці, пробував пригостити шоколадом.

Руді натиснув дужче, і маленьке віконце відчинилося.

Надійка навалилася на раму, неслухняними пальцями шукала у темряві заціпку.

— Наді! Впустіть мене! — долітав до неї жагучий шепіт.— Фройлейн Наді, впустіть! Я завтра їду. Ніхто не знатиме.

Льотчик осліпив її променем кишенькового ліхтаря, і вона від несподіванки трохи попустила віконце.

— Я вам дам подарунок,— шепотів їй Руді.

Вона уся тремтіла. Уже не від страху, а від люті, що охопила її. Рознатлана, боса, в накинутому похапцем платтячку, здавалося, знесамовитіла. З усіх сил тримала віконце.

— Впусти! Я застрелю тебе!

Вона натиснула дужче і почувла, як видушена шибка брязнула десь глибоко звизу.

На подвір'ї прокинувся Рекс і люто загавкав.

— Наді, впусти! — іще раз пробелькотів офіцерик, але їй вже вдалося намацати заціпку і засунути її.

— Убийте, убийте! — скрикнула вона.— Можете убити, коли хочете. Стріляйте! Я не боюся! Не боюся!

Вона повторювала в запалі, у гніві ці слова, говорила, говорила, поки не помітила, що промовляє у розбите віконце, за яким уже нікого нема.

Рекс якийсь час іще гавкав.

А вона впала на ліжко і не могла більше заснути. У Києві цей гречний офіцерик повівся б з нею інакше!

А вдома він сам боявся порушити арійські закони, за якими вищій расі заборонялося кохатися з невільниками. Боявся скандалу, поговору в селі, осуду. Хотів знеславити її і боявся знеславити себе! Зневага до цього арійського баламута кипіла в ній.

Вона довго лежала з розплющеними очима, поки не почувала знизу вже добре знайоме:

— Наді, ауфштейн!

6

Похитуючись, здригаючись від холоду, Надійка злізла з горища, узяла на кухні свій шюрге¹ і відчинила двері у хлів. На неї війнуло теплом. Ввімкнула світло і з відравою обвела поглядом стіни, вила й лопати, худобу біля ясел.

Боже, якби все це вогнем взялося! Хай би й вона в ньому згоріла!

Негнучкими руками набирала корм. Після нагло обіраного сну все тіло нило немов побите. З гіркого досвіду вже знала, що коли розімнеться, розжене кров, біль стихне, розпливеться по тілу, наллє кожну з учора натомлену жилочку свинцем. Вона робитиме цілий день з тим свинцем у жилах, який з кожною годиною буде усе дужче притискати її до землі, аж поки ноги перестануть її нести і вона ледве доповзе пізно вночі до свого холодного ліжка.

Засипала коровам. Почала годувати биків. То не бики були, а м'юка! Здорові наче гори, з розлогими величезними рогами, з лютими очима, руді, як їхній господар, вони жахали її. Сама не своя проскакувала між ними з корзиною, похашцем висипала корм у ясла...

Людвіг, якимось помітивши її страх, спочатку зареготав, а потім став кричати, і вона із завмерлим серцем годувала тих оксів².

Збираючись на службу, він вирішив навчити невільницю і запрягати їх.

Маленька проти цих звірів, вона кружляла біля них з важким ярмом у руках, не наважуючись підступитися. Людвіг горлав на неї так, що відлунювало на протилежному кінці села. Щоразу доводячи дівчину до сліз, гер Зон-

¹ Фартушок.

² Биків.

дерман притримував голову бика, і тоді Надійка ставала навипшиьки, обіймала звіра за шию і, напружуючись, на-дівала ярмо...

Сторожко стежачи за биками, Надійка прошмигнула до ясел. Вона так поспішала, що мало не половину корму висипала на долівку. Притьмом оглянулася, чи не прийшов Людвіг, хоч тепер, перед від'їздом, він звичайно вилежувався з Гретхен у постелі, поки невільниця поралася біля худоби.

Оглядаючись, Надійка обережно нахилилася, почала хутко збирати розсипану січку.

Чи зачепила окса, чи в того просто заговорив норів — раптом відчула тупий удар у голову. Удар був несильний, але Надійка заточилася і впала на ясла.

Підвелася, погладила рукою чоло. Крові не було, тільки боліла кістка і шкіра. І раптом гостре відчуття незаслуженої кривди охопило її. Вже не тільки від німців, а й від худоби їхньої мусить терпіти наругу!

Схопила вила і почала переіщити биків по боках. Руді окси кидалися від неї то в один, то в другий бік, водили налитими кров'ю очима, але не могли зірватися з прив'язі.

— Натє вам, натє, кляті! — у кожному ударі виливався її біль, її горе, відчай.

Незабаром полегшало на серці. Але відразу ж стало соромно. Хіба скотина винувата?

Відкинула вила. Обережно ступнула до крайнього окса, хотіла погладити.

Бики стежили за нею і, немов по команді, шарпонулися вбік.

Раптом вона почула за спиною захлинисте кахкання. То сміявся гер Зондерман.

— Чого це окси бояться тебе? — гримнув він.

Надійка мовчала.

— Може, ти била їх?

Надійка похитала головою.

— Брешеш! — закричав Людвіг.— Дивись, як водять на тебе очима.— Бики, як і люди,— раптом спокійно, навіть якомсь задоволено додав німець,— слухаються тільки тоді, коли бояться!

Здивована тим, що Людвіг перестав кричати і не б'є, Надійка розгублено мовчала. Коли зрозуміла його слова, ще дужче пошкодувала, що била худобу. Вийшло, наче поставила себе в один ряд із Вельзерами та Зондерманами.

Згадався вчорашній вечір, коли вона поралася потемки на подвір'ї. Людвіг несподівано розчинив вікно і гукнув їй:

— Слухай, як бог карає більшовиків!

З будинку виривалася гучна музика. Лунав рикаючий голос диктора.

Не кидаючи мітли, підійшла до вікна. Відтоді, як закинули її в Києві у товарний вагон, нічого не чула про фронт, нічого певного не знала. Тепер слухала, відчуваючи, як туга все дужче стискає серце: тільки фанфари, марші, назви загарбаних міст і сіл, урочисті реляції про перемогу німецької зброї...

Розділ третій

1

Вже давно обсіялися. Життя Надійки тяглося, як нескінченна чорна стрічка: будили серед ночі, гнали у хлів, потім — прибирати подвір'я, після сніданку — у поле. З поля поверталася потемки. Знову гнали до корів, до биків, свиней, курей, до хатньої роботи, поки не надходила рятівна ніч. Працювала, не розгинаючись, під наглядом хазяїв,— і все «шнелер!», «шнелер!», «шнелер!». Сиділа тільки, коли снідала, та під час «міттагесену», як називали німці обід. Якщо не встигала упоратися, на вечерю не кликали. Втім від утоми надвечір не дуже й хотілося їсти. Коли вже послали спати, не мала сили піднятися у свою комірку. Повзла по сходах мало не навкарачки і падала на ліжку як мертва, щоб завтра до світла підхопитися під верескливе «Наді, ауфштейн!» і, борючись із своїм замлілим від втоми, задубілим у неопалюваній комірці тілом, вочати все спочатку.

Вона не засинала, а провалювалася у якусь безодню, але в тій безодні теж були бики, корови, свині, кури, хазяї, і все те вертілося круг неї і шипіло «шнелер!», «шнелер!», «шнелер!». Те «шнелер!» завжди вилося над її сонною, тяжкою головою, як джміль.

Тільки у неділю, коли хазяї не виїжджали у поле, а йшли до кірхи, мала після обіду часинку спокою.

Згодом у снах, крізь стукіт вагонних коліс почали зривати картини дитинства, вже немов не з її життя, а з чийогось чужого, вичитаного в давно загубленій книжці, з життя веселої, пустотливої, дикуватої дівчинки Надійки,

«кози», як називала її мама, з того життя, у якому й люди були інші, і сонце, і повітря...

Але й ці сни раз у раз збивалися на кошмари. Ось і минулої ночі знову приснилося, як матуся прибігла на вокзал. Повернувшись додому з Іванкова, куди ходила міняти одяг на продукти, вона довідалася від сусідів, що дочку забрали німці. Як закричала вона, побачивши Надійку біля вагона, як кинулася крізь цеп вартових! Але її схопили, відштовхнули. Вона знову кинулася, і тоді солдат ударив її прикладом.

А полонянок тим часом позаганяли у товарні вагони, і солдати позакручували двері товстим дротом.

Потім галас стих, чути було тільки чийсь плач та німецькі голоси за стінкою.

І раптом у вагон хтось судорожно затарабанив.

— Надю, Надійко!

— Матусю!

За стінкою зчинився шум, до Надійки долетів скрик, від якого в душі дівчини все заледеніло. Потім щось ударилось об стінку, і знову стало тихо.

За хвилину вагон гоїднувся, зарипів і покотився.

Потерта солом'яна підстилка. Тіснява. Холод. Голод і темрява. Темрява вдень і вночі. Тільки вдень — з кількома ниточками світла між щілинами, а вночі — суцільна, чорна. І чорні безнадія та відчай. Була б у неї отрута — не задумуючись, випила б... А вагон усе — стук-стук, стук-стук. З кожним ударом все далі від дому, далі у безвість.

Це тільки німцям здавалося, що вона звикне до неволі. Шалений протест, придушена надія раз у раз прокидалися в ній, і тоді вона, як птах у клітці, до крові билася об залізні прутья.

Зозла, з образи, з горя вона не полола, не сапала, а вся у сльозах, нічого не бачачи перед собою, рубала сапкою підряд і бур'яни, і сходи — все, що потрапляло під руку. Її тяжко били за це там-таки, серед поля, а вона, заливаючись слізьми, тільки вигукувала:

— Не діждетесь від мене роботи, не діждетесь, хоч убийте!..

Іноді їй раптом починалося маритися, що вона знову вдома, вчувався матусин голос.

Ось і зараз так. Стояла в сараї біля дровитні, колома маленькою, гострою як ніж сокиркою тріски для печі і наче почула поруч себе тихе, рідне: «Надю, Надійко!» Озирнулася, зітхнула. Коли б не вбили матусю тоді на

вокзалі! Так болить серце за неї. А написати у Київ не дозволяють...

Поставила на дривітню поліно — цюкнула сокиркою, підправила його — знову цюкнула. І така на серці туга, що й маленьку сокирку важко піднімати.

Коли раптом відчула себе наче ще дужче скутою. Оглянулася і зустріла чіпкий погляд. На стільчику, винесеному під весняне сонце, сиділа ффрау Гретхен... Ні, не Гретхен, ффрау Гретхен — низенька, вайлувата, а це — худорлява, струнка, добре вбрана, молодша за неї. Гретхен не палить, а ця тримає в роті сигарету... І все ж які схожі! Ті ж самі великі, голубі, холодні, наче порожні очі...

Здогадалася: сестра молодой хазяйки, ффрау Ельза. Живе десь у місті, а це, видно, приїхала на неділю погостювати. Петроху Надійка привчилася чужої мови і чула, як напередодні у домі розмовляли про це. Певно, приїхала, коли Надійка була у хліві.

Але чому ця ффрау так пильно дивиться на неї?

Нахилилася, поставила руба поліно. Цюкнула.

Ще раз нахилилася. З-під руки кинула погляд на ганок. Дивиться!

Ну й нехай собі!

— Кюм! ¹

Не почула, а відчула усім єством, що кличуть. Глянула — і справді, ффрау манить її пальцем.

Під чужим пильним поглядом поклала сокирку, підійшла.

— Наді?

— Надія.

Точнісінько Гретхен, навіть голос такий.

— А ти гарна! — якось здивовано протягла ффрау. — Шене, шене, — повільно повторила вона, по-жіночому цікаво оглядаючи Надійку, її тонку постать, що вже почала втрачати дитячу незграбність, стрункі ноги, видні з-під коротенького плаття, смагляве обличчя, на якому світилися темно-карі, мало не чорні, очі і полум'яніли, попри усі страждання, гарні дівочі вуста.

— В тебе є мати?.. Мутер? Майн гот, мутер? — спитала ффрау.

Надійка кивнула головою.

— А брат? Брудер?

— Немає.

---

¹ Іди сюди!

Досі ніхто не питав ні про матір, ні про батька. Так, наче ввіймали якесь щеня. А як потрібно їй зараз тепле слово! Більше ніж хліб. Тільки, звичайно, не від фашистів.

Раптом очі Ельзи немов загострилися.

— Брешеш! В тебе є брат, швайнегунд! — повторила Ельза улюблену лайку старого Зеппа і показала, як солдат стріляє.— Він на війні?

Надійка згадала про портрет молодого офіцера, з піднятою у вітанні рукою, який висить у чорній рамці у вітальні. А-а-а... Тож її чоловіка вбито на фронті!..

— А батько? Твій батько теж стріляє німців?

Чи треба розповідати їй, що батька фашисти убили в перші дні війни на окопах, які рили кияни за містом?

Німкеня дивилася так, що Надійці стало моторошно, і вона відчула, як злегка затремтіли руки. Зусиллям волі стримала цей гидкий дріж. Ну, нехай вже кричить на неї, як Гретхен, як ффрау Вельзер, як старий Зепп, тільки не дивиться отак мовчки своїми скляними очима!

— Ти слов'янка?

— Українка.

Ельза примружилась.

— А не юдін? — несподівано спитала вона, і короткий усміх пробіг по її тонких губах, одна з яких, нижня, трохи випиналася вперед, як і в старого Зеппа.— Щось ти дуже чорнява. Айне брюнете!

Надійка широко розплющила очі. Так значить і дургангелатері, і каторжна праця, і побої Людвіга, і шипіння ффрау Вельзер, і причепливість Гретхен, і туга, яка міцно оселилася в ній,— це ще не все, що уготовано їй тут. Крикнути, що вона з діда-прадіда українка. Що вона православна! Осінити себе хрестом, як ото бабусі у церкві?

Православна? Яке дурне слово! І як воно спало на думку? Адже в бога не вірила і ніколи не називала себе так. Гидко заперечувати Ельзину підозру, ніби визнавати тим, що бути єврейкою — якийсь злочин. Але ж моторошно від самої думки, що ффрау наговорить на неї, і її можуть просто знищити...

Чому фашисти так ненавидять євреїв? Роздумувала якось про це і не знайшла відповіді.

Зараз Ельза повернула її до тих роздумів, і за коротку мить вона наче й сама пережила страх неминучої, неблаганної смерті...

Надійка розуміла, що не слід виявляти перед цією ффрау свого страху. Тільки знизала у відповідь плечима.

Мовчазний жест дівчини ніби задовольнив німкеню.

— Твоє щастя,— знову коротко посміхнулася вона, відкидаючи сигарету і підводячись з стільчика.

Ельза вийшла з ганку, струнка, висока, у чорному перстяному платті, з медальйоном на шиї, із золотою обручкою на пальці і повільно обійшла навколо дівчини.

— Твоє щастя,— повторила суворо.— Але,— додала вона після короткої паузи,— я ще придивлюся до тебе.— Німкеня міцно стулила губи, від чого нижня випнула дужче.— Ти мене розумієш?

Так. Надійка розуміла її.

Ельза кивнула на сарай, мовляв, іди працюй, і зникла в дверях будинку.

Коли німкеня пішла, Надійка відчула, як ослабли ноги, і вся вона обм'якла, наче з неї витягли стрижень. Знесилено присіла край ганку.

Вгорі грюкнули вікном.

Надійка завмерла. Ні, це визирнула не фрау Ельза, а Гретхен.

Пишне погруддя молодой господині перехилилося через підвіконня, і звичайно сонні очі її стурбовано глянули вниз.

— До роботи, Наді, до роботи!

Дівчина не рухалась.

— Сидіти не можна! — вже сердито закричала Гретхен.

Надійка примусила себе підвестися і важким кроком пішла до сарая.

Фрау Гретхен почекала, поки дівчина візьме сокирку в руки, і лише тоді зачинила вікно.

Сокирка не трималася рук. Надійка відійшла від дривітні і притулилася до стінки.

Постояла так кілька секунд і, пересиливши себе, знову взялася до роботи.

Цюк-цюк, стук-стук. Тільки б не вийшла на подвір'я ота фрау, тільки б не покликала її більше!

І раптом дуже гостро відчула, що більше не може так жити.

Минулої неділі в поліції, куди невільників зібрали на перевірку і за доносами хазяїв прилюдно шмагали, почула від Юлі, що коли хто-небудь з бранців тяжко заведе, то відпускають додому. По Юльфельду пройшла чутка, що якась дівчина врубала собі пальці і поїхала з Німеччини.

Увесь тиждень ходила сама не своя. Немов якась сила

тягла її в сарай. Забіжить, погляне на сокирку, на свою руку з кривавими мозолями, постоїть, зітхне і йде назад: «А що, коли марно?»

От і сьогодні, як почала колоти тріски, поглядала увесь час на пальці. Якби воно якось само по собі сталося!..

А зараз відкілясь хвилику напливла на неї рішучість. Миттю ковзнула поглядом по червоних, пошерхлих пальцях, як по чіхось чужих, як по отих складених в купу трісках.

Швидко підняла сокирку і, заплющившись, згарячу вдарила себе по руці.

На мить завмерла здивована: ні болю, ні сліду. А затим два пальці, вказівний і середній, побіліли у тому місці, де вони з'єднувалися з п'ястю, залилися кров'ю і нестерпний біль, спалахнувши в них, обпік її вогнем, зігнув, закрутив на місці.

Вона закричала, випустила з рук сокирку і вибігла з сарая.

— Наді, що сталося?! — заверещала ффрау Вельзер, побачивши її.— Що ти собі зробила?

Надійка тільки струшувала рукою, немов хотіла скинути з неї пекельний пломінь.

Ффрау Вельзер потягла дівчину до крана. Нічого не тямлячи від болю, залишаючи за собою яскраво-червону стьожку по землі, Надійка підкорилася німкені і підставила руку під холодний струмінь.

Пальці були на місці. Чи то сили в Надійки не вистачило, чи щось притримало її в момент удару, тільки сокирка впала на руку слабо і не перебила кісток.

— Як ти це зробила?! Як зробила?! — галасувала на весь двір ффрау Вельзер.

Гретхен винесла з хати пляшечку з йодом.

Ффрау Ельза з іронічною посмішкою спостерігала за подією.

— Рубаєш собі пальці? Не хочеш працювати на німецьку сім'ю, ротер тойфель?! — кричала ффрау Вельзер, замотуючи невірльниці руку ганчіркою.— Тебе за це треба вбити!

А Надійка крізь біль, що палив її, дивилася на старечі губи Магди, які кумедно тіпалися, на очі, з яких мало не вистрибували іскри. На мить чомусь навіть стало смішно. І вона, не знаючи, засміятися їй чи розплакатись від болю, від своєї невдатності, від того, що пальці залишилися і погасла остання надія на врятування,— ледве стрималася і стояла як стовпець.

— Я колола тріски...— врешті змогла промовити побілілими губами.

Потім їй дозволили полізти на своє горіще.

Ось коли вона може спокійно посидіти, навіть полежати!

Останнє, що почула за своєю спиною, були слова ф́рау Ельзи:

— Це вона навмисне! По очах бачу. А якщо й випадок, все одно відправте її назад на біржу. Яка з неї тепер робітниця!..

2

Лежачи на горіщі, Надійка почула гвалт. То сварилися Магда і Зепп. За роботою, за своєю неволею Надійці було не до родинних справ Вельзерів. Але цього разу старі розходилися так, що дівчина мимоволі слухала, тим більше що йшлося про неї.

— Ти відвезеш її завтра ж, Зепп, і візьмеш справжню робітницю! — наполягала Магда.

— Швайнегунд! — сердито відмовлявся Зепп.— Завтра у мене зібрання.

— Зібрання, зібрання! — передражнила чоловіка ф́рау Вельзер.— Навколо бочки з пивом ваші зібрання!

— Можеш поїхати сама!

— А ти сидітимеш у своїй браураї¹, марнуватимеш гроші і смоктатимеш пиво! — заверещала стара.

— Які гроші? — Певно, Зепп скривився, наче з'їв щось кисле.— Ти мені їх давала?

За часів своєї молодості, коли Зепп Вельзер був ставним парубком, він думав, що й справді знайшов щастя, одружившись на Магді, на її садибі, землі і ділянці лісу. Але за ціле життя хитра баварка не знайшла часу переписати майно на коханого чоловіка, і тепер, на старості, коли в нього залишилося тільки й радості, що штаркес бір² та весела бесіда з друзями у браураї, він мусить випрошувати у Гретхен або Ельзи кілька пфенігів.

— А що — вони тебе дурно напувають, твої дружки-волоцюги?!

— Мої друзі — не волоцюги! — у деренчливому голосі Зеппа продзвенів метал, і Надійка уявила, як старий у

¹ Броварня, тут — сільська пивничка.

² Міцне пиво.

добре випрасованому костюмі з білим твердим комірцем на шиї витягся зараз, як хорт.

— Такісінькі, як ти! У кірсі ледве дослухаєте відправу і тікасте швидше до корчми! — не складала зброї Магда.

— Мої друзі — справжні наці! І тільки вороги фюрера можуть їх ображати.

Відповіді Магди Надійка не почула. Мабуть, Зепп настрахав жінку, і стара пробурмотіла щось невизначне. Але Зеппа це вже не задовольняло. Йому потрібна була повна перемога.

— Сьогодні неділя, день, коли справжній німець має зустрічатись з своїми сусідами. Дай мені десять марок.

— Зепп! — скрикнула ффрау Вельзер.

Він подумав, що якби розповів, де слід, про те, що Магда бурчить на фюрера за утиски католицьких попів, то все майно перейшло б йому.

— Я сказав: двадцять марок.

Стара аж застогнала.

Магда здогадувалася, на що натякає її чоловік. Адже вона не розуміла, чому Гітлер напався на старих священників, чим не догодили вони йому. Були вони добрі християни і добрі німці. Колишній руензацький прістер Шток не раз згадував у проповідях конкордат¹ найсвятішого папи римського з Гітлером, в якому благословлявся фюрер і німецький народ. Сам прістер Шток щиро молився за фюрера, подаючи приклад парафіянам. Але, видно, все-таки він щось зробив не так, як хотілося блоклейтеру² Гаеру, який в усе сунув свій довгий ніс, навіть втручався у церковні відправи. Блоклейтер організував ворожу Штоку демонстрацію своїх прибічників. Прістер поскаржився аж у Берлін, і все це скінчилося тим, що однієї ночі штурмовики з Нюрнберга побили Штоку вікна, поламали меблі, а самого його кудись забрали. Новий прістер тепер більше служить блоклейтеру, ніж господу богу...

І таке трапилося не тільки в їхньому селі, ходили чутки, що навіть старого єпископа штурмовики закинули до концтабору... Що що, а бога та божих слуг кривдити, це вже було, на думку Магди, занадто...

— Шнелер! — закричав Зепп.— На мене чекають!

¹ У 1933 році папа римський склав угоду з Гітлером, який використав допомогу католицької церкви для зміцнення фашизму і розв'язання другої світової війни. Гітлер водночас намагався обмежити вплив церкви на німців і знищив низку священників.

² Фашистський партійний керівник села.

Звичайно, Магду посадять, але і йому можуть не простити, що він знав і довго мовчав.

— Знову сваритесь! — пролунав сонний голос Гретхен, яка, змінивши святковий одяг на буденне вбрання, теж вийшла в кухню.

— Твоїй матері не вистачає арійського духу, — урочисто мовив Зепп. — Треба подумати над цим...

Магда, видно, винесла йому гроші з вітальні, і Надійка почувала, як за гером Вельзером грюкнули двері.

3

Кілька днів, поки старі сперечалися, кому з них їхати в Ансбах, Надійка сяк-так поралася однією рукою. Потім рана загноїлася, уся ліва рука опухла і пекла нестерпно. Дівчина зовсім не могла поворухнути нею, взяла руку на перев'язь, і кожний необережний рух завдавав їй тепер різкого болю.

Врешті Зепп переміг. Вельзери позичили у сусідів коней і повезли дівчину на невільницьку біржу.

Їхали вже знайомою Надійці дорогою. Хоч як палила рука, хоч що чекало її на тій біржі, але все одно настрої у неї покращав. Знову спалахнули в душі вогники надії.

Прощайте, чужі тополі, чуже небо, чорний морок; прощай, похмура страшна Німеччина з твоїми безтямно жорстокими, безжальними, пихатими людьми, кам'яними шляхами, посмугованими ланами, німецькою точністю і тупістю, кірхами і биками; прощайте, Вельзери, Зондермани і ффрау Ельза, жапдарми і огидне синє тавро!

Оглядаючись назад, куди відбігали по шляху стрункі тополі, вона і жахалась, і дивувалась, як це могла стільки отут прожити, таке витерпіти, як досі не вкоротила собі віку! Здавалося, якби знову довелось повернутися в Руензац, то не витримала б жодного дня.

Про рану не турбувалась, не дослухалась до болю. Хоч би й уся рука загноїлася, не журилася б, аби тільки вивратися звідси. За одним лише шкодувала, що бідолашна Юля залишилася там. А сама вона вже виїжджає з чорної імлі і наближається до просвітку!

Стара ффрау всю дорогу мовчала. Зепп щось бурмотів — Надійка не вслухалася. Була сповнена тихої світлої радості, — усе віщувало їй близьку волю.

Зепп довів їх до залізничної станції і погнав коней на-

зад, у Руензац. З його від'їздом наче обірвалося минуле. На Магду Надійка тепер не зважала: може, ще годину їхатимуть разом у поїзді, а там — все. Дивилася на неї якимись іншими очима, немов не гірку свою долю бачила, не жахливу господиню життя й смерті, а жалюгідну стару бабу, худорляву, зморшкувату і злу, схожу на карикатуру з дитячої книжки про відьом.

Коли вони приїхали до Ансбаха, у повітрі плив з кірки срібний дзвін. Такий самий, який вона почула на вокзалі, коли Людвіг віз її до Руензаца. Подумала, що це гарна прикмета, що то на кірсі віддзвонили початок і кінець її рабства.

Комендант біржі Тільзе був точнісінько такий, як і три місяці тому, коли Надійка востаннє бачила його: високий, здоровий, з бичачою шиєю, у чорному мундирі. Він прийняв ффрау Вельзер у просторій кімнаті з великим столом і тільки одним-єдиним стільцем, на якому сам і сидів.

Глянувши на загорнуту в шмаття підв'язану руку дівчини, він нахмурився і підвівся з-за столу.

Ффрау Вельзер поскаржилася, що не може тримати в себе цю ротер тойфель, яка нічого не вмє, не знає господарства, не хоче працювати ще й до всього врубала руку. Адже у ффрау Вельзер велике господарство, велика родина, в неї немає вдома мужчин, вона повинна одержати здорову дівку або, ще краще, молодого робітника.

Тільзе ступнув до Надійки. Давно не бачила дівчина перед собою цих гладких блискучих чобіт.

Німець розмахнувся і з усієї сили вдарив її по голові. Дівчина заточилася, упала, зачепивши об стінку поранену руку. Сльози ручасм побігли їй з очей.

— Ти це навмисне зробила! — вибухнув криком Тільзе. — Ти не хочеш працювати! Ти хочеш додому! Я тебе розстріляю!

Як він кричав! Здавалось, ось-ось знову кинеться на неї і пошматує, як хижий вовк. Його громовий голос струшував кімнату, рвав мозок.

Надійка притиснулася до стіни і стояла пополотніла, тиха, як мрець. Тільки потьмянілі, зовсім почорнілі очі її таїли в собі якусь пригаслу іскру життя.

Тільзе лютував довго. Врешті стих і обернувся до ффрау Вельзер:

— Вона мусить працювати. Поки не здохне!

Ффрау Вельзер не посміла заперечувати.

— Ти повинна працювати, інакше я тебе розстріляю або відправлю на угноєння...— ще раз пригрозив дівчині Тільзе.— Запам'ятай це навіки! Ду муст арбайтен! Ду муст арбайтен!¹

Табірний лікар здер ганчір'я з руки Надійки і вичистив залізною ложечкою гній. Вона жодного разу не зойкнула. Біль, що терзав її душу, був дужчий і зробив її невразливою до всього іншого...

Розділ четвертий

1

Минали дні. Настало літо, тепле, м'яке, з частими туманами і паркими дощами, що їх нагонило від далеких гір.

Надійка жила, як у важкому, непробудному сні. З неї, мов із розбитого ока, все наче витекло, і залишилася сама оболонка. Пориви протесту змінювалися апатією до всього, і тоді покірно робила, що накажуть, мовчки терпіла хазяйську лайку, стусани і оте вічне «швелер!».

Тільки одне почуття не покидало її весь час: не хотілося жити, не раділа, коли приходив новий день, увесь час точила думка, що краще покінчити з собою, ніж отак животіти, ніж бачити навколо себе цей гидкий світ.

Тим часом надійшли жнива. Про початок збирання сповістив приїзд Людвіга, якому знову дали відпустку на гарячу пору.

Сьогодні особливо треба поспішати в поле. Хоч сонце тепер сходить рано, все одно розбудили її затемно. Вона спала тепер лише кілька годин на добу — з дванадцятої до четвертої. Від постійного недосипання її цілими днями нудило, вона похитувалася від слабості і ладна була заснути на ходу. Тільки завдяки молодості трималася на ногах.

У липні сонце, як навмисне, дуже поспішає розсіяти нічну темряву і підхопитися над горизонтом. Від утоми, від перерваного серед ночі сну все тіло Надійки якийсь час ние, немов тремтить у ній кожна жилочка, прагне хоч хвилючку іще залишитися у спокою. Але з кожною секун-

---

¹ Ти мусиш працювати!

дою потреба прокинутися стає вимогливішою. Від тяжкої боротьби двох різних потреб дівчину тіпає і охоплює слабкість, схожа на тупий біль.

Та ось на весь будинок лунає люте «Наді, ауфштейн!» самого гера Зондермана, і вона понадсилу спускається по сходах. Від цієї хвилини до пізньої ночі має перетворитися на робочий автомат, якого пущено на найбільшу швидкість. Думати уже не може ні про що, навіть про смерть. Швидше, швидше нагодувати клятву хазяйську худобу — і в поле!

Поспіхом, наскільки дозволяють слабкі після сну ноги, пройшла у хлів, схопивши дорогою із кілка фартушок. Нахилилася до ящика з кормом, нагребла повну корзину. Ох, як важко розігнути з самого ранку зомлілу спину!

І раптом поруч з її руками біля корзини з'явилися ще дві руки, чоловічі, які хочуть допомогти їй.

Вона завмерла на якусь мить, здивовано вглядаючись у чужі руки, силкуючись впізнати їх.

Людвіг?

Але він же ніколи їй не допомагав!

Ні, Людвіг Зондерман весь рудий, і руки у нього такі ж руді, з синіми набряклими венами, наче скарлючені, злі,

Незнайомі руки м'яко, але настійливо забирали у неї корзину. Це були гарні руки — білі, з довгими нервовими пальцями. Потім погляд Надійки падає на ноги людини, що поруч неї схилилася над ящиком з кормом. На ногах звичайні дерев'яні черевики — гольцшпе, — які носять в Руензаці всі полонені. Виходить, біля неї така сама, як і вона, жертва фашистського насильства, такий же невільник? І ці гарні руки, які несподівано так вразили її, тепер теж тяжко працюють у неволі.

Надійка випросталася і рішуче глянула на людину.

Перед нею стояв худорлявий юнак з довгастим обличчям і зачесаним назад темним волоссям. Великі карі очі його світилися якимсь м'яким, теплим і водночас журливим світлом. Гарні, строгі вуста підкреслювали блідість запалих щік.

Надійка не могла відірвати погляду від того обличчя. Щось знайоме було в ньому, про щось нагадувала ця розлита по щоках блідість. Та це ж руки його, такі самі білі, немов пополотнілі!

Якимсь чуттям знову осягла, що перед нею не робітник, не місцевий селянин, а людина з якогось іншого світу. Придивився до його військового мундира, пошарпаного,

але чистого, здогадалася, що це француз. Сама бачила барак біля лісу, де тримали полонених французів.

— Гутен таг! — говорить полонений, дуже правильно вимовляючи німецькі слова.

Він поставив корзину з кормом на ящик і притримав рукою.

Надійка кивнула.

— Ви з Росії?

— Так.

— Я бачу це по вашій нашивці «ost», — сумно посміхається француз, і в очах його стоїть м'яка журба. — Ви давно працюєте у цього бауера?

— Скоро півроку.

У хліві лунає вимогливе «му-у-у», Надійка рішуче забирає корзину і біжить до ясел. Час не стоїть на місці, вона мусить швидко упоратись.

Коли повернулася назад, француз сам наповнив порожню корзину і швиденько поніс до ясел. Висипавши так кілька корзин, підійшов до Надійки, яка тим часом згрібала гній, і, пильно дивлячись на неї, сказав:

— Ну, тепер можна далі знайомитись... Хазяїн хороший? «Хороший»? — Надійка здивовано глянула на юнака.

— Так, хороший, як всі вони хороші, особливо для нас, радянських людей!

— Чому ви так говорите?

— Тому, що я не бачила хороших німців, тому, що вони злі, особливо на нас, бо всі похоронні приходять їм зі Сходу, тому, що ми, руські люди, одягаємо їх у чорне! Тому, що бог, з яким вони йдуть воювати, написавши на прязці «Гот міт унс»¹, не рятує їх від наших куль і снарядів, а ми — єдина країна, яка не молиться богу і яка все одно переможе їх. Тому, що ми червоні, комуністи!

При цих словах по обличчю француза немов тіль ковзула.

Звичайна похмура мовчазність на якусь хвилину покинула Надійку, і вона несподівано видихнула з себе те, що душило її, те, чого вона не могла досі нікому тут сказати.

— Ось чому кожному радянському полоненому у сто разів гірше, ніж будь-якому іншому, — тим часом говорила Надійка, не помітивши, як змінився настрій француза. — Вони нас більш за всіх ненавидять, мучать і бояться. Бо

---

¹ З нами бог.

знають, що кінець кінцем ніякий їхній дурний бог не врятує їх.

— Не говоріть так про бога! — раптом попросив полонений м'яко, але строго.

Від цих слів Надійка схаменулася. Нащо вона говорить таке цій чужій людині, що лише кілька хвилин як трапилася їй на очі?! Яка це сила розтулила її уста?!

Вороже глянула на юнака. Але він, здавалося, вже не сердився і знову дивився на неї тим самим дивним журливим поглядом, як і перше.

Із кухні, перебиваючи Надійчині думки, пролунав гучний голос Людвіга.

— Наді, гее шнелер кафе тріпкен! ¹

Хазяїн уже квапить з виїздом у поле.

— Це вас звать Наді?

— Так, це вони назвали Наді, а я українка, Надія.

— У нас, у Франції, теж є таке ім'я Надів, але я буду вас називати Надія, — розтягуючи незвичне для нього «я» в цьому імені, сказав полонений. — А мене звать Віктор. «Віктор, Віктор...»

— Донер ветер ², Наді! — гриміло на всю господу.

— Він завжди так кричить? — спокійно спитав Віктор.

— Це ще нічого! Буває гірше... — кинула Надійка і побігла в хату, на ходу скидаючи фартушок.

Коротка розмова з незнайомим французом ніби вивела її з тієї сумної рівноваги приреченості, яка встановилася в її душі після всіх переживань, після всіх спроб вирватися з неволі. Швидко ковтаючи каву, яку разом з куснем хліба давали їй на сніданок у дні гарячих польових робіт, Надійка міркувала над тим, чому цей полонений кинувся допомагати їй, чому так пильно дивився на неї і знітився, коли вона лаяла німців і їхнього бога.

Вона відчула, як її знов охоплює похмура образа на світ і в душу повертається та байдужа рівновага, яка тільки й давала їй сили не вкоротити собі віку. О ні! Хоч він і не німець, а полонений, йому все одно не вдасться ошукати її своєю увагою, своїм м'яким поглядом, своєю ніби доброзичливою допомогою!

Згадалося, що розповіла йому про себе, а сама забула спитати, хто він: новий батрак у Вельзерів, чи, може,

---

¹ Наді, йди швидше пити каву!

² Чорт візьми!

випадковий гість гер Зондермана. «Гість гер Зондермана!» Аж здивувалася, як це їй спала на думку така дурниця, нібито у німця може бути гість із полонених.

Тим часом, ніби відповідаючи на її запитання, до кухні ввійшов Віктор, і Надійка, не підводячи голови, помітила, що він зупинився біля столу.

Віктор витяг з кишені складаний пожик, розрізав пайку хліба, що йому підсунула ффрау Вельзер, і, хоч гер Зондерман уже закінчував пити свою каву з вершками і щохвилини могло пролунати його грізне: «Генуг!»¹, почав неквапливо їсти.

Надійка краєм ока бачила його білі пальці, якими він узяв хліб і сахарин, і дивувалася, що їсть він надзвичайно тихо, непомітно, зовсім не так, як гер Зондерман, масне плямкання якого лунало на всю кухню.

Коли хазяїн підхопився, виявилось, що Віктор теж встиг поспідати. Він спокійно витер свій пожик, сховав у нагрудну кишеню і підвівся з-за столу. Надійка поглянула на нього: в усьому вигляді цього юнака, в кожному його жесті, позбавленому будь-якої метушливості, було щось таке, що мимоволі викликало повагу.

Та по хвилі дівчина завмерла від здивування: ффранцуз осінив себе хрестом і губи його прошепотіли кілька слів молитви...

2

Вже два тижні, як у Вельзерів працює молодий ффранцуз, а невірникам усе не траплялося нагоди залишитися віч-на-віч, познайомитися ближче.

В поле як не їхали биками, то виходили пішки у строгому порядку: з одного краю Надійка, з другого Віктор, а посередині широко крокував мовчазний гер Зондерман, уста якого розтулялися тільки для того, щоб кинути гостре, як необтесаний камінь: «Шнелер!» На лану невірники майже завжди працюють під наглядом хазяїна, і їм ніколи не випадає бути поруч або наодинці.

Повернуться в село, знеможені виснажливою роботою на сонці, і кожний береться за своє діло в господарстві. Зустрічаються пізно, за вечерею, де за столом також сидять хазяїн і хазяйка. Потім Віктор поспішає до барака,

---

¹ Годі!

куди повинен встигнути на перекличку, а Надійка, перед тим як дозволять відпочивати, ще має помити посуд і прибрати в кухні. Іподі за вечерею вони звертаються одне до одного, але тільки з такими словами: «Будь ласка, підсуньте сіль» або «Візьміть ніж!..»

Надійка відчувала, що німці навмисне не залишають невільників сам на сам. Певно, бояться, щоб люди не змовилися проти своїх насильників. Хазяї розуміли, що хоч Віктор і Надійка з різних країн, мають різну мову, але все ж ближче одне до одного, ніж до них, бо їх ріднить невгасима туга за батьківщиною, мрія про волю.

Але одного разу слухна нагода трапилася. Мали зібрати жито у долині. Перед тим як пустити жатку, треба було вручну викосити шлях для неї, зв'язати снопи і відкинути їх вбік.

Гер Зондерман вирішив послати француза прокосити доріжку, Надійці теж сказав іти в поле і, поки він приїде із жаткою, впоратися із скошеним житом.

Іти в поле самій, хоч якусь часинку не бачити тупого, білястого, вкритого рудим ластовинням обличчя Людвіга, не чути «шнелер», що в його устах завжди звучало, як лайка! Для Надійки це було нежданим дарунком неласкавої долі.

Сонце ще не зійшло. Але це була середина літа, і воно з ночі нагадувало про себе, хтозна-як засилаючи з-за обрію світлі блискітки — іскорки від променів, що наближалися до землі розганяючи темряву.

Дівчина швидко впоралась у хліві, скинула брудний фартушок, одягла чистий. Розвиднялося. Сонячні блискітки зовсім змінили небо, воно піби наскрізь пройнялося світлом. Надійка побачила, що Віктор гострить біля сарая косу. Значить, вже час іти в поле. Кинулася доїти корів, поспішаючи, щоб хазяїн не передумав і не пішов разом з ними.

Вона ще не проковтнула свою каву, коли почула хрипкий голос Людвіга:

— Наді, біст ду шон фертіг? Гее шнелер! ¹

Ухопила серп і пішла за Віктором, який з косою на плечі прямував до воріт.

Через кілька хвилин Руензац залишився за їхніми спинами. Попереду лежав посипаний гравієм ґрунтовий шлях. Обабіч стояли стіною і вигравали під першими променями

---

¹ Ти вже готова? Йди швидше!

сонця стиглі жита. Коли палівав ранковий вітерець, по них котилася хвиля і, здавалося, бризкала навколо золотим дощем. Праворуч світилися контури зубчатого лісу, а далі, аж до самого обрію, простягалися чужі лани.

Хоч з самого ранку Надійка була стомлена, вперше за весь час їй здалося, що голова не така важка, як завжди, і наче менше хилить до сну. Вона собі тільки зараз побачила навколишню мальовничу природу, високе небо, дихнула чистим повітрям, напоєним пахощами стиглих хлібів.

Віктор так само замилувався ранковим краєвидом. На його спокійному обличчі відбилась якась особлива сумирність і лагідність.

— Який гарний божий світ! — тихо сказав він. — І як добре, що сьогодні ми йдемо самі. Хоч трохи відчуваєш себе вільним. — Він зітхнув. — Так уже набридла та охоропа і вдень і вночі. — Він замовк, потім посміхнувся. — Але чого це я вам скажусь? Скажіться не годиться, та й вам не легше, а може, ще й тяжче. Давайте краще поговоримо про щось інше... Значить, ви з Росії?

— Так, відповіла Надійка. — З Радянського Союзу.

— З якого міста?

— З Києва... Столиця України. Там народилася, вросла, вчилася. Це — чудове місто. В ньому стільки простору, стільки краси! У травні в нас цвітуть каштани. Це дуже гарно. Вони стоять у білому вбранні, як наречені. А зараз у Києві розквітає липа. Там теж жарко, і люди купаються у Дніпрі... Втім, ні! — Надійка зітхнула. — Зараз там німці... А ви звідки?

— З Парижа... Де ви вчилися, Надіє?

— У школі-десятирічці. Але не закінчила через війну... А так хотілося далі вчитися! Пішла б у театральний... Я з дитинства дуже люблю театр. Завжди з такою цікавістю і заздрістю стежила за грою артистів, що забувала, де я і що зі мною діється. Мені здавалося, що я теж на сцені і живу одним життям з героями п'єси. Після кожної вистави, ховаючись від усіх, я зображала улюбленого героя... Тепер усе це так далеко від мене, наче я стара, а то було у моїй молодості...

— Не журіться, Надіє. Все минає. Закінчиться війна, і ви повернетесь додому. Не знаю, чи станете артисткою, може, виберете іншу професію, але, у всякому разі, чистити хлів і мити хвости хазяйським коровам, звичайно, не будете. А хто ваші батьки, Надіє?

— Прості люди. Батько — каменярь, мати — хатня гос-

подарка... Не дивіться на мене, Віктор, такими здивованими очима. Це мені зовсім не перешкодило б учитися в інституті. У нас кожний може вчитися там, де схоче, і здійснити свою мрію...

Отак, розмовляючи, Надія і Віктор пройшли половину дороги. Тепер шлях непомітно для ока спускався в широку долину, і золоті стіни хлібів обабіч стали наче вищими, закрили від них і Руензац, і ліс. Молоді люди були наче сховані тут від усього світу, в якому точилася кривава війна, панувало насильство, муки, смерть...

— А тепер я хочу запитати вас...

— Скільки завгодно, Надіє!

— Де ви жили і звідки родом, я вже знаю. Я багато читала про Париж. Це теж прекрасне місто. Та доступний Париж тільки багатим туристам. Вони приїждять туди з усього світу погуляти, похизуватися в Булонському лісі своїм вбранням, машинами, кіньми...

— Звідки у вас все це, Надіє?

— Я знаю з книжок, з кінофільмів, з історії.

— Париж — не тільки Булонський ліс, — лагідно посміхнувся Віктор. — В Парижі, так би мовити, є багато Парижів.

— А ким ви були до війни, Віктор? Судячи з того, як вільно володієте чужою мовою, ви людина не фізичної праці.

Француз знову лагідно посміхнувся.

— А іще з чого, Надіє?

— Ваші руки, Віктор! Хоч у полоні вони вже вкрилися мозолями, але видно, що раніше ви не знали фізичної праці.

— Маєте рацію... Перед війною я закінчив духовну семінарію.

— Яку? — не зрозуміла Надійка.

— Духовну, — повторив Віктор. — У нас, у Франції, багато таких семінарій, багато церков. Ми дуже шануємо релігію, і я вирішив присвятити себе їй.

— Як це присвятити?

— Служити церкві.

— А жити як всі: любити, мріяти, дерзати? Адже ви зовсім молода людина! — Тисячі запитань роєм закружили в голові дівчини. Вона не зводила враженого погляду з француза. Так ось звідки в нього така тиха хода, м'які жести, шляхетні манери, ласкавий, заспокійливий погляд! А вона думала, що він артист або музикант... Це, певно, тому німці не горлають на Віктора, як на неї. Навіть така брутальна тварюка, як гер Зондерман.

— Я теж буду жити, як всі люди, любити, мріяти, але по-своєму: з богом у душі...— сказав Віктор.— Любити я буду всіх людей на землі. Для мене немає більшого щастя, ніж те, що людина ввійде у храм з важким почуттям, з сумом в очах, часом із сльїзми відчаю, а після моєї проповіді вийде чиста, спокійна. Адже в цьому справжнє щастя, Надїє,— робити душі людей чистими, радісними. Я матиму щастя від того, що всі будуть іти до мене за хорошим, світлим, будуть розповідати мені про своє горе, гріхи, і я, як зумію, полегшуватиму ці страждання. Хіба не варто жити для цього?..

Надїйка мовчала. Все це було так несподівано і незвичайно, таке дивне, таке чуже! Не могла відразу зібратися з думками. Адже вона не вірила в те, про що говорив їй цей юнак.

— А одружитися ви можете? — раптом спитала і відсахнулася, бо проміж ними, шурхотючи по гравію, промчало в поле на велосипедах кілька селян.

— Одружитися?.. Ні. У нас священнику заборонено одружуватися, він дає обітницю целібату, безшлюбності. Жінка для мене — тільки матір, тільки сестра.

— Віктор, скільки вам років?

— Двадцять чотири.

— І ви ніколи не полюбите?

— Є жінка, яку я люблю над усе в світі. Це моя матір. Іншої любові я не знаю і мені іншої не дано. Я буду любити всіх людей, які прийдуть помолитися зі мною богу.

— Віктор! І ви в усе це вірите?! І віддасте свою молодість і знання якійсь химері?!

На обличчя юнака впала тінь, і Надїйка відчула, що образила його. Адже вони з оцим молодим французом різні люди, вони виростили на різному ґрунті, у них зовсім протилежні погляди — різні у всьому, і вони ніколи не будуть однаково мислити.

— Я не можу ділити свою любов між богом і жінкою. Володар світу воліє, щоб я завжди був чистий — і в діях, і в помислах — і цим служив йому, — переконано сказав Віктор і підняв погляд вгору, у глибоке небо, що, осяяне відблиском сонця, вже почало голубіти.

Розмова обірвалася. Далі йшли мовчки. Надїйка намагалася не показувати відрази, яка охопила її після розповіді Віктора, і навіть зраділа, коли за поворотом шляху побачила вельзерівський лан.

— Уже й прийшли! — задоволено сказала вона.

Віктор здригнувся і огледівся. Дівчина немов вирвала його з полону глибокої задуми...

Незабаром Віктор почав косити. Широко брав косою і швидко йшов уперед. Надійка намагалася встигнути за ним і так само швидко в'язати снопи. Підводячи голову, вона бачила тільки спину і руки Віктора, що ритмічно хиталися з боку в бік, але їй здавалося, що обличчя в нього і зараз задумане.

Коли одну сторону майбутньої дороги для жатки було викосено, Віктор зупинився відпочити. Зупинилась, розігнула спину і Надійка.

— От ми й довідались одне про одного так багато,— журливо сказав юнак.

Надійка кивнула головою.

— А ви, Надіє, таки будете артисткою! Ви дуже гарна, і в усьому вашому вигляді, і в душі є щось від мистецтва. Ви, певно, народжені для нього.

— Не глузуйте з мене, Віктор,— похмуро сказала дівчина.

— А я клерк¹,— вів далі француз, немов не чуючи слів Надійки.— І ось ми поруч на цій чужій нам обом землі. Але треба надіятися на бога...

— На бога? Це просто оманлива розрада, якою ви втішаєте людей і себе, щоб можна було покійно терпіти муки.

Віктор нічого не відповів. Узяв у руки косу.

Ще не викосили до кінця доріжки, як почули торохкотіння жатки і крики хазяїна. Гер Зондерман сердито поганяв биків і лаяв невільників за те, що вони не упоралися до його приїзду.

Надійка розуміла, що тепер хтось-коли вони з Віктором зможуть іще поговорити. Дівчина відчувала, що розмова, яка відбулася, не так зблизила їх, як розділила глибоким проваллям.

3

Піт заливав Надійці очі. Він був ядучий і солоний.

Сонце підбилося вгору і аж дзвеніло у голубому чистому небі. Воно смалило землю, жовті хліба, пропалювало наскрізь тоненьке, змокриле від поту платтячко.

---

¹ Молодший сан у католицькій церкві.

Гер Зондерман косив жаткою, відкладаючи колоски рівними купками на майже однаковій відстані. Надійка і Віктор повинні були бігцем встигати за машиною, в'язати снопи і відкидати їх вбік. Гретхен, яка прийшла пізніше, стягувала снопи на великі купи.

Надійка не оглядалася. Швидко нахилилася, збирала колоски, крутила перевесло, натискаючи коліпом на важкий незграбний сніп, зв'язувала його і, відкинувши, бігла далі.

Час від часу Гретхен знаходила який-небудь пеміцно зв'язаний сніп і розвалювала його ногою. Через жахливу спеку важко було навіть лягтися, і Гретхен тільки ши-піла.

Гірше було, коли сам Людвіг зупиняв жатку і, напившись води, проходив полем. Від його ока нічого не ховалося. Помітивши слабенько зв'язаний сніп, він так люто горлав на дівчину, що Надійка кожного разу чекала стусана, але гер Зондерман згадував, що час іде, і кидався до жатки, на ходу погрожуючи дівчині кулаком.

Снопи з кожною годиною ставали усе важчі, перевесла гнулися в руках, спина не розгиналася, гарячий піт дужче заливав очі, і інший раз на губах дівчини ставало солоно не тільки від поту.

Наче автомат, вона вже не розпізнавала нічого навколо, не відчувала спеки, тільки знала: бігти вперед, нахилитися, крутити, в'язати, боротися з тим великим, важким, як колода, снопом.

Сніп — перевесло. Перевесло — сніп. І так без кінця-краю...

Щоб вона могла ходити по колючій стерні, їй дали дерев'яні черевики, але рукам захисту не було, і скоро вона поколола їх так, що боліли, мов попечені.

Від втоми, від спеки все дужче дзвеніло в голові. Носом пішла кров.

На якомусь снопі відчула що це останній, що більше вона не витримає такого темпу, не ступить ні кроку, що руки не скрутять її соломинки, не підважать снопа, що більше не нахилиться, а просто впаде на землю.

Але попереду справно стрекотіла жатка, ззаду йшла Гретхен, і дівчина мусила і ступити той крок, і нахилитися, і зібрати, й зв'язати сніп.

Потім був ще один, ще, іще.

Кляті колоски пливли, хиталися перед очима, вислизали з рук.

Вона кинулась до чергової купки, впала обличчям на

неї і лежала, не маючи сил підвестися, байдужа до того, що зараз її побачить Гретхен або й сам хазяїн.

Її нудило. Білий світ став жовтим, каламутним; солодко пахло нагрітою землею і збіжжям. Від цього нудило ще дужче.

— Вам погано?

Голос, що пролунав із каламутного світу, був теж каламутним, глухим і чужим.

Потім їй допомогли підвестись, і вона, ніби крізь туман, побачила Віктора.

Вона впізнала його — піп! Згадала, про що розмовляли вранці, як він розраджував її.

Потім глянула перед себе й побачила, що Гретхен минула її і прямує до жатки, яка вже не стрекоче, а застигла перед високою стіною жита.

— Вам треба напитися води,— знову, наче здалеку, почувала голос: — Ви зможете дійти до жатки? Там вода. Зараз братесен.

Ах, «бротесен» — полудник! «Бротесен», «есен», «есен», — кружляло і видзвоповало в голові.

Звичайно, вона дійде.

Надійка кивнула і, похитуючись, почвாலала стернею.

Віктор йшов поруч, готовий підтримати, коли їй стане недобре. Від копички, під якою вже примостилася ффрау Гретхен з чоловіком, долетів грубий окрик: «Шнелер!» Проте Віктор анітрохи не прискорив кроку.

Зараз хазяїн буде лаяти Віктора за те, що він бариться з нею, — байдуже подумала Надійка. Але коли вони прийшли, нічого такого не сталося. Людвіг сонів, мовчки уминаючи бутерброд.

Дівчині здалося, що все це привиділося їй через жовту каламуть, яка захлиснула її. Адже такого не може бути, щоб гер Зондерман промовчав, коли його не послухалися...

Істи Надійка не могла, тільки пила воду.

Віктор витяг з кишені чистенький носовичок, намочив його і дав притулити до лоба.

Потроху світ робився не таким жовтим, не таким каламутним. Надійка стала помічати все навколо, навіть те, як співчутливо поглядає на неї Віктор і як суворішають його очі, коли він дивиться на хазяїв. Здивувалася, що у полоненого, який живе під вартою в бараці, такий чистий, випрасуваний носовичок. Ні, цей молодий піп зовсім не схожий на такого невільника, як вона. Йому легше, тож він і втішається своєю вірою.

Після полудника на всьньому світі знову залишилися тільки вона та купки скошеного жита.

Двобій із ними тривав. Після мокрого компресу і короткого відпочинку полегшало, і незабаром вона знову перетворилася на автомат. Спина, руки, ноги вже діяли опріч її волі, наче самі собою.

Перевесло — сніп. Перевесло — сніп.

То була не її спина, не її руки, не її ноги.

...Нарешті сонце сховалося за далекими горбами, а потім з-перед очей її зникло і скошене жито. Не відразу втямила, що не треба вже ні нахилитись, ні в'язати, що все відійшло від неї аж до завтрашнього світанку.

Гер Зондерман поїхав додому жаткою.

А вони пішли пішки: Гретхен, Віктор і вона. Як прийшли, виявилось, що немає серпа, якого брала Надійка, щоб зрібати колоски. Її не покликали вечеряти, а наказали знайти у полі серп і без нього не повертатися.

Вона стояла перед хазяїном, похитуючись від втоми і слабості:

— А хто його візьме уночі, той серп...

Надійка хотіла нагадати пихаті слова ффрау Вельзер про те, що серед німців немає злодіїв, але і без того Людвіг так загорлав, що залунало на весь Руензац.

Віктор чув те. Він, певно, пішов би замість неї, якби міг. У перший день його привів з барака і відвів назад німецький постов¹. Тепер він приходив і повертався на ніч у барак без конвою, але запізнюватися не мав права.

Можливо, клерик і сам відчував, що коли б дівчина звернулася цієї хвилини до нього за розрадою, якою він збирався полегшувати людське горе, то всі його молитви не змогли б зменшити її страждань і дати втіху. Тому очі його світилися зараз таким безсилим співчуттям.

Надійка мовчки почувалала у теплу місячну баварську ніч.

Коли повернулася з серпом, Людвіг погнав її у хлів, до худоби, і тільки пізньої ночі, коли втомлений жнивими Руензац давно вже спав глибоким сном, вона нарешті звільнилася від роботи. Після двох чи трьох невдалих спроб ледве вилізла на горище. Впала на ліжко і, не маючи сили скинути з ніг дерев'яні колоди, які тягала цілий день, миттю заснула.

---

¹ Вартовий, охоронник.

Розділ п'ятий

1

Надійка і ффрау Вельзер поралися надворі — пекли хліб у великій побіленій печі. Жнива минули, і в господі Вельзерів повністю відновилися добрі хазайські порядки — щосуботи самі випікали хліб.

Біля печі поряdkувала стара ффрау. Вона нікому не довіряла цієї справи. Всю роботу виконувала Надійка: і місила, і виліплювала хлібини, і пекла, — але все під її невсипущим наглядом.

Ось дівчина принесла з хати залізні жаровні. Віктор вийшов з хліва і сів у затіпку лагодити зброю. У цей свій приїзд гер Зондерман купив гнідих огирів і, від'їжджаючи знову на службу, повністю передав коней та биків під опікування ффранцуза.

Надійка помітила, як Гретхен набрала біля надвірного крана води, а Віктор підхопився, забрав з рук німкені важке відро і поніс у куток двору, де хазайка збиралася полоскати якусь тканину.

Ця запобігливість полоненого образила дівчину. Їй здалося, що Віктор прислужується. Але потім вона зрозуміла, що чемність, гречність до жінки для нього над усе.

Тепер Надійка з якоюсь несподіваною для неї, новою цікавістю поглядала у його бік.

Втім, туди час від часу поглядала не тільки вона... Ельза Ремер, яка приїхала до батьків на жнива і залишилася погостювати, теж обдаровувала полоненого увагою.

Ліплячи своїми малепькими руками величезні білі хліби, Надійка перевела погляд на Ельзу, яка сиділа на ганку і годувала голубів.

Ельза посипала крихти біля ніг, і голуби довірливо злетілися до неї. Жирні, вгодовані, вони так і лізли їй в руки. Німкеня нахилилася, схопила білого голуба, притулила до грудей і тихо гладила його по спині. Птах принишк, злякано присідав при кожному дотику.

Гретхен, не скінчивши роботи, поклала у відро тканину, підійшла до сестри і теж сіла на ганку.

У печі бурхало полум'я. Ффрау Вельзер квапила невольницю.

Ельза посадила птаха собі на груди і висунула з рота хлібну жуйку. Голуб подумав-подумав і дзьобнув. Жінка ще дужче відкопилила губу. Їй було приємно відчу-

вати на грудях його колючі лапи, а на губі — тупі удари дзьоба. Вона примружила очі. Здалеку здавалося, наче вона цілується з птахом.

Поглядаючи на сестру, Гретхен мрійно засміялася, впімала голуба й собі.

Надійка краєм ока стежила за сестрами. Вона не любила голубів: нахабні, вони завжди лізли під ноги, заважали, а головне, повсюди каляли. Фрау Вельзер примушувала її лазити на будинок, збирати пташиний послід і мити карнизи та стіни.

Ельза, ніжачись з голубом, раз у раз поглядала на Віктора. Але той, поринувши в роботу, не підводив голови.

Та ось білий голуб, певно, боляче дзьобнув її в губу. Вона скривилася, відірвала його від себе і, змахнувши з плаття цил, підвелася.

Вогонь у печі стихав. Там уже не було полум'я, тільки лежала на споді велика червонясто-біла півкуля жару.

Ельза підійшла і стала задумливо дивитися на маленькі язички, що схоплювалися над тією розпеченою півкулею. В її порцеляново-голубих очах відбивалося гаряче світло. Що бачилося їй у тій грі вогнених язичків? По хвилі вона зіщулилася, пересмикнула плечима і звернулася до Надійки, яка підійшла з довгою коцюбою, щоб відсунути жар.

— Правда страшно згоріти, айне брюнете? — спитала.

Айне брюнете! Вона тільки так називала Надійку. Хазяї рідко розмовляли з своєю невільницею — хіба тільки коли наказували робити або ляляти. А Ельза Ремер, приїжджаючи у гості, іноді бавилася короткою бесідою з дівчиною, намагаючись всіляко дошкулити їй і підозріло приглядаючись до неї, завжди кидала, немов камінь, оце: «Айне брюнете!»

Можливо, вона й мала якусь рацію: за літо Надійка так засмагла, що обличчя її стало мало не чорним, як у циганки.

Але, певно, Ельза кожного разу натякала на їхню першу розмову.

— Страшно потрапити у таку піч, айне брюнете? — перепитала Ельза.

Серце дівчини забилося дужче. Чого вона хоче від неї, чого знущається?!

Надійка вже знала, що значить погроза гера Зондермана: «Не будеш слухатися — вилетиш у трубу!» Але після

всього, чого натерпілася, їй тепер не було так страшно, як при першій зустрічі з Ельзою.

— У нас командира Лазо, — тихо сказала вона, — у громадянську війну японці теж кинули живим у паровозну топку...

Нащо вона це сказала? Та ще кому — Ельзі!

Та ффрау Ремер немов не чула її. Не зводила завороженого погляду з жару, на якому, наче маленькі чоловічки, схоплювалися і опадали червоні язички.

Відсунувши жар, Надійка загриміла широкими жаровнями і взялася змазувати їх олією. Масне пташине крильце злегка тремтіло в її руці...

2

Неділя залишається неділею. Війна, здавалося, не тільки не зруйнувала звичний, розмірений порядок життя у Руензаці, а навіть зміцнила його.

Правда, чим далі все більше було в селі трауру. То в одній, то в другій родині одягалися в чорне, шануючи пам'ять кого-небудь із близьких, що поліг «геройською смертю за фюрера»; затихли веселі баварські пісні. Але руензацький блоклейтер Гаєр стежив, щоб вияв суму був пристойний, як і годиться для справжніх німців, що розуміють величну місію арійської раси. В цьому йому допомагав прістер¹, у проповідях якого щоразу звучало все більше анафеми ворогам і розпачливого благання до всемогутнього і милосердного бога допомогти фюреру і шене дойче геймат².

Через це проповіді інколи затягувалися, та гроббауери все одно встигали після відправи посидіти у корчмі за грубезними дубовими столами і випити своє пиво, як це споконвіку робили їхні батьки, діди й прадіди. Вони мовчки пили кухню за кухлем з твердою вірою, що все у них найкраще: і край, і кров, і звичаї, і пиво.

Цієї серпневої неділі, крім церкви, святкового обіду і пива, їх чекала ще одна урочиста подія: мали скарати поляка, який зробив замах на чистоту арійської раси.

Після обіду статечні баварці групками і по одному потяглися на край села, де вже звелася у прозоре небо добротна, як все у Руензаці, шибениця.

¹ Священик.

² Прекрасна німецька вітчизна.

Уважний блоклейтер прислав дерев'яні лави для жінок і дітей.

Засудженого ще не привезли. Зігнані з навколишніх сіл для повчання невільникки стояли тісною юрбою під наглядом жандармів. Колоною привели полонених французів; їх теж охороняли вартові.

Падійка знайшла Юлю, стала біля неї, і обидві мовчки почали стежити за всім, що відбувалося навколо. З часу, коли подруги зустрілися в Юльфелді, Юля ще дужче змарніла. На схудлому її личку гарячково блищали великі злякані очі. Дівчата не розпитували одна одну про життя, бо й так знали: нічого втішного не почують.

Потім Надійка побачила Віктора. Він стояв у першій шерензі полонених, строгий, наче скутий. Надійка хотіла поглянути йому в лице, але він відвернувся від шибениці і дивився кудись у далину.

Старики, жінки, — дехто навіть з дітьми, порозсідалися на лавах.

В центрі уваги був сухорлявий баварець, у якого працював засуджений. Старий вдесьте розповідав любим своїм сусідам, як запідозрив робітника, як побіг до блоклейтера, як жандарми підстерегли і впіймали поляка із наймичкою Ритою.

Незважаючи на післяобідній час, нестерпно палило сонце. Високе кришталєво-прозоре небо відкривало нескінченні голубі світи. Навколо акуратно розляглися яскравожовті вижаті лани.

Поодинокі чоловіки, які ще залишалися у Руензаці та Юльфелді, одягнені заради неділі у піджаки, з-під яких виглядали жилети, один за одним поскидали їх і пересунули капелюхи набік, щоб сонце не палило очей.

Та ось з'явилася підвода, на якій двоє у чорних мундирах і блоклейтер Гаєр, одягнений у коричневу сорочку, везли поляка.

По мовчазному гурту невільників хвилею прокотився приглушений гомін.

В'язня стягли з воза, і Надійка впізнала в ньому юнака, що кілька разів зустрічався їй по дорозі в поле.

Хлопець ледве тримався на ногах. Білявий чуб прилип до розбитого лоба, під очима, на вилицях розпливлися величезні синці, у кутину рота запеклася кров.

Хоч нелегко йому було, намагався не хилити своєї побитої голови.

Від лав залунали погрозові вигуки, чоловіки з суворими обличчями рушили до воза.

Надійка затерпла. В роті пересохло, ноги ослабли. Вона обіперлася на Юлю, хоч і подрузі було не краще.

Жандарми зупинили селян. Всі слухняно вмовкли, гробауери повернулися до своїх сімейств. У цьому тихому куточку Баварії вміли поважати порядок.

Надійка жальними очима стежила за юнаком. Невільники вже знали, чому німці карають його. Він закохався у молоду німкеню, яка теж працювала у сухорлявого баварця. Була сиротою і, поневіряючись по наймах, з дитинства без теплого слова, може, якимось інакше, ніж її хазяї, бачила світ і людей. І от прийшла для неї пора кохання...

Есесівці повели юнака до шибениці.

Німці поставали на лави, погрожували засудженому за смаглими квадратними кулаками.

— Ферфлюхтер гунд! ¹

— Польніше швайн! ² — долітали до Надійки знайомі слова.

— Обіймайся із шибеницею! Це добра любка для слов'янського пса!

— Зараз тебе поцілує віршовка! — ревли вилуджені горлянки пивоварів.

Дівчина з жахом дивилася то на приреченого, то на розлютованих бауерів. Здавалося, коли б їм дозволили — зубами вп'ялися б у нещасного юнака. Хоч скільки сама зазнала, скільки чула переказувані пошепки розповіді про табори знищення, хоч як збайдужіла до всього і самої себе, але така загальна жадоба крові потрясла її.

Вглядаючись в юрбу німців, Надійка побачила своїх хазяїв: Ельзу й старого Зеппа. Зепп горлав, як і всі, але Ельза стояла спокійно, затуляючись від сонця барвистою парасолькою. Тільки порцеляново-голубі очі її збуджено блищали.

Надійка ще раз оббігла поглядом німців. Ні, серед дітлахів малої Тільде не було. Вона полегшено зітхнула: чомусь дуже не хотілося, щоб і Тільде опинилася тут.

Осторонь статечних бауерів товпилися бідніші німкені — дівчата й жінки. Декотрих Надійка знала в обличчя, бо вони теж працювали в полі, здебільшого в тих багатих

---

¹ Клятий собака!

² Польська свиня!

господарів, кому не вистачало невільників. Дівчина чула від полонених, що безземельним руензасцям теж не солодко живеться, хоч вони й німці. Але наймалися ці люди на сезон за добрий харч і гроші й могли піти від хазяїв будь-коли.

Батрачки-німкені, хоч теж були одягнені по-святковому, вперед не лізли — стояли тихо і швидше злякано, ніж зловтішно, спостерігали подію.

Далі від юрби господарів, одягнений по-робочому, похнюпився біля своєї парокінної площадки візник Віллі, який щоранку збирав по вулиці бідони з молоком і відвозив на молочарню в Юльфельд. Надійка здогадалася, що це він привіз сюди лави. Вигляд у Віллі був вкрай пригнічений. Глибокі зморшки на його вугластому обличчі ще дужче поглибилися, очі зовсім сховалися під волохатими насупленими бровами. Візник обіперся грудьми на ребро площадки і ні на кого не дивився.

З юрби вийшов гер Вельзер і баварець, у якого працював засуджений. Вони підійшли до блоклейтера та есесівців і щось їм сказали.

Надійка побачила, що блоклейтер посміхнувся, а есесівці кивнули головами на знак згоди.

Старий баварець відшукав поглядом Віллі і зробив йому рукою знак, запрошуючи підійти ближче.

Візник не поворухнувся.

Тоді старий, залишивши Зеппа, сам попрямував до нього.

З натовпу бауерів пролунали схвальні вигуки. Старий баварець наблизився до площадки і, взявши Віллі за плечі, щось сказав йому. Та візник замотав своєю круглою стриженою головою і ще дужче наліг грудьми на площадку, немов вчепився в неї.

Надійка не розуміла, що має відбутися. Вона не знала того, що літній негарний візник був безнадійно закоханий у Риту Зопаг, у ту саму німецьку сироту, яка любила поляка. Руензасці вважали, що Віллі має найбільше право своєю рукою повісити кривдника.

Але Віллі не рухався з місця. Старий баварець знизав плечима, відійшов назад до шибениці і сам заходився розправляти зашморг.

Один з есесівців підніс руку і, коли натовп затих, витяг з папки папір і став уголос читати.

Надійка не все почула, але головне зрозуміла. За співжиття з німкенею, що є наругою над вищою расою, поляк Йозеф Жембовський засуджується до страти. Німке-

ню Риту Зонтаг за порушення закону про чистоту арійської крові відправлено до концентраційного табору.

— Так буде кожному, хто зазіхне на чистоту арійської раси! — закінчив есесівець. — Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер! Зіг хайль! Зіг хайль!

Бауери із зосередженим діловим виразом на обличчях підвели засудженого до невисокої міцної табуретки.

З колони французів залунали гнівні вигуки. Ряди полонених хитнулися: здавалося, вони зараз грізно посунуть до шибениці.

У гурті невірників хтось зойкнув, схлипнув, хтось виявся на не знайомій Надійці мові.

І раптом запала гнітюча тиша. Навіть німці затихли.

Над Руензацем пливло нестерпно гаряче сонце. Високе небо відкривало людям нескінченні голубі світи. Але погляди усіх були прикуті до шибениці, до молодого поляка. Тільки Віллі відвернувся і якимось дуже зосереджено гладив шию коня, немов хотів його втішити.

Та що візьмеш з цього Віллі?! Статечні господарі давно мали його за дивака, ледве не за дурника!

Покалічений есесівцями, ослаблий, із зв'язаними ззаду руками, поляк не мав сили вилізти на табуретку.

Зепп і старий баварець, покректуючи від напруження, підсадили його.

Від загостреного погляду Надійки нічого не ховалося. Вона добре бачила акуратно виголене зморшкувате обличчя Зеппа, огидний білий цупкий комірець, що підпирав старече підборіддя, бачила, як його руки вп'ялися в юнака. Ті покарлючені пальці з пабряклими синіми жилками нагадали їй спрута.

Засуджений стояв спокійно, дивлячись поверх голів на далекий обрій, що хвилясто обіймав землю.

Сухорлявий баварець ніяк не міг накинути зашморг. Старий кумедно підстрибував, але петля не падала на голову і все ковзала по широкому плечу поляка.

Надійка відвернулася, щоб не бачити того, що станеться далі. В око знову впав Віктор. Тепер було видно його обличчя. Палке благання і тверда віра світилися в його погляді, зверненому вгору. Здавалося, він щосекунди чекав на караючий грім із чистого неба.

Врешті зашморг, дбайливо направлений хазяйською рукою, ліг на своє місце, зміїсто затягся на шиї.

Надійка і Юля притиснулися одна до одної і опустили вниз очі.

— Ви — звірі, звірі!..— високим голосом закричав за-суджений.— Будьте прокляті!..

Він вигукнув це польською мовою, якої тут не знали, і Зепп різким ударом ноги, заточившись, вибив табуретку з-під його ніг...

...Задоволені господарі поверталися в село. Порядок і справедливість восторжествували: з «польською свинею» було покінчено.

Полонених французів вартіві повели назад в бараки. Надійка ще раз побачила Віктора і ледве впізнала його — такий нещасний був у нього вигляд. Він наче постарів на десять років: йшов згорбившись, з погаслим зором.

Невільників жандарми розганяли по господах. На вигоні залишився тільки повішений поляк...

Розходячись, бауери просили одне одного не запізнюватися на святкову виставу, в якій німецький воїн в ім'я тисячолітнього рейху забиває вайлуватого російського ведмедя, запрошували любих сусідів у гості. Неділя залишається неділею, а в неділю кожний чесний баварець, хоч би що відбувалося на світі, має погуляти і відпочити...

3

Віктор задріг биків, старий Зепп кинув на віз сокири й пилку і поїхав з невольниками до лісу заготовляти на зиму дрова.

Багатні руензасці та юльфельдці мали свої, обкопані рівчаками, ділянки лісу. Котрі бідніші, ті платили ліснику за дозвіл рубати дрова чи збирати хмиз на державному масиві. Вельзерівська ділянка була на краю лісу, і Надійка вже не раз ходила туди рубати райзиг — короткі гілочки для розпалювання печей.

Старий Зепп з самого ранку, поснідавши сиром та шинкою, набрався пива. Всю дорогу він гугнявів собі під ніс «Хорста Весселя»¹. Надійка і Віктор сиділи мовчки, з відразою поглядаючи на нього. Після страти молодого поляка Надійка не могла бачити Зеппа. Зараз, відсунувшись від нього якомога далі, вона гидливо слухала деренчливий голос старого німця. Віктор, здавалося, цілком поділяв її почуття і теж не міг милуватися мальовничими красвидами вже по-осінньому барвистої Айшської долини, по якій вони їхали.

¹ Пісня штурмовиків.

Незабаром опинилися в лісі, що, переливаючись багатьма відтінками, вже золотився, багрянів, але ще боровся із наступом осені: вперто підносив над сухою землею окремі темно-зелені крони.

Тільки в'їхали на ділянку, як Зепп зупинив віз і пішов вибирати дерева на зруб. Віктор прив'язав биків і рушив за хазяїном, Надійка залишилася сама серед зеленої гущавини.

Вона любила ліс. Хоч ліс завжди ховав у собі щось таємниче, невідоме, але тут не було німців, дерева нагадували рідний край — такі самі осики, клени, дуби, сосни. У цьому живому морі зелені панувала тиша і можна було хоч трохи забутися...

Зепп позначив крейдою кілька стовбурів близько землі і наказав спилювати. Робітники стали навколішки біля старого дуба з ледь почервонілою короною і почали пиляти. Було незручно і важко. Надійка помітила, що Віктор намагається полегшити їй роботу і не тільки щосили тягне пилку у свій бік, але й штовхає, коли треба тягти їй. Широке сталеве полотно аж дзвеніло згинаючись.

— Віктор,— тихо сказала дівчина.— Так ви пилку зламаєте.

Він ніяково посміхнувся. По очах француза зрозуміла, що той це знає, але ризикує. Тепла хвиля краєм зачепила її наболіле серце і відразу відринула. Хто зна, що на душі у цієї дивної людини. Адже він молиться тому самому католицькому богу, що й хазяї, так само шепоче «Аве Марія...»

У лісі з'явився ще один німець. Певно, він шукав гера Вельзера, бо відразу попрямував до нього.

Німці розмовляли голосно, і крізь шурчання пилки Надійка почула, що Зеппа кличуть до лісника якісь друзі.

Суперечки між старими Вельзерами тривали. І хоч кожного разу, коли Магда починала сваритися, Зепп легко затикав їй рота тим, що готується вступити до партії фюрера і для цього відвідує товариство, жінка затихала ненадовго.

Зепп гукнув Віктора і суворо сказав:

— Я піду, а ви спилляйте дерева, які позначено, і розріжте їх на метрові колоди.

Якийсь час після того, як гер Вельзер із своїм приятелем зник у гущавині лісу, молоді люди працювали мовчки. Та ось підрізали могутнє дерево, Віктор підвівся

і наказав Надійці відійти вбік. Він став штовхати стовбур. Дуб гоїднувся, докірливо хитнув поруділою головою і почав хилитися. Потім дерево затріщало і стало падати все швидше і швидше. Надійці раптом стало шкода цього могутнього велетня, ледь зачепленого осінньою золотизною. Та дуб затріщав дужче — аж луна пішла лісом, зламався і, підминаючи підлісок, важко гупнув на землю. Віктор витер з чола піт, сів на повалений стовбур і покликав Надійку.

— Посидьте. Ви втомилися.

Вона сіла поруч.

— Ви дуже ласкавий, Вікторе.

Француз хитнув головою.

— До людей і належить бути ласкавим.

— То це ви такий тільки з духовного обов'язку, тому що належить?

— Ні. Тому, що інакше не може.

— А якщо людина — ваш ворог?

— Нехай її бог судить.

— А якщо не схоче судити? — трохи не скрикнула Надійка.

— Бог завжди судить людські діла не по тому, яке зло завдали вороги мені або вам, а інакше. У всевишнього є своя міра добрих і злих діл, і коли міра зла й гріха наповниться, тоді він карас... Тільки ми не завжди це бачимо, адже шляхи господа не відомі людям, і нам у суєті мирській іноді здається, що бог не покарав.

На язичі Надійки крутилися різкі слова, але вона не хотіла образити юнака і стрималася.

— Віктор, а чому вас не було вчора, чому працював замість вас інший полонений?

— Це мій товариш, Жан. Мене послали делегатом від військовополонених до Нюрнберга. Туди із Франції приїхав представник нашого Червоного Хреста. Між Німеччиною і Петеном є угода про те, що полоненим можуть допомагати родичі. Раз на місяць ми одержуємо з дому посилки. Представника Червоного Хреста у табори не допустили, але дали прийняти делегатів... Ми просимо, щоб нам дозволили носити цивільний одяг і зняли постенів. Це дуже тяжко — завжди жити під вартою...

— Віктор, а чому ви в полоні?

— Бо я служив у армії, і весь наш корпус потрапив до полону.

— Хіба священників беруть у солдати?

— Я тільки-но закінчив семінарію, коли почалася війна, і мене відразу взяли до війська.

— Віктор, розкажіть мені про ваших товаришів. Вони пугають вас?

Він лагідно посміхнувся. Кілька хвилин розповідав про свій барак, потім підвівся і попрямував з пилкою до нового дерева.

Працювали спокійно, неквапливо. Помічаючи, що Надійка втомлюється, Віктор перший кидав роботу.

Якось під час такого короткого перепочинку, коли дівчина важко опустила на траву, Віктор тихо сказав:

— Яка ви гарна, Надіє! — В голосі його забриніли нотки захоплення.— Мені здається, що у вас є щось незвичайне: у вашому погляді, у жестах, у тому, як ви рухаетесь. Я не можу передати це словами...

Надійка насторожено кинула очима на нього. Але погляд у молодого француза був відкритий і чистий.

— Може, це й гріх, дивитися на вас захопленими очима, але я вдячний богові, що він створив вас такою... Я ніколи досі не зустрічав більшої гармонії,— говорив далі хлопець.— Втім,— посміхнувся сором'язливо,— я взагалі мало бачив дівчат. Та й де було їх зустріти: з юнацьких літ я за стінами семінарії, де мене оточували тільки товариші й наставники...

Надійка не знала, що відповісти на це, тільки неголосно промовила:

— А що мені з тієї вроди!

Та Віктор почув її слова.

— Господь через красу несе людям радість. Адже коли людина бачить красу і негріховно радіє їй, вона сама стає чистішою і кращою. Тому бог створив такими гарними гори, долини, ліси і ріки, тому створив красивих людей.

— Ви якийсь не від світу цього, Віктор,— знизала плечима Надійка.— Коли б ваш бог одночасно не паселив долини і гори жабами і гадюками, Гітлерами і Вельзерами,— похмуро сказала вона,— то я, може, ще й повірила б, що він піклувався про радість для людей.

— Не говоріть так, Надіє,— тільки й зміг відповісти Віктор.— На все у бога є своє завбачення...

— Віктор, а чому ви пішли в семінарію? Хіба не могли вчитися де-небудь в інституті, набути якогось фаху?

Француз посміхнувся.

— О, Надіє.. Для цього було дуже багато причин.— Він зробив паузу.— Я полюбив бога з дитинства. Крім того,

у моєї матері не було грошей, щоб дати мені світську освіту... Ви говорили, що ваш батько каменяр, а мій був садівником. Він рано помер, і ми з матусею осиротіли... Вчитися в коледжі, а тим більше в університеті, коштує дорого. На самі тільки підручники треба силу грошей. У Франції багато молоді йде у духовні заклади або у військові училища, де можна вивчитися без грошей. Я не хотів бути військовим і обрав служіння богам...

Вони іще кілька разів відпочивали і хоч говорили про різне, але кожного разу розмова повертала на релігію. Врешті Надійка не витримала.

— Можна вас запитати, Віктор, одну річ, про вашого бога?

— Питайте. Мені дуже радісно говорити з вами про нашого творця.

— У вас з німцями бог однаковий?

Віктор не чекав такого запитання. На його відкритому обличчі відбилася настороженість.

— Так. Всі ми маємо одного бога!— сказав він після короткої паузи.

Перед очима Надійки враз з'явився напис на стіні в кухні, над умивальником. Там були ці самі слова: «Wir alle haben nur einen Gott!».

— Я — християнин, і вони теж християни,— вів далі Віктор.— Бог однаковий, але люди не однакові. Не всі однаково розуміють його і не всі виконують його волю.

— Мабуть, німці, з свого боку, гадають, що саме ви не розумієте бога,— не втерпіла Надійка.— Але хіба це дає їм право знущатися з вас, свого одновірця, тримати у полоні? Ваш спільний бог спочатку допоміг їм узяти вас у полон, а тепер допомагає вам терпіти їхні знущання? Я не розумію цього!

— Вам важко зрозуміти, бо у вас немає віри,— лагідно сказав Віктор.— Господь не допомагає нашим мучителям, він випробує їх і не чує їхніх молитов.

— А хто ж тоді допомагає їм завойовувати землі, знущатися з людей, мучити їх, палити? Може, сатана? Німці, звичайно, вважають, що — бог! Ви не думали про це, Віктор? Де ж був бог, коли вшали юнака-поляка тільки за те, що він покохав дівчину? Адже й поляки — християни. Якби він був не з ними, а проти них, то покарав би їх громом або покорчив їм руки... Якби я раніше й вірила у бога, то після того, що побачила тут, перестала б вірити!

Надійка глянула на Віктора і пошкодувала, що не стрималася.

Юнак знітився, спокійне обличчя потьмарилось, і очі світилися вже не лагідністю, а болючим жалем. Згадала, що після страти поляка він кілька днів ходив наче хворий.

— Бог допомагає мені долати сумніви, — тільки й сказав він. І після паузи додав: — Я вірю, що його рука зрештою покарає насильників...

Надійка зітхнула у відповідь.

— Давайте відпиляємо товсті гілки і зробимо козла, — сказав Віктор, підводячись.

Не кваплячись, узялися до роботи. Тепер вони знову мовчали, наче думки їхні були тільки біля отого стовбурччя.

Іноді Надійка підводила погляд і стежила за Віктором. Що він хоче, що радить їй?! Щоб вона була тихою та смиренною, як і він, щоб прощала мучителям? «Вам легко говорити, — зверталася вона у думці до Віктора. — Вам не кричать на кожному кроці «швайнегунд», «ротер тойфель» і ще казна-що, не штурхають, як шолудивого собаку, не б'ють. Ви одного з ними тіста. І все рівно, ви теж боретесь, хоч і священик, — їздите до Нюрнберга, добиваєтесь, щоб з барака забрали постенів...»

Священик. Піп! Відчувала, що від Віктора знову повіяло на неї чужим світом, сповненим лицемірства, облуди, брехні, таким же чужим їй, як і цей навколишній світ.

Ні, вона не стане смиренною і терплячою, не підставить покірно ворогові обидві щоки! Якби тільки їй сила! У Надійки з'явилося почуття переваги над освіченим, з інтелігентними манерами, віруючим у бога молодим французом.

І водночас вона відчувала, що в ній народжується цікавість до цього дивного юнака. Досі до всього їй було байдуже — наче перебувала у важкому летаргічному сні. Але от сьогодні Віктор сказав неправду, нібито бог допомагає йому долати сумніви. А вона ж бачить, що сумніви стоять у його задуманих очах, як тінь у колодязі. То невже він збрехав? Стало навіть якось жаль його...

Гер Вельзер повернувся лише в кінці дня. Він був п'яний як чіп і хвалькувато повідомив невірників, що незабаром його приймуть до партії великого фюрера.

— Хайль Гітлер! — високо змахнув рукою старий, від чого заточився і мало не впав через колоду.

— А ви що? Не радієте? — чіплявся він до Надійки і Віктора.— Швайнегунд! Кричіть: «Хайль Гітлер!» У вас тепер буде не простий хазяїн, а справжній наці. Де ви ще візьмете такого хазяїна?

Він наступав на Віктора, і той дивився на Зеппа так, наче бачив перед собою нещасного юродивого.

Гер Вельзер махнув рукою і важко осів на колоду. Потім схилив голову на коліна і захропів. Так, сидячи, він проснав, поки не посутеніло. Коли Віктор навантажив віз колодами і розбудив Зеппа, старий уже не хвастав і не лаявся: тихо виліз на воза і мовчав до самого дому.

4

Після вечері, коли добре смеркло, Надійка вислизнула з подвір'я і майнула полем до Юльфельда.

Серце її шалено колотилося.

Тиждень тому вона зустріла у лісі Юлю, і подружки змовилися втекти. Юля сказала, що познайомилася з хлопцем, який допоможе перебратися до Польщі, до його батьків. І ось цей час прийшов!

Надійка знала, що вночі бувають облави і перевірки невірників. Знала, що коли впіймають, то або заб'ють до смерті в поліції, або відправлять до табору, звідки не буде вороття. Та краще смерть відразу, ніж рабство! Хоч яких ударів завдавало їй життя, все ж не убило в ній пекучого бажання будь-що вирватися з неволі.

Вона покликала б з собою і Віктора, але той не міг вийти вночі з барака, і не відомо ще, чи схотів би. Та й не по дорозі їм: їй додому, до Києва, а йому — у Париж.

Було зимно. Вітер легко пробивав тонке платтячко. Втім Надійка була така спаленіла, така збуджена, що не відчувала цього.

На околиці Юльфельда її вже чекала Юля з високим на зріст юнаком.

— Стась,— відрекомендувала його подруга.— Він добре знає німецьку мову і провезе нас поїздом. Вночі заліземо у товарняк, а як трохи від'їдемо, Станіслав візьме квитки. У нього вистачить грошей до Дрездена. Він буде за хазяїна, а ми — робітниці. Від Дрездена недалеко й до Польщі.

Надійка була згодна на все, аби тільки вирватися. Радо простягла руку Станіславу.

Вирішили прямувати у Хехштадт, до залізничної станції.

Пішли полем, подалі від шляху, яким час від часу пробігали машини. Найстрашнішим було зустрітися з жандармами, які так і нишпорять по дорогах на своїх мотоциклах.

Втікачі усе далі відходили в поле, і тополі, які негусто облямували шлях у Хехштадт, розтали у темряві. Тільки вогники автомобільних фар та віддалений рокіт моторів показували, де проходить шлях, і нагадували про небезпеку.

Хоч було поночі, але по-осінньому скляне небо іще біліло на заході і під ногами вимальовувались ямки від вибраної картоплі, обірване прив'яле огудиння, болітця, що раптом тряплялися серед поля.

Надіяка не оглядалася. Більш ніж коли-небудь раніше, їй було відразливе і це чуже небо, і хазяйські поля. Легко ставала на зриту осінию землю, радо топтала її, осоружну.

Одного разу вона вже прощалася з неволею, коли фрау Вельзер повезла її на біржу, і то була омана. Але тоді вона залежала від волі німців, а тепер залежить тільки від себе, від своєї спритності і снаги, від своєї долі, яка не повинна обдурити її більше. Те, що тікали у протилежний бік від Ансбаха, від табору, немов підтримувало надію на успіх.

Їй здавалося, що вона не йде — летить на крилах. Не думала, як добереться до Польщі, як дістанеться звідти до Києва. Все зараз було можливим, досяжним, ймовірним. Хоч які невідомі випробування чекають її, в кінці всього бачиться воля, так наче біжить перед нею і манить вперед ясний вогник. І від передчуття волі більше, ніж від страху, що впливають, лунко гупало схвильоване дівоче серце.

Ось і Хехштадт. Наближаючись, чули у вечірній тиші гудки паровозів, стукіт вагонів, звуки станції, які збільшували їхнє тривожне збудження.

Вагони. Стукіт коліс. Рух. Шлях із цієї мертвої безнадії, приреченості, що випила їхні серця.

Протяжні гудки, що розлягалися над порожніми ланами, кликали у дорогу і квапили їх: ми готові у путь, ми чекаємо на вас, ми кличемо, кличемо...

Тим часом небо почорніло й на заході, і у його непроглядній глибині засвітилися зірки.

У темряві вийшли на околицю містечка, неподалік станції. Високі будівлі, зруйновані під час пал'юту американської

авіації, примарливо зводилися у чорне небо. Надійка досі не бачила у Німеччині руїн, і якесь почуття задоволення ворухнулося в ній.

Станіслав повіз дівчат до цих мовчазних громад. Віткачів досі ніхто не перестрів, але поки що вони йшли полем. Тепер молоді люди тихо скрадалися, тіннями ковзаючи від руїни до руїни.

Врешті знайшли підвал біля самої станції, сховалися там. Станіслав пішов на розвідку.

Дівчата пригорнулися одна до одної, сторожко прислухаючись до гомону на станції.

До Надійки поверталось життя. Прудка мрія уже вела її по рідному місту, заводила в хату, кидала в обійми матері. У темному, глухому підвалі зруйнованого будинку вона відчула себе знову вільною. Ось повернеться Станіслав, вони проберуться до поїзда, який помчить їх на схід...

Час ішов. Станіслав не повертався. Так минуло з годину. За цю годину Надійка кілька разів побувала вдома, поки мрія її не почала стомлюватись. Потім тривога шулікою налетіла на неї, в серце почав закрадатися жах.

Та ось дівчата почули легкі кроки і затерпи від хвилювання.

Це був Станіслав.

— Ну, як там, Стась?!

Хлопець тільки зітхнув у відповідь.

— Стась!

— Кепські справи.

У Надійки підігнулися ноги.

Він пояснив:

— На станції повно есесівців. Якесь облава. Я чекав, але марно. Певно, це на всю ніч.

Юля заплакала.

Надійка не могла плакати. У неї все тіло тремтіло.

— Треба повертатися додому,— сказав Станіслав,— поки нас не почали шукати.

Додому?! Але ж додому — це в Київ!

Значить, треба повертатись в неволю!

В неволю?!

Назад у неволю?!

У чорну яму, у безвихідь, у тугу, що виїдає серце,— ось куди треба повертатись!

Чорна туга не забарилась, обкрутилася вужем, здушила її.

— Я не піду!

— Якщо встигнемо, поки хазяї не полягали, то їй не здогадаються про нашу втечу. А через тиждень спробуємо знову.

— Я не піду,— повторила Надійка.

— Облава до ранку. Може, відправляють якийсь військовий поїзд і тому оточили станцію, а може, полкують за кимсь. Я мало не вклепався. Вертаймося швидше.

— Не піду!

Юля розуміла, що Надійка сама не своя, і не могла покинути подругу. Взяли її із Станіславом під руки, силоміць повели у ніч. Надійка вирвалася, лягла на землю.

— Не піду! — шепотіли її пересохлі уста.— Я хочу на станцію!..

— Дурна! — скипіла Юля.

— Це ж самогубство! — сказав знервованій так само, як і дівчата, Станіслав.— Коли ти хочеш вкоротити собі вік, то можеш зробити це і в Руензаці.

Слова хлопця пробилися до свідомості Надійки.

«Якщо не втечу, все одно не житиму!»

Ця думка з кожною секундою все глибше пропиккала їй в душу. Покіпчить з собою у Руензаці, на очах у пімців! Позбавити ворогів насолоди вбити її, зробить усе своїми руками! А хіба неоднаково, де загинути? Там чи тут?

Безвільна і безсила, попленталася за товаришами.

Тепер у полі було так темно, хоч в око стрель. Втім Надійка все одно не змогла б вибирати шляху. Перечіпалася на грудках, падала, оступалася мов п'яна.

Кінець кінцем вони заблукали і потрапили у драговину. Комиш, що звичайно оточував болітця, було скошено, і загорьовані втікачі не помітили, як опинилися у багні.

Надійка мляво топталася на місці, поринаючи все глибше. Їй все одно тепер, де загинути. Не змогла одрубати собі пальці, не змогла втекти, то, видно, судилося їй пропасти тут.

Холодне багно вже стискало Надійку, обліпило до пояса, коли Станіслав кинувся рятувати її.

...У Руензаці дівчина повернулася серед ночі. Її тіпала пропасниця.

Двері відчинив Зепп. Глянувши на вибарложену батрачку, він розвів руками.

— Швайнегунд! Де тебе чорти тягали?!

Надійка не могла говорити, тільки покала зубами від холоду. Очі її горіли божевільним вогнем, і Зепп злякано махнув на неї рукою.

Під ранок Надійка прокинулася знеможена. Голову шмагував біль. Фрау Вельзер розбудила її перед п'ятою годиною, щоб до роботи допитатися про нічну пригоду.

— Ми вже думали, що ти втекла,— привітала стара Магда Надійку, коли та спустилася вниз.— Але тебе все одно впіймали б! — із злорадною посмішкою додала вона.— І повісили б або кинули у табір. Там не дуже погуляла б! Де ти швендяла?

Надійка мовчала.

— Де ти швендяла, ротер тойфель, питаю тебе! — скрикнула фрау Вельзер.

— Я ходила в Юльфельд, до подруги...

— А хіба є болото на шляху до Юльфельда?! — очі старої так і проштрикували Надійку.

— Я заблукала...

— Але як ти могла повіятись в Юльфельд без дозволу?! Тобі ж заборонено виходити з села! Я сповіщу поліцію!

Надійка зітхнула. Що їй тепер поліція!

Недисциплінованість невільниці вкрай обурила фрау Вельзер. Ці росіяни справжні недолюдки! Вони не розуміють, що тільки на строгому порядку тримається світ... «А яке тупе обличчя в цього дівчиська! — думалося Магді.— Хіба такій що-небудь втокмачиш! Вона розуміє лише стусани».

Старовинний дерев'яний годинник у спальні пробив п'ять разів. Пора було йти до корів. Фрау Вельзер кивнула дівчині на двері, що вели у хлів, і провела її зневажливим, злим поглядом.

Розділ шостий

1

— Наді, ауфштейн!

Старий Зепп заснав, і Надійку підняла фрау Вельзер.

Почувши рипучий голос фрау, дівчина відразу схопилася. Це «Наді, ауфштейн» було їй, як ніж у серце, і вона не хотіла, щоб стара ще раз гукала.

— Іду, іду!

— Гее маль ді ку мелькен!¹

---

¹ Іди дойти корів.

— Знаю, знаю! Згоріть ви з ними!..

Поспіхом натягла на себе платтячко і враз мало не закричала від болю.

Протягом кількох днів наривав підмізинний палець. Він почервонів, набряк, потім посинів і все дужче болів. Видно, наколола його і забруднила — адже руки завжди у гною, у землі.

Але мусила працювати. Отже, мовчала, іноді стиснувши зуби від болю, весь час намагаючись не зачепити цей палець.

Сьогодні вночі вона кілька разів прокидалась.

У пальці все дужче сіпало. Няньчилася з ним, хукала, але це не допомагало. Таки дочекалася з тим пальцем, що фрау Вельзер на кухні почала лягтися.

Але як же вона буде сьогодні дойти?!

Доки не привезли Надійку, це робила Гретхен. Тепер молода хазяйка не схоплюється вдосвіта, а ніжитья у постелі, поки не розвидниться.

Надійка спустилася вниз і показала фрау Вельзер руку з набряклим синювато-червоним пальцем.

Годинник у спальні пробив п'ять разів — дерев'яні пташки сповістили ранок.

— Що?! — скрикнула стара Магда, і очі її стали округлі. — Ти не хочеш працювати? Машш на думці даремно хліб їсти. Ти забула, що говорив гер Тільзе?!

Дивина! Як же можна забути коменданта Тільзе і все, чим він погрожував. Гер Тільзе напучував невірлицию на все життя, а не на один день. Має пам'ятати його слова до самої смерті, до скону. Ось тільки не спитала, чи й у домовині вона не повинна забувати коменданта біржі, бо, може, й на тому світі бауерам потрібні будуть невірлики?

Від самої думки, що Надійка задурно їстиме хліб, фрау Вельзер мало не затіпало. Вона шпурнула дівчині фартух, схопила у кутку відро і з гуркотом поставила біля її ніг.

— Шнелер!

Гіркe почуття кривди, яке ніколи не покидало Надійку з тих пір, як потрапила до Німеччини, загострилося зараз ще більше. Воно не давало дихати, стискало серце. Мовчки узяла відро, пішла у хлів.

Звичним рухом ввімкнула світло. Корови повернули до неї голови. Руді окси неспокійно шрахиулися від неї.

Та Надійка не поспішала годувати худобу. Пройшла до дверей, що вели на подвір'я, відчинила їх.

Над Руензацем стояв густий осінній туман, який напливав ночами з далеких гір. В його непроглядній каламуті все губилося.

На хазяйських господах пристрасно співали півні. Густе, тепле, по-осінньому пахуче повітря, тиша, порушувана тільки голосистими півнями, навівали умиротворення. Здавалося, не туман, а мир і благодать оповили сплячий Руензац. І від цієї лицемірної, оманливої благодаті серце її ще дужче зацеміло. Потім Надійка почула рівномірний стукіт дерев'яних черевиків. Це йшов Віктор. Щоранку в цей час він приходив з барака. Не хотілося, щоб юнак бачив сльози на її очах. Одягла фартух, сіла на стільчик.

— Гутен морген, Надіє!

— Гутен морген.

Як завжди, охайний, зосереджений, Віктор неквапливо підійшов до ящика і став набирати у корзину корм...

Повне, набрякле молоком вим'я звисало перед обличчям Надійки.

Дивлячись на широко розставлені ноги корови, вона чомусь згадала блискучі чоботи коменданта Тільзе. Зітхнула, підсунула відро і взялася до роботи. Спробувала відставити хворий палець, та ледве стиснула дійки, як біль штрикнув їй у серце.

Мабуть, вона застогнала, бо Віктор підійшов, схилився над нею.

— Що вам, Надіє?

Сховала обличчя.

— Нічого.

Може, палець розімнеться у роботі, зігріється, заспокоїться, і вона якось перетерпить цю муку.

Ще раз потягла за дійки. Цвірк, цвірк...

Кожний потиск завдавав нестерпного болю.

Врешті не витримала, і у відро, разом з молоком, запали сльози.

Тоді у відчаї, не знаючи, як їй вирватися з цього, здавалося, безвихідного кола, намагаючись перемогти біль, із силою стиснула дійки і мало не закричала на весь хлів.

По хвилі схопилася на ноги, кинулася в кухню.

Плачучи, не поставила, а шпурнула німкені відро, на дні якого плескалися її сльози, змішані з теплим, паруючим молоком.

— Я не можу!

— Не можеш?! Не можеш?! Ти розбестилась! Тебе треба загнати на фабрику, де годують самою брюквою, або

в табір. Там навчили б працювати! Там би не сказала «не можу». Ти невдячна, брудна свиня!

— Фрау Вельзер, за що ви мене так лаєте?! За оці мої порепані руки, що з ранку до ночі роблять на вас? — швидко заговорила Надійка, відчуваючи, як сльози біжать по її щоках, і німкеня розпливається перед нею. — За оці руки, що завжди у багні, у землі, у праці, що почорніли і погноїлися тут?!

Та на фрау Вельзер ні слова дівчини, ні її вигляд не справили аж ніякого враження. Обурена опором невольниці, вона розізвилася, схопила щітку з дерев'яною ручкою і вдарила Надійку у груди.

І тоді від болю, який терзав її так довго, від кривди, від відчаю дівчина втратила над собою владу. Все, що вона досі зазнала тут, все це в одну мить зібралось в ній і вибухнуло. Вже не сльози, а чорний туман заслав їй очі. Вона кинулась на німкеню, видерла щітку і шпурнула її під ноги.

Сторопіла фрау так і застигла серед кімнати.

До кухні вбігла Ельза, яка вночі приїхала з Нюрнберга.

Стара, показуючи то на себе і щітку, то на дівчину, закричала, що ротер тойфель накинулася на неї.

Ельза підбігла до Надійки, з усіх сил вліпила їй ляпаса.

Коли на крик з'явився Віктор, Ельза вже одягла прозорий плащ і вибігла з хати, а Надійка, захлинаючись від ридання, яке душило її, полізла на своє горище.

...Вона лежала на ліжку і плакала. Від болю у потривоженому пальці, від болю у грудях, а ще більше від кривди.

Як до втеми працювала вона тут, чого тільки не витерпіла!.. Жаліла, що досі не вкоротила собі віку. Якби вискочити зараз, схопити в кухні гострий ніж та й вдарити себе в груди. Оце їй і порятунок, і воля, і визволення!

Вже й підвелася з ліжка, прислухалася, чи є хто внизу, коли почула, як загуркотів біля двору мотоцикл. Потім з кухні пролунав грубий чоловічий голос:

— Герунтер!

Не знала, що Ельза побігла у браурау, де був телефон, і подзвонила в поліцію, але тепер здогадалася про це, бо тут, крім верескливого старого Зелпа та Віктора, чоловіків не було.

Поволі відсунула заціпку на дверях своєї кімнати,

спустилася вниз і стала перед високим, удвічі більшим від неї, гладким жандармом.

Той, нічого не питаючи, вдарив її по голові своєю величезною лапою, і Надійка наче полетіла у глибокий чорний вир.

Коли опритомніла, побачила себе на підлозі. Лежала мокра від води, яку линули на неї. Ельзи на кухні не було, стара Магда поралася біля плити, а жандарм сидів край столу і потягував з кухля пиво, чекаючи, поки невільниця прийде до пам'яті.

Помітивши, що дівчина розплющила очі, він перехилив кухню до дна і коротко сказав:

— Забирай свої речі.

Надійка не дивилася на жандарма, але знову бачила у себе перед очима оті добротні наглянцьовані німецькі чоботи, ладні роздушити її.

Насилу підвелася, полізла нагору, узяла свою торбинку і попленталася за жандармом надвір.

Він посадив її ззаду на свій зелений мотоцикл, і теплий осінній вітер вдарив їй в обличчя.

Вже розвиділося. Туман потроху рідшав, крізь його тонке хмаровиння угадувалися паркан, будинки, вулиця і яблунька, притиснута до стіни вельзерівської фортеці.

Останній, кого Надійка побачила тут, був Віктор. Він вийшов з двору блідий, пополотнілий. А може, то здалося їй так, бо їх розділяла пелена білястого туману. Світ знову потемнів їй в очах, і коли мотоцикл зірвався з місця, вона спочатку вчепилася в ручку на сидінні, а потім безсило прихилилася до спини жандарма.

Її провели подвір'ям поліції, де невільники щонеділі проходили перевірку. Надійка опинилася у невеликій кімнаті, з якої униз, наче у підземелля, вели стрімкі сходи. У мозку нечітко відбилася думка про те, що тепер біля неї не один жандарм, а двоє, що перед очима блищать не одна, а дві пари дебелих жандармських чобіт. Коли її підвели до сходів, вона відсахнулася, запручалася, але жандарми стали боляче бити її по голові, порвали на ній плаття.

Вона знову впала. Її підвели.

— Лізь!

І вона, хитаючись, почала спускатися. Слідом за нею гриміли підківками по камінних приступках жандармські чоботи і штовхали її у спину.

Сходи були довгі, як хазяйський день. В кінці їх Надійка упала на вузькі двері. Жандарм відхилив їх, і дівчина опинилася на дні колодязя.

Вгорі, над її головою, загриміли замком. Стало зовсім поночі. Чоботи прогупали по сходах, і все навколо затихло.

Спочатку всюди було темно. Потім проступили площини чорних вологих стін. Десь високо над нею замріло, затягнене металевою сіткою, схоже на щілину, віконце. Відчула, як забиває дух важке повітря цього кам'яного колодязя. Тихо опустилася на долівку біля стіни і теж наче закам'яніла...

За кілька хвилин сирість пройняла до кісток. Тоді підвелася, загорнула на собі подерте платтячко, склала на грудях руки і притулилася до липкої стінки. Все ж краще, ніж сидіти на кам'яній підлозі, холодній, як крига.

Незабаром занили ноги, почала паморочитися голова. Дихала часто, але коротко, немов рибина, витягнута з води. Серце хапливо билосся в грудях — у підвалі бракувало повітря.

Чи заснула отак, знесилена, чи, може, знову знепритомніла — не знала. Марилося, що вона знову в казематах краківського табору, що прийшли німецькі лікарі, схопили її й потягли на операцію, яку робили в підземеллі всім невільникам. А вона начебто знає, що то за операція: просвердлюють голову і виймають частину мозку, після чого людина навіки втрачає волю і стає покірною, як хубоба.

Вона відчайдушно опиралася, борюкалася з усіх сил, готова краще вмерти, ніж зробитися створінням без волі, без надії, без гідності. Але хазяї були дужчі за неї і подолали її. Вона вже відчувала холодний дотик свердла до своєї голови, коли, зацікавившись від жаху, вирвалася з полону страхітливого марепня...

У підвалі нікого, крім неї, не було. Тиша. Суцільна темрява поглинула і стіни, і віконце вгорі.

Надійка важко дихала і довго дивилася широко розкритими очима у ту темряву. У голові хвилями плив дзвін. Потім у той рівномірний дзвін вплелися іще якісь звуки. З жахом подумала про щурів. Але ні, доля всміхнулася їй — ні писк, ні шарудіння. Певно, і щури минали цей колодязь.

Раптом виразно почула своє ім'я. Хтось кликав її. Стрепенулася. Матуся!

Вглядалася у темряву, напружувала слух. Ні, ніхто не кличе...

І то зовсім не голос, а ритмічний стукіт коліс.

Вагон. Темрява. Холодна підлога, холодні стіни. Стук-стук. Стук-стук...

— Надійко! Надю!

«Це матуся б'ється в руках у німецького солдата».

— Надю!

— Наді, ауфштейн!

«Невже прийшла ффрау Вельзер? А нащо їй сюди? Тут і без неї впораються».

— Наді!

«Це, здається, тоненький голосок Тільде. Що тобі, Тільде? Не треба спускатися у підвал. Тут застудишся, а мені все одно не допоможеш».

Це маленьке вередливе дівча, яке потроху звикло до Надійки, мимовільно викликало у невільниці добрі почуття, які інший раз теплою хвилиною торкалися її серця.

«Чи ти прийшла просто з цікавості? Якби гичелі забрали вашого Рекса та закинули б у будку, то ти, мабуть, побігла б зі сльозами на очах виручати. А про мене ти згадаєш?.. Невже й ти виростеш така, як твоя тітка, бабуся, мати? Запам'ятай, Тільде: люди народжуються на землі, щоб творити добро, а не зло. Ти думаєш, тільки невільники страждають від вашого зла? Убиваючи нас, твої батьки убивають і самих себе. Вони перестають бути людьми. Подивись, який здичавілий погляд у тітки Ельзи, у твоєї бабусі, у діда Зеппа, коли вони лютують».

Я спочатку не розуміла, як може твій батько нестити тебе, як можуть Ельза і твоя мати любити голубів, квіти і плакати від музики,— любити свою дитину і вбивати чужу, любити свою сім'ю і руйнувати інші, доглядати своє поле і топтати сусідське...

А потім осягнула: ненависть пожирає їхні серця, і вони лікуються ніжністю до квітів, як звір рятується від сказу лісовою травою, лікуються, щоб ненависть сама не пожерла їх.

Мені страшно серед вас, Тільде. Але коли я згадаю, що тут не завжди так було, я починаю вірити, що не довго й буде! Ти, можливо, виростеш не такою, як твої батьки, як вані сусіда...»

Потім Надійці здалося, що вона говорить не з Тільде, а з Віктором.

Як він з'явився тут, біля неї, такий жахливо блідий, із страдницьким виразом в очах?

«Це ви, Вікторе? Гутен таг, Вікторе!

Самі прийшли? Чи вас закинули у в'язницю?

А де ж ваш бог, Вікторе?

Ви мовчите?

Хіба бог не завжди з вами?

Ах, так. Йому ніколи. Він зараз стереже хазяйські лани від галичі, оберігає ліси від пожежі, доглядає худобу і відвертає кулі від німецьких солдатів в окопах. Він — бог і ваш, і наших катів. Йому важко всюди встигнути, всіх наділити добротою своєю.

Ну, нехай мені, ротер тойфель, він не буде допомагати. Але чому він не визволить вас, вас, який дав йому обітницю любові на все життя?! Ви кажете, що, спокутуючи гріхи людей, він дав себе розіп'ясти? Нехай же тепер хоч пальцем поворухне для вас. Чи ви неодмінно повинні нагрішити, щоб він захотів врятувати?

А може, ваш бог все ж таки — тільки оті кам'яні і дерев'яні стовпи з іконами, що стоять на шляху в Юльфелд, біля ланів і лісу, благословляючи і охороняючи хазяйське добро, як опудала на городі?»

Вона вглядалася в темряву, намагаючись роздивитися юнака.

Але він уже пропав з очей.

— Вікторе! Де ж ви?!

А-а-а, то їй тільки здалося, що він прийшов. Хіба йому можна прийти сюди без дозволу хазяїв і табірною степою? Адже він невільник, він — раб!.. Певно, і зараз терпляче молиться...

Надійка вже не стояла під стіною — знову зсунулася на підлогу. Думки її переганяли одна одну, плуталися, обривалися. То вона напучувала Тільде, то благала Гретхен відпустити її, то наче вже йшла по рідному Києву, і вільний вітер пестив їй кучері.

І в усі ті думки, в те марення нескінченно впліталася: стук-стук, стук-стук, стук-стук...

Минав час. Ні міри йому, ні ліку Надійка не знала. Здається, ще один раз світило вузеньке віконце вгорі, а може, й не раз. Холод і голод уже не мучили її. Кров у жилах застигла, і вогкий камінь грів її, бо стала холоднішою за камінь; голод перетворився на уламок криги, який тупо давив пупрощі. Навіть у хворому пальці, що

Його розбив жандарм, перестало сіпати, наче він теж закам'янів. Звикла й до задухи. Їй уже небагато потрібно було повітря: дихала часто, але коротко, ледве відчутно.

Голосів круг неї ставало усе більше. Мати частіше кликала її, та Надійка не йняла віри, бо ненька чомусь хитрувала з нею і не хотіла підходити.

— Надю!

— Наді!

Надійка намагається не слухати тих голосів.

— Надю, ти чуєш?

Хто ж то глузує з неї материним голосом?!

— Наді!

А може, це Гретхен?

Хтось спускався по сходах.

Немов у чужому світі, забілів прямокутник відчинених дверей і десь вгорі перегукнулися чийсь справжні голоси:

— Ну, ти, вставай! — штовхнув її чоботом жандарм.— Виходь!

— Наді! — долетіло з висоти.

А це й справді фрау Зондерман.

Жандарм нахилився, легко, як пір'їну, підхопив її і притулив до стінки.

— Я зараз відучу її прикидатися! — крикнув він нагору.— Дурна, не радіє свободі.

Кілька разів підряд він рвучко лягнув її по щоках.

Надійка стрепенулася, відступила вбік.

— О, фрау Зондерман,— зареготав жандарм.— Хто-хто, а я знаю, як приводити їх до пам'яті! — Він підштовхнув дівчину до відчинених дверей.

Вона не могла піднятися по приступках. Не тямилася, що з нею роблять. Вона взагалі нічого не розуміла. Не знала, що просиділа у кам'яному мішку два дні, не знала, що Гретхен посварилася через неї з сестрою і матір'ю і цілих півгодини у добropорядному німецькому домі стояв галас, бо Гретхен кричала, що поліція зажене їхню робітницю до концтабору, а вже час копати буряки, і тепер робочі руки як золото. Не знала, що врешті фрау Вельзер поступилася дочці, а Ельза махнула на них рукою і, ображена, замкнулася у своїй кімнаті. Тоді Гретхен пішла у браураю і подзвонила до поліції. Вона попросила нікуди не відправляти її робітницю, тільки потримати у підвалі, щоб провчити, і старший жандарм задовольнив це прохання, бо чоловік фрау Зондерман служив у Нюрнбергу, у військовій установі.

Підштовхувана знизу жандармом, Надійка сяк-так вдерлася нагору, ковтнула свіжого повітря і, похитуючись, попленталася за Грехтен.

2

Ось і прийшла її остання неділя. Над тихим Руензацом плив ніжний дзвін кірхи. Осінній вітер підхоплював його і піс над спорожнілими ланами, до жовтих лісів.

Разом з Віктором Надійка упоралася з невідкладною ранксовою роботою у хліві. А коли після сніданку хазяї відпустили полоненого на недільну молитву в барак і самі подалися до своєї церкви, вона вийшла надвір і присіла на гауку, засумована, замислена.

У кірсі дзвонили довго. М'які звуки — наче оксамитні, здавалося, їх можна було погладити рукою,— навівали тиху сумирність. Надійка думала про те, що вирватися з неволі їй не пощастить, Юля і Станіслав усе відкладають нову спробу втекти, а сама вона не зможе. Відчувала, що не має більше сили жити у рабстві. Мала розірвати чінке кільце приниження, страху і безнадії, що удавом душило її і було гірше від фізичного полону. Тепер, після поєв'ірянъ, після боротьби, від якої вона так стомилася, вирішила, що борсалася марно, і відколи її схопили у Києві, у неї не було іншого виходу, як розпрощатися з білим світом.

Разом із піжними звуками дзвонів, що розпливалися у повітрі і в ній самій і мали на меті мирити людину з будь-яким життям, на неї наче напливала сіра хвиля, обгортала, заколисувала і мирила з необхідністю вмерти. Кожного разу ці напливи свинцевої нудьги вимивали з її серця все, чим жила досі, забирали з собою її несправджені мрії, сподівання, надії.

Тяжка хвиля нудьги все дужче всотувала її думки, почуття і бажання, і їй здавалося зараз смішним, дивним усе, що вона робила досі,— всі її переживання, образи, страхи. Все це ставало тепер в її очах незначним, не вартим уваги, нікчемним перед тим важливим, головним, що настійно чекало її.

Сумирні звуки дзвонів пливли разом з подертими хмарами над Руензацом. Сіра хвиля то наступала на неї, то нараз відбігала, і тоді жаль за життям на коротку мить охоплював її...

Та ось навколишній світ почав усе далі відходити від неї, ставати плоским, безбарвним, зовсім байдужим їй.

Хлів. Яблунька. Рекс. Подвір'я вчора вона підмела погано, але ні фрау Вельзер, ні Гретхен цього не помітили... А завтра вони підметуть вже самі. Або ж накажуть Віктору... Віктору!

Лагідні, трохи зажурені очі молодого француза ніби постали перед нею, і гірка хвиля, що заливала її серце, відкинула ще раз, викликавши млосний щем. Можливо, тільки він пожалів її. Потім і він заспокоїться. Помолиться за її безбожну душу і поверне собі тією молитвою спокій...

Здається, уже все закінчила, що належало зробити на ньому світі. Щоправда, фрау Вельзер наказала зварити обід, але що їй тепер до обіду, до фрау Вельзер, про існування якої вона навіть і не догадувалася у своєму безжурному дитинстві? Вона відійшла вже від цієї німкені, як і від усього навколишнього світу на недосяжну відстань. Вона вже розірвала на собі невидимі пута, що так міцно в'язали її тут, і повернулася до того свого стану, коли для неї не було на світі якихось фрау та герів, коли й не чула про Гітлера, що правив у далекій Німеччині, і її зовсім не обходили огидні закони фашистів. Душа її уже скинула з себе тісні, незручні одежі і розпросталася...

Це була хвилинка примарної свободи приреченої людини, яка безкарно взяла собі право вирішити власну долю.

Надійка підвелася з ганку, зайшла в хату. За хвилину повернулася з гострим ножом і попрямувала до сарая. Рекс, гримлячи ланцюгом, вибіг з будки і замахав хвостом. Надійка не звернула на нього уваги, розчинила двері.

Вона не нервувала, все було продумано, тому діяла цілком спокійно, не в запалі, навіть якимось мляво, механічно, наче виконувала потрібну і звичну господарську роботу.

Обіперлась об штабель дров, відкотила рукав і з тупою цікавістю глянула на свою руку. Хіба цю руку, з тоненькими синіми жилочками, якусь незнайому, наче чужу, вона має зараз ризонуті?

Знайшла вену, що ховалася під почервонілою від вітру і води, проте ніжною шкірою, і подумала, як добре, що все так просто, що життя її лежить так близько на поверхні і що все ж таки не німці, а вона сама йому господиня.

Повернулася, притулила руку до товстого поліна на штабелі і уважно прицілилася ножом.

Цього разу вона вже не схибить, не кричатиме і не побіжить на двір рятуватися, як тоді, коли хотіла відрубати собі пальці. Все витерпить, поки не стече кров'ю, поки не прийде тиха смерть, яка забере від неї і цей сарай, і подвір'я Вельзерів, ф'рау і герів, і Гітлера, і всіх фашистів з їхнім безглуздим ладом, за яким вона — не вона, а ротер тойфель і швайнегунд, і варварка, і рабinya...

Воно й не болітиме дуже, тільки у першу мить.

Увесь світ збився біля її руки. Як у зіпсованому кіно, миттю пробігла перед очима мішанина картин: залитий сонцем клас, пляж на Дніпрі, вона сама, засмагла, прудка, ніч, темний вагон, німецькі солдати, мама, Віктор. Але до чого тут Віктор? Вона тяжко передихнула і швидким рухом прорізала почервонілу шкіру.

Таки не стримала короткого крику, що силоміць виврався із стиснутих вуст, але це вже не мало значення. Гаряча кров струменем бризнула з руки, обілляла дрова і втоптану долівку. Рука немов пойнялася вогнем, але це теж не мало значення — червона кров лилася, лилася, і все незабаром мало скінчитися, бо вона швидко втрачає сили.

Надійка прихилилася до штабеля, обливаючись кров'ю і намагаючись не налягати на руку, щоб не затулити рану. Рука почала терпнути, і все тіло затерпло, і світло пригасало в очах. В якусь мить її охопило божевільне бажання закричати, схопитися за руку, вибігти на подвір'я, як вона це зробила весною. Та вона все ж перемогла в собі цей порив і тільки заплакала від слабості, від жалю до себе, до свого загубленого молодого життя.

Вже не могла триматися на ногах і помалу зсувалася на землю.

Але, що це? Її знов кличуть?

— Наді! Надіє! Надійко! Наді! Надієчко! Наді, ауфштейн! Айне брюнете! Наді, ауфштейн! Донечко моя! Наді, ауфштейн! Айне брюнете! Шнелер! Шнелер! Шнелер!..

Ні, ніхто її не кликав. Ті голоси звучали в ній самій. Вони переплуталися і клубком перекочувалися в її голові, в її серці...

А потім разом затихли, немов принишкли. В голові помутило, і вона не знайшла сили здивуватися, коли їй примарилося, що до сарая вбіг Віктор. Вона тільки встигла задоволено подумати, що таки змогла сама показаяйнувати над своїм життям, а потім її закрутило у вирі, який виявився м'яким, мирним, едwabним, як дзвін із кірхи, і

зовсім не страшним, порівняно з неволею, хоч люди називали його смертю і через своє незнання страшенно боялися...

Віктор побачив Надійку, коли вона вже лежала на землі, привалившись боком до забризканого кров'ю штабеля.

Він заціпенів. Оговтавшись, кинувся до дівчини, перев'язав їй руку носовою хустинкою і повів Надійку у хату.

Дівчина не приходила до пам'яті. Віктор бризкав на неї водою, плескав по щоках, але марно. Бліда від втрати крові, із заплющеними очима, від чого вії незвичайно чітко вирізьбилися на зблідлому обличчі, вона, здавалося, вже й не дихала. Незважаючи на сувору заборону ходити до хазяйських покоїв, Віктор кинувся до спальні Гретхен розшукувати аптечку. Знайшов нашатирний спирт, бинт, йод.

Тихий стогін вилетів із вуст дівчини, коли він підвів її пляшечку з різким запахом. Надійка ворухнула губами. Віктор глянув на промоклу від крові хустинку і, боючись розв'язати її, щоб знову не пішла кров, налив йоду поверх хустинки і перетяг бинтом.

Надійка розплющила очі. Це були дивні очі. Віктор ніколи не бачив таких: ні страху не було в них, ні відчаю, ні хвилювання. Вони були якісь незворушні, наче не у людини, а у ляльки.

— Надіє! — Віктор нахилився над її обличчям. — Надіє, вам потрібен лікар, і я знайду його.

Дівчина, як і досі, незворушно дивилася в похилу стелю. Віктор зрозумів, що вона не чує його слів.

— Я повинен побігти по лікаря!

В очах Надійки засвітилась якась іскра: стеля, голос, обличчя над нею. Віктор? Чому Віктор?

Очі її втратили кам'яну нерухомисть, в них відбилися якісь почуття. Вона знову, на цей раз дужче, застоїлася.

— Надіє, ви чуєте мене?

Він дивився на неї, чекаючи відповіді, а в голові лунали слова:

«Те деум лаудамус...»¹

— Надіє, ви чуєте мене?

Вклякнувши перед її ліжком, він почав тихим голосом, який то переходив на шепіт, то зривався на здушений крик, проказувати молитву. Він благав бога порятувати цю дівчину, бо підняти на себе руку змусила її тяжка неволя.

---

¹ Тебе, боже, хвалимо... (*Латин.*) — початок католицької молитви.

До нього прийшла грішна думка, що тільки-но, перед тим як повернутися до Вельзерів, він уже молився в бараци за всіх страждених і знедолених, за жертв людської озлобленості і ненависті, молився і за Надійку, але благання його не дійшло до бога: адже саме коли він розмовляв із ним, наближалась ця трагедія. Та Віктор відігнав грішну думку, і голос його зміцнів: господь має свої путі, щоб виявити милосердя. Хіба не він прислав його сюди у ту тяжку мить, коли найбільше потрібна була його допомога?!

Тим часом Надійка опритомнювала. Віктор побачив, як повернула вона голову, впізнала свою кімнату, як глянула на забинтовану, залляту кров'ю руку, і в очах її відбився жах, як хотіла вільною рукою зірвати пов'язку, але не змогла дотягтися до неї і безсило відкинулася назад на ліжку!

Віктор молився іще палкіше.

Сказавши «амінь!» і покінчивши розмову з богом, з теплішим серцем він наблизився до Надійки.

Губи дівчини заворушилися.

— Нащо ви це зробили, Вікторе?! — з відчаєм промовила Надійка. — Я не хочу жити! Не хочу!..

Юнак узяв її за плечі і м'яко, але рішуче сказав:

— Це гріх, Надіє, великий гріх! Ви повинні жити! Ви ще будете щасливою!

— Я не можу так жити! — шепотіла дівчина.

Він подумав, що треба швидше покликати лікаря. У Руензаці хоч і немає своїх лікарів, але до пізньої осені живе на дачі якийсь нюрнберзький професор медицини. Він вблагає того німця врятувати нещасну дівчину. Але ж лікар зараз на молебні у кірсі! Він, як усі тутешні німці, побожний католик. Пройти у кірху і іменем єдиного бога, іменем Христових мук просити професора повернутися до земних справ?

Але німець, який і так навряд чи згодився б рятувати якусь невільницю з Росії, безумовно, не схоче заради цього перервати свою бесіду із всевишнім...

Не знаючи, що робити, юнак знову почав утішати Надійку, відчуваючи, як жаль до неї і чомусь до себе крає його серце. Знову опустився на коліна і притиснув своє обличчя до мокрого лица дівчини...

Віктор зробив неможливе — побіг до свого барака і умовив постена випустити на одну годину поможеного ліка-

ря. Це коштувало йому всієї посилки, одержаної вчора від матері з Парижа...

Французи не мали права заходити у кімнату невільників, але вони встигли впоратися і спуститися вниз до повернення хазяїв. Через якийсь час до Надійки долетіли збуджені голоси жінок. Вона їх добре розпізнала: тонкий, верескливий, наче з вузького горла, — голос фрау Вельзер і грубуватий, схожий на чоловічий — молодій хазяйки.

Потім вона почула голос Віктора. Хлопець говорив не так, як звичайно, тихо і спокійно, а теж збуджено, уривчасто.

Не повірила своїм вухам, коли Віктор сказав, що це нещасний випадок, який стався з його виши. Він, мовляв, підштовхнув робітницю, коли та тримала у руках ніж...

Надійка не знала, що й думати. Віктор, який ніколи не говорив неправди, вважаючи це великим гріхом, тепер брехав фрау Вельзер і Гретхен! Вона ніби фізично відчувала, чого це варто йому, і зрозуміла, чому в нього такий уривчастий голос, наче він не говорить, а силою виштовхує з себе слова.

Гретхен охкала і кудахкала, як злякана квочка. Фрау Вельзер не змогла, щоб не вилаяти ротер тойфель, хоч досі при богослові ніколи не згадувала чорта.

Віктор запевнив хазяйок, що сам упорається з роботою, поки дівчина підведеться. Надійка не переставала дивуватись з нього.

Від втрати крові в голові дівчини дзвеніло, її трохи нудило. Серце було стиснуте, і та сіра свинцева гіркота, що напливла на неї, коли вона пішла до сарая, ще не відрипула зовсім, тільки стала якоюсь м'якшою, наче трохи світлішою. І хоч зараз у неї все одно не було ніякого бажання жити, але вже не відчувала і того нестримного прагнення вмерти, яке штовхнуло її узятися за ніж. Щось нове несміливо народжувалося в її змученій душі — щось таке, що мирило її з цим світом, повертало до життя.

Розділ сьомий

1

Надійшла зима. Вона була тут м'якою, теплою, наче гнилою. Уже почався грудень, а сніг лише один раз упав на землю і швидко розтав. Хоч взимку робітники потернали

іще дужче, піж влітку: не мали теплого одягу і взуття, жили по стайнях або в неопалюваних комірках на горіщах, вікна яких тримали завжди відчиненими, бо надворі було тепліше, ніж у такій хаті,— Надійка нудьгувала за рідною зимою з її білими заметами, кригою, тріскучим морозом.

Поріз на руці загоювався повільно. Можливо, давно за-була б про нього, коли б не навалювали на неї стільки ро-боти, що й здоровими руками не впоратися.

Цього дня, підвівшись, як звичайно, поночі, Надійка чимдуж поспішала з роботою у хліві, бо після сніданку мала йти з Віктором у ліс. Відтоді, як не зуміла покінчи-ти з життям, вона, здавалося, вгомонилася і махнула на все рукою: жити, то й жити. Темні очі її набрали якоїсь нової глибини, і у тій глибині, на самому дні, крижинкою застиг важкий незворушний спокій. Зовні вона теж змі-нилася, поблідла і дуже схудла, від чого очі здавалися біль-шими, а сама вона вищою на зріст. Вона за цей час по-старшала так, наче минув не місяць, а кілька років. Якщо й раніше не була балакучою, то тепер увесь час зосере-джено мовчала, усе про щось думала...

Віктор з'явився у хліві якомсь враз, немов уродився. Ви-гляд у нього був збуджений. Звичайно спокійні очі виблис-кували.

— День добрий, Надіє!

— День добрий!

— Зепп уже загадував роботу?

— Сказав, пошле нас у ліс.

Обличчя Віктора спохмуріло.

— Вам іще не можна...

Надійка знизала плечима:

— Зепп тепер усю зиму буде грітися в хаті.

Віктор кивнув. Й справді, літо і осінь уже минули, з ланів усе зібрано, звезено, обмолочено, а різати дрова у лісі, рубати замерзлі гілки, плентатися туди по холоду на світанку і повертатися затемно — це вже справа невіль-ників, які для того й існують на світі, щоб старий Зепп хоч взимку міг пожити всмак.

— То краще, що підемо тільки вдвох,— сказала Надійка.

Обличчя юнака знову проясніло. Ні Зепп, ні Гретхен не знають, яка-то радість молодим людям побути без огид-ного нагляду, на самоті, коли тільки високі сосни та мо-вчазні дуби стають свідками їхньої розмови. Може, тільки стара Магда Вельзер здогадається про це і бурчатиме па

Зепна, що той сидить біля печі з кухлем пива і сигаретами або з улюбленою «Майн Кампф»¹, чи пропадає у браураї, а не шильнує робітників у лісі.

— Які ж все-таки вони варвари, — зітхнув Віктор і заходився біля роботи. — Ось підемо в ліс, я вам розповім дорогою чудову новину, — додав француз, витираючи щіткою гладкі боки окса. — Чудову новину, — повторив він і загадково посміхнувся.

Надійка подумала, що, певно, завдяки цій новині він прибіг такий збуджений. Можливо, французі таки добилися собі якоїсь полегкості...

Надворі уже народжувався ранок, коли робітники з пилкою і сокирами на плечах вийшли на вулицю. На сході тепліло небо, і рожева смуга, обіймаючи обрій, обдаровувала усе світлом. Приморожена вночі земля ще не прилипала до дерев'яних колодок, які правили у невідьників за черевики. Йти було легко.

З інших дворів на довгу вулицю виходили полонені, так само як Надійка та Віктор, з сокирами та пилками на плечах. Ось із крайнього двору вибіг Жан, приятель Віктора. Пішли поруч, заговорили німецькою мовою, якої Надійка вже добре навчилася.

Незабаром Руензац залишився позаду, і на тлі посвітлого неба засинів зубчастий ліс.

— Надіє, давайте я попесу й пилку. Хоч тут, де нас ніхто не бачить, допоможу вам.

— Ні, не треба, — відштовхнула його руку Надійка. — У вас і так важкі сокири.

— Але ж я здоровий.

На це Надійка нічого не могла сказати: на відміну від неї, молодий богослов дійсно справляв враження міцної, сильної людини.

Біля асфальтового шляху Жан зупинився.

— Мене посилають у Юльфельд — пояснив він і, прощаючись, спитав Віктора: — Ти вже розповів Надін?

Юнак лукаво поглянув на дівчину.

— Розповім.

— О! Це прекрасна новина, Надін, — Жан посміхнувся, показавши разок здорових молодих зубів. — Са іра!² — вигукнув він і, салютуючи рукою, пішов шляхом.

¹ Людожерська книга Гітлера «Моя боротьба».

² «Все піде добре». Слова з пісні часів французької революції кінця XVIII ст.

Яка новина? Що це сьогодні з її друзями?

— Надіє! — урочисто почав Віктор. — Рука всевишнього карає німців. — Він зробив коротку паузу. — Їх вигнано з твого рідного міста.

— З Києва?!

Надійка відчула, як світ пішов обертом, перевернувся перед очима, закрутився швидким блискучим колесом, а на серці наче розірвалася іржава дротинка, що боляче стягувала його, і воно підстрибнуло в грудях, стало велике й легке.

Київ! Київ визволено! Значить, вірна була чутка, що німці уже відступають!

— Віктор! — Більше нічого не змогла вимовити, але в хрипкому від хвилювання голосі було так багато почуттів, немов це скрикнули не вуста, а сама змучена душа. І раптом, підкоряючись пориву, Надійка кинулася до юнака і, не помічаючи, що вдарилася об сокиру, міцно поцілувала його.

Француз розгубився, зашарівся, закліпав очима і відступив на крок.

— Віктор! Це правда? Правда?! Як ви знали?

— Наш товариш прибирав у коменданта... почув по радіо. Коли есесівець вийшов, він знайшов станцію французького Опору. Це — правда.

Радіо. Чорна коробка репродуктора, що стояла на тумбочці у вітальні Вельзерів, або мовчала, або вивергала з себе марші й сентиментальні пісеньки, які так любила Гретхен. Надійці навіть підходити до радіо не дозволяли. Та й навряд чи німці поспішили б рознести по світу таку новину.

— Це правда, — знову повторив Віктор. Він уже набрав звичайної врівноваженості, хоч дівочий поцілунок ще горів на щоці, примушуючи його час від часу хмуритися. Врешті він заспокоївся. Хіба це був не сестринський поцілунок людини, яка потерпає тут без милосердя?

Надійка не чула під собою ніг. Вона допитувалася у Віктора, які ще радянські міста визволено, але хлопець більше нічого не знав. Дівчині здавалося, що вона враз змужніла від цієї новини і вже не тяглася чужими дорогами до чужого лісу, маленька й безсила, а випросталася, вирівнялася, як тополя.

Київ! Все наново відроджувалося в її душі. Досі наче була мертвою у мертвому світі, а тепер не тільки сама, а й весь світ навколо неї оживав.

Київ! Слово, повне музики, світла, щастя. Якщо мама жива, то вже зовсім вільна...

Незчулася, як дісталися до лісу. Мрії сягали далеко, через усю шкільну карту, яка постала в уяві, через кордони, через цілі країни, аж до рідного Києва.

Вперше за час їхнього знайомства юнак побачив, як щаслива посмішка освітила обличчя Надійки, відкрила тремтячі від радісного хвилювання вуста, і над верхньою губою з'явилися милі ямочки. Ця посмішка незнайомою, солодкою луною відбилася в ньому самому.

Йому теж хотілося посміхатися і говорити щось хороше. Він не знав, про що саме: про велич творця, про ангелів чи про людську красу. Ця дівчина зараз здавалася йому кращою за будь-яких ангелів.

Віктор несподівано посуворішав від нового, дивного, бентежного почуття і сухо сказав:

— Подякуємо у душі всевишньому і візьмемося до роботи. Лаудетур Езус Хрістус!..¹

Посмішка збігла з обличчя Надійки. Вона оглянулася, немов впізнаючи ліс, ділянку, на якій треба валити дерева, знову побачила на шинелі Віктора і на своїх грудях огидні нашивки і тяжко зітхнула. Київ, яскраві лінії шкільної карти потьмяніли в уяві і відсунулися кудись від неї. Навколо все було по-старому, без змін, і треба було братися до чужої роботи, яка стане тепер для неї іще важчою...

Працювали мовчки. Те збентеження, що його несподівано відчув сьогодні Віктор, ще довго мучило його. Надійка ловила на собі задуманий, зосереджений і часом суворий погляд клерика, помічала, як під час перепочинку у нього раптом починали ворухитися губи, наче він тихенько молився.

Вона здогадувалася, що Віктора щось непокоїть, але не могла зрозуміти, що саме, чому він став несподівано такий похмурий.

Втім їй і самій незабаром стало невесело. Радісна звістка про визволення рідного міста, від якої у неї спочатку наче вирости крила, потім немов зробила іще тяжчою її долю.

Надійка стояла навколішки перед деревом і смикала здоровою рукою важку в'язнучу в деревині пилку. Раз у раз кидала роботу, відводилася, випростувала зацімілу руку

---

¹ Слава Ісусу Хрісту!.. (Латин.)

і обережно розтирала свої червоні, мокрі, набряклі коліна, в які в'їлися дрібні камінці, трісочки,— все те сміття, що його ховав під собою перший, твердий, як крупа, і водночас пройнятий вогкими вітрами сніг.

— Боже мій! — врешті не витримала Надійка і сльози набігли на її очі. — Чого я тоді не вмерла!

— Не говоріть так,— зупинив її Віктор і зітхнув. — Адже війна скінчиться, скінчатися і ваші муки.

— Коли ж вона скінчиться! — зітхнула дівчина.

— Все в руках божих...

— Я це вже чула!

— Бог довго терпить зло і нам треба терпіти.

— Йому, звісно, поспішати нікуди... — в'їдливо промовила Надійка. — Він на голих колінах не стоїть на снігу цілий день! — Злість охопила її. Хоч би мовчав уже, не втішав!..

— Тільки всевишньому відомо, коли сповниться міра його терпіння і коли він покарає нечестивців.

— Боже, які вигадки!

— Не вигадки, Надіє. Бог довго терпить бо, як сказав апостол Павло, хоче, щоб усі збагнули істину і врятувалися. Адже і нечестивці були створені ним, як і всі люди, для діл праведних...

— Значить, ми повинні клякнути отут, поки Зенн і Людвіг стануть праведниками?! — Вона мало не розреготалася в обличчя Віктору, але стрималася і тільки блиснула на нього гнівними очима.

— Бог довго терпить для того, щоб віруючі через страждання збагнули істину.

— Але ж фашисти не страждають! Страждаємо ми! — мало не викрикнула Надійка.

— Вони теж страждають, тільки ми цього не бачимо. Ми терпимо муки фізичні, їм уготовані ще більші — душевні...

Надійка підхопилася.

— Знаєте, Віктор!.. Знаєте!.. У мене просто немає слів! Як ви можете так говорити! Огляньтесь навколо, гляньте на мене, на себе, згадайте про табори, де нищать людей. Як ви можете так говорити! — Від обурення Надійка і справді втратила мову...

Віктор довго мовчав, схиливши голову. Потім підвів погляд і, наче виправдуючи свого бога, тихо промовив:

— Не хвилюйтесь, Надіє. Адже й людський суд вимагає часу і терпіння... Тим більше — божий... У довготерпінні всевишнього і наше спасіння...

— А я на вашого бога, Вікторе, і не надіюсь! — різко відповіла дівчина.

День, який почався у них з радісної звістки, закінчився похмуро. До самого смерку вони різали дерева мовчки. Віктор кілька разів пробував заговорити, але дівчина вперто відмовчувалася, хоч їй уже й жаль стало цього сердечного, чимсь симпатичного, але такого темного, такого наївного юнака, що годі було й мріяти переконати його, допомогти прозріти, а тим більше знайти в ньому справжнього товариша.

2

— Ти смикаєш!

Маленька Зондерман вся відбивалася у дзеркалі: від ніжок, взутих у високі шнуровані черевики, до скуйовдженої голови, яку Гретхен намагалася причесати. Ніжне, свіже після сну личко було сердите, скривлене.

— Майн гот! У тебе дуже заплутане волосся.

— Смикаєш! — вередливо повторила Тільде.

Гретхен бачила, як надулися доччині губки.

Вона зітхнула. Тільде стає старшою, але від цього матері тільки більший клопіт.

— Тільде, як ти зі мною розмовляєш? Хіба так має поводитися німецька дитина?

— Ти смикаєш!

У Тільде було своє на умі. Вона й досі не могла забути, як колись Наді відмовилася шнурувати її черевики. Тоді мамі не було поруч і Наді сказала: «Шнуруй сама. Я тобі не служниця». При мамі вона такого не скаже.

Спочатку Тільде боялася Наді, бо всі говорили, що це ротер тойфель. Потім вона роздивилася, що Наді теж дівчина, тільки старша. У Тільде не було братів і сестер, і її дуже цікавила слов'янка, так схожа на звичайну людину, хоч мама й казала, що вона з пижчої раси.

Гретхен міцно затиснула в руці доччину косу і обережно провела по ній великим дерев'яним гребенем.

— Ай! — знову скрикнула Тільде.

Гретхен нервувала. Вже час снідати і йти до кірхи, а Тільде ще не прибранна.

— От не буду з тобою морочитися! Бери гребінь і розчісуй сама.

— Я не можу сама, — запхикала дівчинка.

Розгублена Гретхен відвернулася від вередливого дів-

чиська і глянула у вікно. З-за білястого невизначеного обрису сходило сонце. Далекий ліс, за яким народжувався зимовий ранок, увесь пройнявся його промінням. На білій скатертині незайманого снігу, що випав уночі, відбилоса небо. Гретхен забула про Тільде і замилювалася блискучим холодним світлом. Хоч рідня інший раз кепкувала з неї, Гретхен вважала, що чутливість становить найбільше багатство німецької душі. Вона пишалася, коли відчувала на своїх очах сльози, викликані красою навколишньої природи, яку батьки й сусіди, наділені лише практичним селянським розумом, часто не помічали.

Тим часом сонце білим кругом усе вище піднімалося у безхмарне зимове небо. Сніг заіскрився по всій долині. На душі у ффрау Зондерман теж стало гарно, біло і чисто. Такий розкішний настрій буває тільки у кірсі, коли під високим склепінням плывуть звуки органа. Який він гарний, божий світ, створений всевишнім для німецького народу!..

Згадавши про кірху, Гретхен подумала, що вони можуть запізнитися на велику літургію, і сердито поглянула на дощку.

— Нехай Наді заплете мені коси,— сказала Тільде.

— Що?

— Нехай Наді,— повторила дівчинка.

— Наді?! Ти збожеволіла! Їй треба робити! — Вона глянула крізь шибку на подвір'я, яким дівчина несла відро із варивом для свиней.— Он, бачиш...

— Я хочу, щоб Наді,— уперто повторила Тільде.

— Майн гот! Як ти можеш допустити, щоб ця дикунка торкалася тебе! — вкрай роздратовалася Гретхен і знову взяла в руки гребінь.

Тільде скорилася, та через кілька секунд закричала як навіжена і підхопилася з стільця.

Тоді Гретхен відчинила квартиру, гукнула невільницю.

— Гретль! — закричав знадвору Зепп.— Вона ще не погодувала свиней.

— Нехай іде сюди! — сердито відповіла Гретхен.— Кличу, значить треба.

Сонце підбилоса вище, і світло його впало на всю долину, навіть подвір'я Вельзерів осяялося.

Коли Надійка, постукавши, переступила поріг кімнати, Тільде хазяйським голосом наказала їй:

— Заплети мене,— і завмерла на стільці.

Надійка байдуже взяла в руки біле клочкувате волосся. М'яке, воно плывло між пальцями. Згадала свої коси, обрі-

зані у дургангслагері, і відчула, як стиснулося серце. Але причому Тільде? Хіба діти винні?..

Надійка провела рукою по косі і почала її розчісувати.

Тільде сиділа тихо, сторожко стежачи у дзеркалі за Наді.

Незабаром маленька Зондерман заспокоїлася, випросталася, відкинула голову на спинку крісла і примружилася. Їй було приємно відчувати рівномірний дотик вправної Надійчиної руки.

Фрау Гретхен відірвалася від мальовничого краєвиду і, кинувши дівчині «шнелер», вийшла з кімнати.

Тоді і Надійка глянула у дзеркало. Давно не придивлялася вона до себе. Зачісувалася навпомуці і тільки випадком, де-небудь біля води, могла подивитися на своє невиразне, хитке відображення. Тепер у дзеркалі перед нею стояла не київська школярка, а якась інша, старша людина. Темні, трохи довгасті очі, чорні брови, смугляве лице — все це було і знайоме, і наче й не її. На надзвичайно схудлому обличчі лежала глибока тінь, від якої очі потьмяніли, уста втратили дитячу припухлість, вирізьбилися, через лоб пролягла перша тоненька, як ниточка, зморшка, а рівні брови, зламавшись, надали обличчю дорослої строгості.

Надійка закінчила заплітати коси і пов'язала бант. Тільде задоволено глянула на себе в дзеркало і, підхопившись, сказала:

— Данке шен! ¹ Ти завжди будеш заплітати мене.

— Наді! Швайнегунд! — долетів з кухні голос Зеппа. — Доки тебе чекати?!

Вона ще раз кинула погляд на себе і вибігла з кімнати. Подумала, що треба роздобути десь хоч уламок дзеркала. «Живий про живе гадає», — спливла у пам'яті приказка. Має виглядати якимось по-людськи. Тепер, коли фашисти відступають, вона буде триматися!..

3

Закінчувався грудень. У всій окрузі відчувалося наближення вайнахта — різдва. Руензасці немов прокинулися від зимової сплячки.

В селі пахло димом і м'ясом. По черзі то в одному, то в другому дворі смалили кабана, приварювали м'ясо і, потри-

¹ Щиро дякую!

мавши в бочці з сіллю; витягали, щоб закоптити. До Вельзерів теж приходив сільський різник, і окости уже висіли в спеціальній копильці з дверцятами, зробленій у стіні на кухні.

У лісі чути було дзвінкий стукіт сокир. Це бауери рубали ялини.

Тільде, прибігаючи зі школи, ластилася то до матері, то до діда: коли вже й ми поїдемо в ліс?!

Нарешті вона дочекалася. Яюсь після обіду Зепп гукнув Віктора і наказав запрягати коней. Тільде мало не підстрибувала, одягаючись. Вона давно нагледіла на галявині струнке деревце з пишним зеленим віттям.

Вранці з Нюрнберга приїхали Людвіг і Ельза, привезли прикраси. Тільде нікого не допускала до ялинки:

— Наді! Наді! Нехай Наді! — вимагала вона.

Старшим довелося скоритися. Фрау Ельза розсердилася на племінницю, а потім перенесла свою злість на «айне брюнете», і коли ту покликали у вітальню, зміряла її злим поглядом — від застуджених червоних ніг до вкритої тоненькою косинкою голови.

Тільде кортіло швидше порозвішувати іграшки. На столі, виблискуючи проти сонця барвистою, блискучою купою, лежали золоті й срібні грецькі горіхи, мандарини й апельсини, скляні оздоби.

Надійка скинула подертий ватяник, який влітку правив їй за подушку, а тепер був і за пальто, і за ковдру, поклала його під стінкою.

— Як ти хочеш розвішати?

— Її ми приченимо на самісінський верх,— показала Тільде скляну зорю, посередині якої гніздилася чорна свастика. Під ялинкою поставимо святого Ніколауса¹, а на гілках будуть горіхи, цукерки, мандарини — все-все... А потім мама або тато приліплять свічки... Хіба ти не знаєш?— засміялася Тільде.— В тебе була коли-небудь ялинка?

Перед очима в Надійки вималювався тато — невисокий, кремезний, у кожусі, якого він зодягав узимку. Тато ніс ялинку коридором і гукав дочку поглянути, яку красуню забрав він для неї у зайця...

— За спиною святого Ніколауса будуть лежати подарунки. Хто перший вранці прокинеться, той відразу побачить, що приніс вайнахтман²,— щebetала Тільде.—

¹ Дід Мороз у німців.

² Різдваий дід.

Перед сном я добре помолюся, щоб Ніколаус дав мені знати що? — Вона нахилилася до робітниці і прошепотіла: — Великий велосипед!

З якимсь теплим сумом поглянула Надійка на малу німкеню. А який подарунок цей католицький святий принесе їй? На далекій Україні б'ються радянські війська. Вони поспішають, щоб визволити її з рабства, але це тільки на шкільній карті фронт може здатися близьким до Руензаца... Поки прийдуть сюди рідні люди, поки зійде сонце, тутешня роса може виїсти очі...

Тільде, милуючись, подала їй сріблясту зорю. Чи Надійка не міцно узяла її — свастика, здавалося, так і вчепиться у палець, — чи з якоїсь іншої причини, але рука дівчини здригнулася, іграшка вислизнула і розбилася на білі друзки.

На очах у Тільде виступили сльози.

— Ти, ти!.. Ротер тойфель! — Вона ляснула Надійку по носі! — Ти навмисне розбила! Навмисне! Я знаю!

— Тільде! Я зроблю тобі нову зорю. Із сріблястих смужок. Ну, не плач. Нова буде іще краща...

Всі заморочилися цього дня, і ніхто не помітив, що замість фашистського павука ялинку прикрасила чиста, ясна, срібляста зоря. Навіть при всій німецькій пунктуальності і розпорядливості чогось не встигли, про щось забули. Надійка з піг збилася, мотаючись між льохом і кухнею, між сараєм і хатою, кидаючись за суперечливими наказами хазяїв то в один, то в другий бік. Перепало й Віктору, якого примусили вичистити худобу, хлів і подвір'я так, наче Вельзери з усім своїм хазяйством збиралися йти на суд божий...

Цей різдвяний вечір був особливий для Надійчиних хазяїв. Гер Зондерман привіз із Нюрнберга чемодан, до якого заборонив торкатися. Він нічого не пояснив навіть Гретхен, тільки ходив по господі, як індик, і всі розуміли, що у Людвіга є важлива повина, про яку вони дізнаються тільки увечері.

Час від часу Людвіг підходив до невідьників і похмуро стежив, як вони працюють. Іноді він надовго впинався очима то в Надійку, то у Віктора, немов хотів перевірити силу свого каламутного оскілого погляду, і, помічаючи, що це бентежить людей, задоволено крякав.

Упоравшись, Віктор побажав хазяям врожайного року, добра від покровителя ланів, худоби й лісу і зібрався йти

у барак. Раптом Людвіг дозволив йому залишитися на різдвяну вечерю. Полонений нагадав, що не має права затримуватися. Тоді гер Зондерман ще дужче випнув груди, нахмурився і заявив, що його наказ вище над усе.

Віктор мусив залишитися.

Його посадили на кухні разом з Надійкою і дозволили налити собі пива.

Надійка не могла скористатися з несподіваної «ласки» хазяїв, бо мала стежити, щоб страви не охололи і не підгоріли, подавати їх до святкового столу у вітальню, забирати брудні тарілки.

Ось вона понесла до столу таріль із свіжою свинячою кров'яною та так і застигла з нею напівдорозі.

До вітальні увійшов гер Зондерман. Він був у чорному есесівському мундирі з білим черепом і перехрещеними кістками на рукаві кітеля. Всі підвелися.

Тішачись враженням, яке він справив на рідню, Людвіг неквапно підійшов до столу і підняв свою чарку:

— Можете поздоровити,— урочисто промовив він.— Мене перевели у СС. Маємо дякувати нашому фюреру. Хайль Гітлер!

— Хайль! Хайль!

Стоячи, господарі випили за фюрера, що приніс німецькому народу перемогу в його расовій боротьбі і вічну славу.

Першою опам'яталася Ельза. Вона кинулася до Людвіга і міцно поцілувала його в губи. Гретхен щасливо посміхалася чоловіку своїми булькатими замріяними очима і тулилася до його плеча. Потім поздоровляли батьки. Старий Зепп перед тим, як поцілувати зятя, виструнчився, наче перед генералом, і підкинув догори руку.

Користуючись метушнею, яка зчинилася у вітальні, Надійка поставила на стіл таріль і вибігла в кухню.

— Вікторе, Вікторе! Він тепер СС,— задихаючись від ненависті, прошепотіла Надійка. Вона ніби одним поглядом побачила зараз усе те горе, що ніс людям чорний мундир із черепом на рукаві. Шибениця у Руензаці, чорні солдати на нічному київському вокзалі, облави на Хрещатику, несамовитий крик матері, кров, табори, смерть...

— Я бачу, бачу,— тільки й сказав Віктор, сумно поглядаючи у вітальню крізь причинені з кухні двері.

— За нашу перемогу, Вікторе! — сказала Надійка, схопивши кухоль з пивом.— За те, щоб пропав клятий Гітлер та його собаки!

— За те, щоб всевишній покарав ворогів,— тихо

відповів юнак. — І за вас, Надіє! За ваше щастя! Щоб у сорок четвертому році я бачив вас не у тяжкій роботі, не в хліві, не з чужою худобою, а в достатку, на волі!..

— І вам того ж, Вікторе!

Торкнувшись кухлями, вони випили.

Тим часом у вітальні тривало свято. Гер Зондерман саяв. Його руде, веснянкувате навіть взимку обличчя розпливалося, як опара.

— Мені дають нову службу,— значуще розповідав він.— Тепер я зможу дослужитись й до унтерштурмфюрера¹. Ви станете першими людьми у Руензаці. Хто іще з наших сусідів служить в СС? Га?

Він зареготав, наче захлипав. Здавалося, найбільше втішало його те, що він утнув сусідам таку ловку штуку.

— Тобі так до лица, так до лица! — навперебій вигукували жінки, оглядаючи Людвіга з усіх боків.— Ти такий стрункий, такий гарний!

Гер Зондерман уже не знав, що з собою робити. Він стяг на чоло рідке пасмо волосся, щоб зовсім стати схожим на фюрера.

З кухні Надійка бачила, як захоплено блищать очі у Ельзи, як мавпує Зепп і теж сидить, наче ковтнувши метр, як посміхається стара Магда, і її мало не занудило від цього видовиська.

Вона торкнулася руки Віктора, наче шукаючи порятунку від тієї хвили огиди, що захлиснула її. Віктор зрозумів дівчину, ніжно потиснув маленькі пальчики.

Незабаром розмови у вітальні затихли, тільки долітав рівномірний стукіт виделок і гупання дерев'яних кухлів, які ставили на стіл. Там кожний задумався про своє: Ельза про те, що протекція Людвіга тепер допоможе їй тримати крамничку, а мати відпише у спадщину більше, ніж Гретхен, чоловік якої робить блискучу кар'єру; старий Зепп міркував, що з таким зятем його, безумовно, приймуть до партії; Гретхен мріяла про гарне вбрання, а ффрау Вельзер раділа, що втерла носа пихатій ффрау Мюллер, сню якої Руді лише звичайний армійський льотчик.

Стук виделок і ножів, плямкання, що долітало з вітальні, драгувало Надійку. Вона не втерпіла і щільно притулила двері.

Кілька разів її гукали, і вона збирала брудні тарілки, ставила чисті, приносила страви. Кожного разу до порога вітальні її проводжав заспокійливий погляд Віктора.

¹ Молодший офіцерський чин в СС.

Потім хазяї якийсь час не кликали її. Вона забулася у дружній розмові з Віктором.

Опам'яталася від крику над головою.

— Швайнегуд! Ти заснула?! Бери дзбан і паточи пива.

— Там поночі, гер Вельзер. Перегоріла лампочка.

— Віктор! — наказав Зепп. — Присвіти їй швидше! — Старого палила спрага, і він не міг довго чекати. — Та не розлийте! І не забудьте закрутити кран! — крикнув він на-вздогін.

Великий дерев'яний дзбан наповнювався повільно. Молоді люди стояли поруч одне одного у теплій вогкій глибині льоху, і Надійка притиснулася плечем до єдиної близької їй тут людини.

Віктор завмер, відчуваючи незнайоме тепло, що струміло від дівчини. Він не смів поворухнутися, але свічка в його руках все одно тремтіла, відкидаючи на стіну мигтючу двоголову тінь.

Обом було дуже добре, і в душі вони дякували долі, яка цією хвилиною винагороджувала їх за тяжкі терзання.

Гуляли у домі Вельзерів допізна. Сонну Тільде давно віднесли у ліжко.

Хоч німці одержували на продуктову картку тільки одну пляшку вина на свято — для господаря дому, у Вельзерів за столом вина було досить завдяки доньці і її нюрнберзькій крамничці. Зепп увився і під старий грамофон співав із зятем пісень про смерть для слов'янських виродків, єврейських плутократів і французьких жабоїдів, поки це йому не набридло, і він став утинати серед кімнати веселої, вигукуючи на все горло: «Привіт, мій любий трубадуре, будемо веселитися і радіти...» Ельза, яку розібрало не менше ніж батька, то реготалася і чіплялася Людвігу на шию, то згадувала свого Мартіна і ображено плакала гіркими жіночими сльозами.

Надійка з Віктором вимкнули світло на кухні і сиділи поночі. На вкритих памороззю шибках від світла з сусідського будинку фрау Мюллер вимальовувалися химерні розводи.

— Я радий, що залишився, — сказав Віктор. — Вони подуріли від пива і вина...

— Вони п'яні не від вина. Вони подуріли від своєї расової пихи, від свого дикунства... Але я тепер не боюся їх, Вікторе, — відповіла дівчина.

Молоді люди поклали руку в руку і прислухалися до току крові, що струміла в них. Спільна доля, спільні стра-

ждання, взаємна симпатія ламали всі перепони, що досі розділяли їх...

Вони могли просидіти так цілу вічність. Та ось до них долетів крик Ельзи:

— Віктор! Де наш Віктор?!

Юнак підвівся і неголосно сказав Надійці:

— Я піду у барак, а ви підніміться до себе. Доброї ночі вам!

Він вийшов із кухні вчасно, бо не встигли зачинитися за ним двері, як з вітальні вибігла Ельза.

— Віктор!

— Він пішов у барак,— озвалася з темряви Надійка.

— А, це ти, брюнете? Ти юдін? — закричала Ельза, впізнавши дівчину по голосу.— Чого тут темно?! Тебе треба пустити у трубу!..

Надійка знайшла вимикач, і світло вдарило в очі. Розпатлана Ельза крутнулася по кухні і, вже забувши, чого вона тут, побігла назад у вітальню.

Надійка глянула крізь прочинені двері. Старий Зепп хропів, лігши головою на стіл. Гострий ріжок його цупкого білого комірця загнуввся і встромився у розетку з маслом. Ельза підійшла до м'якого крісла і впала на нього. Ні Гретхен, ні Людвіга у вітальні не було.

— Наді! — закричала ффрау Вельзер.— Погаси свічки на ялинці і прибирай зі столу.

Стомлена дівчина взяла щипці і важкими кроками попрямувала до ялинки...

Розділ восьмий

1

Гретхен і не здогадувалася, що робить подарунок на день народження. Просто Людвіг надіслав їй силу-силенну одягу, і вона вирішила дати невільниці старе пальтечко, в яке було загорнуте хутро в посилці.

Надійка крутила в руках це коротке пальтечко і не вірила своїм очам.

Подяки Гретхен не дочекалася. Не дивно: ці слов'яни не вміють ні працювати, ні радіти, ні дякувати, як люди. Навіть богу не моляться — точнісінько дикуни або безсловесні тварини. Але ж і худобу добрий господар вкриває

взимку, а старий ватяник такий подертий, що фрау Мюллер, як тільки стріне їхню робітницю на вулиці, починає іронічно оглядати її.

На губах Надійки з'явилася крива посмішка. Хіба сподівалася, що отак доведеться відзначати свою весну, свої сімнадцять років, що юність відв'яне на німецькому гнойовищі, у приниженні, образах, рабстві?!

Фрау Зондерман не зрозуміла тієї посмішки, сприйняла як запізнілий вияв радості.

Тим часом дівчина приміряла пальтечко. Одягнула — і відчула тепло, немов одєжину ту щойно зняли з чийогось живого плеча.

— Маєш берегти! — сказала німкеня. — Це на багато років.

«На багато років?!»

Без усякої радості Надійка віднесла пальтечко на горіще і, повернувшись у хлів, узялася до роботи.

Про Гретхен і пальто незабаром забула. Інше заповнювало її думки. Вона чекала Віктора. Вже звикла щоранку зустрічати його у хліві, і поступово він став їй потрібний, як повітря.

Молоді люди ще й досі приглядалися одне до одного. Надійка часто ловила на собі зосереджений погляд юнака. А як він мучився, коли гер Зондерман, Зепп чи хто-небудь з німкень горлали на неї, і вона мінялася на лиці від болю та образи! Віктор сам полотно́в, потерпаючи від свого безсилля. Чим дужче кривдили дівчину, тим більше він намагався заспокоїти, розрадити, хоч чим-небудь полегшити її долю.

З дня у день Надійку все сильніше охоплювало почуття вдячності до нього і якоїсь близькості. Коли юнак потай втішав її, просила, щоб він не звертав уваги на брутальність господарів, бо їй нічим не допоможе, тільки сам потрапить у біду. Тепер вона не так боялася кривди від хаяїв, як того, що коли-небудь Віктор не стримається.

Змучена після цілого дня непосильної праці, вона з тривогою і надією жадала, щоб швидше прийшов новий ранок, новий важкий день, бо у тому дні знову буде Віктор.

Іноді вона дивувалася цьому почуттю і питала себе: що це?! Але все це було для неї таке нове, незнане, і вона не знаходила відповіді.

Сьогодні на роботу Віктор прийшов трохи раніше ніж завжди. Переконавшись, що Надійка сама, він забрав у неї корзину і урочисто поздоровив з днем народження.

Колись, розповідаючи про себе, вона назвала цей день. Розстібнувши кітель, юнак витяг коробочку:

— Це тобі, Надійко!

Віктор вперше назвав її на «ти», Надійкою, а не Надією. Чимсь дуже дорогим, рідним війнуло від його слів.

Дівчина відкрила коробочку. В ній лежав невеличкий букетик квітів.

— Які гарні!.. Серед зими!

— Це штучні,— посміхнувся юнак.— З тканини... Я даруватиму тобі й живі, а ці я просто зробив...

— Сам? — Надійка кинула погляд на огрубілі руки француза, і Віктор, немов підтверджуючи, що працював саме цими руками, простяг їх вперед.

— Я навчився в семінарії.

— Вони мені дорожчі за будь-які живі,— зворушено сказала Надійка.— Дякую, Вікторе!

На цьому розмова обірвалася. З кухні вибігла фрау Вельзер з відром для молока. Надійка сховала коробочку у себе на грудях і згодом віднесла її на горище, подалі від ворожих очей.

До самого обіду вона більше не мала можливості перекинутися з Віктором словом. І тільки, коли йшли по коридору з обіду, відповіла на німе запитання Віктора, який побачив на ній пальтечко.

— Це мені Гретхен дала,— сказала вона з іронією.

Юнак нахмурився.

— Тобі сьогодні щастить!

— Крім тебе, ніхто не знає, що це мій день,— відповіла дівчина.— А мені личить? — одразу зовсім іншим тоном, по-дівочому лукаво спитала вона.

— О! — повітлішнав на лиці француз.— Чудово! Ти дуже гарна!..

Цілий день і у хліві, і в сараї, і на подвір'ї перед очима Надійки стояли квіти, подаровані Віктором. Було таке почуття, наче на горищі сховано скарб.

Вночі вона довго сиділа у темряві на ліжку, пестячи лоскітні матер'яні квіточки. За відкритим віконцем пливла похмура баварська піч. Від далеких гір насувався туман, і ніч у Руєнзаці хоч не була такою зимною, як наприкінці лютого у Києві, але ще гірше проймала холодом. Накипнувши пальто, Надійка стежила, як ховаються у напливаючому тумані зорі, і думала про Віктора.

Невже зародок їхнього почуття розвинеться серед цього холоду, неволі і рабства, розквітне, вирветься на простір, щоб збільшитися в тисячі разів і заповнити їх?!

Але ні! Дівчина аж стріпнула головою, відганяючи від себе цю думку. Віктор і вона? Червона зірка і католицький хрест? Ні, це неможливо і непотрібно! Не слід так багато думати про нього, не треба дозволяти п'яному теплу розливатися у серці, не треба давати цьому маленькому зародку ожити, розквітнути і згубити їх обох... Адже Віктор — людина з іншого світу, і тільки спільне горе, невільницька праця на якийсь час об'єднали їх. А в глибині душі він чужий їй, він належить своєму жорстокому богові, який зажадав від нього всю молодість, всю любов, все життя. Він ніколи не зрозуміє її, не полюбить того, що рідне й дороге їй...

Вона думала і про те, що не можна по-справжньому любити в неволі, в образі, у кривді. Адже ж кохання вільне, горде, не терпить принижень. Хіба не досить скривдила її доля, що тепер вона має ще й віддати коханому своє серце потайки, скутим, приниженим? Ні! Треба боротися з собою; це їй тільки здається, що вона починає любити...

Але потім на думку спадало інше. Виходить, фашисти не тільки забрали у неї свободу, визискують, принижують, а й позбавляють кохання?!

Ні-ні! Не дасть вона їм цього права! Нехай забирають її працю, висмоктують з неї сили, коли вже вона не може вирватися звідси, але душа її завжди буде вільною...

Надійка і боролася з собою, і поступалася собі: в ній усе дужче прокидалася потреба людського щастя, якого вона так нагло була позбавлена у найсвітлішу пору юності...

Наступного ранку, як завжди, не відпочивши, вона схопилася від звичайного «Наді, ауфштейн!», і першою думкою її була думка про Віктора, і першим почуттям — солодке нетерпіння. Сама себе умовляла, що чекає тільки черевиків, отих гольцише — дерев'яних колодок з подертими матер'яними смужками, які Віктор звечора узяв полагодити. Але коли він прийшов і простяг їх, вона уявила собі, як після важкої праці, за ґратами, ховаючись від постена, він пришиває оті обірвані перетинки, в які в'їлися земля і гній, — і тоді всі її сумніви щезли, як ранковий туман. Гаряча хвиля хлюпнула в серце, воно стало великим, легким, радісним... У цілий світ вмістилися тільки вона

і Віктор, який посміхнувся і сказав рідне: «Здрастуй, Надійко!»

Вони поглянули одне одному в очі, і дівчина зрозуміла, що не лише він їй потрібен, а й вона йому, що вона єдина розрада в його такій же скривдженій і ображеній юності.

Обоє мало не задихнулися від почуттів, які сповнили їх, і тільки голоси німців в кухні, за дверима хліва, що немов з потойбічного світу долетіли сюди, примусили їх опам'ятатися...

Якось Надійка звернула увагу на літери, нашиті на підкладці пальтечка.

— Парі! — прочитав Віктор, коли Надійка показала йому напис, і очі його спалахнули. — Це з Парижа!

Нова думка вразила дівчину.

— А як воно потрапило до Людвіга? — Надійка нахмурилася і зробила такий рух, наче пальтечко раптом обпекло їй пальці і вона хотіла відкинути його від себе. — Ти знаєш, скільки він тепер присилає Гретхен одягу. Це ж усе, мабуть, грабоване, з людей зняте!

— Ти мерзнутимеш без пальта, — м'яко сказав француз.

— Але я не зможу носити річ, яку відібрали в іншої людини.

— Я буду молитися за ту дівчину, не знаючи її і не знаючи, що з нею. Все це знає всевишній, і моя молитва дійде до нього.

Віктор промовив ці слова без звичайної, властивої йому в таких випадках, екзальтованості. Сказав просто, якимсь дуже буденним голосом, наче тільки для того, щоб заспокоїти Надійку. В цьому було для дівчини щось нове. Вона пильно глянула на юнака. Віктор опустил очі.

2

Надійка давно не бачила подруги. В Юльфельд її не посилали, і з Руензаца тепер не викликали щонеділі до поліції. В село приїздив жандарм, збирав невірників в одному з великих дворів і там робив перекличку та езекуцію, якщо була від німців заява на того чи іншого робітника. Сама ж вона не наважувалася гайнути в Юльфельд, бо поля стояли розмоклі, навпростець не підеш, а по шляху раз у раз проскакували жандарми на своїх ревучих зелених мотоциклах.

Цієї неділі Надійка вирішила будь-що вирватися до

Юлі. Після всього пережитого, після радісної звістки про визволення Києва, в ній зміцніла та вперта сила, яка што-вхала її на несподівані рішення і вчинки.

Коли відзвонили у кірсі і небезпека зустріти кого-небудь на шляху стала меншою, Надійка покинула роботу, одягла пальтечко і начепила на нього своє синьо-біле тавро.

Вона з ним увесь час хитрувала. Тепер нашла знак не на одяг, а на квадратик картону, пристібнула шпильку — у будь-який час могла зняти і знову причепити.

На юльфельдському шляху тихо. Під потеплілим сонцем мріють, акуратно відмежовані один від одного, хазяйські лани. Земля ще холодна, але вже відчувається, що вона готова прокинутися, запарувати і прийняти на свої груди тяжку працю людей.

Надійка побігла з усіх ніг. Треба поговорити з Юлею, поки її Пфефери у кірсі, і встигнути повернутися, щоб доварити обід. Після богослужіння німці люблять погуляти по селу, побазікати з сусідами, але хто зна, чи затримаються вони сьогодні.

Згадавши дорогою Юлиного господаря, на якого подруга показала їй, коли страчували поляка, Надійка з огидою уявила собі цього червонолицього, апоплексичного складу німця. Гер Пфефер і справді був, як перець¹. Якщо фрау Вельзер, Зепп, Гретхен, щоб покарати невільницю — звісна річ, йдеться не про ляпаса та штурхани — викликали поліцію, то герр Пфефер волів розправлятися сам.

Багатодітного Пфефера до армії не брали. Він розумів, що так не може тягтися вічно, і з смертною тугою чекав фатального дня. Не без підстав забрав собі в голову, що «івани» підстрелять його. Міг навіть точно показати місце, куди увійде куля і де вийде, бо часто з жахливою чіткістю переживав це у снах.

Після нічних кошмарів прокидався переляканий, у холодному поті. Переконавшись, що він іще вдома, заспокоювався і завжди знаходив приклучку побити Юлю. Дівчина була винна в усьому: в тому, що сусідам присилають посилки з фронту, в тому, що у гера Пфефера величеське господарство, з яким їй важко впоратися, і в тому, що «івани» наступають. А головне, мусила бути покараною, бо народилася слов'янською свинею, навіть ще й червоною, і у голові гера Пфефера ніяк не вкладалося, як це можна устругнути таку капосну штуку...

---

¹ Пфефер — перець.

За думками Надійка не помітила, як добігла до роздоріжжя, де стояли стовпці: дерев'яні — із стрілами-показчиками: «На Нейштадт», «На Хехштадт», «На Кітціген» і кам'яний — з хрестом і образом святого Севастьяна — покровителя подорожніх та жебраків.

З-під ніг пурхнули горобці. Дівчина зупинилася, віддихуючись, і з цікавістю обійшла круг кам'яного стовпа, постояла перед іконою, вглядаючись у вицвілий, грубо намальований лик святого, під яким на виступі постамента було причеплено мисочку з крихтами для птахів. Їй і досі якось не вірилось, що освічений, щедрий серцем Віктор віддав своє життя служінню отакій помальованій коробці. От якби могла вийняти з себе душу, узяти свої думки і вкласти все це Віктору, щоб він глянув на світ її очима!

Святий Севастьян суворо дивився на дівчину чорними, мов перегоріле вугілля, баньками, які вирізнялися на його по-східному вузькому, полинялому обличчі.

«А ти теж брюнет! — мало не посміхнулася Надійка. — Дивись, не потрапай на очі Ельзі, бо вона й на тебе допесе у гестапо!»

Від цього сумного жарту Надійці чомусь стало ніби веселіше серед безлюдних, мовчазних ланів. Вона згадала літери над малюнком Христа у капличці: INRI¹. Цікава збирається у неї компанія, якщо Ельза надумає набрехати на неї в поліції.

Ліворуч, з-за недалекого лісу, виднівся довгий барак французів. Надійці до млості схотілося побачити Віктора, почути дорогий голос. Повернути ліворуч? Вона зітхнула. Марна мрія! Навіть звідси розпізнавала вона постать вартового на високій наріжній вищці...

Та ось і Юльфельд. Подругу знайшла, як і сподівалася, за роботою. Юля була в кухні і варила обід — та сама справа, яку Надійка покинула, щоб прибігти сюди. Пфєфєрївський собака так завалував, що Юля відразу вибігла з будинку і ледве вгамувала його.

Надійка ледве впізнала подругу. За той довгий час, протягом якого вони не бачились, Юля дуже змінилася: тепер вона погладшала, нібито розквітла. І не тільки це вражало. Щось іще сталося з дівчиною — що саме, Надійка не могла одразу збагнути.

Дівчата поцілувалися. Юля повела подругу на кухню. — Твої всі у церкві? — спитала Надійка.

---

¹ Ісус Назарей Цар Іудейський.

— Ой, ти не знаєш! У нас така новина! Така новина! — швидко заговорила Юля. — Мого Пфєфєра забрали до війська. Ах, пся крєв! Тепер він понохає смаленого вовка! Мені аж посвітлішало в очах. Фрау Марти я не боюся. Хай кричить, на біржу не відправить. Поки дадуть нову батрачку, вона зашиється на хазяйстві і з дітьми... Уявляєш, прислали жирному кабанові повістку — два дні плакав, наче в домовину кладуть. Навіть не побив мене на прощання... А що чути у тебе?

— По-старому все.. Про фронт нічого не чула?

— Воюють десь на Україні. Одна тут з Кіровоградщини розповідала.

— А про Київ знаєш?

— О! Знаю!

— Може, скоро їх зовсім проженуть, і ми визволимось.

— Думаєш, радянські аж сюди дійдуть?

— Не зможуть німці нас тримати, як розіб'ють їхню армію. Ми їм такий шарварок зчинимо, що радніші будуть здихатися.

— Що ти, Надієчко! Їм нічого не зробиш. Вони все можуть.

— Що вони можуть, Юленько?! Тільки знущатися над такими, як ми!

— Не кажи, — зітхнула Юля. — Вони сильні! А який у них тут порядок! Які шляхи, які будинки! А як акуратно землю обробляють! Жодний клаптик не гуляє...

— А як акуратно вішають! — тим самим тоном вкинула Надійка. — А як я їх ненавиджу! — пристрасно говорила далі. — З їхнім порядком, з шляхами, будинками, з їхньою пихою! Які вони огидні з усіма своїми звичками, їжею, педантичністю і септиментальністю!..

Юля розгубилася. Надійка тепер збагнула, що саме вразило її у вигляді подруги. В гарних голубих очах дівчини бігали неспокійні вогники, від яких обличчя набирало якогось водночас і підлесливого, і похмурого виразу, наче Юля ковтнула дивної суміші гіркою й солодкою.

— Мої німці теж дуже старанні, — спокійніше додала Надійка. — Усе дбають, щоб витягти з мене сили на своє господарство.

— Хіба я цього не знаю, Надійко?

— Думаєш, вони нас годують за чорні брови? Вони й справді хазяйновиті, вірно підраховували: як не дати нам шмат хліба, то зовсім охлянемо. Колись фрау вичитувала, що, мовляв, мені пощастило, у місті було б гірше. То

правда. У містах невільники живуть по бараках, за дротом, їдять тільки юшку з брукви і працюють так само, як і ми: до знемоги. А про табори що вже й говорити! Але бауер і худобу годує, щоб мати зиск. То я не беру за велике щастя стати тут німецькою худобою...

— Правда, правда, Надійко,— сумно закивала головою Юля.— Ти вірно говориш! Просто береш слова з моїх уст. Тільки я не про те. Глянь, як вони одягаються, який кругом порядок, як усе по-хазяйському, завидки беруть. Ось у Пфєфера два ставки. Між ними — рівчак і гатка. Хазяїн восени піднімає щит, і вода із одного ставка стікає у другий. Я одягаю гумові чоботи, збираю у відро отакених коропів! Потім Пфєфер переганяє воду назад, і до наступної осені у ставку розводиться нова риба... А чесність?! Усе відчинено: заходь, бери. Йдуть з дому — ключ вішають на будинку.

— Чесність?! А хто ж це грабує цілий світ? Ми з тобою?

— Та ж я не про це,— скривилася Юля.— Ось у нас, в Юльфєльдї, є крамничка ффрау Адлер. Увійдеш — нікого, тільки дзвіночок на дверях брязне. Візьмеш, що тобі належить, аж тоді з'являється ффрау, яка тим часом гуляла надворі чи сиділа у своїй кімнаті. Гляне, що ти взяла, і скаже — скільки марок, скільки талонів з картки належить вирізати. А як вони кидають велосипеди з покупками просто на вулиці, і ніхто не бере...

— Юлю, ти хотіла б народитися німкенею? — раптом спитала Надійка, примруживши око.— У цьому ж самому Юльфєльдї?

Дівчина розвела руками.

— Як же я можу бути німкенею, коли я полька?

— Ти не просто полька. Ти — радянська дівчина.

— Звичайно,— погодилася Юля.— Але що не кажи, якби вони не такі жорстокі і люті люди, то було б тут гарно.

— А ти погладшала, Юлю,— тихо сказала Надійка.

Весь той запал, з яким вона, ризикуючи натрапити на жандармів, бігла у Юльфєльд, пропав. Стало прикро за Юлю: краще б вже вона потерпала від Пфєфера, ніж отак од свого відступитися. Здалося, що втрачає подругу. Напружувала волю, намагаючись позбутися цього гіркого відчуття.

— Біля хліба роблю,— неширо засміялася Юля.— Бігла кізочка через місточок, ухопила кленовий листочок...

— Ну, я рада, що тобі стало легше.

— Дома нас вчили, що за кордоном усе погано, що всі люди тут мучаться. А от Стасик розповідає, як добре у Польщі жити.— Згадавши Станіслава, Юля широко посміхнулася і очі в неї заблищали.— Віп любить мене,— щасливо зітхнула дівчина.— І мені з ним так гарно! Ой! Юля рвучко обійняла Надійку і сховала обличчя на її грудях.— Як будемо живі,— мрійно промовила вона,— після війни поберемося... А ти не закохалася у француза, що у вас робить? — раптом спитала.— Я все знаю: він — священик, піп.

— Не піп,— заперечила Надійка.— Він ще не висвятився, просто вчився у духовній школі.

— Дивись, святою станеш,— засміялася Юля.— А як його звать?

— Віктор.

— Зовсім по-нашому,— розчаровано протягла Юля.

Надійка підвелася. Розмовляти більше не хотілося. Як бігла сюди, думала спитати подружку, чи не збираються вони із Станіславом тікати, але зрозуміла, що тепер безглуздо про це питати.

— Де ти дістала? — задро оглядала Юля коротке, модно пошите пальтечко Надійки.

— Гретхен дала.

— Як тобі гарно! — Юля мимоволі кинула швидкий погляд на вішалку, де висіло старе пальто Марти, яке їй дозволяли одягати у холод.— Дай приміряти.

Юля крутилася у пальтечку, немов кошения, що хоче ухопити причеплений на хвостик у бант, потім прошепотіла: «Я зараз!» — і кинулася нагору, у спальню ффрау, подивитися в дзеркало.

Вона довго не поверталася. Надійка тим часом сумно оглядала кухню. Які вони всі однакові, ці двоповерхові і одноповерхові гостроверхі будинки. Немов близнята!.. Така сама кухня, плита, як у Вельзерів, дубовий стіл і довгі лави, завісочки на вікні, коптилка у стіні за металевими ґратами, умивальник, вкритий білою серветкою, а над ним вишиті готичними літерами знайомі слова: «Wir alle haben nur einen Gott»¹.

На обличчі Юлі, коли вона нарешті повернулася, відбився жаль.

---

¹ Всі ми маємо одного бога.

— Якби Стасик побачив мене зараз!

— Тобі подобається пальто?

Юля тільки зітхнула у відповідь.

— То візьми.

— Як це «візьми»?

— Залиш собі.

— Правда, даси поносити? — Очі дівчини спалахнули.—

Рідна, люба моя! — Юля мало не задушила її в обіймах! — Ти добра душа! Я тільки покажусь Стасику і поверну тобі цілісіньким, без жодної плямочки.

— Не треба повертати.

— Як? Назовсім?! — Юля ошелешено дивилася на подругу.

— Я не буду його носити. Це прислав Людвіг, чоловік Гретхен. Він служить в СС. Мені не йде з голови дівчина, у якої відібрали це пальто, а може, й убили.

— Тю-у! — протягла Юля.— Які дурниці! Хіба ти допоможеш тій дівчині, якщо сама мерзнутимеш?.. А може, твій хазяїн узяв у крамниці.

— Щоб Людвіг купував? Витрачав гроші? До речі, він не для мене прислав. Просто загорнув у нього хутро в посилці...

— Ну, не купив, а взяв. Есесівці можуть у кого завгодно забрати. Навіть у своїх, у німців...

— Гадаєш, мені приємніше, якщо пальто потрапило до Людвіга у такий спосіб? Бери! — твердо сказала Надійка.— Звичайно, якщо хочеш...

Додому Надійка йшла не поспішаючи, хоч її проймав тепер холодний вітер. З голови не виходила Юля. Дівчина так задумалася, що схаменулася, тільки побачивши перед собою жандарма, який зупинив на дорозі свій мотоцикл. Надійку врятувало, що це сталося неподалік Руензаца, і вона могла сказати, ніби йде з лісу, куди послали її. Здоровило-жандарм, той самий, який колись побив Надійку на кухні і забрав до поліції, можливо, впізнав її. Він ковзнув поглядом по невідьничькому значку, який дівчина не забула зняти з пальта і причепити на плаття, і, війнувши на неї димком мотоцикла, помчав по шляху в Юльфельд.

— Куди ти поділа пальто? — лютувала Гретхен.— Майн гот! Вони гірші від тварин, ці варвари! Ну, чого ти мовчиш?!

Надійка дивилася через плече низенької ффрау кудись у простір. Вона бачила, як сідає над Руензацом сонце, як

по-весняному виграє воно золотом на гостроверхих дахах, рахувала у думці «один, два, три... один, два, три...», чекаючи, поки сонце торкнеться шпиля кірхи, що була видна з подвір'я Вельзерів, і намагалася не слухати слів Гретхен.

Німкеня не витримала, ущипнула дівчину за руку:

— Ти довго будеш мовчати?!

Надійка здригнулася і знову завмерла. Вона задумала: якщо Гретхен буде кричати, поки промінь торкнеться вершечка, то викричиться і тим все обійдеться.

— Ти, мабуть, продала пальто? Я знаю! Я дала його тобі носити, але воно все одно моє. Все, що на тобі,— моє, і ти — теж моя! Твого нічого нема тут!

Промінь сонця повільно, майже непомітно для ока підіймається вгору. Грані стрімкого шпиля виблискували, як лева мечів. Слова Гретхен проти волі Надійки вдиралися до її свідомості.

— А гроші де?

Надійка мовчала.

— Я зараз відиравлю тебе у поліцію. Там з тобою буде коротка розмова.

Відблиск сонця ніяк не міг торкнутися гострого вершечка кірхи. Як тяжко підіймається він, немов і сонце тут у змові з хазяями.

— Тепер усе життя будеш ходити у ватянику, швайпегунд!

Надійка, яка знову натягла на плечі старе лахміття, незворушно стояла перед хазійкою.

Але куди вона дивиться весь час? Гретхен простежила за поглядом дівчини. Яка краса павколо! Невже і тупе дівчисько милується заходом сонця? Але й це в неї не по-людському. У такий момент, коли їй загрожує кара. Ні почуття вдячності, ні почуття провини — якесь примітивне, первісне сприймання світу.

Але дійсно — яка розкіш! Сонце виграє на гранях шпиля, і здається, наче сам всевишній золотою посмішкою осяває світ...

Віктор зупинився серед двору біля казана, у якому закипало вариво для свиней. Болісно прислухався до лементу хазійки.

Надійка мигцем глянула на юнака. В очах його прочитала не тільки звичайне співчуття, а й повагу до неї. Він уже знав, де поділа Надійка пальтечко.

— Фрау Зондерман! — перебив юнак лайку німкені.— Годувати свиней мені? Чи нехай Наді!

— Що? — відірвала погляд від кірхи Гретхен. — Годувати?.. Ну, чого ти стоїш як стовп! — знову визвірилася вона на невільницю. — Не чуєш, що пора годувати свиней?!

Надійка миттю опинилася біля казана, набрала повне відро і понесла його у хлів.

Гретхен знову обернулася до кірхи і схилила голову на плече.

Відблиск весняного сонця нарешті торкнувся гострого вершечка шпиля.

Розділ дев'ятий

1

Кітель і галіфе гера Зондермана були чорні як ніч. Коли Людвіг приїздив додому, мундир чистила і прасувала сама Гретхен. Іноді вона дозволяла це робити Ельзі. Але зараз Ельзи не було у Руензаці, а Гретхен залежалася у постелі, і одяг віддали Надійці.

Вона мало не здригнулася, беручи до рук той мундир.

Обережно тримаючи його на відстані від себе, знайшла щітку і вийшла на подвір'я.

Тут яскраво світило сонце. Тонкий почорнілий шар снігу, який затримався під будинком, танув, і під ногами текли струмочки. Земля іще не зігрілася, вночі ці струмочки завмирили. Зате вдень наближення весни відчувалося у всьому: повітря ставало запашним, іскрилося, і у всій природі було розлито щось таке, що примушувало серце битися дужче, а кров швидше струменіти по жилах.

Серед двору, біля сівалки, витягнутої з сарая, морочився Віктор. Закінчувалися останні готування до сівби. З неділі мали вийти у поле. Фрау Гретхен говорила, що Людвіга відпустили на короткий час, і вони мусять якнайшвидше обсятися.

Віктор зустрів Надійку ласкавим поглядом. Побачивши есеївський одяг, який та несла у витягненій руді, підбадьорливо посміхнувся, ніби хотів сказати:

«Я співчуваю. Але що робити: маєш слухатися».

Сумно відповіла очима:

«Якби ти знав, Віктор, як тяжко мені торкатися цієї гидоти!»

«Нічого, Надійко, це ж тільки одяг. Ганчірка, не більше».

Вони вже давно навчилися розмовляти очима, і, певно, найкрасномовніші діалоги не допомогли б їм краще порозумітися. В цих постійних бесідах без слів на подвір'ї, у хліві чи сараї, за столом у кухні вони уміли передавати одне одному найтонші нюанси своїх почуттів: від тієї тихої вдячності і симпатії, яка народилася у них, коли Віктор просто співчував поневоленій дівчині і намагався заспокоїти її, до того незвіданого, невисловленого, спільного почуття, яке з часом спалахнуло у них і в якому кожний боявся признатися навіть собі.

Надійка не могла дати ради чорному кітелю. Вона пробувала чистити його, тримаючи на випростаній руці, але так нічого не виходило. Треба було притиснути його до грудей і терти щіткою рукави, вилоги, комір... Але як тупити до себе, до свого тіла цей кітель, від якого і на свіжому повітрі, здавалося, смерділо жахом і смертю?! Навіть сонце не виблискувало на грубому сукні, а заплутувалося в його чорних ворсинках і пригасало...

Дівчина оглянулася на Віктора. Той підніс угору великий палець.

Цей жест — палець угору — був для них умовним знаком. Юнак ніби говорив: «Са іра!», Надійко! Все піде добре, все владається. Тримайся!»

Тоді вона придумала повісити одяг. Побігла в будинок, винесла дерев'яні плічка і начепила їх на віршовці, простягнутій через подвір'я.

Надійка раділа своїй винахідливості. Але радість була передчасною: кітель метлявся, як коров'ячий хвіст, від кожного її дотику, і щітка не вибирала нил. А головне, на плічках він набрав своєї форми, і їй здавалося тепер, що перед очима — постать Людвіга, а над порожнім коміром зводиться його одутле невиразне обличчя з вицвілими голубими очима.

Білий безносий череп над схрещеними кістками на рукаві гидко ошкарявся при кожному дотику. Надійка відводила погляд від черепа, дивилася на вишиті на рукаві білі літери «СС» і намагалася думати тільки про ці літери, зміркувати, що то вони означають.

Віктор пройшов повз неї із гайковим ключем у руці і, не зупиняючись, бо з вікон будинку їх могли побачити, прошепотів:

— Прийде час, цією ганчіркою будеш мити підлогу.

Від цього короткого жарту потепліло на серці.

Коли Віктор повертався, вона тихо сказала:

— Завтра збираємося погуляти у лісі. Після обіду. Ти зможеш?

— Не знаю. Спробую.

Надійка ще не впоралася з кітелю, коли відчула на собі пильний погляд. На ганку стояв гер Зондерман і причіпливо стежив за тим, як невільниця чистить його одяг. Він був у старому цивільному вбранні— сірі штани, розстебнута вельветова куртка, з-під якої виглядала біла спідня сорочка — звичайний баварський хлібороб, що вийшов надвір поглянути на сонце, на вологий лан, який уже чекає плуга і зерна. Тільки очі у нього були не такі, як у людини, що зустрічає весну і збирається кидати зерно у землю, щоб потім з тривожною радістю чекати сходів своєї праці.

Очі в нього були пусті, холодні, наче порожні орбіти отого черепа, вишитого на кітелі.

Людвіг відвів погляд від Надійки, оглянув виднокрай і, спустившись з ганку, попрямував до сівалки...

2

Тільки в неділю по обіді, коли у господарстві все було зроблено, а німці йшли погостювати до сусідів чи розважитися у браураї, невільники могли вирвати для себе часинку, після якої знову треба було чистити хлів і стайню, міняти підстилку, годувати і доїти корів, варити свиням...

Ризикуючи, вони прибігали до лісу по одному, по двох. Адже це остання неділя перед сівбою, коли ще можна було вирватися з хазяйської неволі і побути у своєму гурті. Кожному хотілося побачитися із земляками, почути новини про фронт, які передавалися з уст в уста.

У весняному лісі, іще порожньому, голому і чорному, лише де-не-де взеленому соснами та ялинами, важко було сховатися, і Надійці довелося довго іти, поки вона натрапила на друзів, які забилися у глибокі нетрі.

Помітивши на галявині дівчат і юнаків, Надійка стала шукати Віктора. Раніше ніж побачити його, відчула серцем, що він десь близько.

Віктор стояв, притулившись плечем до дуба, і задумано жував травинку. Серце Надійки радісно стрепенулося. Порожній, голий ліс наче ожив і наповнився, заграв світлом.

— Здрастуй, Віктор!

— Здрастуй, Надійко!

Вони відійшли вбік і стали під розлоге дерево.

Неподалік на губній гармошці награвав популярний фокстрот «Розамунда» полонений француз Жан, і кілька пар човгало дерев'яними колодками по купинястій землі, вкритій торішньою травою, іще забитою снігом. Декотрі дівчата і хлопці, з'юрмившись у гурт, жваво розмовляли. Переказували один одному чутки: хтось запевняв, що радянські війська уже пробилися на територію рейху, і Гітлер запросив миру. Як звичайно, мрія обганяла події, легко опановувала змученими людьми, і бажане здавалося здійсненим.

Надійка з Віктором довго стояли мовчки, не рознімаючи рук.

— Як тобі пощастило вирватися з барака?

— Старим способом,— посміхнувся Віктор.— Цього разу посылку одержав Жан, і ми підкупили постена.

Надійка вже знала, що клопотання полонених закінчилося невдачею. Охоропу з французьких бараків німці не зняли і посити цивільний одяг не дозволили. Лише той, у кого форма перетворилася на ганчір'я, з-під якого світило тіло, міг, за окремим дозволом, замінити її на одяг померлих, складений у табірній коморі.

Віктор міцніше стиснув пальці дівчини. Їй було ніяково. Вона соромилась того, що тримається за руки із хлопцем, того, що в неї пашисть обличчя.

— Ти не чув ніяких новин? — кивнула в бік галявини, на якій танцювали.

— Нового нічого. Те, що ваші наближаються до рейху, ти вже знаєш.

— А ваші?

Віктор знизав плечима і зітхнув.

— Не знаю. Я багато думаю про свою Францію. Мені усе сниться Париж, його вулиці, храми і сади...

Надійка залюбки слухала м'який, лагідний голос юнака, що наче обгортав її теплом і заколисував.

Невже вона покохала? Тепер їй важко без Віктора і день прожити.

— Коли забудуся, здається, що я знову вчуса у семінарії або читаю проповідь. Люди стоять передо мною, затаївши подих, а я бачу, як їхній погляд сповнюється миром і щастям...— долітав до неї голос Віктора.

Надійка вслухалася у його слова і наче тверезішала.

«Який же він усе ж таки дивний! — думалося їй.— Знову про бога! Такий освічений і такий... марновірний...»

— Я мрію, що сні ці справдяться, і я повернуся до Франції, до людей, яким потрібна моя молитва, боже слово. Він чужий!

Але ж він такий благородний! — заперечило серце.

— А цієї ночі снилося, що молюся пресвятій діві Марії, а потім бачу, наче передо мною не богоматір, а ти, і, дивуючись, я прокинувся... Це, мабуть, гріх — такий сон...

Він безмежно відданий тому вузьколицьому ідолу, що намальований у капличці при дорозі, що висить у хаті Вельзерів, і завжди залишатиметься їй чужим!

Але ж він людяний, ласкавий, як ніхто у світі!

Ні, він чужий!

З ним стає легко, з ним повертається життя, радість.

Але це тимчасове. Визволять їх, і Віктор поїде до себе у Францію, служити богам.

— Я часто думаю, яка ти прекрасна! Твої очі, темні і довгасті, схожі на очі святої діви. Але вони повні такого тепла, якого я не бачив у святих. І це, мабуть, великий мій гріх...

Ні, він не чужий! Він не може бути чужим! Він врятував їй життя, коли хотіла покінчити з собою, він щодня рятує її теплом свого серця. Чого ж їй зрікатися його, чого боятися?

Вона, певно, боїться того, що народилося в ній і палить її вогнем...

Як світло зараз їй у лісі! Не від весняного сонця, що заплуталося у гілках, а від того дива, що займається полум'ям у ній самій.

Нащо ж їй зрікатися цього світла?!

Нащо?!

Адже це — щастя!

Стояла, наче скута, наморщивши чоло, стиснувши розпалені губи. Ще ніколи не випадало їй бути так близько із Віктором, так відкрито.

Всім еством відчувала, що й він мучиться. То невже вічно буде йому дорогою ота мальована личина? Хіба не мусять вона боротися проти ідола, що краде їхнє щастя?!

— Надійко, — тихо звернувся до неї полонений, ніжно беручи за плечі. — Надійко, ти вся тремтиш... Тобі погано?

Ні, їй добре, напрочуд добре і водночас дуже погано! Як він цього не розуміє. В ній бурхає жарке полум'я і рветься на простір, але гірка образа на долю гасить його.

Віктор м'яко пригорнув дівчину до себе. Рвучким рухом вона випручалася.

— Що ти, Вікторе?!

На очі набігли сльози.

— Що ти робиш, Вікторе! — скрикнула вона, хоч юнак уже відпустив її.— Ти хочеш зробити мені боляче, так? Щоб мене відправили у табір або повісили, так? Хіба не знаєш, що щастя в мене украла війна, украли фашисти і той бог, якому ти поклоняєшся разом із ними!

Віктор розгублено дивився на дівчину, не розуміючи цього раптового спалаху. У нього був такий безпорадний, провинний вигляд, що жаль голкою штрикнув у серце дівчини, і вона заспокоїлася так само швидко, як і скипіла.

— Ходімо до гурту,— тихо промовила.

— Надійко!

До них наближались Юля і Станіслав.

Молоді люди розпалилися від танців. Обличчя Юлі нашіло, очі блищали. Дівчина відчувала себе щасливою і від того була напрочуд гарною. Високий білявий Станіслав обережно підтримував її за стан, наче це була ламка статуетка, що могла впасти і розбитись.

Юля помітила, що у подружки почервоніли очі, і по-змовницькому посміхнулася їй.

— Бач, куди сховалися,— защебетала вона.— Того я тебе досі не бачила...— і одразу ж: — Познайом із своїм другом.

Віктор чемно вклонився.

— Ви, кажуть, священник? — цікаво оглядала його дівчина.— Такий молодий і гарний! І не подумала б...

— Я полонений,— вимушено посміхаючись, розвів руками Віктор.

— Але ж до війни ви були священником,— не відставала Юля.

Всі гуртом вийшли на галявину, де Жан весь час награв на гармошці, і раптом помітили, що через лісові хащі продирається людина.

Гармошка замовкла. Пари, що танцювали, замерли, розмови обірвалися. Всі насторожено дивилися на невідомого. По хвилі впізнали. Це був німець, молочарський візник Віллі, який минулого літа зник із Юльфельда.

Віллі дуже постарів. Зморшки на його квадратному обличчі стали глибокі, як борозни на лану, запалі щоки заросли, завжди голена кругла голова виблискувала тепер густим сріблом. Видно, він ішов здалека, бо одяг у нього був подертий, брудний, шапка десь загубилася.

— Гутен таг! — сказав німець, понуро оглядаючи людей.

— Гутен таг, Віллі, — безладно відповіли йому.

Молоді люди були прикро вражені появою візника. Не вистачало тільки, щоб німці пронюхали про їхні сходи.

Запанувала похмура мовчанка. Лише чути було, як десь серед гілля щибечуть перші пташки.

Надійка не боялася Віллі. Пам'ятала, як він допомагав їй щоранку підтягати бідон до шляху, як дружелюбно посміхався при зустрічі. Тепер німець, який замість Віллі забирає молоко, тільки й знає, що лаятися.

Всім на пам'ять спливла страта у Руензаці поляка, якого покохала батрачка Рита Зонтаг, і брутальні жарти господарів на адресу дурника Віллі за те, що він потай кохав ту ж саму Риту.

Віллі перший порушив мовчанку.

— Не бійтесь мене, — глухо сказав він.

— Фройндшафт? ¹ — спитала Надійка, яка враз немов прокинулася.

— Фройндшафт, — кивнувши головою, підтвердив німець.

Похитуючись так, що Надійці здалося, ніби він сп'янілий, Віллі перетяв галявину, сів на пенюк і застиг.

Сидів неморально, втупившись поглядом у ліс, і незабаром на нього перестали звертати увагу. Жан загравав вальс. Але все одно настрої у молоді був зіпсований, і танцювати ніхто не пішов. Гармошка знову замовкла.

Тоді Юля, узявши під руку Станіслава, тихо заспівала:

Im Юльфельд ан айнем зонтаг
Да штгейт майн лібер
Унд вахт...

Дівчата стиха підхопили цю пісню. Всі співали її, хоч ніхто не знав, ким її складено. Вважали, що пісню створили самі невільники: «У Юльфелді в неділю стоїть мій коханий і чекає мене.

Він думав про дівчину і про своє щастя, про те, що він неодмінно повернеться до себе на батьківщину.

У небі плывуть хмарки. Усе тягнеться за ними на батьківщину.

Він хоче забрати свою дівчину з собою і більше не повертатися сюди...

¹ Дружба?

Ми двоє кохасмося і залишилося вірними. Все це минеться, все це забудеться, бо після грудня знову приходять май...»

Поволі приєдналися до співу і хлопці. Співали стримано. Але скільки болю і відчаю, скільки любові і скільки надії було у тих приглушених голосах!..

Надійка поглянула на Віллі. Той згорбився на пеньку, обхопив руками голову, і плечі його здригалися. Дівчині спало на думку, що нетактовно було співати при ньому цю пісню. Тим більше, що в ній згадується «зонтаг» — неділя, а прізвисьце нещасної батрачки Рити, кинуті есе-сівцями в табір, теж було Зонтаг.

Підкоряючись жалю, Надійка підійшла до візника і торкнулася його плеча. В ній раптом прокинулося не знайоме досі тепле почуття до цієї скривдженої людини. Подумала, що от і німцєві не знайшлося долі на його спаплюженій фашистами батьківщині.

Віллі підвів голову, глянув на дівчину вологими очима, і в Надійки так стиснулося серце, що вона мимоволі погладила сиву голову візника.

Хлопці і дівчата оточили їх.

Віллі сказав:

— Немає Рити...

Намагаючись відвернути його від гірких думок, Надійка спитала:

— Де ви стільки пропадали?

— Я був там,— урочисто промовив німець, показуючи кудись крізь ліс.— Я шукав Риту. Я хотів умерти разом з нею... Але мені повернули тільки плаття...— Віллі не стримався і заридав.

Всі співчутливо мовчали.

— Вона була, як і я, сирота,— крізь сльози додав візник.— Я зустрів там нашого земляка. Гер Зондерман знає мене і наказав віддати плаття.

Аж тепер Надійка зрозуміла, чому піджак Віллі підозріло випинається...

Молоді люди почали прощатися. Вже не скоро вони зустрінуться. Починається сівба, коли хазяї не дадуть і в неділю передихнути, а там прополовання, жнива...

Надійку раптом вразило, що й прощаються всі по-німецькому; згадала, що весь час чула тут тільки німецьку мову: і від французів, і від поляків, і від українців. Навіть пісню про кохання і тугу за батьківщиною співали чужою мовою. Невже всі так понімечилися, не вже зреклися свого?

Ні, не може цього бути! Адже коли зустрічаєшся тут із земляками і говориш по-своєму, то таким рідним, дорогим віє навіть від звичайних, простих слів.

В серці Надійки злилося і хвилювання за себе та Віктора, і жаль до покривдженого Віллі, і туга за рідним краєм. Їй схотілося чи то заспівати на повні груди, чи заплакати. Вона не стрималася, прихилилася до Віктора:

— Почекай! Не йди ще.

— Юлю, давай на прощання нашої,— попросила по-другу.

— Якої?

— Ой не світи, місяченьку,— вихопилося у Надійки ніжно і тривожно.— Не світи нікому...

Рідна мелодія була така лірична, така чарівна, що проганяла горе і наповнювала всю істоту любов'ю і дзвінкою надією.

Тільки світи мпленькому,
Як іде додому...

Дівчата підхопили пісню, і навіть французи та поляки, зворушені пристрасною мелодією, почали підтягувати їм.

Тільки Віллі, як і раніше, нерухомо сидів на пеньку, похлившись головою.

Візник не підвів її і тоді, коли люди, розпроцавшись, по одному, по двос зникали у хащах. Так і залишився сам на сам із своїм горем, один серед помереженого молодим сонцем порожнього весняного лісу...

3

— Хайль Гітлер!

Старий Зепп затримався на порозі браураї, оглядаючи товариство, яке сиділо за довгим дубовим столом.

Лісник Крайцер — високий чолов'яга з довгими, корчуватими, як старе гілля, руками, наче він теж виріс у лісі разом із своїми грабами та дубами, помітив приятеля і кивнув, запрошуючи до гурту. Біля нього горбився Віллі і похмуро дивився на дерев'яний кухоль, по боках якого стікала піна.

Погляд Зеппа ковзнув по лавах, по знайомій стойці, по портрету фюрера, бочках з пивом, по стінах, увішаних патріотичними плакатами. Зепп шукав блоклейтера Гаєра — хазяїна корчми. Гаєр мав ще й галантерейну крамницю,

але там порядкувала його дружина. Сам же він цілими днями сидів у браураї, потягуючи й собі добрий штаркес бір, слухаючи теревені сусідів і пояснюючи їм націонал-соціалістичну політику.

Неподалік стойки висіла чорна квадратна коробка єдиного у Руензаці телефону, яким Гаєр дозволяв користуватися кожному односельцю і за допомогою якого не тільки сприяв зв'язкам Руензаца з цілим рейхом, а й знав усе, що говорили селяни у великий світ.

Гаєр називав себе другом селян, бо у такий спосіб найкраще міг виконати обов'язки блоклейтера, які полягали у тому, щоб не лише поширювати серед населення ідеї фюрера, а й наглядати за своїми сусідами. В їхньому краї, де траплялися фанатичні католики, що в душі ставили бога вище від фюрера, це було надзвичайно важливо.

Зараз Гаєра не було у корчмі. За стойкою поралася тільки російська дівчина Євгенія, яку німці перехрестили на Генуефу.

— Зепп! — закричав Крейцер. — Ти вріс у поріг і ждеш, щоб тебе викорчували?

Зепп розвів руками.

— Сусідоньки, він, здається, прийшов сказати, що вступив у товариство непитущих!

Дружній регіт розлігся у браураї.

— Бідолаха! В нього нема за що промочити горлянку, от він і занімів.

— Йди, я частую. Генуефо, кухоль для мого любого сусіди Зеппа!

Гер Вельзер розгублено почухав потилицю. Йдучи з дому, дав собі слово не випити й краплі, поки не поговорить з Гасром. Адже справа важлива і треба мати ясну голову. Та блоклейтера іще немає, а спрага, що палить як вогонь, уже в.

Зепп простежив жадібним поглядом за Генуефою. Служниця несла для нього кухоль, який вкривала зваблива, дірчаста, тремтлива шапка білої піни. Він квапливо ступив до столу. Один кухоль не зробить біди, тільки промочить горло...

Гер Гаєр з'явився у браураї, коли перед Зеппом стояв уже третій кухоль, але старий почував себе чудово. Вибравши хвилинку, він одним духом допив пиво, підійшов до стойки і тихо сказав блоклейтеру:

— Хайль Гітлер! Я маю поговорити з тобою, Фріц.

— Йди у хату, — відповів йому Гаєр. — Зараз буду...

Зепп сидів у м'якому кріслі і терпляче чекав господаря. «Добре живе, швайнегунд!» — заздро думав він, оглядаючи блискучі поліровані меблі, килими, величезний портрет Гітлера у позолоченій багетній рамі.

Він давно не був у домі Гаєра, з яким замолоду товаришував, гуляв на танцях, ходив до дівчат. Одружившись, вони перестали зустрічатися і бачили один одного тільки в кірсі та у корчмі. А після тридцять третього року, коли Гаєр став членом партії і розбагатів, Зеппу годі було й мріяти, щоб дотягтися до свого колишнього друга. Зепп сам бачив, як поважні пани з Нюрнберга, а може, й з самого Берліна заїздили до Фріца. Звичайно, Фріцу пощастило. До націонал-соціалістичної революції у нього була лише маленька галантерейна крамничка: нитки, голки, гудзики, мереживо, стрічки, ремені, рукавички та інший такий дріб'язок, який він привозив з Нюрнберга від єврея Шнайдера. Під час перевороту Гаєр пропадав десь півроку, а потім одного дня привіз машинами до Руензапа дорогі меблі і купу краму. Він сказав, що фюрер особисто доручив йому порухуватись з експлуататором Шнайдером.

Зепп ще раз обвів поглядом вітальню блоклейтера. Якби не нагода, хіба був би у Фріца такий будинок, така крамниця, браурая. Який же він, Зепп, йолоп, що тоді не вступив до партії наці і прогавив стільки часу...

Прихід господаря перебив його думки. Гаєр гукнув іншу свою невільницю — чешку, яка вбігла у вітальню і застигла на порозі, втупивши у хазяїна погаслий погляд.

— Пива!

Він сів у крісло навпроти гостя і спокійно чекав, що розповість Зепп.

Якийсь час мовчки смоктали міцне пиво. Потім попомогіли про те, як хто обсіявся цього року, згадали, як відвозили руензасці восени картоплю на станцію, де здавали врожай для рейху...

Врешті Гаєру набридло дивитися у зморшкувате, напружене обличчя старого важкодума, і він уже хотів припинити балачки, коли Зепп заговорив про справу.

— Фріц, чому мене досі не приймають до партії?

Гаєр мало не вилаявся. Його сірі очі сердито заблищали. Доки цей йолоп буде морочити голову!

— Ну яка з тебе користь партії? З такого старого луб'я!

— Фріц, ти ж лише на два роки молодший. А навіть блоклейтер!

— А де ти був до тридцять третього року? Коли ми вели тяжку боротьбу? Порпався в себе на подвір'ї?

— Слухай, Фріц! — здивовано звів угору густі брови Зепп. — Але ж і ти вступив тільки у тридцять третьому!

— У всякому разі, не в сорок другому і не в сорок третьому!.. Я тобі сказав ще торік: прийде час — приймемо, — раптом миролюбно закінчив Гаєр. Він подумав, що не варто сваритися з Вельзерами, в сім'ї яких є єдиний з Руензаца есеєвець.

— Але скільки ждати? Сам кажеш, що я вже старий.

— Щоб узяти до партії, треба переконатися у твоїй відданості справі фюрера, хайль Гітлер! Чим ти допоміг партії?

— Мій зять Мартін віддав життя за імперію і фюрера, хайль Гітлер!

— Тобі, Зепп, поцастило на зятів... Будеш писати Людвігу — від мене привіт. Але то зяті, а не ти.

Вони замовкли. Підняли кухлі.

— Чим іще я можу довести відданість фюреру?

— Подумай сам. — Блоклейтер пильно дивився на гостя, розуміючи, що Зепп прийшов не з порожніми руками. — Хто любить фюрера, той бореться з його ворогами, — наздогад вкинув Гаєр. — Якщо ти викриєш його ворогів...

Зепп крикнув і ковтнув пива.

— Ти знаєш, я взяв Магду не по любові... — промимрив він.

— Юльфельдська Лотта і досі не забула тебе, — посміхнувся блоклейтер.

— Але в неї на хазяйстві ніде було другу ногу поставити.

Гаєр кивнув.

— Я не можу сказати, що мені поталанило з Магдою.

— Відомо, ви іноді сваритесь.

— Вона хоче порядкувати. Гроші у банку тримає на своє ім'я, лає, що ходжу до товариства і витрачаюся на пиво.

— Звичайно, коли наш рейх напружується у славіній боротьбі з більшовицьким світом, ми повинні якось обмежувати себе. Але ховати гроші від чоловіка, який є повновладним господарем у німецькій родині, це значить бути поганою німкенею.

— От-от! — зрадів Зепп. — І я їй так кажу. Але і земля, і будинок, і ліс записані на неї...

Гаєр насторожився. Так ось куди гне любий сусіда!

— До всього вона фанатична католичка...

— Ми всі віримо в бога,— Гаєр перехрестився на стінку, де висів портрет Гітлера.— Та не можна за богом не бачити нашого фюрера, який очищає віру від намулу розслабленого християнства.

— Так, так,— кивав головою Зепп. Здавалося, в останню хвилину якісь сумніви заважали йому виговоритися до кінця.

— Значить, ти згоден допомогти фюрерові викривати ворогів, виправляти заблудлих і заслужити право вступити до партії,— дружньо посміхнувся Гаєр.— Тоді ти молодець!

— Допоможи мені, Фріц!

— Я доповім про тебе у Нюрнбергу.— Блоклейтер уже здогадався, в чім справа, і вирішив, що не завадить мати компрометуючі матеріали на родину Вельзерів. Одночасно він уявив собі поле за лісом — один з тих ланів, які належать ф'рау Вельзер, і подумав, що тільки тоді він ввійде корінням у місцеве селянство, коли й у нього буде хороша земля.

— Фріц! — жалібно промовив Зепп, по-собачому віддано і боязко поглядаючи на блоклейтера.— Я прийшов за порадою і довіряюсь тобі, як давньому другу.

— Можеш не турбуватися, Зепп.— Гаєр підвівся з крісла і поклав обидві руки на плечі гостя.— Тепер бачу, що ми помилялися, так довго не приймаючи тебе до нашої партії. Ти справжній німець і справжній наці, що є одне й те ж... Значить, Магда...

— Фріц, я прожив з нею ціле життя...

— Тим більше справа твоєї совісті робити все, щоб врятувати її.

— Фріц, вона не розуміє, що фюрер захищає віру,— ослабилим голосом сказав Зепп.— Вона частенько кляне його за тих прістерів, яких він прогнав з церкви і відправив у табори.

— Як же вона кляне? — Гаєр внутрішньо напружився, в сірих очах його виблиснули мисливські вогники, як у kota, що почув шарудіння миші.

— Я не можу цього повторити, хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер! А хто, крім тебе, чув?

— Ніхто, мабуть,— похитав головою Зепп.— Вона ласється тихо, коли нікого нема вдома. На мене зовсім не зважає. Втім я навіть по губах її можу здогадатися,

— Шкода! — Гаєр замислився. — От що, Зепп, ти напишеш мені про це на папері.

— Фріц, я не дуже грамотний, ти знаєш.

— Як зумієш. Але треба написати.

— Фріц, це залишиться таємницею? У нас діти...

— Для всіх, крім партії. Іменем фюрера обіцяю! — урочисто сказав Гаєр. — Ти молодець і будеш повновладним господарем у себе вдома, на всьому хазяйстві... А зараз іди, — закінчив він, — мені ніколи. Я завітаю до вас.

Зепп теж підвівся.

— Не приведи боже, якщо Магда здогадається!

— Не хвилюйся. Тільки напиши мені все на папері. Бо інакше справа може обернутися погано, і тобі доведеться відповідати як співучаснику.

— Фріц! — Зепп Вельзер був схожий зараз на довгий іржавий цвях, що зігнувся від добрячого удару молотка.

— Напишеш — і все буде гаразд. Хайль Гітлер! — сказав блоклейтер, мало не виптовхуючи гостя.

— Хайль Гітлер! — відповів пригнічений несподіваною загрозою Зепп і, розгублений, вийшов на вулицю.

Коли гер Вельзер вийшов, блоклейтер попрямував у спальню, розшукав у своїй картотеці, яка зберігалася в залізному сейфі, папку Магди Вельзер і задоволено зробив відповідний запис.

Розділ десятий

1

Який-то гарний травневий ранок на баварських луках! Сонце несміливо витикається край землі, немов нишком заглядає на неї. Від його променистого погляду широка підгірна рівнина рожевіє, наче дівчина, на яку вперше кинули закоханий погляд. Замліє на мить, зашаріється, а потім скине соромливість, пройметься світлом і в неї самої спалахнуть очі, як голубі озера.

Таким бачився цей ранок на сінокосі Віктору. Він поїхав на луки поночі з Надійкою і старим Зеппом. Поспішали встигнути з косовицею, поки стоїть роса. Почали — ще не розвиднілося: темне небо, чорна трава, постаті-привиди, що розпливаються у бляклій темряві. Та ось зійшло сонце, розтала піч — і все заграло, заблищало, заіскрилося.

Надійці цей ранок теж посміхався. Хотілося забути про знегоди, здавалося, що вони з Віктором тільки удвох серед цієї просвітленої ранкової краси. Хлопець пройшов уперед, і його гінка постать чітко вимальовувалася на тлі близького неба. З кожною хвилиною силует світлішав, набирав об'ємних рис, і їй здавалося, що юнак не відходить, а наближається до неї...

Перший покis потроху підсхав на сонці, що, як тільки виплило на небо, відразу почало смажити землю. Зепп ворухив сіно граблями, підсушуючи його, і накладав на гарбу.

— Наді! — покликав він дівчину. — Іди натопчи!

Надійка полізла на гарбу. Топталася, приминала траву, поки Зепп не гукнув злазити. Хазяїн накидав згори величезну шапку, увіткнув вила, прив'язав до драбків вірвовку і, перекинувши її через сіно, наказав дівчині тягти разом з ним.

Коротка вірвовка не зав'язувалася. Зепп вилаявся і крикнув:

— Лізь! Втопчи іще! Шнелер!

Вона видерлася на верх трав'яної гори. Опалений гарячим сонцем, Руензац був тепер десь внизу. Далі губилися невисокі горби, вкриті блискучими синіми лісами.

Надійка обережно переступала погами по хиткому стогу.

— Шнелер, шнелер! — підганяв гер Вельзер. З недавнього часу він ходив вкрай знервований і лютий. Не знав, чим закінчиться скарга на Магду, бо написати донос поки що не наважився. Боячись зустрітися із блоклейтером, мусив обминати браураю, від чого життя для нього стало пестерним.

Слизький стіг усе дужче гойдався під ногами дівчини.

— Ах, швайнегунд! — скипів Зепп, якому здалося, що невільниця марнує час. — Я навчу тебе стрибати! — Він схопив батіг і стьобнув по гарбі, намагаючись дістати Надійку.

Дівчина підстрибнула і відчула, як, посковзнувшись, раптом поїхала вниз. За тим гострий біль пронизав їй ногу, і блискучий ранок погас в очах.

Віктор кинувся до гарби. Надійка нерухомо лежала у траві. З ноги, розрізаної вилами, які Зепп увіткнув у стіг не вістрям, а держакон, юшила кров.

Віктор роздер свою натільну сорочку, перев'язав ногу. Він встиг помітити, що рана глибока, що розірвано не тільки шкіру, а й м'язи.

Старий Зепп похмуро відвернувся — він не любив крові.

Бліда Надійка мовчки дивилася у високе небо, губи її тремтіли.

Віктор штовхнув плечем стіг на гарбі, памагаючись скинути його. Висока шапка сіна гойдулася, але не злетіла.

— Не руш! — закричав Зепп. — Не смій!

Француз не звернув уваги на окрик. Відбіг, щоб розігнатися.

— Швайнегунд! — висмикнув вила Зепп.

Віктор зупинився, глянув на блискучий зубець, на якому ще виднілася кров. Повільно підступив до хазяїна.

Очі гера Вельзера злякано забігали.

— Іменем бога нашого, христовими муками благаю вас, гер Вельзер, допоможіть їй, — неголосно промовив юнак. — Її треба негайно відвезти додому.

Почувши благання, старий підбадьорився і вище підняв вила.

Віктор глянув на хазяїна довгим важким поглядом: «Бог не простить вам цього!» — і повернувся до Надійки, яка, спираючись на руки, намагалася підвестися.

Юнак підняв її. Надійка скрикнула і обхопила руками його шию.

Не оглядаючись більше на хазяїна, Віктор широким кроком пішов до Руензаца.

Надійка безпомічно лежала на його руках. Світ хитався у ній. Намагалася не стогнати, але скрик проривався і крізь стиснуті зуби.

— Віктор... Пустити мене... я сама...

Француз похитав головою.

— Лежи спокійно.

— Пустити...

Віктор важко дихав. Дівчина бачила перед собою міцну смагляву шию, підборіддя, під яким напружено ходив кидик. Незважаючи на біль, на слабкість, яка охопила її, ніяковіла від того, що лежить на гарячих руках юнака, соромилася, що засмикнулося коротке плаття і відкрило ноги.

— Пустити!..

Віктор пройшов, може, з півкілометра. Руки у нього замліли, занув попереки. Він вибрав місце і обережно опустив дівчину на траву.

Сам обсмикнув їй платтячко, і дівчина, відкинувшись, заплющила очі.

Ногу в Надійки палило все дужче. У серце закрадалася страшна думка про майбутнє. Яка з неї тепер робітниця!

Звичайно, відправлять у табір... І несподівано Надійка відчула, що не табір лякає її, а розлука з Віктором.

— Вікторе!..

— Я тут.

— Мені відріжуть ногу?

— Які дурниці! — примусив себе посміхнутися юнак. — Нічого страшного. — Са іра!..

Вони не зважали зараз на те, що порушили низку законів, встановлених німцями для невільників: самовільно покинули роботу, вчинили опір хазяїну, без дозволу повертаються у село — кінець кінцем, гірше як є, вже не буде.

— Я буду ходити?

— Навіть стрибати.

— Не жартуй. Допоможи мені. Я спробую йти.

— Ні, ні!..

— Віктор, я дуже прошу!.. — Вона простягла до нього руки.

Француз підняв її, обережно поставив на землю.

Надійка обіперлася на здорову ногу і, підтримувана сильними руками Віктора, спробувала торкнутися землі другою. Гострий біль пронизав її. Вона скрикнула і заточилася.

Юнак знову опустив її на землю. На очах дівчини виступили сльози.

На недалекому узліссі виспівували птахи. Сонце вже добре нагріло землю, і суха трава колола обличчя. Промені били дівчині просто в очі, і світ навколо здавався їй поїнятим вогнем.

Віктор нахилився до неї.

— Кістка ціла. Рана швидко загоїться.

Він тривожно дивився в її великі потемнілі очі. Світ цієї хвилини був схований в них так глибоко, що вони здавалися йому покірними і терплячими, як у перших християн-рабів, що мовчки приймали кару від римських язичників. Боже, скільки іще дано страждати цій людині?!

Напружуючись, Віктор знову взяв дівчину на руки.

Надійка втрачала сили. Вона перестала думати про те, що Віктор несе її на руках, що коротке плаття відкриває коліна, не думала, що чекає її в майбутньому.

Слізуче небо хиталося в її очах. У тому небі колесом крутилися Віктор, хмарини, сонце, дерева.

Француз широко крокував по ґрунтовому шляху, в який влилася стежка з луків. Силою волі він переміг втому,

примусив свої м'язи задубіти і механічно, наче під гіпнозом, виконувати важку роботу.

Він ніс і ніс дорогу йому пошу, паленіючи від току крові, яка напружено билася у його подерев'янілих руках, у ногах, на скронях, у всьому тілі, палаючи від жалю і любові до цієї людини. Йому здавалося, що він уже не полонений, а мученик, який страждає так само, як страждав Христос, коли ніс до грішних людей свою любов, свою муку, своє серце.

Надійка не витримала тієї хитавиці світу, знепритомніла. Не чула, як Зепп наздогнав їх гарбою, на якій погойдувався високий стіг сіна, як Віктор крикнув навздогін: «Зупиніться, гер Вельзер! Заради бога!» Вона більше нічого не пам'ятала і не знала, як доніс полонений її до Руензаца...

2

Ельза Ремер відкинулася на пружний пахучий стіжок. Вона й на лузі командувала батьком, як і в хаті під час своїх коротких наїздів, і, швидко втопившись, наказала Зеппу зробити перепочинок.

Ельза приїхала з Нюрнберга вчора. Довідавшись про випадок з невільницею, насварилася: «Доки будете з нею морочитися! Відправте її нарешті!» Гретхен погодилася. Але ффрау Вельзер несподівано заперечила дочкам. Варто потерпіти, сказала вона, бо робітниць на біржі не дуже міняють, а цю вже привчили до роботи.

Від старої Магди не сховалися ні погляди, якими обмінювалися Віктор і Надійка, ні їхнє замішання, коли вона раптово заходила у хлів. Але найбільше тривожила її цікавість, яку вона помітила у Ельзи до полоненого. Хоч це був і незвичайний ффранцуз, а служитель бога, стара ніколи не забувала про расові закони. Ні, нехай ця варварка поки що залишається тут!

Вранці Ельза підхопилася одночасно із батьком і сказала, що поїде на луки.

Тепер вона посідала і напівлежала під стіжком, з пасолодою вдихаючи пахощі свіжого сіна.

Вгорі пливло ласкаве ранкове небо. Поруч сидів Віктор, якому вона теж дозволила відпочити.

Під цим небом, на просторих луках Ельза відчувала себе дуже лагідною, сумірною. Вона із задоволенням поглядала на строге, худорляве і приємне обличчя юного священика.

Звичайно, вона зневажала французів — розслаблених баяк, які, кажуть, навіть жаб їдять. Але цей був не такий, як інші. Витримка, внутрішній спокій, твердість робили його, на думку Ельзи, схожим на німця. Її тягло до нього. Вона дивувалася, як міг молодий богослов нести руську батрачку. Узяти її на руки, пригорнути до себе і самовіддано понести у таку далечінь.

Фрау Ремер з цікавістю побігла поглядом по стежці, що вела до битого шляху. Її, Ельзу, ніхто не носив на руках.

Вона не могла повністю осягнути вчинок Віктора. Це просто мізерна жалість до варварки чи щось інше? Подія не лише дивувала її, а й сердила і чомусь навіть ображала. Поглядаючи у плинне небо, вона і там бачила, як гінкий, гарний юнак несе на руках брудну слов'янку...

Ельза бачила і себе у тому небі — зваблиту молоду жінку у сарафані, який відкривав її худорляві, як у дівчини, плечі і виразно окреслював маленькі груди.

Цікаво, чи поніс би Віктор її? Вона ніби відчула на мить дотик його міцних рук.

Луки були безбережні, як море, легкий вітрець хвилями котився по високій траві, і небо над Баварією було зараз голубе, бездонне, як над морем, куди вона якось їздила з Мартіном. Скошене сіно пахло звабливо, паморочливо; не так палило сонце, як пекла власна гаряча кров.

Ельза скоса глянула на юнака. Дивиться він на неї чи ні?

Віктор не розлігся під стійком, як хазяйка. Сидів рівно і про щось зосереджено думав. Ельза здогадалася, що думки полоненого зараз у Руензаці, біля покаліченої батрачки. Терпка образа сколихнулася в ній.

— Про що мрієш, Вікторе? Про якусь жінку або дівчину? — ревниво посміхнулася вона.

Юнак здригнувся, пильно глянув на хазяйку. Здається, вона вмів читати думки.

— Я не мрію про жінок, — відповів тихо.

— Такий молодий! Ти нікого не любив у своєму житті? — запитала Ельза, відчуваючи, як щось перехоплює їй горло. — Адже ти гарний хлопець...

— Я — служитель бога. Мені не можна кохати жінок.

— І у твоєму серці ніколи не спалахувала пристрасть?

Він почервонів і опустил погляд. Хіба міг їй сказати, що пристрасть уже палить його, плутає думки, що серце уже повстає проти божої заборони, і йому все важче стає втихомирювати його.

— Я розумію, що тобі важко. Адже ти — молодий, силь-

ний! Ти не можеш одружитися, але любити — так... Тим більше що тепер війна і ти не служиш богіві.

Віктор мовчав, розглядаючи якусь соломинку.

— Не всі священики такі цютливі,— засміялася Ельза... Її голубі очі втратили звичайну осклілість, затуманилися.

— Клятвопорушників бог карає, ффрау Ремер.

Він сказав це дуже щиро, бо й справді вірив у божу кару, і Ельза не могла не відчувати цього.

Вона знизала плечима:

— Тобі двадцять п'ять років?

— Двадцять чотири.

— І давно живеш у бараці?

— Давно.

— Давно...— співчутливо повторила Ельза.— Потім сумно додала, ніби без жодного зв'язку із попереднім:— А мого Мартіна більше року як убили. За час війни він тільки оди́л раз приїхав додому.

Віктора не цікавили подробиці особистого життя Ельзи.

— На все воля божа.

— Бог волів, щоб я залишилася самотньою? Це найбільша у світі трагедія — жіноча самотність!

— Все у руках всевишнього,— переконано відповів Віктор.— Моліться і шукайте у нього розради, він прийде на поміч.

— А якщо я попрошу розради не у бога, а у його слуги?— раптом спитала Ельза і хрипко засміялася.

Француз густо почервонів і нахилив голову.

— Вікторе! Невже ви ніколи нікого не покохасте? Непомітно для себе вона перейшла на «ви».

Юнак мовчав.

— Втім кого тут можна покохати? Цих брудних полячок і руських, як наша Наді! Я вас розумію, Вікторе... До речі, якийсь час, поки одержимо нового робітника, вам доведеться більше попрацювати,— раптом сказала Ельза.— Але потім ви відпочинете.

Віктор підняв на хазяйку запитливий погляд.

— Я все ж відправлю цю ротер тойфель.

— Куди?— стримано спитав Віктор.

Ельза знизала плечима:

— Байдуже куди. Назад на біржу. У коцтабір. Це не моя справа.

— Простіше вилікувати її або ж навіть... отруїти!— несподівано скипів Віктор.

— Який ви гарячий, гер прістер,— замиловано сказала Ельза.— Справжній фґранцуз! — Дивний хрипкий сміх знову клекотів у неї в горлі. Вона ледве стримувала його.

— Навіть це було б милосердніше, ніж концтабір! — відчуваючи, як хвилювання душить його, додав Віктор.— Всевишній не простить вам жорстокості, фґрау Ремер! А ви ж вірите у божий промисел! То не будьте несправедливою до невинної людини.

— Ми, німці, ніколи не чинимо несправедливості,— сухо сказала Ельза.— Ми тільки робимо те, що доцільно. Не забувайте, що зараз війна, ми боремося проти цілого світу і мусимо перемогти! Нині не час для розслаблених жалощів...

— Війна — справа чоловіків, фґрау Ремер. Жінки — вінець творіння, вершина краси і милосердя,— тихо, але твердо сказав Віктор.

— Арійська раса відкинула гниле милосердя, що підточує серце і твердість руки,— запально відповіла Ельза.— Але я бачу, ви дуже схиляєтесь перед жінкою. І я не вірю, що вам легко обійтись без кохання.

— Може, й тяжко. Але мені цього не дапо.

Від гарби долетів сердитий голос Зеппа.

Віктор підхопився, радий, що є нагода обірвати неприємну розмову.

— Фґрау Ремер, ваш батько гукає до роботи.

Та солодка млість, ті чари, що навіяли на Ельзу високе тепле небо і близькість цього дивного, цнотливого, як дівчина, полоненого, вже розвіялися, і жіноча жага перетворилася в ній на суху, гірку злість.

Французик, здається, не дуже щасливий від того, що вона така ласкава з ним. Звичайно, в голові у нього мршпава, квола невільниця.

Ельза теж підвелася.

— Я бачу, ти справді працьовитий. Зможеш робити і за двох. Втім це не дивно.— В її голосі, сповненому гіркоти, зазвучала погроза.— Інакше зогниєш десь у концтаборі...

3

У перший день, коли Віктор приніс поранену дівчину додому, фґрау Вельзер дала їй картопляної юшки. Другого дня в обід вона з кислотою гримасою послала з Тільде на горище скибку хліба,

Сьогодні йшов третій день, і фрау Вельзер гукнула дівчину вниз.

Якийсь руензацький бауер, що трохи знався на медицині, промив Надійці рапу, наклав кнопки і сказав, що кілька днів батрачка не зможе ходити. Фрау Вельзер тільки плечима знизала: що значить кілька днів і хто буде дурно годувати її ці кілька днів?!

Надійка, тримаючись руками за приступки, навсидьки злізла вниз.

— Годі вилежуватися! — привітала її хазяйка, сердито гримлячи посудом на кафельній плиті.

— Я не можу стати на ногу, фрау Вельзер.

— Сідай, перебереш гречку, — кивнула Магда на мішок, притулений біля вікна. — А завтра візьмешся до справжнього діла. У мене не благодійне товариство.

На обід повернувся Віктор. Із Зеппом вони закінчили сінокіс. Ельза більше не їздила з ними. Віктор працював за двох, і гер Вельзер не мав причин скаржитися на робітника. Про сутичку біля гарби він наче забув.

В обід фрау Вельзер поставила на стіл обидві алюмінієві мисочки невільників, які Надійка з гіркою іронією називала «собачим сервізом».

Побачивши Надійку за столом, Віктор просіяв, але по миті спохмурнів.

— Тебе примусили працювати? — спитав тихо, щоб не почула німкеня.

Надійка знизала плечима: а хіба тут інакше може бути?

— Дуже болить? — тривожно схилився він над дівчиною.

Надійка похитала головою:

— Я сиділа. Перебирала крупу. Не турбуйся.

Він знову, як завжди, здивувався її терплячості, і почуття поваги, без якої не народжується справжнє кохання, охопило його.

Те, що вона знову сиділа за столом поруч Віктора, винагороджувало Надійку за біль у нозі. Приємне тепло від гарячої юшки розливалось по жилах. Кров припливла до її обличчя, бліді щоки порожевіли. Вона ще дужче схудла за ці два дні і великі очі її горіли, як чорні смолоскини.

Віктор не міг обідати. Поклав ложку і не зводив з дівчини схвильованого погляду.

В цей час на кухню заглянула Ельза. Помітивши поруч Віктора полонянку, вона криво посміхнулася.

— Наш юний прістер радив отруїти тебе, брюнете, —

сміх загравав у її порцелянових очах. — Так що будь обережною з ним і не дуже роззявляй рота.

Віктора немов вогнем обпало. Глянувши на нього, Надійка зрозуміла, чого варто юнакові взяти себе в руки і опустити очі.

— Може, я неправду кажу, Віктор? — грайливо спитала Ельза. — Пам'ятаєш, коли ми вдвох відпочивали на сніні...

І вона, не оглядаючись, пройшла у вітальню, гарна, струнка, горда, з виразом зневаги на обличчі до цього французика.

В погляді Віктора, коли він підвів очі, Надійка не побачила звичайної для нього лагідності, церковної смиренності. В очах юнака палахкотів гнів.

4

Надійка узяла в кутку сарая вила із зігнутими під прямим кутом зубцями і, підстрибуючи на одній нозі, добралася до купи свіжого, вже спресованого сіна.

Вона любила брати сіно. Взимку іноді забувала, що сіно — вельзерівське, ці дивні зігнуті вила належать Вельзерам, і працює вона тут під загрозою смерті на тих самих Вельзерів і Зондерманів, — і тоді з пасолодою висмикувала пасма пахучої, сухої трави, що нагадувала про весну, про квіти, про луговий простір.

Але зараз весна була у розпалі, луговий простір, серед якого її покалічили, не вабив більше, і вила були заважкі для неї.

Не встигла підняти їх, як згори з несамовитим кудкудаканням злетіла курка і прожогом вибігла з сарая.

У затишному кубельці, витопаному в сіві, лежало рожеве яєчко.

Було іще тепле і здавалося таким ніжним, що Надійка боялася роздушити його в руді.

Голод гостро нагадав про себе. На сніданок з'їла тільки скибочку хліба із гущею, що залишилася від хазяйської кави.

Можна розбити і випити яйце. В ньому тепло, пожива, життя!

Надійка проковтнула слину. Ні!

Відійшла, бережно поклала яйце у куточку.

Звичайно, Магда ніколи про це не довідається. Звідки вона може знати, що курка залізла сюди. Кури никають

по всьому подвір'ю і знаходять собі найглухіші закутки. Не вперше і вона, і хазяї підбирають яйця під будинком, під дровами, за повіткою. Старий Зепп частенько випиває їх нишком. Як тхір!

Надійка смикала сіно пасмо за пасмом, а тепле яєчко наче так і перекочувалося перед очима.

Хіба не має на нього права? Хіба не заробила його тут своєю каторжною працею?! Не одне, а тисячі, мільйони таких яєць?! Всім своїм багатством Вельзери і Зондермани не відшкодують її тяжкої праці, її мук.

Надійка поставила вила, відійшла у куток і підняла яйце. Воно й досі не охолело. Голод каменем перевертався у шлунку.

Згадался, як різали Вельзери перед різдвом кабана. За місцевим звичаєм, це був єдиний день, коли кожний, хто обробляє м'ясо на великому кухонному столі, міг їсти його досхочу. Не бажаючи дати таке право ротер тойфель і в той самий час боячись порушити звичай, забобонна Магда поставила Надійку не до столу, а до м'ясорубки.

Фрау Вельзер не здогадувалася, що дівчина і сама не взяла б нічого до рота. Коли різник оглушив обухом кабана і перерізав артерію, її примусили підставити миску і розмішувати ложкою кров, щоб вона не збилася кусками, бо з неї мали робити блютвешт— улюблену тут кров'яну ковбасу. Надійку занудило від паруючої крові. Вона мало не знепритомніла, і тепер ніщо не примусило б дівчину їсти тепле варене м'ясо.

Вже надвечір фрау Вельзер нарешті поставила Надійку до столу. За тим самим місцевим звичаєм, ніхто у цей день не повинен погребувати м'ясом, щоб воно не перевелось у домі. Стара німкеня дуже здивувалася, що робітниця не бере його. Спочатку вона милостиво дозволила: «З'їж шматочок», а коли дівчина не послушалася, навіть напалася на неї...

Спогад зринув і погас. Наплив інший. Не забуде вона, як прийшов до Вельзерів сажотрус і поліз на горище, де хазяйка провітрювала копчені окости. Надійка і собі піднялася нагору. Стара Магда, яка увесь час берегла шинку від невільниці, не пускала її тоді на горище і навіть спати посилала у хлів, гукнула дівчину назад.

— Тобі що, немає роботи?! — визвірилася німкеня на неї.— Ми не руські злодії,— повторила слова, сказані у перший день.— Тож нічого за ним наглядати!

Як запекло серце у дівчини від цих слів! Всесвітні злодії хизуються чесністю! Але як могла вона це пояснити ффрау Вельзер?! Мовчки проковтнула образу, яка навіки залишилася у ній...

Все це миттю перебігло в пам'яті, немов ніжне, повне рожевого світла яйце, яке вона тримала у руці, було чарівним каменем.

Ні, нічим хазяї не відшкодують її мук, нічим не принизиться вона!

Кульгаючи, Надійка кинулася із сарая:

— Ффрау, ффрау! — закричала вона, побачивши серед двору Магду.— Ось ваша курка знесла...

Розділ одинадцятий

1

Віктор не спав. Він лежав на верхньому ярусі нарів, збитих із необтесаних обанолів, близько стелі, і перед очима його крізь загразоване віконце зоріло літнє небо.

На протилежному краю барака, над дверима, блимала самотня лампа. Густий дух пропотілих, пемитих людей стояв у приміщенні, а два маленьких віконця під стелею не давали достатньо повітря. Нічну тишу порушував тільки важкий подих полонених. Час від часу зривався з чийсь вуст короткий стогін або чути було скреготання зубів людини, яка й уві сні не могла звільнитися від кошмарів.

До Віктора сон не йшов. Тіло його нило від втоми, бо з удосвіта він тяжко працював на хазяйському полі, але голова була ясна. Тільки якийсь шум, схожий на відгомін дзвонів шкільної церкви, наповнював її і начебто переносив юнака з цього похмурого, воюючого барака назад у семінарію, на чисту молитву, на розмову з богом і самим собою.

М'який відгомін шкільної відправи, що весь час лунав у ньому, іноді перекривався могутнім гнівним бамканням великих дзвонів, яке бентежило душу.

Не вперше починав Віктор нічну бесіду з богом, але той щоразу мовчав у відповідь, і хлопець мучився від своїх пекучих нерозв'язаних питань, від сумнівів, що терзали його душу, від того, що всевишній замкнув перед ним свої уста і не розраджував його тепер, як колись у семінарії.

— Отче наш... да святиться ім'я твоє,— шепотів Віктор, намагаючись молитвою укріпити свою душу.

Він не розумів, що це не бог, а він сам став іншим, що він уже не той хлопчик, який сприймав на віру кожне слово наставників і настроював себе на смиренний, покірний лад. Він думав, що то бог, розгнівавшись, відвернувся від нього, від свого неслухняного сина.

А син духовний щодалі й справді ставав усе більшим ослушником. У нього виникали дивні запитання, які ніколи не спадали на думку, коли вчився в семінарії. Ті перші сумніви і протести, які з боєм народилися в ньому, коли він вперше побачив Надійку, щодалі дужче пекли його, готуючись вибухнути протестом. Він був із тих цільних натур, які не терплять найменшої тріщинки у своїй вірі, що беззавітно можуть віддатися тільки одному всепоглинаючому почуттю, на яке не повинна впасти навіть тінь сумніву чи підозри.

З самого дитинства він звик звертатися до бога не тільки під час молитви, а й кожної вільної хвилини. Мав його у серці своєму і в думках своїх. Але з того часу, як зустрівся тут із дивною дівчиною з іншого, далекого світу, він усе настійливіше викликав бога на відвертість, бо сам не міг знайти у своїй вірі відповідей на запитання, які нагло і все частіше народжувалися в ньому.

— Да прийде царство твоє і да буде воля твоя, яко на небесах, так і на землі,— збуджено молився Віктор, тікаючи в знайомий світ молитов.

Вдень за роботою, яка не залишала й хвилини для роздумів, він не міг зосередитися на розмові з богом, зате вночі болісно намагався розібратися в тому, що мучило його.

Він часто думав, як йому розуміти те, що господь створив людей по образу і подобі своїй. Не міг допустити, що гер Зондерман, Ельза, есесівці, Гітлер — то образ і подоба творця. Він замислювався над тим, для чого потрібно було творцю всесвіту, зірок і сонця, маслинових гаїв і квітів створювати сатану з його злом? Питав бога, що це діється на землі, нащо по ній блукають посатанілі люди, які мучать і вбивають інших, так само створених ним людей. Де ж тоді вищий закон?

Не знаходячи відповіді, він ішов у своїй людській допитливості далі, не помічаючи, як починає вже судити самого бога.

«Я розумію, боже,— запитував він пристрасно,— що в людській істоті борються два начала: добро і зло. Добро даєш ти, а зло — диявол... Але коли ти створив людину по образу і подоби своїй, то невже ці два начала є і в самому тобі?!

Ти, боже, у всьому: у повітрі, у воді, у кожному подиху, у сонячному ранку. Частина твого серця є і в оцій незвичайній дівчині. Але ж ти і в громовиці, що палить ліс, ти й у тому потоці крові, що залив світ. Як же це все в тобі поєднується?! Навіщо?.. Як поясню це людям, що з твоїм іменем на устах прийдуть до мене за втіхою і розрадою?! Як поясню це їй, як навчу і її любити тебе?..»

Бог мовчав.

Віктор питав далі, як у своєму милосерді і своїй всемогутності терпить господь ненависть і ріками пролиту кров людську, як дозволяє він так страждати тут чистій, благородній дівчині.

І бог знову мовчав, залишаючи йому думати, про це що завгодно.

Він врешті питав всевидячого і вседобротливого, як же йому самому бути? Як боротися з тим вогнем людського кохання, що все дужче палить його, від якого він не знає захисту? Як подолати сумніви, що ніколи раніше не поставали в ньому і котрі так просто збудилися, коли він зустрів цю прекрасну дівчину з червоного Києва?

Але бог і далі вперто мовчав, залишаючи Віктору каратися думкою, що це в нього просто гріховний потяг до жінки і відступництво від обітниці.

У розпучі і відчаї він питав, чому бог допускає, щоб його слуга впав у гріх, за який потім треба карати?!

Бог знову не хотів відповісти і врятувати свого слугу...

Жан, який спав поруч, застогнав. Віктор обережно торкнувся долон'єю його лоба, потім підвівся на лікті і поправив товаришеві низьку подушку, набиту солом'яною потертю.

Дзвін у голові лунав усе дужче. Віктор перевернувся на другий бік, спиною до заграбованого віконечка і зірок і знову віддався своїм бентежним думкам.

А може, це й не гріх — його кохання?!

«Коли я дивлюся у лагідні очі цієї українки, то бачу в них чисте, світле сльиво,— сповідався він далі богу.— Це ти, господи, дивився на мене її очима, бо в ній стільки доброти і справедливості, скільки ти дав нам у своїх заповідях, хоч виросла вона серед іншого світу і змалечку

не знала імені твого... Я не зрікаюсь тебе, господи, я люблю тебе, але я хочу любити тебе таким, який ти у Надійці...»

Хоч би слово, хоч би натяк своєму слугі!

«Ти створив мене, боже, ти дав мені розум свій, але ж ти дав мені, як і всім людям, і вільний вибір. За вільним вибором, а не примусом, ми любимо й шануємо тебе. Чз можу я скористатися цим правом і обрати собі кохання? Адже ти заповідав людям любити одне одного, плодитися і розмножуватися, а мені заборонив це. Чому я маю усмиряти почуття свої, свою любов, якщо вони не суперечать природі моїй, створеній тобою?!

Скажи, дай відповідь, яку долю уготував ти мені?!»

Але бог таки мовчав. Голос його, що був внутрішнім голосом самого Віктора, замовк назавжди.

Юнак іще пробував знайти захист і поміч у діви Марії, губи його прошепотіли: «Вклоняємося тобі, милостива діво Марія, господь з тобою, благословенна ти між жінками і благословен плід живота твого Ісус...» — але і діва Марія, очі якої так нагадували йому очі Надійки, ревниво мовчала.

Він не міг припустити, що господь і діва Марія не чують його, не бачать, як він корчиться на нарах, немов від нестерпного болю; не знають його думок і терзань. У нічному маренні втомленого мозку йому починало здаватися, що господь і діва Марія схилиються над ним і з жорстокою цікавістю спостерігають його муки.

Це була дуже нечесна гра у мовчанку господа бога, і Віктор розгубився, його охопив розпач. Але на зміну відчаю потроху приходив усе більший протест.

В душі його ніби займався новий день, і вже не діва Марія, а Надійка схилилася над ним, ласкаво поглядаючи своїми спокійними, сповненими мудрості і любові очима...

2

Матрацик, якого надіслав для Тільде батько, був пружний, легкий і, вибиваючи з нього пил, Надійка змушена була визнати, що німці таки вміють робити гарні речі.

Її, як і багатьох, хто не звик до випуканих предметів побуту, спочатку вражало, що за кордоном так кохаються у цьому. Звичайно, і зручні меблі, і красивий одяг, і оті різні дрібнички — все це в Німеччині було не для Надійки.

Як про неї, то все одно поміняла б найкращі у світі поліровані меблі на стареньку мамину шафу, найдорожчі шовкові панчохи на найпростіші свої, тим більше що тут вона не мала жодних...

І все ж, несучи увечері на плечі смугастий м'який і неправдоподібно легкий гімнастичний матрацик, вона мимоволі милувалася цією гарною річчю.

Надійка пішла за сарай, перекинула матрацик через паркан. Фрау Вельзер наказувала вибивати його на віршовці, але натягати через усе подвір'я віршовку заради однієї речі не хотілося.

Вона підняла довгу вибивальницю, сплетену з лози, і вдарила по матрацику. Від нього відлетіла хмарка пилу.

«Просто жаль його бити, такий він ніжний, — подумалося Надійці. — Але скільки набралось пилуки від того, що Тільде цілими днями витанцьовує на ньому».

Надійка вдарила ще раз. Знову — хмарка. Далі легкими ритмічними ударами почала дбайливо вибивати матрацик. Витріпала його з одного боку, перекинула на другий, потім знову перевісила.

Вже закінчувала роботу, коли почула від будинку: «Наді! Наді!»

Фрау Вельзер повернулася додому і шукає свою робітницю. Вона, здається, й хвилини не може без неї прожити.

Відгукнутися Надійка побоялася. Притьмом смикнула матрацик з паркана і відчула, як завмерло серце: матерія зачепилася за гвіздок.

Ні жива ні мертва Надійка повільно відчепила матрацик. Трикутний клопоть смугастої тканини було видерто якраз посередині. З дірки вилазила начинка.

Надійка відчула під рукою щось м'яке, ніжне, наче тепле. Придивилася, і раптом світ потьмарився їй в очах. Мало не закричала на весь Руензац:

— А-а-а!

Під рукою у неї було людське волосся, чиясь ніжна, не повністю розплетена кіска.

Враз згадалося оте паризьке пальтечко, подароване Юлі, взуття, хутро, які акуратно надсилав додому пакунками есесівець Зондерман, — і страшна здогадка обпекла її мозок: «А-а-а!»

Але це тільки самій Надійці здалося, що вона голосно скрикнула. Стояла закам'яніла і тільки ворушила побілілими губами, не зводячи широко розкритих очей з матрацика, що, випущений з рук, валявся біля її ніг.

— Наді! Наді! — бідолашна ффрау Вельзер ніяк не могла докликатися своєї робітниці.

Надійка не чула голосу хазяйки. Хтозна-що проходило в ці хвилини перед її очима: дургантслагер і заслаблі дівчата, що їх повели у безвість, процесія живих мерців у Києві, які під конвоєм есесівців йшли в останній свій путь, чи іще щось подібне...

Вранці Тільде покликкала Надійку у спальню.

— Де мій матрацик?! — шулячись від ранкової прохолоди, сердито запитала дівчинка. Повненька, рожева після сну, по-дитячому незграбна, вона босоніж стояла перед відчиненим вікном.

Надійка нахилилася і відтягла їй від ліжка пухнастий килим.

— Я хочу матрацик! Де він?

— Провітрюється, — сказала Надійка перше, що спало на думку, і вийшла на кухню.

Тільде не заспокоїлася. Надійка почула, як дівчинка покликкала гросмутер¹, і вся паїжилася, готуючись відбити напад ффрау Вельзер.

Вона не помилилась. За хвилину стара причовгала на кухню.

— Наді! Де матрац? — Очі ффрау Вельзер так і проштрикнули робітницю.

Надійка знизала плечима.

— Ти його чистила?

Надійка кивнула.

— То де ж він?

Надійка знову знизала плечима.

Не могла ж вона сказати, що й справді не знає, бо з учора, як покинула його за сараєм, то навіть боялася підійти туди.

— Де ти його поклала?

Надійка мовчала.

— Ти його вкрала? У! Ротер тойфель!

Очі ффрау Вельзер стали ще гостріші — як цвяшки — і аж побілішали, тонкі губи почали тремтіти, від чого вона не могла чітко вимовляти слова.

— Я зараз покличу поліцію! Де матрац? — скрикнула ффрау Вельзер. Вона підбігла до Надійки і кістлявою старечою рукою боляче вдарила дівчину по обличчю.

---

¹ Бабуся.

Де він? Він у ній! Він з учора в її серці, в її крові, в її наболілій від постійних штурханів голові. «Хіба ви не бачите, ф́рау Вельзер, як він стоїть в моїх очах, як м'яке його волосся обвинуло і стисло моє серце?»

Звичайно, ф́рау Вельзер не знала того, що творилося в душі невірльниці, але очі дівчини злякали її.

— Зараз знайди мені! Чуєш?!

Надійка покїрно вийшла на подвір'я.

На розшуки матрацика ф́рау Вельзер мобілізувала Гретхен і Зеппа. Вони никали подвір'ям, заглядали у сарай, у хлів, під повітку. Зепп заглянув навіть на сінник, де знайшов і з насолодою випив два яєчка. Але матрацика так і не побачили.

Згодом, погнавшись за куркою, ф́рау Вельзер натрапила на нього за сараєм. Вона спочатку остовпіла від несподіванки, потім розлютилася, виявивши в наволочці величезну дірку, а коли придивилася, мовчки забрала матрацик у хату.

Тільде, яка перестріла бабусю з матрациком, радо кинулася до нього. Ф́рау Вельзер відштовхнула онуку і понесла знахідку у вітальню.

Ображена Тільде запхикала.

Тим часом ф́рау Вельзер, не звертаючи увагу на онуку, гукнула Гретхен і замкнулася з нею в кімнаті.

— А це що по-твоєму? — Магда засунула руку під наволочку і витягла жмут волосся.

Гретхен дивилася на матрац відсутнім поглядом. В її булькатих очах ще блукала мрія. Ф́рау Вельзер відірвала дочку від листа Людвіга, який вона щойно одержала.

— Це, мабуть, волосся. Злочинців завжди стрижуть, щоб вони не розводили вошей... Але воно не брудне. Ні, майн мутгер! Їх водять у лазню. Я певна, Людвіг зробив дезинфекцію раніше, ніж набити ним матрац... Ти знаєш, який він чистьоха... Я писатиму листа і, якщо хочеш, спитаю...

— Ти думаєш, Тільде слід стрибати по цьому волоссю?

Гретхен здивовано поглянула на матір.

— Тільде не торкається голим тілом, воно зашите... Ні, ні, Людвіг не прислав би чогось поганого... Не розумію, що тебе непокоїть?

— Але ж це — людське волосся.

— Ну то й що?

Ф́рау Вельзер замислилась...

— Дивно,— подумала вголос стара.— Чому Наді не хотіла знайти його?

— Боялася, що покарають. Вона така тупа! Не розумів навіть, що краще признатися в необережності, ніж відповідати за весь матрац,— посміхнулася Гретхен.

Фрау Вельзер вирішила, що робітниця полінувалася повісити вірвовку. А зробивши шкоду, покинула матрац у садку...

— Ти маєш рацію,— погодилася вона з дочкою.— Втягни мені товсту нитку. Я зашию...

Наступного ранку Надійка побачила, що Тільде знов вибігла із матрациком надвір, під молоде сонце, що променисто палахкотіло над обрієм.

Розповісти Тільде? Але як їй сказати про це?

Відвернулася, щоб не бачити, як дівчинка буде топтатися по матрацику.

У Надійки все стоять перед очима ті пасма, що випали з наволочки, а рука й досі відчуває м'який, наче іще теплий дотик волосся... Досі хоч і ненавиділа всім серцем своїх поневолювачів, але намагалася зрозуміти, чому вони такі. Може, це війна зробила їх такими, може, вони ще схамеліли. Були навіть хвилини слабості, коли ловила себе на бажанні догодити хазяям, порозумітися з ними, розшукати в них добру іскру і роздмухати її. Навіть коли хотіла вкортити собі віку, не було такої ненависті до них, як після цього свого страшного відкриття.

А тепер повсюди за нею ходять привиди: і у хліві, і в сараї, і навіть у чистому полі. Подивиться на руки мрійної Гретхен, і здається, що вони червоні від крові; стане стара німкеня біля плити — точнісінько баба-яга; гляне, як акуратно обгризає маслак Зепп,— придивляється, чи не людські то кості. Тепер їй вітер у трубі — як плач закатованих дітей; паркан у дворі — стіна концтабору; молоде волосіння на кукурудзі — ніжні кучері убитих...

Що ж їй робити далі?! Як носити в собі цей жах, цей біль, цю непогамовану ненависть до убивць і огиду до себе, бо ж вона працює на них?! Як позбутися цього болю? Розповісти Віктору? Порадитися, поскаржитися, виплакати його на грудях?..

— Я не можу мовчати, Вікторе! Я скажу Тільде, що там всередині. Може, віддасть мені цей матрац, і я десь сховую.

— Вона іще дитина. Ти порушиш мир в її душі.

— Вона повинна знати, Вікторе!

— Її треба пожаліти.

— Я їй жалію. Більше ніж зондермани тих людей, чиїм волоссям набито матрац. Я жалію, щоб згодом не проклинала вона своє дитинство.

— Тільде розкаже матері.

Надійка зітхнула:

— Я знаю.

Віктор скрушно поглянув на неї.

— Ти і про мене не думаєш. Якщо з тобою що-небудь станеться...

Надійка оглянулася, на мить притиснулася до юнака. Її серце, повне болю і відчаю, ніхто, крім нього, не міг зогріти.

Невільники сховалися за сараєм, неподалік того місця, де Надійка порвала гімнастичний матрацик. Тільки тут вони могли дозволити собі кілька секунд постояти поруч.

— Вікторе, я не можу так більше. Я повинна що-небудь зробити. Ну, скажи, Вікторе, що?! Ти ж розумний, сильний, ти — мужчина! Ти теж повинен боротися.

Юнак мовчав.

— Ну, Вікторе! — термосила його дівчина. — Скільки можна терпіти! Скільки мовчати?! Я навіть не за себе, — вона ковзнула поглядом по широкому рожевому шраму на носі. — За всіх, за все відомцю! Я підпалю їм хліб! Він сухий, як порох.

Колишній клерк нічого не міг їй відповісти на це. У голові крутилися звичні для нього слова про те, що люди не повинні брати на себе місію покарання, яка належить тільки всевишньому, судді живих і мертвих, що, взявшись судити і карати, вони загублять не тільки тіло своє а й безсмертну душу.

Та вимовити цих звичних слів він не зміг. В ньому вже відбувалася якась дивна метаморфоза: думки, що з дитинства жили в його серці і які він звик повторювати і собі, і людям, раптом наче обезбарвіли, і слова, якими він висловлював ці думки, втратили ту свою силу, що зривала їх з уст. Його власні переконання здалися зараз найвніми, слабкими, мало не смішними, і він почував себе так, наче весь навколишній світ фантастично змінювався на його очах і набирав зовсім іншого вигляду і сенсу.

Тому він не мав зараз сили послатися на бога, а зміг промовити тільки прості, буденні слова:

— Нас повісять, Надю.

— Ніхто не знатиме!

— Хіба забула: за будь-яку шкоду в господарстві відповідають невільники, хоч би й не вони зробили її.

— О, Вікторе!..

Він ще пробував зупинити, затримати ту фантазмагорію, що творилася в його душі, пробував мислити старими звичними категоріями, викликати в собі приємне хвилювання, яке з'являлося завжди, коли він думав про бога.

Тому, стоячи зараз з Надійкою за сараєм і слухаючи її гнівні слова, які проти його волі здавалися йому справедливими, він все ж іще спробував повторити у думці те, що колись так переконано говорив дівчині. Можливо, він сподівався на чудо, на те, що божі слова незвіданими шляхами знову увійдуть у його серце, забрищать правдою і зігріють вірою.

«Бог довго терпить, бо і людський суд вимагає часу і терпіння...»

Людський суд!.. Чому ж всевишній має рівнятися на нього? Всемогутній господь, який повалив диявола і волею своєю може вмиг все на світі змінити, бере собі за взірць пікчемний суд людей?! І що для бога людська міра часу і престоу?.. Чи не звичайна відмовка це?!

«Бог довго терпить для того, щоб віруючі через страждання збагнули істину...»

Але кому треба збагнути її? Хіба не мучителям? Та вони ж не страждають,— о, в цьому він уже переконався! — ні фізично, ні духовно...

Чому ж господь каже терпіти, поки й печестивці, створені ним, пізнають істину і творитимуть добро? Адже на землі вони так і не пізнають істини, бо не зазнають страждань, які відкривають її. Де ж вони пізнають її? На тому світі?.. Яка дурниця! Якесь замкнене диявольське коло, а не божий завіт!..

Голова у Віктора йшла обертом від страшних для нього думок. Він кидався від одного постулату своєї віри до іншого, намагаючись хоч в якомусь із них знайти собі порятunek і заспокоєння.

«Бог довго терпить, поки не сповниться міра терпіння і тільки йому відома ця міра...»

Та невже міра його сповниться тільки тоді, коли божий світ наповниться по вінця кров'ю, захлинеється у ній?.. Ні, ні, ні!.. Де твоя міра, господи, яви її, хоч натякни скільки терпіти людям!

Останні слова так прозвучали для Віктора, наче пролунали не в його серці, а були сказані Надійкою. Та запекла дискусія із самим собою і своїм богом, яку він уже не тільки вночі, а й удень, весь час, кожної хвилини, не минула марно. Людське волосся у матрацику Тільде, здавалося, стало останньою краплею, що переповнила чашу його власного терпіння і віри, і він уже сам не міг далі чекати святого торжества невизначеної, туманної і химерної божої справедливості. Колишні, звичні постулати не несли йому порятунку і заспокоєння, слова віри, які раніше яким вогнем палахкотіли в його серці, поблякли, пожухли, потьмавіли і нарешті погасли, як гаснуть жарини у заллятому могутньою зливою вогнищі, і від них залишилося лише чорне смердюче вугілля, що відгонило гаром, як це буває на кожному згарищі...

Скажений гавкіт Рекса повернув Віктора до навколишньої дійсності.

Надійка виглянула з-за сарая. Біля низенької дірчастої хвіртки стояв гість — сам блоклейтер Гаєр.

Фрау Вельзер, яка вийшла на ганок, спершу закричала на робітницю: «Наді, ти стоїш без діла? Час годувати худобу! Забери Рекса», — потім, помітивши гостя, який уже входив на подвір'я, пригладила рукою волосся на голові і привітно посміхнулася.

— Я сам спробую поговорити з Тільде, — сумно промовив навздогін Надійці Віктор. — Я щось придумаю...

3

Фрау Вельзер приймала гостя у вітальні. Вона посадила блоклейтера так, щоб траурний портрет Мартіна у різьбленій рамі і великий портрет Гітлера були в нього перед очима.

Господиня не скупилася для гостя і сказала наточити пива. Розгублений Зепп сам побіг із дзбаном у льох.

Коли він повернувся, Магда розпитувала блоклейтера про здоров'я, про справи у крамниці.

Зепп теж сів за стіл. Почував себе кепсько, бо донос так і не зміг написати, і тепер Фріц може зробити з ним, що захоче. І водночас він радів, що у блоклейтера немає на нього документа.

Гаєр скаржився на брак часу: крамниця, браурая, а він ще має знайомитися з життям руензасців, допомагати їм.

Від імені фюрера він, блоклейтер Гаєр, дбає тут про кожну німецьку родину. Давно збирався відвідати любих сусідів і ось тільки тепер вибрався. Якщо у ффрау Вельзер є якісь побажання чи скарги, він допоможе їй.

Ні, у ффрау Вельзер немає ніяких скарг. Хвалити всевишнього, у хазяйстві все гаразд. Цього року добрий врожай і скоро жнива. Святі бережуть її поля і худобу, корови дають жирне молоко, і вона рада, що може виконати перед рейхом свій обов'язок німецької селянки. У неї хороші діти. От тільки смерть Мартіна... — Магда перехрестилася. — Але вона знайшла сили перенести це горе: адже Мартін віддав життя за фюрера, задля слави шене дойче геймат.

Вона перевела очі з портрета Мартіна на портрет Гітлера.

Гаєр помітив те.

— Я радий, ффрау Вельзер, що ви, як справжня німкеня, над усе любите фюрера, — сказав Гаєр. — Так само, як всі ми, — додав він по паузі. — Адже іноді у нашій славній Баварії зустрічаються і погані німці, погані патріоти, які забувають, що фюрер не тільки врятував німецький народ від плутократів, а й очистив нашу віру у господа. Дуже приємно, що така побожна католичка, як ви, це розуміє... Хіба не так?

Магда кивнула своєю маленькою головою, туго обтягнутою сивим волоссям.

Відчуваючи, що наближається вирішальна розмова, Зепп відсунув кухоль і підвівся, промимривши щось про невідкладні справи.

Магда насторожилася: Зепп покинув пиво і подався до роботи, коли в хаті гості?! Це не схоже на її чоловіка!

— Вся наша родина, — сказала ффрау Вельзер, — провівши старого пильним поглядом, — і я, і мої діти віддані фюреру.

— Хайль Гітлер! — не стримався Гаєр.

— Хайль Гітлер! — неголосно підтримала господиня.

— Я сподіваюся, ви зрозумієте мене, — вкрадливо почав Гаєр, — яке має значення для рейху моя служба. Мій обов'язок виявляти і наставляти на вірний шлях поганих патріотів, а коли треба, то й... — блоклейтер зробив невизначений жест рукою.

Магда, як заведена, кивала головою.

— Коли довідаюся, що хто-небудь незадоволений нашим новим істинно-німецьким ладом, я спочатку переконуюсь

у цьому сам, а тоді вже... Звичайно, ворогам рейху не минути біди...

— Я щаслива,— тихо говорила Магда,— що діти мої так віддаді фюреру.

— Маю такий обов'язок,— повторював Гаср,— знати все, що говорять і думають у Руензаці...

— Он Мартін,— вела своє господиня,— він хоч і не рідний, а був мені як син...

— ...для того, щоб я міг краще виконати свій обов'язок, я мушу теж стати селянином, як усі наші дорогі сусіди. А от землі у мене немає...

Жоден м'яз не ворухнувся на зморщеному обличчі Магди.

— Другого свого зятя Людвіга я теж люблю, як рідного...

Гаср поморщився. До чого тут Людвіг!

— Я кажу, що хотів би придбати землю,— сказав він.— Справжні друзі, сподіваюсь, не відмовлять продати мені якийсь кляпоть.

— І коли я подумаю про смерть, яка вже не за горами,— Магда знову перехрестилася,— то мене втішає думка не тільки про волю всевишнього, а й те, що все залишиться моїм добрим дітям.

Гаср сердито нахилив свою круглу, як кавун, голову. Стара відьма, здається, нутром відчуває небезпеку.

— Мені подобається ваш ланок, що за лісом. Сподіваюся, ви небагато за нього хочете. Ваші діти уже відірвались від землі. Вони, хвалити фюрера, живуть у статках. У Ельзи — крамниця, а Людвіг тепер на службі. Звичайно, якщо ви не проти...

— Так, так,— погодилася Магда. Її голова гарячково працювала.— Людвіг добре служить фюреру. Начальство ним задоволене, і незабаром — це я кажу по секрету, тільки вам, гер Гаср,— незабаром він стане унтерштурмфюрером, офіцером. Його знають навіть у Берліні.

— Вітаю вас, любя ффрау Вельзер. Мені б хотілося знати з вами спільну мову.

Магда немов не чула Гасра.

— Справа, звичайно, ваша,— знов підкреслив блоклейтер.— Хоч я певен, що ви підете назустріч. Ви навіть і не здогадуєтесь, шановна сусідко, скільки добра я роблю для людей. Гадаєте, на вас не доносять, пібито гапите фюрера за попів...— В голосі блоклейтера прозвенів метал.— Але я не вірю тим пліткам і готовий завжди захистити вас...

Магда немов прокинулася. Пильно глянула на гостя.

— Не знаю, хто вам міг плести таке?! Ланок?.. Я залюбки подарувала б вам, любий сусіде, не те, що продала, так він не мій. Земля відписана Гретхен і Людвігу. Цими днями зять приїде на жишва — з ним і поговорить.

Помітивши збентеження блоклейтера, Магда мало не посміхнулася. Спробуй забери землю у Людвіга! Він і горло тобі перегризе. Між іншим, й справді треба переписати землю на дочок.

— Хочете, я поговорю з Людвігом?

— Та ні, поки що не поспішаю з цим,— промимрив блоклейтер.— Просто цікавлюсь...

Але звідки цей пролаза знає, що вона тихцем лає австрійського вискочку?! Невже донесла якась із дочок? А може, це Зепп? Більше нікому! Але ж вона не ворог рейху — вона справжня німкеня. А сердиться на Гітлера тільки за те, що він дозволяє кривдити божу церкву...

Коли Зепп повернувся у вітальню, блоклейтер і ффрау Вельзер уже дружелюбно гомоніли. Магда зустріла чоловіка пильним поглядом.

Незабаром блоклейтер попрощався і пішов. Що ж, йому й справді не горить. А з того дурня і боягуза Зеппа він рано чи пізно витягне письмовий донос. Тоді і розмова буде іншою...

Зепп боявся залишитися віч-на-віч із Магдою.

Втім нічого страшного не сталося.

— Чого він приходив? — із завмираючим серцем спитав Зепп.

— Пусте,— відповіла ффрау Вельзер, ковзнувши поглядом вбік,— хотів купити землі...— Вона почовгала на кухню і через кілька хвилин гукнула чоловіка вечеряти.

Зепп піднісся духом...

Розділ дванадцятий

1

Після жнив несподівано напливли тумани і випали дощі. Похолоднішало. Руензасці говорили, що дощі йдуть з півночі, від Спесартських і Ренських гір, де вічно клубочаться хмари, і що тепло повернеться. А тим часом невільники уже потерпали від негоди.

Гер Зондерман цього разу навіть не дочекався обмолоту і подався назад у Нюрнберг. Надійка з Віктором мусили самі впоратися з усіма роботами.

Заморочені з удосвіта й до ночі, вони не помітили, як минув місяць і почалася осінь...

Цього року весь урожай бауерам довелося віддати рейху. Тінь неминучого голоду впала на баварське село. Відразу стало сутужно і з кормами для худоби.

Вельзери вирішили потроху копати кормові буряки, які звичайно збирали пізніше, коли земля вкривалася шаром ілею.

В поле з робітниками поїхав Зепп. Йому довго не хотілося вилазити з теплої, сухої хати, тому вибралися, коли вже добре розвиднілося.

Надворі було похмуро. Негода пофарбувала лани у бляклий колір. Над просторою рівниною, над далеким почорнілим лісом гасав вітер і низько пливли волохаті хмари.

Їхали мовчки до самого лану. Віктор правив кіньми, а Надійка сиділа за спиною в Зеппа на голих дошках і сумно оглядала сірий виднокрай, який навівав тугу.

На шляху, край поля, Зепп скомандував зупинитись і показав, яку ділянку копати.

Якийсь час він ходив полем і підганяв робітників. Потім виліз на воза, згорбився і, здавалося, задрімав.

Працювали мовчки. Опівдні почав накрапати дощ. На дерев'яні черевики налипали важкі грудки. Через кожні кілька хвилин доводилося зупинитися і оббивати їх. Від холодної, мокрої землі руки у Надійки давно задубіли і вкрилися сиротами.

Та ось невільнички почули крик Зеппа. Старому остогидло сидіти під дощем, і він вирішив податися до браураї. Після гостювання у Вельзерів блоклейтер Гаєр не зачіпав його, і повеселілий Зепп знову почав вчащати до корчми.

Ні Надійка, ні Віктор, які копали далеченько від шляху, не почули того, що кричав їм німець, тільки побачили, як погрозив він кулаком і погнав коней до села. Втім їм і без слів все було зрозуміло: не баритися, не лінуватися, по-більше накопати, поки хазяїн повернеться.

Вони провели його очима і обоє зітхнули. Кожному здалося, що з-за густих осінніх хмар раптом виглянуло сонце, і на світі трохи потеплішало.

Тепер можна відірватися від роботи, розігнути спину, можна спокійно поглянути в очі одне одному, можна поговорити.

Надійка піднесла до рота червоні негвучкі пальці, похукала, намагаючись зігріти їх.

— Бідолашна! — співчутливо промовив Віктор, беручи її руки у свої.— Святий боже! Як мені шкода цих ніжних дівочих рук, понівечених рабською працею!..

Заклякла, змучена дівчина спалахнула від раптового обурення. Лагідність Віктора тепер тільки дратувала її. Хотіла бачити його сильним, рішучим, гнівним! Відчула, що її охоплює незвичайне бажання: схотілося вивести його з рівноваги, роздратувати.

— Тобі тільки «шкода», тільки «боже»! — Перед очі їй став смугастий матрацик, набитий людським волоссям, якого вона не могла забути, хоч після приїзду Людвіга стара Магда десь сховала його, і ні Надійка, ні Віктор не могли здогадатися, що спонукало її так зробити.— Якийсь ти безпомічний. Навіть для себе! Хвалишся, що у тебе є бог, що він всемогутній. Надієшся на нього. А де ж він тепер, де подівся? За які свої гріхи тяжко працюєш тут, так само, як і я, що не знає бога, не визнає, не вірить?! Адже у нього було досить часу, щоб допомогти хоч тобі!.. А ти: «боже», «боже»!

— Надійко, не треба так,— з благанням у голосі промовив Віктор.— В твоїх словах є правда. Я давно багато думаю над тим, що ти говориш. Але хоч я і стою зараз на цій чужій землі, хоч я у полоні, терплю приниження, гину від рабської праці, я благословляю бога,— голос Віктора затремтів,— за те, що він вселив у мою душу любов, велику любов до тебе, моя рідна! Я щасливий, що зустрів тебе. Тепер я знаю, що є не тільки любов до матері, до сестри. Є на світі щось більше, прекрасніше — це неосяжне почуття до коханої, до тебе, моя любя!..

Надійка завмерла. Мурашки побігли по її спині. Все роздратування, яке спалахнуло в ній від втоми, від холоду, від того, що Віктор і близький і водночас такий далекий від неї, вмить зникло.

Вона часто дихала, їй бракувало повітря. Швидше, швидше відкрити йому своє серце, сказати те, що вона носила в собі стільки місяців, те, у чому досі боялася звіритися навіть собі. Нарешті вона може це зробити! Він прийме її перше дівоче кохання із вдячним частям — вона знає це, читає в його очах. Зараз, негайно ж, отут, на цьому мокрому чужому полі, коли навколо них нікого немає і вони стоять поруч, сказати йому все!

— Віктор, мій рідний! Я давно вже люблю тебе... Я боялася твого суворого бога, який завжди стояв між нами і відгороджував тебе від мене. Я боялася, що він повісив великий замок на твоє серце, і я ніколи не ввійду туди... Але тепер я щаслива!.. Я люблю тебе, Вікторе, і яке мені діло до твого бога! Ти мій, мій!

Вони кинулися одне до одного.

Віктор цілував її пальці, руки, не помічаючи на них землі.

— Ти моє щастя! Моє щастя! — безтямно повторював він. — Я теж боявся бога і боявся тебе, боявся, що ти мене зневажаєш. А тепер я знаю: немає більшого блага ні на землі, ні на небі, ніж твоя любов!

Її руки стали теплі, навіть гарячі. Сльози потекли по щоках, але крізь ті слези вона бачила не холодне поле, не далекий мокрий гай, а барвисту весну. І поруч — його, найріднішого, найдорожчого...

Непомітно збігав час. Не знаючи, що далі робити, про що говорити тепер, розгубившись від щастя, вони, не змовляючись, раптом одірвалися одне від одного і взялися до роботи.

Вони йшли і йшли полем у напрямі далекого лісу, копаючи ті самі мокрі хазяйські буряки, але вже не помічали ні холоду, ні липкої землі, ні дощової мряки.

Кохання зробило Надійку певимовно щасливою. Їй хотілося кудись летіти, кружляти, співати. Але ось вона оглянулася навколо, повернулася у реальне життя, і нестерпний біль пройняв її серце. Хіба думала вона, що випадє їй покохати в неволі, у ворожому краї, де треба боятися кожного, ховатися, замість того щоб радіти, співати про любов, яка не минула і її, не пройшла повз неї, а обдарувала її своїм багатством у неповні вісімнадцять літ!

Вона йшла і йшла полем поруч Віктора, робила свою справу і то наче злітала на крилах, то знову падала на холодну мокру землю.

Врешті обоє не витримали, підбігли одне до одного. Гарячий поцілунок обпалив Надійку, і, засоромившись, вона втекла від юнака, почала розкидати по лану накопані буряки.

Щаслива, вона сміялася і кричала:

— До біса німців!.. До біса ці буряки!..

Вона шаліла так кілька хвилин. Віктор підійшов і обійняв її.

— Не треба, люба, годі... Нас можуть покарати за це. Вона зупинилася з буряком у руді і застиглою посмішкою на обличчі, якомсь здивовано глянула на хлопця, немов не впізнаючи його. Потім закинула голову, як людина, котру щось душить, і несподівано розридалася.

— Надієчко, рідна, не треба! — Розгублений Віктор глянув її по голові, по плечах.

Врешті вона виплакалася і заспокоїлася.

— Ми могли бути такими щасливими! — гірко промовила дівчина.

2

Ельза прокинулася з важкою головою, з якоюсь втомою у всьому тілі. Вуста були сухі, спрагли.

Вночі довго не могла заснути на своєму широкому похмуро-пустому ліжку. Тепер насилу розплющила очі.

Ліниво глянула на годинник. Дев'ята. Крамницю уже відчинено.

Потяглася рукою до туалетного столика, на якому під трикутним дзеркальцем стояла примхлива попільничка з сатиром, взяла сигарету, запалила і замислилась.

Туга зморшка перетяла чоло Ельзи, облямоване розкиданими білими кучерями. Знедавна її стали мучити жагучі сни, через які ніч не дає відпочинку. Жінка силкувалася пригадати сьогоднішній. Просто біда! Варто розплющити очі, як усе переплутується, зникає з пам'яті. У снах теж все переплутувалося: то цілувалася вона з Мартіном, то виявлялося, що це не Мартін, а Віктор — недовчений пристер, тисячу яких вона віддала б за свого Мартіна.

Але Мартіна на світі не було, а був Віктор, живий, з наче намальованими очима, із лагідною посмішкою на вустах, з гінкою юнацькою постаттю.

Ах, донер ветер! Чого вона, Ельза Ремер, має стільки думати про якогось там французика! Досі весь образ життя її, погляди, думки, всі вчинки були справді арійськими! Вона пишається цим, як і своїм походженням з чистокровної сім'ї, як пишається своїм чоловіком і його істинно-германською смертю на фронті, що поставила Мартіна в один ряд з героями.

Ельза випустила останній клуб диму, затовкла у попільничці недокурок і підвелася. Перед великим, на всю стіну,

дзеркалом скинула нічну сорочку і мимоволі замилювалася собою.

Ласкаво провела долонею по своїх маленьких, гарячих зі сну грудях. Це ж так несправедливо, що смерть забрала саме її Мартіна!

О, Мартін був справжнім мужчиною! Не те що цей Віктор, хоч і в юнакові, незважаючи на його стриманість, а можливо, саме завдяки їй, є щось вкрай звабливе. Вона давно придивляється до нього: то на жнивях, коли в'яже за ним снопи, то з вікна батьківського будинку, коли француз порастється на подвір'ї; навесні вона навіть дозволила собі натякнути про своє почуття. Скільки сорому тоді набралася!..

Ельза зітхнула. Одягнувшись, вона пішла в кухню. Треба поспішати і показатися у крамниці. І так часто кидає її на продавців через свої поїздки у Руензац. Потім має піти в управління імперської торгівлі. Останнім часом усе голодніше стає в Нюрнбергу. Війна стукає у двері рейху, і широкий потік продуктів з різних країн, який стільки років заливав Німеччину, перетворюється тепер на тоненький струмочок.

Замислившись над справами, Ельза на якийсь час забула про сні і свою жіночу тугу. Та коли пила каву, згадала давно читане оповідання, як у древньому племені вдови мали право брати собі полонених за вбитих чоловіків. Звичайно, оповідання брехливе. Мабуть, писав якийсь юда. Не могли арійські жінки псувати чисту кров германського племені кров'ю рабів... Але ж не обов'язково мати дітей від полоненого!

Ельза сумно глянула на свої стрункі ноги, закинуті одна на одну. У Нюрнбергу залишилися тільки старі інваліди, такі, як її продавці — Отто і Ганс, та бігають по вулицях шмаркачі школярі...

Вона підвелася і почала збиратися в крамницю. Дивно, невже освіченому католику могла сподобатися та ротер тойфель?! Але ж вона сама бачила, як вони поглядають одне на одного.

На пам'ять спливла страта поляка у Руензаці. Шибениця. Натовп. Побитий невільник... Вона добре знає своїх земляків. Це люди прості, працьовиті, чесні, котрі знають, що богове, а що кесареве, і вкрай справедливі. Щоправда, у місті робітника, може, й не повісили б, а тільки стерилізували. Втім при великих фабриках і заводах їх стерилізують, як тільки привезуть. Інакше немає повної гаран-

тії, що до чистої німецької крові не потрапить і якась краплина поганої...

Та чого це їй лізуть сьогодні у голову дурні думки! Адже з Віктором такого не може трапитися. Надто він цнотливий і культурний, щоб торкнутися тієї брудної слов'янки...

Ельза замкнула квартиру і вийшла на вулицю. Вона постаралася викинути з думок спокусливий образ юнака і пішла вузьким тротуаром, висока, струнка, із строгими порцеляново-голубими очима. Ніхто б не сказав, що ця повійському підтягнута жінка мучилася вночі жагучими снами і цілий ранок мріяла про якогось неповноцінного французика.

У крамниці все було як слід: чисто, спокійно, затишно. Покупці терпляче стояли в черзі. На полицях, над прилавком розмістилися нормовані товари: пачки з ерзац-кавою і сахарином, горохові ковбаси, сосяски...

Ельза обдарувала присутніх доброзичливою посмішкою. Вона пройшла за прилавок і протягом години, вітаючись і жартуючи з відвідувачами, допомагала продавцям.

Потім скинула халат і покликала старшого продавця Отто.

З відразою поглядаючи на його сіре, лисніюче обличчя, налите нездоровим жиром, вона сказала:

— Порядокуйте. Я піду у справах.

Отто схилив голову.

Ельза ще раз обдарувала всіх посмішкою і залишила крамницю.

Вона тепер поспішала, немов боялася, що запізниться і прогавить чиновників з управління. Адже їй треба добитися пільги на одержання товарів, інакше поліці скоро вовсім спорожніють. Вона не мала сумніву, що дружинні загиблого офіцера підуть назустріч.

Незабаром Ельза здивовано оглянулася і уповільнила крок: прямувала не до ратуші, а у протилежний бік — до вокзалу.

Жінка завагалася. Подорож до Руензаца зовсім не входила до її сьогоднішніх планів. Але в неї було таке відчуття, наче в Руензаці на неї чекає якась невідкладна справа. Й справді! Мусить же вона нарешті навести порядок у домі батьків! Ота мрійниця Гретхен не має твердої руки, а богобоязна мати не хоче як слід приструнчити француза. Вона сама ще раз придивиться до того святенника!

Уже сидячи у вагоні, що, м'яко погойдуючись, наче плив через гарну долину, помережану гайками, вона пробурмотіла:

— Якщо він і справді закохався у ту брюнету, то я вже поставлю його на місце!..

3

Надійка варила свиням, коли родина Вельзерів, причепурившись, рушила до кірки на вечірню службу.

Фрау Вельзер одягла темне плаття і загорнулася у велику коричневу шаль. Зепп змінив вельветову куртку на чорний костюм, Гретхен наділа Тільде нове плаття з біло-сніжним комірцем і сама убралася, як на свято. Опинившись на вулиці, якою статечно виступали такі самі господарі, родина Вельзерів поділилася: стара Магда обіперлася на руку чоловіка, як і належить німецькій жінці, а Гретхен повела Тільде.

Але де ж Ельза?

Надійка знала, що німкеня приїхала після обіду. Вона ще не показувалася надворі, і дівчина подумала, що Ельза занедужала.

Згадавши про неї, Надійка відчула, як стиснулося серце. В останні дні, сповнена коханням, вона забула не тільки про Ельзу, а й про весь похмурий світ, що оточував її. Навіть тягар неволі ніби став легшим.

В поле і в ліс невільники звичайно виїжджали із Зеппом, який часто покидав їх, не здогадуючись, яке то щастя їм побути вдвох, коли тільки столітні сосни та велетенські дуби залишаються свідками палких розмов.

А в негоду невільників посилали самих. Хіба могли здогадатися хазяї, якою чудовою була для них ця осіння пора: довгі і мокрі дороги в ліс, рвучкий вітер, зогрітий їхніми серцями, важкі хмари, що все одно не застували їм світла, і дощ, який дозволяв тулитися одне до одного.

З тривожною надією зустрічали вони кожний новий день, виглядаючи негоду; з радістю йшли на роботу у такий час, коли добрий хазяїн і собаку не вижене надвір...

Сьогодні в ліс не поїхали. Була субота. Віктор цілий день порався на подвір'ї, а Надійка з самого ранку прибирала у кімнатах.

По обіді, готуючи в сараї січку для худоби, дівчина почула з будинку голос Ельзи, але, заклопотана, не звернула

на це уваги. Потім вона розтопила піч під казаном, зварила корм для свиней. Їй треба було піти на кухню по сіль. Вона не поспішала, чекаючи, поки Ельза вирушить до кірхи.

Але ненависна ф́рау цього разу залишилася вдома.

Надійка замислено помішувала скіпкою вариво.

За гостроверхими дахами сіло сонце. По небу пливли світлі відблиски, і все навколо іскрилося: шибки, залізна підкова, прибита на порозі, мідна ручка дверей, начищена Надійкою.

Потім на землю тихо ліг вечір. Світло пом'якшало, барви погустішали, все навколо заспокоїлося. Навіть осінній вітрець, що віяв цілий день, ущух, і листя на яблуньці під стіною будинку застигло, немов вилите з темної, позеленілої міді. Втомлена земля завмерла, чекаючи ночі.

А ночі тепер приносили несподіванки і смерть. Уже кілька разів прилітали великі американські літаки. Навантажені бомбами, вони низько пропливали над Руензацом, прямуючи на схід. Над Нюрнбергом вони скидали бомби, і відгомін важких вибухів струшував повітря. Там підіймалися заграви, і літаки невдовзі поверталися назад. Тільки тепер вони летіли дуже високо, і гул їхніх моторів швидко гаснув у чорному небі.

Ходили вперті чутки, що Радянська Армія вже стукає у двері Німеччини, а західні війська стоять за Рейнською долиною. Відчувалося, що війна не може довго тягтися. Хазяї все частіше виключали радіо. Вони зробилися ще більше дратливі, дужче прискіпувалися до невільників, кричали, лютували. Але водночас стали і потроху придивлятися до своїх робітників, мовби шукаючи в них розгадки таємниці, яка все більше непокоїла їх.

Серед цієї обстановки, серед німецького трауру і нервозності, яка відчувалася усе дужче, Надійка з Віктором були щасливі, як тільки можуть бути щасливими закохані люди...

Вікно другого поверху спалахнуло світлом. Надійка покинула помішувати вариво і озирнулася.

А чого їй боятися тієї Ельзи?! Тепер нехай німкеня сушить собі голову над тим, що робиться на світі. До всього — поруч Віктор...

При згадці про Віктора дівчина пояснішала, немов на неї впав промінь. Тепер, коли вона зустрічас у полі світанок, їй здається, що то тремтить на обрії далека посмішка Віктора; коли вночі знесилено падає на своє ліжко, бачить у темряві його ласкаві, рідні очі. І чисте повітря після

задухи, і сираглий ковток води, і теплий промінь на холоді — все має в собі щось від Віктора...

Крізь відчинені двері стайні видно, як Віктор чистить скреблом коня. Ні, вона боїться не за себе: її турбує те, як Ельза поглядає на хлопця. Приїде і не зводить з нього погляду, так і їсть його своїми очиськами.

Надійка сердито кинула на землю скіпку, якою крутила у казані, і рішуче попрямувала до будинку.

Відчинила двері в кухню. Тихо пройшла у куток, де стояв лантух із сірою сіллю.

— Наді!

На сходах у світлі, що падало сюди з кімнати, стояла Ельза.

— Це ти, Наді?

Прокашлялася у відповідь.

— Де Віктор?

— Біля коней.

— Поклич мені.

Голос Ельзи прозвучав незвичайно: не лайливо, без злості, якимось наче мрійно.

Надійка вислизнула з кухні. На ганку зупинилася.

Нащо Ельзі Віктор?

Серце неспокійно билосся в грудях.

Нащо?! Невже й до кірхи не пішла заради Віктора?

Опам'ятавшись, побачила, що затискає у жмені сіль, яка аж пече роз'ятрену шкіру. Шпурнула сіль на землю, кинулася до стайні.

— Віктор! — у голосі дівчини бриніла тривога.

— Що сталося, Надійко?

— Тебе кличе Ельза. Чого вона хоче від тебе?

— Чого може кликати хазяйка невільника? — Віктор сумно посміхнувся.

Надійка ніжно притулилася до юнака.

— Не бійся, — зітхнув Віктор. — Де вона?

— У кімнаті...

— Я зараз повернуся.

Він поклав скребло, помив під краном руки і, ще раз посміхнувшись Надійці, яка не відходила від нього, попрямував до будинку.

— Я зараз, — заспокійливо повторив юнак з ганку.

...Час минав. Хвилини, довгі, як роки, спливали у безвість.

Надійка то ходила подвір'ям, то стояла під вікном Ельзи, вглядаючись, чи не з'явиться там тінь Віктора.

Була б щаслива, якби зараз повернулися хазяї — причеплива ф́рау Вельзер, гидкий Зепп, дурнувата Гретхен. Якби тільки вони зараз наскочили сюди!

Але ніхто не приходив. У кірсі іще тривала служба.

Хоч видимої небезпеки не було, відчувала себе пораненим птахом, що не може захистити від ворога своє гніздо. У вухах ще лунав Вікторів голос: «Я зараз, зараз», хоч уже минула вічність, відколи він пішов...

Та ось у селі вдарили у великий дзвін. Мідні звуки попливли над Руензацом.

Поки вийдуть усі з кірхи, поки ще дійдуть сюди!

Вона зайшла в кухню. Мов сновида, піднялася на другий поверх, завмерла у маленькому передпокої, звідки вели двері до кімнати Ельзи. З-за дверей долинав ласкавий, м'який, наче оксамитний голос Ельзи. Де й поділися властиві йому різкі ноти!

— Я візьму тебе в Нюрнберг. Хочеш? Будеш працювати в крамниці. Це легше ніж у полі і більш гідне служителя церкви. Моя віра в бога примушує допомогти тобі...

«Кому це вона каже? Віктору? Забрати Віктора?! Навіщо їй Віктор?! — Голова у Надійки пішла обертом. — Який же він служитель церкви, й до чого тут бог?! Він звичайний полонений, він — її Віктор!»

Не знати де набралася рішучості; не тямлячи, що робить, відчинила двері і ступила в кімнату.

Ельза, одягнена у барвистий шовковий халат, напівлежала у кріслі, закинувши ногу на ногу. На обличчі її блунав ласкавий усміх, а очі світилися таким теплом, якого годі було й чекати від цієї злої жінки.

Віктор стояв біля вікна, зосереджений, задуманий. Глибока зморшка перекреслювала його відкрите чоло.

Надійці здалося, що вона вихором влетіла у хазяйську кімнату. Насправді ж вона відчинила двері так тихо, що ні Ельза, ні Віктор цього не помітили.

— Ні, ф́рау Ремер, — неголосно відповів юнак. — Я мушу працювати тут, терпляче нести свій хрест разом з моїми товаришами...

І враз обоє побачили Надійку.

У Ельзи на мить відібрало мову:

— Ти чого тут, брүнете? — зашипіла вона, оговтавшись.

Надійка не почула цих слів. Була немов в іншому світі, де немає ні Ельзи, ні війни, ні німців, — є тільки вона і Віктор.

Вона зайшла пояснити ф́рау Ремер, що Віктор звичайний

полонений, що він уже не служитель церкви, що його не треба забирати звідси, але не могла розтулити скипівлі губи.

У неї не вистачало сил наблизитися до свого Віктора. Притулилася до одвірка, відчуваючи, що ось-ось впаде, бо світ, що вміщав у собі і Віктора, і Ельзу, і всю цю кімнату, закрутився перед нею у жовтому колі.

Юнак, не звертаючи уваги на Ельзу, підбіг до Надійки, підхопив.

Дівчина вже не чула, як розлігся над Руензацом густий гуркіт навантажених літаків, що прямували на схід.

Через кілька хвилин громовий удар струсонув землю.

Немов від гігантського подуву бурі у будинку повідчипялися вікна, з брязкотом посипалися шибки. На південному сході, над Нейштадтом, люто гавкали зенітки, почала рости, збільшуватися заграва...

Розділ тринадцятий

1

Мовчазне, сховане від усього світу кохання Надійки і Віктора почалося з теплих промовистих поглядів. Цими поглядами молоді люди проникали одне одному глибоко в душу, викликаючи палкий відгук. Але необережні, як усі закохані в усі часи і за всяких обставин, вони не думали про те, що викривають себе. У нестримному пориві почуттів вони часто забували про все, що оточувало їх, і немов переносилися в інший, чарівний світ.

Це було кохання, що виростло із спільних страждань, з одної гіркої невільницької долі, коли нестерпно тяжко поодинокі нести свій тягар, кохання, що народжувало спільний протест і спільні надії у такий страшний час, коли тільки високі і чисті почуття можуть врятувати людську душу від руйнування.

Першою зрозуміла все стара Магда, але з якихось причин удавала, ніби нічого не помічає. Тільки стала причіпливішою до колишнього служителя церкви, що зрадив бога і закохався у ротер тойфель. Потім у цьому переконалася і Ельза, якій довго не хотілося вірити своїм очам...

Серед тижня Ельза ще раз несподівано відвідала Руензац. Проте вона жодним словом не прокопилася про події,

які сталися у суботу, і закохані тішили себе надією, що все якось обійдетьсяя.

Та через кілька днів Віктор прийшов з барака сам не свій. Побачивши його почорніле обличчя, погаслі очі, Надійка на смерть перелякалася.

— Що з тобою, любий?

— Нічого,— мляво посміхнувся Віктор.— Не турбуйся.

Проте цілий день у хлопця все падало з рук. Надійка з тривогою стежила за ним.

«Він просто не хоче мене хвилювати,— думала дівчина,— але з ним щось сталося, у нього якесь горе. Можливо, одержав тяжку звістку з дому або занедужав».

Як на зло, цього дня їх і на хвилину не залишали вдвох. Тільки надвечір пощастило одночасно опинитися у сараї, де не було нікого з хазяїв.

— Вікторе, ну що з тобою? Я вся змучилася,— благала Надійка.

— Мене забирають звідси, люба. У Юльфельд,— сумно сказав полонений.— До нового хазяїна. Навіть в інший барак переводять. У неділю вранці, тобто завтра, будуть відправляти...

В очах Віктора стояли сльози. Надійці здалося, що на неї впала стеля.

2

До барака французів Надійка з Юлею підійшли лісом. Ось уже розступилися перед ними дуби, буки, відкриваючи асфальтовий шлях. Тільки кілька самотніх сосен відгороджували їх тепер від обплетеного дротом барака.

Дівчата побачили біля брами французів, що повиходили на шлях. Увага всіх була прикута до полоненого, який у супроводі постена вивів з подвір'я два велосипеди.

Надійка затремтіла, впізнавши Віктора. Вона кинулася до шляху. Юля ледве встигла схопити її за руку.

— Ти здуріла! Тебе ж підстрелять! Ходімо спокійно...

Надійка поглянула на подругу божевільними очима. Врешті вона зрозуміла її і мусила була послухатися. Намагалася іти поволі, але ноги якось самі виривалися вперед. Ще хвилину, ще дві — Віктор з постеном сядуть на велосипеди і поїдуть!

Чого власне вона хоче, що може змінити своєю появою — не знала. Але за всяку ціну хотіла побачити зараз Віктора.

Подруг уже помітили. Віктор сумно кивнув Надійці, присів навпочіпки біля велосипеда, немов щось лагодив, і не зводив з неї очей.

Одночасно Надійка відчула на собі й недобррозичливі погляди полонених. Вони все знали і сердилися, що через неї забирають з барака їхнього товариша. Французи щось говорили по-своєму — вона не розуміла мови, і їй чомусь стало соромно перед цими людьми. Стояла під їхніми сердитими поглядами, мов роздягнена, але ладна була зараз все витерпіти.

Віктор нагримав на товаришів. Ті замовкли.

— Шнелер! Шнелер! — закричав на нього постен.

Юнак сів на велосипед і, як міг повільно, проїхав повз дівчат.

— До побачення, Надю,— кинув їй, намагаючись посміхнутися.— Са іра, любя!

Вона повернулася за велосипедом, немов її потягло вітром, і мало не кинулася навздогін. Та враз почула за спиною крики і лайку. Оглянувшись, побачила, що французів заганяють у барак, і біля шляху залишився тільки вартовий. Злякавшись, вона побігла до лісу, тягнучи за собою Юлю.

Велосипедисти тим часом перетворилися на маленькі чорні цяточки, і коли Надійка зупинилася і вгледілася в них, уже не могла розібрати, котрий з них Віктор, а котрий — постен.

Кілька днів від юнака не було звісток. Надійка змарніла, наче перенесла тяжку хворобу. Сушила собі голову і не могла придумати, як їй побачитися з коханим.

Та ось одного ранку літній Рене, якого прислали до Вельзерів замість Віктора, мовчки дав їй записку.

Тремтячими пальцями розгорнула її. Хлопець призначав їй на завтра побачення на три хвилини біля свого нового барака.

Надійка мало не поцілувала сердитого Рене, який, не схвалюючи, як і всі полонені, цього кохання, не дуже любляв дівчину. Хмурачись, він, проте, сказав, що записку у їхній барак передав якийсь новий товариш Віктора, пояснив, що постен замикає браму рівно о дев'ятій, перед перекличкою. Віктор ухитрився закінчити роботу в бауера о пів на дев'яту, без десяти дев'ять буде в лісі, біля свого барака, а без п'яти вже має стати на перекличку...

Отже, у них буде три хвилини!

Надійка не знала, як їй діждатися наступного дня. Її чекали три хвилини щастя. Цілих три хвилини, за які варто віддати і три роки тяжких буднів!

Серед дня вона потай взяла із комори хлібину і шмат шинки, загорнула це у фартушок і понесла до сарая, щоб сховати за дровами.

Повертаючись у будинок, вона почула шум машини і виглянула на вулицю. Навпроти сусіднього подвір'я зупинився грузовик.

Вже кілька днів снували по селу вантажні машини з ящиками, контейнерами, меблями. Це до Руензаца і сусідніх сіл евакуювали з Нюрнберга майно фірм, які рятувалися від нищівних бомбардувань. До Вельзерів поки що нічого не завозили, але багато дворів вже було захаращено тим майном.

Надійка побачила, як фрау Мюллер, уся в чорному після загибелі Руді, якого таки перевели на Східний фронт і там збили, мовчки відчинила браму. Худі, виснажені люди за наказом німця, що виглянув із кабіни, злізли на землю і почали розвантажувати машину.

Мало не падаючи під важким ящиком, вони втягли його на подвір'я, де вже порядкував представник фірми.

Повертаючись до машини, один з робітників прихилився до паркана. Він тяжко віддихувався. Великі темні очі сумно зоріли на його змарнілому обличчі. Серце у Надійки защемило, коли вона побачила цього змученого невільника.

— Вам погано? — оглянувшись, чи не бачить хто, тихо спитала вона чоловіка.

— Дайте води, — попросив він по-німецькому, але в голосі його, у вимові прозвучало щось знайоме Надійці, рідне.

— Хто ви? — спитала його по-українському. — Звідки?

— Землячка, — спробував посміхнутися чоловік. — Я з Полтави, полонений... Та нас у таборі всяких вистачає... і молдавани, і греки...

— Горьовані мої!

Вона вивіркою метнулася на подвір'я і винесла кухоль води.

— Пийте на здоров'я!

— Якби-то здоров'я, — видихнув чоловік, ледве одірвавшись від кухля. — Та нічого! Одзвуться їм скоро і здоров'я наше, і кров, і муки! Живі не будемо — інші за нас поквитаються. Наші вже близько...

— А ви тікайте! — вихопилося у Надійки.

— Озброєні,— кивнув чоловік на машину, і Надійка побачила плече солдата, що сидів у кабіні.— Та й не дуже втечеш, коли кругом вороги, а в нас і крихти хліба...

— Почекайте. Або краще підійдіть до мене потім. Я дам вам хліба,— швидко прошепотіла Надійка.

Оглядаючись, чи не бачать німці, вона винесла загорнутий у фартушок скарб.

Як їй хотілося нагодувати Віктора, обдарувати його! Але несила було дивитися на цих виснажених, змучених людей!

Коли вона вибігла вдруге, земляк із своїми товаришами тяг новий ящик. Вона почекала, боячись, що ффрау Мюллер або шофер побачать її.

Цього разу, повертаючись з двору, полонені на кілька секунд обступили її тісним колом, і вона встигла передати пакунок.

Один із них тицьнув їй у руки щось волохате, м'яке.

— Сховай,— сказав полтавець.— Спасибі, рідна. Більше нічим віддячити...

— Що ви, що ви! — запротестувала Надійка.

— Сховай! — суворо повторив земляк.

Вони розступилися і почваланали до машини...

У сараї Надійка витягла з-за пазухи подарунок. Доля може гірко кривдити людину, а іноді вона несподівано посміхнеться на мить, як осієнє сонце. В руках у Надійки були великі шерстяні шкарпетки. При думці, що вони зігріють ноги Віктора, їй і самій стало тепліше.

Вона ризикувала, як завжди, коли вибігла з Руензаца на темний юльфельдський шлях. Навіть більш ніж завжди, бо, передчуваючи катастрофу, фашисти знесамовітили. Тепер набагато частіше лунало на шляхах між селами ревіння жандармських мотоциклів: пильпували невірників, ловили своїх дезертирів, які час від часу з'являлися у цьому лісовому краї. Але її чекав Віктор, на грудях пухнастим котиком лежали шкарпетки для нього, і ніщо у світі не могло зупинити її.

Повний місяць світив відкрито, як довоєнний ліхтар. Після дощів і холоднечі знову стало тепло, навіть парко. Навколо блищали рівні лани, дзеркально відсвічували невеличкі озера і болітця, гостроверхий Руензац здавався срібним казковим замком.

Побоюючись жандармів, Надійка побігла обіч шляху. Двічі доводилося їй лягати у придорожній рівчак, тули-

тися до вогкої землі. У слабкому синьому світлі затемнених підфарників її не помічали, і, коли небезпека мишала, вона підхоплювалася і бігла ще швидше.

Незабаром звернула у ліс і пішла між високими, дивовижно зміненими місячним сяйвом деревами, що то похмурою юрбою перетинали її шлях, то простягали до неї чорні поламані руки, то світили білими ребрами, немов скелети замордованих людей.

Але вона і вночі не боялася лісу. Тільки притишила крок, нечутно проходячи крізь сплетені тіні і оглядаючись, щоб, бува, не зустріти німця. Без годинника, якимсь внутрішнім чуттям, угадувала, що має іще час, і не хотіла вийти до барака зарано, щоб не привернути уваги вартових.

Та ось дерева порідшали, і за ними блиснула під місяцем найжджена стрічка шляху, до якого вона знову вийшла. За шляхом вимальовувався широкий силует барака, ніби переламаного навпіл місячним промінням.

Надійка притулилася до сосни, наче злилася з нею. Минуло кілька хвилин. Безшумно пролетів над головою сич. Запищала у смертельній тузі якась звіринка. З лісу долинув рипучий крик птаха... Серце дівчини мало не вилітало з грудей.

І раптом між деревами, біля самого шляху, ковзнула якась тінь. Помітивши її, Надійка з усіх сил кинулася назустріч.

Дві тіні, чіпляючись за стовбури, нечутно набігли одна на одну і злилися.

Надійка не зрозуміла, що з нею сталося: вона зробилася якась невагома, наче й сама перетворилася на прозору тінь і піднялась над землею — не осягла, що це вона опинилася в обіймах коханого, який вперше торкнувся її тремтячого серця. Їй здалося, що зараз вона зомліє і помре від незбагненної мішанини дівочого сорому і невимовного щастя. Її охопило неземне відчуття простору, сяйва, розірваних пут, відданості і всемогутньої влади. Тільки нічна темрява була порятунком для Надійки: приховала і гарячковий блиск очей, і розпалене від щастя та сорому обличчя. Коли б сказали, що має померти зараз, без найменших вагань згодилася б.

Три хвилини пробігли, як одна мить. Ось Віктор уже відривається від неї, ось вони знову кидаються одне одному в обійми і знову розлучаються.

Ще хвилину, ще мить! Адже така зустріч може не повторитися. Німці можуть спіймати їх. Віктор щось палко

шепоче їй на прощання. Вона чує ті слова, але не розуміє їх змісту. Тільки здогадується, що коханий заспокоює її, що він сподівається іще зустрітися, хоч отак, на кілька хвилин, що дякує їй, дякує богові за цю мить щастя, що вона сама — його бог...

І ось уже між ними місячний промінь, ось уже ціле пасмо, ось уже і не дотягтися до коханого...

Про подарунок вона забула, згадала, коли Віктор вже подався до барака. Кинулася за ним, наче підхоплена бурею. Наздогнала, поспіхом втиснула в його руку шкарпетки.

Не встигла опам'ятатися, як юнак знову злився із місячним сяйвом, немов розтанув у ньому, перетворившись на відблиск, на легкий серпанок тіні,— і все відійшло у минуле, стало неправдоподібним сріблястим сном...

Надійка не могла поверухнутися. Лункий удар об рейку роздер вечір і вразив її у серце. Від барака долетів шум голосів, німецька команда.

Надійка повернулася і, не розбираючи дороги, побрела назад у ліс.

Опам'яталася тільки біля Руензаца, до якого вийшла з протилежного від Вельзерів боку, через чиєсь поле. Коли вона навщипиньки прослизнула у свою комірку і впала на ліжко, помітила, що затискає в руці якийсь пакунок. Розгорнувши його при місяці, що стояв над її віконцем, побачила цукерки, які французи одержують з дому, але ніяк не могла згадати, коли ж то Віктор встиг передати їй свій подарунок.

3

Невдовзі вони зустрілися вдень. У неділю, коли Вельзери пообідали і пішли у гості, Надійка нишком подалася до лісу.

Молоді люди були самі серед такого знайомого їм осіннього лісу. Якось жандарми пронюхали, що в неділю сюди приходять невільники, ввіймали кількох і відправили до концтабору, і тепер мало хто наважувався покинути без дозволу хазяйське подвір'я.

Тільки цих двох, знесамовитілих від свого кохання, не могла зупинити ніяка небезпека. Вони важили життям, одне одним і кожен собою, щоб побачитися, щоб хоч глянути у рідні очі, почути любий голос.

Тримаючись за руки, Віктор і Надійка все далі заходили у ліс. Тут, серед одвічної тиші, порушеної тільки поодинокими голосами пташок, які досі не відлегіли у вирій, вони могли забути про навколишній світ і відчутти себе вільними та щасливими.

В Надійці ще жили ті неповторні відчуття ніяковості і щастя, які охопили її того пам'ятного обом місячного вечора біля барака. Тож і сьогодні вона соромилася Віктора, весь час опускала очі, і коли юнак поглядав на неї, відчувала, як проти волі паленіє.

Можливо, й Віктор зазнав щось подібне, бо мовчав і тільки стискав її пальці, ніби хотів у такий спосіб повідати їй своє щастя і свої мрії.

Але ось навколишня тиша, самота стали такими промовистими, такими гучними, так відлунювали кожний удар їхніх сердець, що далі вже не можна було мовчати.

— Знаєш, люба,— сказав Віктор.— Я написав мамі про тебе, про нашу дружбу і любов і вже одержав відповідь.

Надійка зупинилася, немов потрапила на невидиму перешкоду.

— Що ти, Вікторе?! Чому ж не сказав мені, не порадився?

— Я не хотів передчасно хвилювати тебе. Я не був повністю певен, яка прийде відповідь. А тепер можу сказати... Я вірив, що мама погодиться, і надіявся, що вона полюбить тебе. Адже тебе не можна не любити!.. Тому я вирішив написати їй все... І я не помилився...

Надійка не рухалася, не могла скинути з себе радісного оцінення. Віктор міцно стискав їй руку, і дівчині здавалося, що знову, як і під час минулої зустрічі біля барака, вона стає легкою, невагомою і наче піднімається над землею.

— Я така рада, Віктор, що ти написав. Я дуже боялася, що скаже твоя мати,— призналася Надійка.— Ще ніяк не можу опам'ятатися.

Вона подумала про те, скільки іще перешкод поставить доля на їхньому шляху. Тяжко зітхнула, згадавши про свою матір, якій не можна написати і про яку нічого не знає.

— Що тобі? — стривожився Віктор.

— Ні-ні, нічого,— слабо посміхнулася.— Віктор, серце моє, розкажи докладно, що ти писав мамі.

Вони сіли на повалене дерево, і поки Віктор збирався з думками, Надійка спостерігала, як кружляє у теплому

повітрі жовте листя. То один, то другий листок, здавалося, без ніякого поштовху відділявся від гілки і починав повільно падати, ніби задумливо вибираючи, де йому лягти.

— Я написав мамі,— сказав Віктор,— що зустрів прекрасну, чисту і горду дівчину, яка вселила в мою душу такі почуття, що їх я ніколи не знав раніше. Ця маленька українка з Києва зробила її змученого неволею сина найщасливішою людиною на землі, і він хоче просити у цієї дівчини руки і серця. Серце її вже належить йому, він це знає, а руку буде просити. І він благає матір, щоб вона відкрила своє материнське серце для нової дитини, для її дочки...

Надійка не могла й слова вимовити. Жовтогарячий кленовий листок покружляв перед очима і м'яко опустився їй на коліна.

Вона боялася спитати про найголовніше, але мовчати зараз не можна було:

— Віктор, а як же бог? Адже він не дозволяє тобі одружитися?..

На обличчя юнака набігла тінь. Він опустил погляд.

Надійці здавалося, що в душі молодого богослова ще точиться тяжка боротьба. Вона знала, що рано чи пізно ця хвилина великого рішення має настати, і з острахом чекала її. Хоч і розуміла, що Віктор уже не той фанатичний служитель бога, яким він з'явився у Вельзерів, але все ж не була до кінця певна, кого ж він остаточно вибере, кого навек залишить у своєму серці, у своєму розумі: бога чи безбожну дівчину з червоної України.

Хвилина мовчання тяглася для Надійки нескінченно.

Потім Віктор заговорив, не підводячи очей.

— Де він, Надю?.. Якщо він всемогутній і всевидючий, чому байдуже дивиться на муки невинних людей? Чому не поодриває рук фашистським катам, які штовхають свої жертви у палаючі печі! Чому не зупинить тих, хто розстрілює дітей, стариків, жінок?! — голос Віктора зміцнів. Юнак підвів очі, і Надійку вразив вогонь, що палахкотів у них.— Без волі божої не впаде жодна людська волосинка! Значить, все це робиться з його волі?! А якщо це не від бога, а від диявола, то нащо він створив диявола і чому не знищить його?.. Він обіцяє колись покарати убивць, а поки що карає нас! Чому він мені, своєму сину, який з дитинства всім серцем молився йому, не полегшить

страждань, не позбавить мене принижень, які я тут терплю?! Чому дає мені дивитися на твої муки, на непосильну працю твою, завдаючи цим стократного болю?!

Щаслива Надійка вірила і не вірила такій повній своїй перемозі. Від збудження, від сильного хвилювання Віктор почав тремтіти. Надійці стало шкода його. Вона почала гладити руку коханого. Та юнак забрав свою руку і звівся на ноги.

— Бог милосердний? Ні! Він жорстокий, лютий! Або його й зовсім немає, Надійко!..

Гнівним поглядом Віктор обвів небо, у яке зводились руді верхівки дубів, що тихо ронили свій одяг — пожовкле, зморщене листя.

— Тебе немає! Чуєш, немає!! — закричав він у небо, розпалюючись від своїх слів, від своєї зухвалості. — Тебе вигадали нещасні люди, щоб хоч трохи втішитися...

Вона теж підхопилася, потяглася до нього:

— Вікторе!

Якусь секунду він стояв непорушно, не чуючи її, немов востаннє сподіваючись, що бог таки явить себе, захистить себе і покарає відступника.

Потім схилив голову і розридався.

— Де ж ти взявся з самого дитинства у моїй душі?! Я ж хотів добра, ласки, правдивої віри! А мені підсунули казку про тебе, — гірко промовляв Віктор. — Дурили тобою, одурманювали, мучили...

Надійка вся затерпла від жалю, від ніжності до цієї дорогої їй людини, від страху за неї. Вона обняла юнака і все гладила його голову, заспокоювала ніжними, безладними словами.

Так минув якийсь час. Плечі Віктора перестали здригатися. Він підвів голову, витер хусточкою обличчя.

— Він забороняв любити тебе, а вчив любити ворогів своїх, — промовив юнак уже спокійніше, з гіркою іронією. — Якщо він є і він справді бог, то простить це мені так само, як вимагає, щоб я прощав ворогам своїм... Але ні, його немає, — переконано повторив він. — На світі є інший бог: правда і розум... В семінарії мені говорили, що я не повинен давати волю своєму розуму, не повинен ні в чому сумніватися, а повинен тільки вірити... і молитися, щоб господь погасив мій розум, — з образою у голосі говорив далі Віктор. — Завжди вчили, що у серці моєму — місце тільки для бога. Хотіли позбавити мене найбільшого щастя, найсвітлішого, що є в житті, — кохання, кохання до

тебе... Тепер я зрозумів це і немов прокинувся від важкого сну...

— Віктор, а як же тепер твоє майбутнє?

— За мене вже не треба боятися, Надійко... Головне, щоб ми завжди були вдвох, завжди разом, поруч...

— Любий, цей день я запам'ятаю на все життя...— схвильовано сказала Надійка.— Я наче тільки зараз знайшла тебе по-справжньому...— Вона щасливо глянула в очі хлопця, міцно обійняла його і поцілувала.— Тепер, коли ми разом, нам справді нічого не страшно: ніякі бурі, ніякі перешкоди...

Незабаром молоді люди пішли назад, ще схвильовані, збуджені.

Поверталися мовчки. Все було сказано.

На узліссі вони попрощалися. Вдвох виходити у відкрите поле було небезпечно, та й шляхи їхні розходилися тут у різні боки.

Віктор зворушено дивився услід дорогій йому людині. Надійка обернулася, помахала рукою.

Коли маленька постать дівчини злилася із сірими лапами, він теж вийшов із лісу і попрямував до Юльфельда.

4

Наступної суботи Віктору і Надійці знову пощастило зустрітися. Цього разу записку привіз Віллі, який повернувся працювати на молочарню.

Надійка спочатку здивовано витріщилася на німця, коли той, поставивши її бідон з молоком на площадку, оглянувся і тицьнув у руки папірець.

Віктор писав, що чекає її біля барака після вечері.

— Спасибі, Віллі! Але ти нікому не скажеш?

— Ні,— похитав круглою головою візник.— Не бійся, Наді, фройндшафт!

Ледве дочекалася вечора. На душі було радісно і чомусь тривожно, немов сьогодні мало щось трапитися. Може, якась несподівана перешкода виросте на її шляху до Віктора? Та хіба вгадаєш, яка небезпека чигає на тебе, коли їх тут на кожному кроці! Надвечір вже ледве тямилася себе від хвилювання і, тільки хазяї розбрелися по своїх покоях, шугнула у поле.

Але вона помилялася. Ніщо не завадило їй сьогодні по-

бачитись з Віктором. Молоді люди зустрілися на краю Юльфельда, неподалік барака, де колись провели удвох тільки три хвилини. Цього разу у них було значно більше часу.

Теплий осінній вечір накинув на землю стару діряву ковдру. Визоріло. На небо вплив молодий місяць і облив молоком ліс. Тополі, сосни, дуби відразу наче вирости — потяглися верхівками в небо. Невисокі пухнасті ялинки закуталися у темні шалі і удали, що сплять.

Віктор скинув шинель, розстелив на землі...

Молоді люди цілувалися, пестили, втішали і заспокоювали одне одного. Кожний з них хотів, щоб у другого стало легше на душі, щоб відійшли болі, хоч на мить забулися страждання. Для кожного другий був дорожчий від самого себе, і обоє прагнули наділити рідну людину часткою свого власного тепла. Відчували, що це любов на все життя, любов до кінця.

Після матері Надійка була першою жінкою, до якої Віктор торкався губами. Сидячи біля дівчини, він зараз гаряче цілував її щоки, очі, вуста, невміло обіймав за стан. Надійка так само незграбно тулилася до нього, повна збен-теження, сорому і дивної жаги, від якої завмирало серце.

Вони обоє відчували, що є іще щось не знане ними у їхньому щасті, що зріднить їх ще дужче, здогадувались, що кохання має свій осяйний вінець, і зараз, тягнучись одне до одного, мало не плакали від обопільної соромливості, нерішучості, від своєї незграбності і безпорадності.

Надійка відкинулася — молодий місяць і зорі опустилися над головою. Відчула, як Віктор притиснувся до неї, замерла, знітилася, замліла, мов нежива, — і раптом все завертілося: і зорі, і місяць, і чорне небо — вона задихнулася — опритомніла вже від нового почуття, що владно заповнило її. Це був переляк.

— Вікторе, що ми зробили!

Голос її прозвучав жально, як крик пораненого птаха. Тільки тихе зітхання почулося у відповідь.

Вона нічого не розуміла, не знала, що це зараз із нею сталося — щось зовсім незвичайне, дивне: чи то дуже гидке, чи невимовно прекрасне. Але поруч був Віктор, і все дужче, переможно входило в душу відчуття чогось гарного, світлого, радісного, тим більш прекрасного і світлого, що це прийшло після стількох гірких принижень, болю, образ, які змучили її душу у каторжній неволі.

Минула хвилина переляку, і вони знову кинулися одне до одного, відчуваючи, що відтепер стали зовсім рідні...

Плив у небі місяць, підіймаючись вище і чіпляючись гострими ріжками за самотню хмарку. Ясно, мов вимиті, блищали зорі...

У суботу перекличка в таборі робилася пізніше, і Віктор провів Надійку до самого Руензаца.

Всю дорогу він заспокоював і втішав її.

— Не хвилюйся, люба! Не картай себе і мене. Це кохання, і так повинно бути...

— Віктор, я іноді думала,— промовила стиха Надійка,— що такі різні люди, як ми з тобою, не можуть бути щасливими. Ти — із незнайомої далекої Франції, я — з чужого для тебе Радянського Союзу... Ти над усе вірив у бога і дав йому обітницю не одружуватися, а я — безвірниця, радянська школярка...

— Як я міг присвятити себе релігії, як міг дотримуватись обітниці, коли зустрів таку дівчину, як ти, Надійко! Я вірю, що ми залишимося живі і, коли війна закінчиться, одружимося і поїдемо у Париж. Я стану вчителем, і ми щасливо заживемо з нашою мамою. Вона буде любити тебе...

— Віктор, а чому не в Київ, на мою Батьківщину?

— Ні, Надійко, це неможливо,— заперечив юнак.— В Парижі нам буде краще,— м'яко додав він.

Надійка притиснулася до коханого, ніжно погладила долонею його лице.

— Не будемо, любий, вирішувати це зараз... На жаль, маємо ще багато часу...

Вона була сповнена тих розмаїтих почуттів, які заволоділи нею цього незвичайного, єдиного в житті вечора, і думки її, що роєм гули в голові, не давали зосередитись на чомусь одному.

Попрощалися на околиці села, коли далі вже ніяк не можна було зволікати з поверненням. попрощались, і кожен з них пішов у свій бік, кожного поглинула чорна баварська ніч. Темінь, що спустилась на Айшську долину, була однаково густою і навколо Руензаца, і там, де лежав Юльфелд.

Розділ чотирнадцятий

1

Париж! В уяві Надійки малювалися розкішні палади, мости через Сену, Ейфелева башта, вогні великого міста, мушкетери, Комуна, розстріл парижан кривавим Тьером — все, що вона вичитала у свій час із книжок і чула на уроках. Місто бурхливих революцій і світової культури, гарне, багате і чуже-чужісіньке... Вона виразно уявляла собі, наче бачила на власні очі, і маленький будиночок на околиці, де народився хлопчик Віктор, і незнайому ласкаву жінку, його матір, і тюльпани та троянди, що їх вирощував Вікторів батько-садівник.

Після останньої зустрічі з юнаком з думки не йшли слова: «Коли війна закінчиться, одружимося і поїдемо в Париж...»

Париж! Отак неждано, коли, здавалося, ніщо більше не стане на їхньому шляху до щастя, виросла нова перешкода. Нащо їй Париж, коли всі ці тяжкі роки тільки й мріяла повернутися додому, коли тільки смерть могла погасити тугу за рідним краєм. Відколи довідалася, що Київ вільний, і у снах, і вдень марилися їй сонячні проспекти, парки, рідна вулиця, школа, піонерський палац, все, все — і люди, і розмови, і весь той лад життя, серед якого вона виросла, до якого звикла і без якого не могла існувати. Силоміць прикута до чужої землі, вона тільки й мріяла, що про рідний край, і щастя з Віктором в її уяві було незрозуміле з Києвом.

Сьогодні вдосвіта бігала в Юльфельд на молочарню і стріла там Юлю. Призпалася, що любить Віктора, що він теж освідчився і що турбує лише його бажання забрати її після війни до Парижа.

Юля аж руками сплеснула: щаслива!

А вона їй сказала, що не хоче їхати у Францію, бо не може без рідного краю, і Юля назвала її дурною, хвалилася, що збирається із Станіславом до його батьків, у Польщу...

З цими тривогами Надійка пішла спати. Довго не могла заснути. Під віконце сплив щербатий місяць. Подумала, що скоро прилетять бомбардувальники.

В голові думок, як бджіл у рої. І все про Київ, про Париж, про Віктора.

Вона не може втратити його!

Але хіба можна втратити Батьківщину?!

Що ж їй робити?!

Того щасливого вечора не хотіла, не мала душевних сил сперечатися з коханим. Але війна йде до кінця, і рано чи пізно доведеться це вирішувати.

Що ж їй робити?!

Віктор скаже: «Заради тебе я пожертвував вірою». Чи має вона право вимагати від нього іще жертв? Що він робитиме, колишній богослов, на її Батьківщині? У Франції він може стати вчителем... Якщо вона не згодиться їхати в Париж, тоді...

Ні, ні! Вся істота її протестувала проти думки, що вони можуть розлучитися. Без Віктора їй не буде на світі щастя.

Але там, у чужій Франції, у неї буде тільки Віктор і не буде Батьківщини, за якою пудьгує її серце. Вона засохне на чужині, як вирване з корінням дерево.

Що ж їй робити? Хто порадить? Хто допоможе?!

Не знала, чи заснула, чи іще тільки марила, коли почула у дворі якийсь рип, шум, гавкіт Рекса. Потім у марення вплелися звуки російської мови. Якийсь дивний сон у руку, мовби вона й справді вже дома.

— Наді, ауфштейн! — почувся з кухні вереск старої Магди. — Ге герунтер!

Підхопилася з ліжка, накинула на себе платтячко і спустилася вниз.

На кухні стояло двоє солдатів з автоматами. У Надійки захололо серце. От тобі й сон у руку! Значить, німці таки знали все. Але чому не жандарми прийшли за нею, а солдати? Ну, що ж...

— Ваша землячка, — сказала ффрау Вельзер солодкуватим голосом, яким вона говорила тільки з німцями, і, кивнувши на дівчину, видушила з себе посмішку.

І тут один із солдатів, трохи старший віком від свого напарника, спитав Надійку чистою російською мовою:

— Ви з Росії?

Дівчина широко розкрила очі. Ні, це ще триває сон про Батьківщину, переплетений кошмарами неволі. Вона навіть стріснула головою.

Але в кухні знову звучить російська мова.

— Гарненька! — посміхається молодший.

— Я — українка, — схвильовано відповіла Надійка. — З Києва... А ви хто?

— Росіяни. З армії генерала Власова.

Вже тут?! Серце дівчини сколихнулося від несподіваного щастя. Вона безтямно переводила погляд з солдатів на Магду, яка, не розуміючи й слова, все кивала головою та посміхалася.

Але чому вони у німецькій формі і на пряжках написи: «З нами бог»? Які ж це росіяни?! Армія Власова? Вона ніколи не чула про таку армію...

— Солдати антибільшовицької армії,— пояснив молодший, скидаючи автомат.— Наш загін тут на постой.

Серце в Надійки впало, і вона судорожно ковтнула повітря: «Та це ж просто зрадники!»

— Наді, розпряжи коней, заведи у стайню і дай їм сіна,— наказала ффрау Вельзер.

Дивні речі творилися цієї ночі. Коли Надійка повернулася в хату, власовці сиділи за столом, а ффрау Вельзер і Зепп навперебій пригощали їх. Пихата «вища раса» слугувала слов'янам! Якби не огида, яку Надійка відчула до цих мордатих хлопців у німецькій формі, то, певно, раділа б з того, як метушаться зараз її хазяї. А так відвернулася, намагаючись непомітно проскочити через кухню.

— Йди сюди, землячко,— покликав молодший за віком власовець.— Сідай з нами.

— Дякую,— холодно відповіла Надійка.— Я не голодна.

— То посидь так просто, за компанію.

— Мені рано вставати до роботи.

Вона швидко піднялася східцями у свою комірчину, ретельно засунула заціпку на дверях і зачинила віконце. Потім їй здалося, що цього не досить — підсунула ліжко під двері і, не роздягаючись, лягла на нього.

Ніч минула спокійно. Вранці, після обов'язкових щоденних робіт у хліві та в хаті, Магда послала невідьничку колоти дрова на зиму.

Надійка вже нарубала чималу купу, коли до повітки непомітно підійшов власовець.

— Здрастуй!

Дівчина здригнулася, побачивши біля себе ненависний німецький мундир.

— Так ти, значить, з Києва,— продовжував власовець, який вчора перший заговорив до неї по-російському.— А я москвич, учитель.

Москвич?! Перед очима Надійки промайнула барвиста картина: Москва, Кремль, Красна площа, Мавзолей Леніна. Як вона мріяла потрапити коли-небудь до столиці,

побувати на Красній площі! А цей жив у Москві, щодня ходив її вулицями, а тепер-от стоїть перед нею у німецькому мундирі з написом на пряжці: «З нами бог».

Учитель?! Вона згадала зараз своїх шкільних учителів з такою любов'ю, з якою раніше ніколи про них не думала. Вчитель! Таке високе, святе слово! А чого міг навчити дітей цей перевертень?!

В неї не було навіть ненависті до власовця. Тієї ненависті, яка невгасимим вогнем горіла в її серці до німців, тільки огида, безкрайня огида, наче під ноги потрапила жаба, на якій навіть погляд бридко зупинити.

— Скільки ти тут працюєш? — спитав власовець.

Вона опанувала себе і як могла стримано відповіла:

— Скоро два роки...

— І як до тебе ставляться хазяї?

Що йому відповісти? Хотілося вигукнути із злою іронією: «Як до рідної дочки! Бо ж ви їх захищаете, б'єтесь за їхні землі, за їхню худобу, за їхні концтабори!» Натомість сама запитала:

— А чому на вас німецький мундир?

— Обставини змусили... Був у полоні. У табір приїхав генерал і запропонував вступити до його армії. Пообіцяв багато дечого, сказав, що радянська влада в Росії незабаром впаде, і буде інше життя... Принаймні поки що нам непогано. Не голодуємо, одягнені, а воювати іще не воювали...

— І все?! — темні очі Надійки блищали зневагою.

— Побула б на нашому місці, у таборі, з голоду і не на таке пішла б...

— Ні, пане вчителю! — не втрималася Надійка. — Не думайте, що нам тут коржі з маком дають. Працюємо, бо приневолені. Але нізащо не пішли б проти своїх, проти Батьківщини!

— Не говори дурниці! — похмуро буркнув власовець. — Свої! Які «свої»? І що тобі дали ті «свої»? Хто були твої батьки?

— Каменярі.

— Яка у вас сім'я?

— Було трое.

— І як ви жили?

— Прекрасно!

— Не бреш. Тягли лямку. А подивись, як заможно живуть німці. І ми будемо так жити, буде приватна власність, свобода. Радянська влада — це неправильний лад,

бо людина не може мати своєї власності. А без цього не має повної свободи.

— Ви цього і дітей в школі учили?

— Я про владу з ними не говорив. Я викладав німецьку.

— Тепер, значить, добилися свободи? З автоматом проти своїх? А коли німці програють війну, і вас покарають як зрадників, тоді що?!

— Ну що ж,— зітхнув власовець.— Якщо зійдемося грудьми з більшовиками, то перейдемо назад, скажемо, що нас примусили силоміць. Принаймні хоч зараз поживемо... Німці так бояться, щоб сюди не прийшли червоні, що ми в них як іменинники. Нічого для нас не жаліють...

Надійка аж скипіла від такого відвертого цинізму зрадника. А він немов і не помічав того.

— І тобі раджу йти до нас,— вів далі.— Візьмемо на кухню, одягнемо як слід. Можна й медсестрою.

— Ні, я краще вже на Вельзерів дороблю.

— Подивись на свої руки: в мозолях, побиті. А ти ж — гарненька, могла б мати пристойний вигляд. У нас тобі буде добре.

— Я хочу повернутися додому з чистою совістю... А те, що в мене побиті руки, хай вас не турбує... Адже ви збираєтесь воювати за те, щоб у мільйонів таких самих дівчат були побиті руки, покалічена молодість, вічна неволя! То чого ж вам мене жаліти?!

Власовець знизав плечима, повернувся і мовчки відійшов.

— У вас є мати? — кинула навздогін Надійка.

— У кожного є,— відгукнувся власовець.

— Нещасна жінка! — Надійка не могла вже володіти собою. Огида і гнів так душили її, що, здавалося, як не викричить їх, то задихнеться.

— Вкороти язик, дівко,— не витримав власовець,— бо доведеться мені самому це зробити!

Надійка нахилилася до поліняки, яку треба було розрубати. Коли підвела голову, власовець уже зник.

2

У хліві темніло. Сутінки народжувалися у кутках і розповзалися, затягуючи все навколо густим павутинням.

Рене порався біля ясел, допомагаючи годувати худобу,

Надійка поставила у куток відро з висівками, якими присмачувала вариво для свиней. У хліві дедалі ставало темніше. Час було ввімкнути світло. Вона оглянулася на рами, вкриті цупким чорним папером, що стояли біля стіни. Ними затуляли віконця перед тим, як ввімкнути світло. Англійські і американські бомбардувальники, які залітали у цей південний куток Німеччини, завдавали німцям дошкульних ударів. Схід, північ, центр країни бомбила радянська авіація. Ночами третю імперію поглинав суцільний морок. Німці нещадно карали того, в кого помічали незатулене світло.

— Рене!

Полонений підійшов до Надійки з порожньою корзиною. Через годину він має повернутися в барак.

— Рене, ви нічого не чули про Віктора?

З неділі вона не мала звістки від коханого і думала вже хтозна-що.

— Він тепер не з нами,— суворо відповів француз,— і ви це добре знаєте.

— Рене, не сердьтєся на мене.

Француз знизав плечима.

— Я турбуюсь за нього, Рене. Вже давно нема жодної звістки. Може, хто-небудь з вашого барака побачить його...

— Нас не пускають у той барак.

Надійка подивилася у зморшкувате обличчя літнього француза і подумала, що вдома у Рене, можливо, теж є дочка.

— Рене, у вас є дочка?

Обличчя француза посвітлішало.

— Є. Жанетта. Їй уже тринадцять років.— Він зітхнув і знову похмурнів.— Мене забрали, коли їй ледве минуло дев'ять...

Надійка більше нічого не спитала. Поставила до стіни драбинку, готуючись підняти рами. Раніше це робив Віктор, бо віконця розташовані високо і навіть на драбинці до них важко дотягнутися.

Досі Рене не торкався рам, залишаючи цю справу Надійці. Тепер він мовчки відсторонив її рукою.

Надійка вдячно поглянула на француза і вийшла з відром на подвір'я.

Тут вона побачила власовців. Цілий день ці «захисники свободи» і гітлерівського рейху десь тинялись і оце лише повернулись.

Молодший перетяв їй шлях до казана.

— Слухай, як тебе звуть?

— Надія.

— А мене — Віктор. — Надійка здригнулася. — Ти мені подобаєшся.

Вона опанувала собою. Немов не чула нічого. До казана не пішла, а повернула з відром у сарай.

Раптом у сараї зробилося зовсім темно. Надійка оглянулася. На дверях, затуляючи останнє вечорове світло, стояв власовець.

— Е, дівчино! Не тікай, від мене все одно не втечеш!

Вона почекала, поки власовець відійде від дверей, потім крутнулася і кинулася навтьоки. Він встиг ухопити її за платтячко, притяг до себе.

Не пам'ятаючи себе від огиди і обурення, Надійка вдарила його в обличчя. Власовець на мить розгубився, і дівчині вдалося видертися з його рук. Вона вибігла надвір і помчала до будинку.

Власовець кинувся услід. Надійка встигла вскочити у коридор, потім у кухню і, тремтячи всім тілом, накинула на двері гачок.

Власовець стукав, рвав двері, а вона стояла серед кухні і розширеними очима, немов заворожена, дивилася, як підстрибує у гнізді міцний залізний гачок.

На гуркіт вибігла з кімнати Гретхен.

— Що? Що таке сталося? — закричала вона.

Надійка мовчала.

Власовець усе дужче смикав двері і сипав, як з мішка, брудною лайкою.

Гретхен, перевалюючись по-качиному, попрямувала до дверей. Надійка підбігла першою і затулила двері спиною.

Але Гретхен сердито відштовхнула її і скинула гачок.

Тоді Надійка кинулася на сходи. Опинилась у своїй кімнатці і хапливо засунула заціпку на дверях.

Вона гарячково шепотіла ім'я коханого, хоч знала, що зараз і Віктор нічим не зміг би їй допомогти.

Знизу долетів злий голос власовця, в який раптом вплився спокійний густий бас Рене.

Ні жива ні мертва стояла біля дверей, намагаючись з уривків фраз, які було їй чути, зрозуміти, що робиться внизу. Якщо власовці вдеруться сюди, вона викинеється у вікно.

Та ось почула, як старший власовець, той, з яким вона мала гірку розмову під повіткою, сказав по-російському:

— Та облиш її, Вікторе. Чорт з нею!

Кілька хвилин з кухні іще долітали голоси, потім усе стихло.

Надійка безсило впала на ліжко.

3

Тривожно минув наступний день. Зранку власовці знову десь повіялися. Рене, якого після обіду Зеппи послав до браураї по сигарети, сказав дівчині, що німці випроводжують їх на фронт. Загін вишикували за селом, на тому місці, де колись повісили поляка, і сам блоклейтер Гаер виголосив урочисту промову на честь «російських союзників», що вирушають на схід битися за фюрера і Дойчланд. Потім їх повели у браурау, де мав відбутися банкет.

До самого вечора Надійка нерувала, побоюючись, що власовці ось-ось повернуться. Після вечері, коли Рене, попрощавшись, пішов у барак, вона вирішила, не чекаючи дозволу, сховатися у своїй комірці.

Не встигла піднятися на горище, як надворі загавкав Рекс.

Гретхен вже спала. Ні Зеппу, ні ффрау Вельзер не хотілося виходити з тепла надвір.

— Наді! Наді! — загукала стара Магда із спальні. — Глянь, чого гавкає Рекс. Може, твої земляки повернулися.

Надійка завмерла серед кухні.

— Наді, ти чуєш?!

Де їй сховатися від цих ненависних «земляків»? Втекти у поле, в ліс? Побігти до барака Віктора?

Думки вирували, випереджаючи одна одну.

Тримаючись рукою за серце, наче цим можна було пришити його стукіт, Надійка навшпиньках вийшла у коридор.

Несподівано Рекс затих, немов удавився.

Надійка тихо прочинила двері надвір і сторожко глянула у темряву.

— Рекс, Рекс... — поклікала пошепки.

Рекс заgrimів ланцюгом, підбіг до ганку.

І раптом вона почула тихе, немов вітром принесене з лісу:

— Надійко...

Їй перехопило подих.

— Віктор?!

Він наблизився, простяг до неї руки.

— Віктор! Як ти потрапив сюди? Що сталося?!

— Не бійся. Все гаразд. Я прийшов до тебе.

Він нахилився, погладив Рекса і затим піднявся па ганок.

М'яко ступаючи, обоє зайшли в кухню.

— Хто там, Наді? — долетіло із спальні.

Вони завмерли.

— Нікого немає, фрау Вельзер, — тремтячим голосом відповіла Надійка і жестом показала Віктору на сходи. — Це Рекс спросоння...

Поки Віктор піднімався у її коморку, вона гриміла посудом в кухні, уся вже палаючи, не розбираючи нічого навколо...

...Вони лежали, обійнявшись, на вузенькому дерев'яному ліжкові, і щербатий місяць осявав їх таємничим світлом. В них ще вирувала збурена кров і щасливо билися серця. Це самозречене кохання зробило їхні чисті душі невразливими для ніяковості, соромливості, для страху, сумнівів, застережень і вагань, примусило забути про все на світі. В чорну безодню провалився навколишній світ з його жалями, болями, муками — вся Німеччина з бауєрами, фашистами, зрадниками, з ріками крові, з пожарищами і шаленством смерті.

— Любий мій, рідний, серце моє! — горнула до коханого Надійка.

— Надійко! Щастя моє!..

Далекий гуркіт літаків повністю повернув їх до реальності. Вони міцніше обійнялися, слухаючи, як ревіння моторів заповнює їхню кімнатку, як стукотять біля лісу зеїтки.

— Віктор, ліхтар з тобою? — тихо спитала Надійка.

Повертаючись до навколишнього життя, вона відчувала, як образа, біль за їхню тяжку долю, за крадене щастя наповнює гіркотою всю її істоту!

— Віктор, — повторила вона. — Ліхтар з тобою?

Перед її очима знов постали ешелони невільників, концентраційні табори, убиті подруги з карантину, волосся з матрацика Тільде... Ці картини знову наповнили її земними почуттями, народили незручність за те, що серед суцільних мук і смерті вони з Віктором знайшли собі радість і щастя.

— Ліхтар тут, люба.

— Дай!

Надійка засвітила ліхтар і поставила його на виступ підвіконня так, щоб невидний збоку промінь був помічений з неба.

— Що ти робиш, Надю? — легенько узяв її за руку Віктор.— Адже і ми загинемо!

Вона нічого не відповіла.

Літаки гуркотіли все дужче, усе ближче. Німецькі зе-нітки захилялись від злості.

— Ми не повинні покійно терпіти, любий! Треба боротися. За себе, за наше щастя, за всіх...— гаряче шепотіла Надійка.— Нехай і вони визнають наші муки, наш жах! Нехай і їх бомблять, як бомбили вони наші міста і села...

Віктор повністю підкорився їй і, здавалося, забув про засвічений ліхтар, про літаки, що, роздираючи гуркотом небо, проходили над їхніми головами.

— Якщо й доведеться загинути,— промовляла Надійка,— то тільки так, тільки разом...

— Ми будемо вічно разом — тільки разом... Навіть після смерті! — шепотів у відповідь Віктор.— Як дві нерозлучні тіні у Дантовому пеклі!.. Гнані крізь сльоту і морок!.. Гнані нестримним вітром, вічною бурею.

Гуркіт літаків заглушив його голос. Десь недалеко бухкали бомби і корчилася земля. Та вони покинули прислухатися до навколишнього світу, бо весь світ знову став маленьким і вмістився в них.

Скільки лежали так, не рухаючись, готові до смерті, не знали. Секунди за секундами, хвилини за хвилинами непомітно відходили у вічність...

Потім наліт закінчився. Тільки далеким відгомоном його тихо рокотали у високому небі літаки, повертаючись на захід.

Тоді Віктор підвівся, забрав з підвіконня ліхтар і погасив його.

Після гострого відчуття самопожертви, після самозре-ченого чекання, на душі в обох стало чомусь гірко. Так, наче доля знову обдурила їх, не давши хоч би ціною жит-тя утвердити їхнє право завжди бути разом, право на лю-бов до самої смерті, несправедливо вкрадене у них наси-льниками і ворогами.

Серед ночі, яка по-осінньому тихо попливла над Руен-зацом, раптом знову завалував Рекс. З подвір'я долетіли чоловічі голоси.

— Подаруй мені ліхтар, Віктор.

Він зрозумів її.

— Ні, тільки вдвох, тільки разом,— сказав юнак.

Гомін на подвір'ї подужчав.

— Хто це приїхав, люба?

— Зрадники. Власовці, є такі.— Вона хотіла була розповісти про вчорашні події, але Віктор перебив:

— Я все знаю. Рене розказав у бараці, і друзі передали мені. От я і зумів сьогодні вирватися до тебе.

— А коли довідаються, Віктор? Тебе дуже покарають.

— Не бійся. Я мав почувати у хазяїна. Йому, бач, мало, що ми з Івом працюємо до пів на дев'яту. Він договорився з комендантом, що залишатиме нас на ніч... Але він уже хропів, коли я вийшов з сарая, де повинен спати із Івом.— Юнак замовк і прислухався до того, що відбувалося на подвір'ї.— Тебе покличуть зараз?

— Певно, що так.

І, немов підтверджуючи побоювання Віктора, з кухні почувся сонний голос Зеппа:

— Наді, Наді!

Віктор міцніше пригорнув її до себе. Надійка тихо гладила обличчя коханого.

— Наді, ауфштейн!

Стукіт їхніх сердець лунав на всю кімнату.

Потім вони почули рипіння сходів і знову:

— Наді!

— Чую, чую! Іду!

— Швайнегунд! — пробурчав Зепп і, покректуючи, почав спускатися вниз.

Надійка вийшла на сходи.

В кухні вже нікого не було. Власовці поспішали: самі виводили копей і разом із Зеппом запрягали у віз.

У метушні і поспіху про робітницю забули. Надійка стояла нагорі і, не спускаючись вниз, повернулася назад у свою комірчину.

Рекс затих. З вулиці долетіло рипіння воза і цокіт кованих копит. І в інших дворах — по всьому Руензацу — валували пси навздогін власовцям, що наче по тривозі виїжджали з села.

Через кухню, щось бурмочучи, прочовгав Зепп.

Потроху Руензац почав затихати, знову поринаючи в сон.

— Якби ти знав, Віктор, які вони мені гидкі, оці «земляки»,— сказала Надійка. Помовчала трохи, потім додала:— Минулої весни, коли я врубала пальці, Магда возила мене до Ансбаха обміняти на іншу певільницю.

Повертаючись на вокзал, вона зайшла у крамницю. Там я несподівано побачила таких самих «земляків»... І так була убига горем, що, коли почула рідне слово, то розридалася. Плачучи, відійшла у куток, де стояли якісь дядьки.

— Здрастуйте,— сказала їм.— Я з Києва, українка, ваша землячка.

Один з них, у вишитій сорочці, глянув на мене, на нашивку «ост» на грудях і насупив брови.

— Що це за бидло? — зашипів другий.— А йди-но геть!

Сльози у мене враз висохли. Тоді я побачила, що у цих моїх «земляків» добрі костюми без рабських нашивок і такі відгодовані пики, хоч пацюків бий... Віктор, любий,— раптом додала вона з тремтінням у голосі.— Ти знаєш, без тебе я жити не можу, весь час думаю про нас і про твої слова: «Одружимося і поїдемо у Париж». Але, Віктор, я не можу їхати в Париж... Я хочу, щоб ти поїхав до нас. Ти не бійся, тобі буде добре!.. Станеш учителем; французьку мову у нас викладають у школах, в інститутах... І маму твою заберемо. Може, й моя жива...

— Надійко,— Віктор ласкаво обійняв її за плечі.— Не слід нам їхати у твій Київ. Нас там все одно розлучать. Мене заженуть у Сибір, бо у вас не люблять священників. А я не просто колишній богослов, а ще й католицький, ватиканський... О, це зовсім неможливо, Надійко!

— Ні, ні, Віктор! Ти помиляєшся. Це тобі паговорили в семінарії поци.

— Ну, гаразд, любя, іншим разом обміркуємо це...

— Але, Віктор...

— Мені треба йти, любя, щоб встигнути в Юльфельд, поки там сплять...

Ще не раз, користуючись тим, що хазяїн залишає його пізно працювати, Віктор тікав у Руєпзац.

Кожну ніч Надійка чекала коханого. Після того як німці ховалися у спальнях, вона знаходила собі роботу в кухні і поралася, схвильовано прислухаючись до звуків, що долітали знадвору.

Вона чекала, поки загавкає Рекс. Цей гавкіт віщував їй щастя.

Собака, визнавши Віктора, відразу вгамовувався. Юнак швидко ховав на подвір'ї велосипед, якого він потай брав у свого нового бауера, і драбинкою, притуленою до стіни, підіймався до її відчиненого віконця. Надійка для годиться інше якийсь час поралася на кухні, а потім і сама бігла нагору.

Десь близько четвертої години ночі Віктор покидав її. Зацитькавши Рекса, брав велосипед і зникав у темряві.

Так само майже щоночі, відразу після появи Віктора, починався повітряний наліт на Нюрнберг, Регенсбург, Мюнхен. Ризикуючи життям, вгамовуючи пекельну ненависть до своїх поневолювачів і заспокоюючи свою совість, вони викликали вогонь на себе, на Руензац. І кожного разу після прольоту бомбардувальників, вони в душі дякували долі і незнайомим льотчикам, що не скинули на них бомбу, а мали їхній промінчик лише за орієнтир на своїй трасі до великих міст.

Спочатку їм було страшно, потім вони звикли до цього сильного тривожно-радісного відчуття, як звикли до постійної небезпеки, що оточувала їх на землі. Зате, довідавшись про чергове жахливе для німців бомбардування, хоч трохи почували себе відомщеними...

Несподівано приїзди Віктора обірвалися. Якраз після того, коли Надійка твердо сказала, що не зречеться Батьківщини і ніколи не згодиться їхати у Францію.

Тієї ночі, коли Віктор проти сподівання не приїхав, вона зовсім не спала, не знаходячи собі місця від тривоги, від страху, що образила коханого і тепер втратила його.

Минув ще день, минула й друга ніч без Віктора. Вона не витримала і призналася у всьому Рене, благаючи його допомоги.

Літній француз тільки похитав головою у відповідь. Ні, він нічого не знає про Віктора. Він не схвалює їхньої легковажності і дивується своєму товаришу, але він не думає, що Віктор образився на неї і через те не приходить. Швидше за все, його знову тримають у бараці, звідки не можна втекти.

А через два дні Рене приніс звістку, яка приголомшила Надійку: команду полонених, до якої входить і Віктор, німці відправляють кудись на фронт, на окопи. Сьогодні надвечір їх поженуть на станцію Хехштадт.

4

Надійка тулилася до землі, вкритої шаром снігової крупи, ховалася у безлистих слизьких кущах понад хехштадським шляхом, яким мали вести полонених. Ладна була

заритися в землю, аби тільки не помітили її вартові і не прогнали від шляху.

Від землі тягло холодом. Вона не відчувала його. Лежала затерпла, задубіла не від холоду, а від горя, яке неждано впало на неї. Не зводила очей з барака, що розпливався у похмурому сизуватому світлі зимового надвечір'я.

Ось у таборі полонених піднялася якась метушня. До Надійки долетіли голоси, гавкіт собак. Потім розчинилася брама, і Надійка побачила колону, яка витягалася на шлях.

Дівчина жадібно вглядалася у людські постаті. Але здалеку не можна було розпізнати облич. Ледве стримувалася, щоб не підхопитися і не кинутися назустріч.

Та ось колона повністю виповзла з табору і рушила по шляху.

Віктор! Де Віктор?

В голові билися подерті думки, вчувалися обривки знайомих фраз, немов вітер гнав по шляху голос Віктора.

«Я люблю тебе, Надійко!.. Бог?.. Що таке бог? Ти — мій бог, Надійко...»

«Ми будемо вічно разом, тільки разом!..»

«Як дві нерозлучні тіні!..»

«Крізь сльоту і морок гнані вічною бурею...»

Колона наближалася. Попереду чорні солдати з автоматами на грудях. Збоку теж копвоїри.

Гірка туга душила серце. Йй так небагато треба зараз від долі. Тільки побачити, ще раз побачити його!..

«Ми будемо вічно разом!.. Гнані нестримним вітром кохання!..»

Колона наближалась. Ось Надійка вже розпізнає одутле обличчя офіцера, бачить, як він ковзає поглядом по шляху, по кущах, але чи то не помічає її, чи просто не звертає уваги.

Віктор! Віктор! — металася поглядом по обличчях.

І раптом знайшла його. Віктор ішов скраю і теж розглядався, наче шукав когось. Звичайно, він її шукає, серце віщує йому, що вона тут.

Здається, помітив її, бо глянув у її бік.

Серце Надійки шалено билосся в грудях. «Віктор! Любий!..» — шепотіли в нестямі її губи.

Тепер добре бачила його зосереджене обличчя, його очі, помітила, як він ковзнув поглядом по кущах і відвернувся. Ні, він не бачить її, він дивиться у простір, як сліпа

людина. Він проходить повз неї, проходить у безвість, проходить навіки!..

Виповзла з кущів, схопилася на ноги і кинулася до шляху. Ноги були м'які, безсили, але несли її швидко, мов крила. Конвоїри не встигли опам'ятатися, як вона опинилася біля колони.

Тепер Віктор справді помітив її і, не зменшуючи кроку, вийшов з ряду.

— Надійко! — закричав він. — Я повернуся! Я знайду тебе! Прощай, Надійко!

— Цурюк! — конвоїр вдарив Віктора у плечі, заштовхнув його назад у колону.

— Віктор, любий! Я буду чекати, я буду чекати!..

Він підніс вгору палець — цей його звичний жест! Крикнув:

— Са іра, Надійко! Вертайся додому!..

Вона не послухалася. Наче збожеволіла, кинулася за ним.

— Хальт! Век! — конвоїри відштовхували її, почали тюкати — їм це було як забавка. А вона, мов гумовий м'ячик, раз у раз поверталася назад.

Полонені, нерівним строем крокуючи по шляху, похмуро дивилися на цю сцену. Гукали солдатам, щоб не чіпали дівчини.

Офіцер, що йшов попереду, обернувся. Тоді якийсь з конвоїрів востаннє перетяв їй шлях і сильним ударом звалив з ніг.

Вона впала біля його чорних чобіт, наваксованих, як чоботи жандармів, як чоботи начальника певільницької біржі Тільзе, що сказав їй: «Ду муст арбайтен!», тільки «арбайтен», а вона не послухалася і полюбила, хоч не для цього німці завезли її сюди, — і над нею разом із сивими вечоровими тінями заколивалися чорні поли німецької шинелі.

Надійка вже не мала сили підхопитися. Хвіст колони прогунав повз неї десятками ніг. Змогла тільки підвести голову, і їй здалося, що бачить, як, спотикаючись, Віктор обертається до неї, намагається ще раз посміхнутися їй, втішити її.

Вона відповзла зі шляху на обочину.

Коли спромоглася стати на ноги, колона вже відійшла далеко і перетворилася на темну пляму.

Тоді раптом згадала про чорні шинелі, подумала, що то німці збрехали про окопи, що вони погнали полонених

на страту, і знову метнулася навздогін. Їй здалося, що сили повернулися до неї, а насправді ледве змогла пробігти кілька кроків...

Темна плямка на шляху ставала все меншою, розпливалася у мороці. І тоді вона зрозуміла, що вже ніколи не надзожене свого Віктора.

Не хотіла з цим примиритися і йшла, йшла, йшла. Спотикалася, падала, підводилася і знову йшла, похитуючись, підштовхувана риданням, що душило її.

— Боже! Проклятий! Якщо ти є... Він так вірив у тебе!.. Допоможи йому, врятуй! Поверни його!..

Але ось невиразна плямка зовсім пропала з очей, сутінки згусли, і весь світ обгорнув зимовий морок.

«Ми будемо вічно разом, тільки разом!..»

«Як дві нерозлучні тіні разом!..»

«Гнані крізь сльоту і морок у вічній бурі!..»

«Прощай, Надійко!..»

Не тямилася, що з нею, де вона, куди йде, чому, навіщо...

Все у світі затихло, все пропало, вмерло. Не було ні холоду, ні тепла, ні кольорів, ні звуків. Навіть коли почався повітряний наліт, спочатку не почула ні гуркоту бомбардувальників, ні лунких пострілів зеніток, не помітила яскравих білих смуг прожекторів, що вп'ялися у небо над її головою.

Тільки коли десь близько спалахнув підбитий літак і, тягнучи за собою великий вогненний хвіст, став падати просто над нею, онам'яталася, огляділася, впізнала вихоплені з мороку рівнину, село, дерева і зрозуміла, що бреде біля лісу, в якому зазнала стільки горя і стільки щастя.

У світлі, що осяяло небо і землю, побачила маленьку, наче лялькову постать і великий купол парашута. І це якось повернуло її до життя.

Неподалік упав з неба вогненний клубок, здригнулася від вибуху земля. Білі і червоні язики шугнули вгору і лизнули небо. Надійка простежила поглядом, куди опускався на парашуті льотчик, і якомога швидше пішла у той бік.

Коли дісталася до того місця, побачила у відблисках заграви вируючий натовп німців і зрозуміла, що запізнилася. Ризикуючи, що її впізнають, протиснулася крізь натовп і глянула на пілота. Це був американець чи англієць. Він лежав на землі горілиць у хутровому комбіне-

зоні, помережаному замочками-змійками, взутий у високі унти. Білявий, з розсіченою і залитою кров'ю головою, він ще ворушився.

Якийсь бауер намірився лопатою, щоб знову ударити, але йому гукнули поберегти комбінезон.

Від зенітної батареї прибігли військові.

Офіцер нахилився, розстебнув комбінезон на вбитому і витяг шкіряний бумажник.

З-за плеча німця Надійка побачила велику фотографію усміхненої дівчини. Офіцер розірвав картку, а бумажник з документами засунув до себе в кишеню.

Тим часом з льотчика стягли одяг. І раптом Надійці здалося, що то не вбитий льотчик, а її Віктор лежить на землі у червоних відблисках догоряючого літака, під ногами у бауерів, що люто рубають лопатами тепер уже мертве тіло.

Вона затиснула рукою рот, щоб не закричати від жаху, і кипулася тікати.

Розділ п'ятнадцятий

1

Весь той тягар невільницького життя, який в останні місяці Надійка несла вдвох із коханим, тепер, коли Віктора не стало, з іще більшою силою наліг на неї. Та гірка кривда, якої вона зазнавала тут і про яку не могла забути навіть тоді, коли опинялася у своєму закоханому світі, відгородженому від реального життя, тепер гостріше, болючіше ранила її вразливе серце.

Рятуючись від нестерпного болю, вона вся якось зіщулилась, зів'яла, немов побита морозом квітка. Жваві іскорки, які вряди-годи спалахували в її очах у дні кохання, згасли, мовби життя помстилося їй за хвилини недозвеного, вкраденого щастя.

Усе частіше в неї несподівано починало стріляти в потилиці і жахливо ломило голову, по якій так боляче били і жандарми, і хазяї. Вона жила, працювала автоматично, здавалося, нічого не помічаючи навколо, майже не розтуляючи гірко стиснутих, аж почорнілих вуст. Мовчки робила, що наказували, але все падало з її рук, і вона

навіть не помічала того дива, що німці ніби миряться з цим.

По світу владною ходою йшов тисяча дев'ятсот сорок п'ятий рік. Він ніс невтішні для німців вісті. Хоч як приховувала офіційна пропаганда становище на фронті, у Руензаці всі — і хазяї, і невільники — знали про визволення Східної Європи, знали, що поразка стукає у двері рейху.

Після Нового року Людвіг Зондерман більше не приїздив до Руензаца. Радіо у Вельзерів, втім, як і в інших бауерів, майже замовкло. Зепп, Магда і Гретхен слухали тільки вісті з фронту та й то, коли робітників не було в хаті...

Тепер лише ці події якимось повертали Надійку до життя, наповнювали змістом її існування.

Як і раніше, майже щоденно ревли в небі літаки, і вибухи в Нюрнбергу та в сусідніх містах і на станціях струшували у Руензаці будинки, розчиняли навстіж вікна.

Тепер і тут Надійка побачила страшне обличчя війни, яке вперше відкрилося їй у недавньому дитинстві, у Кісві. Грімало небо, здригалася земля, палали міста, станції, села.

У Руензаці ретельно заклеювали смужками паперу вікна. Бауери клеїли їх старанно, навхрест, сподіваючись, що всевишньому буде зрозумілою їхня надія на порятунок. Одяг тільки Гаєр і в цьому випадку лишився на висоті своїх переконань — він заклеїв шибки крамниці, будинку і браураї глистоподібними паперовими свастиками.

Але всі ці мудрування не дуже допомагали.

— Наді! — якимось вранці покликала невільницю Гретхен, коли після нальоту на Хехштадт у будинку Вельзерів вилетіло кілька шибок. — Наді, ти не знаєш, як краще заліпити вікна? Ці смужки зовсім не рятують.

У відповідь дівчина звязала плечима.

— Ах, ніколи ти нічого не знаєш! Як у вас робили?

— Так само.

— Що значить «так само»?

— Наклеювали смужки.

— І нічого ліпшого не могли придумати?

— Ні. — Надійка підвела на німкеню спопелілий погляд. — Тепер уже ви придумуйте.

— А ваші «івани» будуть і Руензац бомбити?

— Звідки мені знати?

— Але ж тут немає ніяких військових об'єктів! Навіть чоловіків нема. Мирні жінки, старики і діти. Це просто жахливо!

Серце Наді стиснула солодка судорога. Дошкулило! Повною мірою вам за ті страждання, що через свою жадність, зажерливість, жорстокість ви принесли людям! Тією ж повною мірою нехай і вам буде!

Сусідка Вельзерів перейняла Надійку на вулиці, коли та поверталася з лісу, де так само, як минулої зими із Віктором, тепер із Рене заготовляла дрова.

Втомлена, загорьована дівчина на поклик ффрау Мюллер мовчки відійшла від воза.

— Наді, я маю тебе щось розпитати.— Ффрау Мюллер нервово смикала чорну траурну шаль, яку не скидала відтоді, як прийшла похоронна на сина.— Скажи мені, що таке Сибір? Там усі гинуть чи можна вижити?

«Які вони стали полохливі!» — подумала Надійка.

— Ви збираєтесь туди, ффрау Мюллер?

Німкеня нахмурилася:

— Не плещи дурниця! Відповідай по-людському.

«По-людському!» Дивись, не забули цього слова!

— Там дуже холодно? Кажуть, тільки білі ведмеді живуть? — допитувалася свого ффрау Мюллер. Вона не могла сказати, що турбується за сина, що сьогодні до неї завітав у гості колишній льотчик з його полку, і сказав, нібито сам бачив, як під час бою Руді вистрибнув із парашутом. Він говорив, що, можливо, Руді живий і більшовики відправили його в Сибір.— Ваш Сибір — то каторга? Тих, хто туди потрапляє, мабуть, знищують? — не зводила тривожного погляду з Надійки ффрау Мюллер.

Надійка втомлено і сумно поглянула на стару. Ну чого їй треба з тим Сибіром? Дівчина ледве стояла на ногах від утоми, від душевних терзань, від незатихаючої тривоги за Віктора, якого, може, уже й на світі немає.

— Ффрау Мюллер, мені треба биків розпрягати...

— Там, кажуть, морози до ста градусів!

— В Сибіру живе багато наших людей. Там і сади цвітуть...

— Сади? Ох, якби-то! Господи, допоможи йому, врятуй!..— прошепотіла ффрау Мюллер, підвівши очі, і, не звертаючи більше уваги на робітницю, попрямувала до свого двору.

Надійка так і не зрозуміла нічого з цієї сцени. Втім, через мить вона забула про сусідку Вельзерів і побігла на

подвір'я, щоб разом з Рене скидати колоди і розпиргти оксів.

...Увечері, тільки стемніло, знову почався наліт. Наддивно ревучи моторами, невидні з землі, наче над самісінькою головою, проходили над Руензацом літаки. Вони йшли і йшли, і здавалося, не буде кінця-краю тому гуркоту.

Надійка стояла серед темного двору, покинувши роботу, і дивилася туди, де над землею, наче досвітня зоря, стояла тремтяча рожева хмара. То іще дотлівали в Нюрнбергу вчорашні пожежі, що їх німці так і не змогли погасити протягом дня. А зараз знову почне здригатися земля, і хмара на обрії спалахне, перетвориться на нову велику білу заграву.

Але їй і цього було мало. Тисячі таких заграв не змогли б висушити ріки сліз і крові, що розлили фашисти всюди, де тільки ступнули їхні клятні ковані чоботи.

І немов відшкодовуючи їй за болісні і марні виклики вогню на себе, небо раптом розколалося над самісіньким Руензацом і з гуркотом опустилося на землю. Це сталося несподівано, коли Надійка зовсім не чекала, і вона розгубилася. Десь на протилежному краю села впала бомба, а на подвір'ї Вельзерів, наче від подиху велетня, розчинилися двері, задзвеніли шибки. Повітряна хвиля, повна запахів вогкої землі, вдарила дівчині у груди.

Край села освітисся. У гул літаків вплелася гудіння дзвонів з кірхи. У хліві заревла худоба.

Близька пожежа розсіювала темряву. Надійка побачила, як заметушилися по подвір'ю німці. Зепи побіг у хлів. Тягнувши за руку Тільде, кинулася до льоху Гретхен. Дівчинці вдалося на мить видертися з рук матері і оглянутися на пожежу, але Гретхен знов схопила її і потягла у льох.

Потім Руензац здригнувся вдруге. Тепер бомба впала в центрі села. Дзвін кірхи обірвався. Повторна хвиля вибила вікна у будинку, зірвала двері у сараї. Надійку збило з ніг. Подвір'я Вельзерів усе дужче заливало червоним світлом.

Надійка поволі підвелася і побачила стару Магду, що вибігла на ганок, міцно притискаючи до грудей якусь скриньку.

Фрау Вельзер теж побачила її.

— Швидше виводь з хліва худобу! — закричала вона пропизливим фальцетом.

Надійка відвернулася, немов не чула вереску німкені.

Фрау Вельзер підбігла, вдарила її сухим кулаком у спину.

— Рятуй худобу! Чуєш?!

Надійка обернулася до хазяйки. Гнів і торжество світилося в її чорних очах.

— Фрау Вельзер... майн фрау Вельзер...— вона хотіла сказати: «Звичайно, коні не винні! Ви думаєте, я забула у вашому рабстві літературу? Ні, ні! Я знаю, майн лібер фрау¹, бідолашні окси, коні, свині та корови не винні, їх треба рятувати»,— але не змогла цього вимовити. Її душив істеричний сміх.

Як добре, що вона не забула літератури! Не для того ж вивчала у школі Коцюбинського, щоб забути. Ні, ні! Вона вчилась, щоб краще розуміти світ, щоб народжувалися в ній глибокі асоціації, цікаві думки, тонкі почуття, щоб оце зараз про все згадати, а фрау Вельзер і на думці не має, як багато знає, розуміє, відчуває її невільниця...

Розпаленіла, розпатлана вітром, з палаючими очима, вона налякала хазяйку. Подумавши, що робітниця збожеволіла, фрау Вельзер злякапо перехрестилася і сама кинула у хлів, де вже порядкував чоловік.

У чорному небі ревли і ревли невидимі літаки. Здавалося, то саме небо — від краю і до краю — розгрималося на німців за неї, за Віктора, за всіх — за скалічену молодість, за людські муки і горе...

2

Серед дня до Вельзерів прибіг Гаєр і сказав, що оселяє в них біженців з Нюрнберга. Він, мовляв, не хотів турбувати шаповних сусідів, але біженців доведеться поставити всім, бо прибуло їх надто багато. Він і до себе бере сім'ю. Німецький народ має бути згуртованим у своїй тяжкій боротьбі.

Надійка якраз поралася на кухні і чула цю розмову.

У супроводі схвильованої Гретхен Гаєр пройшов через кухню і, прощаючись, додав:

— Вони будуть за годину.

Ще вранці Надійка бачила з горища патовп, який збився на краю села, де колись стояла шибепиця і висів мо-

---

¹ Моя кохана пані.

лодій поляк. Невеличкий майдан захряс підводами, по-возками, людьми. Весняні ранки були холоднуваті, іноді вночі ще сівся мокрий сніг. Закутані, схожі на опудала, біженці терпляче чекали розпоряджень місцевих властей.

Незабаром Надійку покликали надвір. Біля хвіртки вона побачила худорляву бліду німкеню з двома дітьми років по вісім, очевидно, близнятами. Німкеня стояла біля великих клумаків, зшитих з ковдр, і тривожно оглядала понівечене близьким вибухом подвір'я Вельзерів. Гретхен щось говорила їй, але біженка, здавалося, не чула і все озиралася то на подвір'я з поваленим парканом, то на будинок ффрау Мюллер, теж із вибитими вікнами, то на вулицю, по якій гуркотів площадкою Віллі, скидаючи біженців біля уцілілих дворів.

Гретхен кивнула дівчині на клумаки:

— Віднеси на горище!

Надійка спробувала підняти один. Він був дуже важкий. Тоді вчепилася в нього рукою і потягла по землі.

Ні Гретхен, ні біженка нічого на те не зауважили.

Тепер і ффрау Зондерман піби прокинулася від марення, в якому провела цілий свій вік. Після бомбардування Руензаца її як підмінили. Надійка помічала, що інший раз господиня здивовано озирється навколо своїми булькатими очима, немов силкується впізнати свій дім, свій двір, знайомих і рідних.

Пильний і теж трохи здивований погляд ффрау Зондерман Надійка ловила і на собі. Щось незвичне відчувалося в поведінці й інших членів родини Вельзерів. Зепп зовсім зів'яв. Його «швайнегунд» звучало тихше, якось розгублено. Він перестав поратися по господарству, покинувши все на Рене і Надійку, які буквально розривалися. Ффрау Вельзер не переставала бурчати і прискіпуватися, але й вона тепер часто забувала про все і всіх, замикалася у вітальні і палко молилася богу.

Після того як пішла чутка, що більшовики вдерлися через Пруссію в рейх, Гретхен набила чемодани хутром і разом з батьком повезла їх до Нюрнберга. Але другого дня вони повернулися з тими ж таки чемоданами і Ельзою на додачу. Тільде сказала Надійці, що тітка відкрила крамницю і тепер завжди житиме з ними.

На одну лише Ельзу, здавалося, нічого не впливало. Оселившись у батьків, вона стала іще лютішою і зганяла злість на невільниці.

Але тепер Надійку не лякало лютування Ельзи, як не тішила здивована увага Гретхен і байдужість Зеппа. Вона сама теж змінилася. Після тривалої депресії стала вкрай знервованою, і її погляд міг зупинити напівдорозі навіть Ельзу, коли та кидалася з кулаками.

Дізнавшись про наступ Радянської Армії, про те, що визволителі уже близько, Надійка сповнилася такою радістю, від якої обертом пішла голова.

Ночами, навіть коли не було нальотів, вона погано спала. Все в ній тремтіло. Щомиті ладна була схопитися і бігти, бігти, бігти... Щодня, щогодини, щохвилини чекала якихось змін, щасливих новин. Цієї весни, здавалося, і повітря було напоєне рухом, поривом, чеканням.

До неї поверталися колишні відчуття, оживали думки про дім, про Київ, про навчання, про будучину. Знову матусин голос кликав її, знову вплітався у сні знайомий стукіт коліс, тільки тепер він був інший, схожий на музику, наче вона й справді вже поверталась додому.

Вона мало не божеволіла від нервового напруження, нетерпіння і хвилювання. Іноді здавалося, що в останню мить щось перешкодить їй, зламає її, що вона або одержить тяжку звістку про Віктора, або з нею самою щось станеться, що нещастя висить над нею і кожної миті може впасти їй на голову.

Віктор повертався не тільки у снах, коли вона з розкритими обіймами, не торкаючись землі, пливла йому назустріч. Він був поруч і вдень, кликав у хліві, у полі, на вулиці, і дівчина тоді оглядалася з тривожною радістю, яка щоразу змінювалася болісним розчаруванням. Через це вона була прикута до непависного їй Руензаца і готова була що завгодно перетерпіти, аби лиш дочекатися тут коханого.

Голос Гретхен одірвав Надійку від думок:

— Ти заснула?!

Дівчина оглянулася і помітила, що стоїть серед двору, забувши про другий клунок біженки. Тоді швидко кинулася до хвіртки, потягла і його на горище...

3

Гретхен розмовляла на гаїнку з біженкою.

— Вони бояться воювати з армією і нападають на беззахисні міста і села. Таке можуть робити руські

більшовки, але щоб американці та англійці!.. — обурювалася Гретхен.

— Я чула, що руські вже в Австрії, — сумно сказала біженка.

— Боже мій! — скрикнула Гретхен. — Це ж так близько!.. Вони гвалтують всіх підряд жінок і дівчат, а потім загавляють на каторгу у холодний Сибір!

Фрау Зондерман подивилася довгим поглядом на свою робитницю, що прала білизну серед двору у великій балії.

— Наді!

Надійка підійшла, витираючи на ходу червоні, набряклі від гарячої води руки.

— Наді, ти знаєш, де Сибір?

— На сході, фрау Зондерман.

— Я без тебе знаю, що не на заході. Але це ж північ!

— Північ.

— Там так холодно, що європейці не можуть вижити?

«Дався їм цей Сибір!» — подумала Надійка, згадавши фрау Мюллер.

— Ми живемо і в Сибіру.

Гретхен махнула рукою, мовляв: які ж ви європейці!

— Кого не вб'ють — того у Сибір, — знову звернулася вона до біженки.

Надійка здогадалася, про що йдеться. «Хто вас братиме в Сибір? Кому ви там потрібні, фрау Зондерман?» — з іронією подумала вона.

Гретхен втупилася очима в руки певільниці з засохлим на них милом, потім перевела погляд на паруючу виварку.

Надійка хотіла йти, та Гретхен затримала її.

— Слухай, а що руські їдять?

Дівчина знизала плечима.

— Те, що всі люди.

— Які у вас страви?

— Всякі!

— Всякі, всякі! — роздратовано повторила Гретхен. — Що ти найбільше їла вдома?

— Вареники, — буркнула Надійка перше, що спало на думку.

— Як це — вареники?

— Тісто з начинкою. З м'ясом, сиром, з вишнями, капустою, картоплею...

— Закінчиш прати, повісиш білизну і зварини...

Увечері, коли дівчина висипала у полумисок гарячі вареники з сиром і полила їх сметаною, Гретхен наказала

їй першій покуштувати. Потім, обережно жуючи, наче принохуючись, і сама з'їла два вареники.

«Руська страва» не справила ні на неї, ні на старих ніякого враження. Зепи відсунув полумисок з таким виразом на обличчі, ніби вхопив чогось кислого.

— Просте варене тісто, — здвигнула гостренькими плечима фрау Вельзер, звертаючись до дочки. — Нащо було тільки сир і сметану переводити!

«Просте варене тісто! — саркастично повторила у думці Надійка. — А ваша улюблена терта картопля — клейс — краща? Чи постійні супи з сочевиці, мільхаупше з розмоклим хлібом, горохові сосиски, кров'янки і картопляне пюре з солодкою підливою, як для немовлят, від якої і голодну людину верне?!»

Ельза слов'янської їжі не торкнулася. Вона іронічно кривила губи, спостерігаючи сестрицу затію.

Тоді Гретхен сказала віднести вареники біженці.

Надійка піднялася на другий поверх, постукала у двері, що вели до невеличкої кімнатки, не набагато більшої ніж її комірка. Раніше тут лежало різне хазяйське начиння.

Коли вона ввійшла до кімнатки і поставила полумисок на стіл, близнята злякано глянули на гостю.

— Це вам вареники, фрау, — сказала Надійка. — Гретхен прислала.

— Данке шен! — кивнула німкеня. Вона нахилилася над полумиском і обережно взяла вареник.

Надійка щільно глянула у бліде, виснажене обличчя жінки. Гретхен говорила, що вона була друкаркою у якійсь фірмі і втратила на війні чоловіка. У Вельзерів жінка не харчувалася, а ходила з дітьми у благодійну їдальню для біженців.

Малі голодним поглядом дивилися матері в рот.

Серце Надійки раптом стиснулося. Вона відразу розсердилася на себе: знайшла за кого переживати!

Але дитячі погляди були такими промовистими! Німкеня підсунула близням полумисок, і вони жадно накинулися на їжу.

Біженка grimнула на них.

— Данке шен, данке шен, — забелькотіли малі.

Надійка відчула, як до горла підкочується важка грудка. Згрубіле за час каторги у Вельзерів, посмуговане рубцями серце дівчини проти її волі несподівано відкрилося для чужих! Надійка не могла цього стерпіти. Крутнулася і вискочила з кімнати.

Все ж немов сновида, пішла у сарай, порилася у сіні, потім полізла під дрова, оглянула закутки, де курка могла покласти яйце. Знайшла їх кілька і, сховавши під фартушком, піднялася нагору.

— Візьміть!

— Данке шен, данке шен! — повторювала зворушена жінка.

— Нема чого дякувати! — сердито буркнула Надійка. — Ваше воно, німецьке, їжте! Та й не вас — дітей жаль...

Тим часом вона подумала, що треба якось примудритися і взяти у хазяїв які-небудь продукти для цієї виснаженої біженки. Не збідніють кляті Вельзери!.. А якщо Магда помітить?! Та хіба мало вона тут ризикувала?!

4

Одного теплового березневого дня, на початку сівби, з Юльфельда і Руензаца зникли всі французькі полонені.

Рене, очевидно, відчував, що їх поженуть, бо напередодні попрощався з Надійкою і пообіцяв повідомити, якщо довідається про Віктора.

Гер Зондерман не приїхав на сівбу. Тому в поле з Надійкою виїхали не тільки Зепп і Гретхен, а й Ельза.

Німці сіяли не певні, чи доведеться їм збирати врожай. Радянська Армія рішуче просувалася в напрямі Берліна. Англійці, американці та французи вступили в Німеччину із заходу. Хоч геббельсівське радіо волало про нові плани фюрера, про таємну зброю, віра німців уже похитнулася, і як інстинктивно відчувають щури наближення повені, так вони здогадувалися про кінець «тисячолітнього рейху».

В родині Вельзерів тільки Ельза іще комизилася. В полі вона підганяла не тільки невільницю, а гримала й на батька, і на сестру, пазиваючи їх скигліями. В селі вона демонстративно носила на грудях значок з портретом Гітлера і при найменшій нагоді виголошувала патріотичні фрази.

Але від Надійки не приховалося, що й Ельза часом витирає сльози, які набігають їй на очі після почутих по радіо фронтових зведень.

Якось смерком, повертаючись з поля, втомлена Надійка побачила біля двору Юлю і Станіслава,

Вона їхала на возі разом із Зеппом та Ельзою і удала, ніби не знає цих молодих людей. Потім швиденько розпрягла биків і вискочила на вулицю.

— Надійко,— сказала Юля.— Завтра тікаємо. Дістанемося до Лейпцига або Дрездена. Там дочекаємось фронту і поїдемо в Польщу.

— Щастя вам! — стримано відповіла Надійка.

— А ти? Давай з нами.

— Я ще не поїду,— тихо відмовила дівчина.

— Ти здуріла?!

— Я не можу.

— Чому? Чому?! Мене лаяла, застерігала, щоб я не понімечилася, а сама? — докорила Юля.

— Я чекатиму Віктора. Він повернеться.

— Куди він повернеться? Хто його пустить? Та, може, його уже й живого нема!

— Замовкни!

Юля розгублено знизала плечима.

— Загинеш тут...

— Надю, він знає вашу домашню адресу? — втрутився Станіслав.

— Я колись називала свою вулицю. Але це було так давно...

— Ну, дивись,— ображено заявила Юля.— Ми тобі добра хочемо.

— Спасибі.

Фрау Ельза помітила відсутність робітниці і здогадалася, що то за молоді люди прогулювалися біля подвір'я. Вона вискочила на вулицю.

— Наді! Айше брюстете, додому! Робота стоїть!

— Зараз! — відгукнулася дівчина.— Потерпите.

Ельза завмерла від обурення. Потім підбігла до дівчини і оперіщила її по спині батогом.

— Швайнегунд!

Станіслав видер батіг з рук німкені і поламав пужално на друзки.

Ельза злякано дивилася на робітника із невільницьким тавром на сорочці. Опам'ятавшись, вона кинулася вулицею до браураї.

— Побігла дзвонити в поліцію,— здогадалася Надійка.

— Чорт з нею,— відповів Станіслав.— Поліції зараз не до нас.

Хлопець немов у воду дивився. Троє юльфельдських жандармів, які опікували і Руензац, саме вирушали ловити

дезертирів, а черговий не міг покинути пост. Він попросив фрау Ремер розповісти спокійно, що сталося, і, вислухавши, пообіцяв, що приїде удосвіта.

Додому Ельза поверталася зла як собака. Біля подвір'я її гордість повновладної господині зазнала ще одного нестерпного удару: незнайомі не втекли, а продовжували розмовляти з її робітницею.

Всі троє неквапно відійшли, даючи їй дорогу.

Ельзу аж трусало. Відчувала себе так, наче йде крізь стрій і перед нею все валиться — весь німецький порядок, право, закон, цілий світ. Їй здавалося, що зараз задихнеться, якщо чогось не зробить.

— Це тобі не минеться, ротер тойфель! — зашипіла вона, проходячи у хвіртку.

Ельза не гадала, що цим лише прискорить події.

— Треба тікати сьогодні ж! — сказав Станіслав, проводжаючи німкеню поглядом.

Надворі зовсім стемніло. Стара Магда вийшла на ганок і, вглядаючись у сутінки, закричала тонким голосом:

— Наді, Наді! Затуляй вікна!

— Тікай з нами! — наполягала Юля.

Надійка вагалася.

— Але ж я не можу... — жалібно промовила вона. Від самої думки, що Віктор приїде, а її вже не буде тут, серце її зайшлося.

— Ну, що з тобою зробиш?! — гірко погодилася Юля. — Прощай!

Вони обнялися і обоє розплакалися.

— Хоч напиши про себе, коли зможеш... — витираючи сльози, сказала Юля. — Дай їй нашу адресу у Кракові, Стасику...

Минуло небагато часу, відколи Юля і Станіслав пішли, як Надійка почула з вулиці гуркіт. Ні, це ще не літаки — це торохтить своєю площадкою Віллі, який розвозить увечері бауерам порожні бідони. Але цього разу Віллі їхав, не зупиняючись ніде, — просто до подвір'я Вельзерів.

Гуркіт обірвався, і Надійка почула, що її гукають. Вона здивувалась. Звичайно Віллі не кличе її, а сам скидає біля хвіртки бідон. Може, привіз яку-небудь повину? Адже це він колись передав їй першу записку від Віктора.

Надійка кинулася до хвіртки.

— Фрау Ремер дзвонила у поліцію, — сказав Віллі. — Я був у браураї і все чув. Вона сказала, що ти намовляєш руських бунтувати і що ніби ти — юдін.

— Віллі, я — українка, — вихопилося у дівчини.

— Хоч би хто, а забирайся звідси! Негайно!

— Що ж мені робити, Віллі?! — жально скрикнула Надійка. — Я не можу покинути Руензац. Мене тут шукатиме Віктор.

— Це не має значення! Перед усе тебе шукатиме тут поліція.

— Віллі, ти нічого не тямив!

— Звичайно, Віллі — старий дурень, — гірко сказав візник. — Але я все тямлю! Ой, як тямлю! Тікай, Наді!..

— Віллі!..

Надійка мало не стогнала. Сльози набігли їй на очі.

— Ну, чого ти стоїш як пень!.. Гаразд, скажи, де тебе потім шукати. Якщо твій француз появиться, я перекажу. Може, ти й сама його знайдеш, бо їх відправили на окопи, на Східний фронт... Пошукай його там, — закінчив візник, не здогадуючись, що його похмурий жарт відіграв вирішальну роль.

— Віллі! — Надійка кинулася до старого і міцно поцілувала його. — Віллі, спасибі!

— Ну годі, годі! Ніколи! — зворушено пробурмотів візник. — Зараз почнеться валіт. Біжи до каплички, на хехштадтський шлях. Я скину бідони і підвезу тебе до станції!..

Він сіпнув за віжки, і площадка, коротко гримнувши бідонами, затихла біля сусіднього двору.

І враз почав наростати інший гуркіт. В небі йшли літаки.

Серце дівчини спалено калатало. Вона вся напружилася у цю мить, наче приготувалася до стрибка. Помітила хиткі тіні на подвір'ї — то хазяї бігли ховатися до льоху.

Пора!

Крутнулася серед замлілої вулиці, немов одним ривком обриваючи пута, що в'язали її тут, оглянулася і, не повертаючись більше на подвір'я, кинулася в Руензаца.

Серед поглинутих темрявою весняних ланів залишилося онімиле від страху баварське село, залишилася неволя, відчай і несподівано знайдене тут і так нагло обірване гірке дівоче щастя. Попереду у світлі зірок лиснів довгий хехштадтський шлях, а над усім — над ланами, над селом, над шляхом — несамовито ревли літаки.

Надійка стрімголов побігла по тому шляху...

На станції було страшне сум'яття. Все летіло тепер шкереберть у третій імперії, і насамперед — знаменитий німецький порядок. Приміщення вокзалу було забите

людьми — військовими і цивільними, які ветерпяче походжали, товклися на одному місті або похмуро сиділи на своїх чемоданах і клунках, чекаючи випадкового поїзда. У слабкому світлі затемнених лампочок обличчя усіх були сині, як у задушених, а постаті здавалися привидами.

Віллі залишив Надійку у темному кутку вокзалу.

— Чекай. Я довідаюсь про поїзд. У мене тут є приятель. Незабаром Віллі повернувся.

— Йди за мною.

Вони вибралися з вокзалу і, оглядаючись, щоб не натрапити на залізничників або на охорону, пішли по коліях, що ледь лисніли у темряві.

Поки дісталися сюди з Руензаца, перший наліт бомбардувальників закінчився, а тепер, після короткої перерви, починався другий. Знову моторошно завили сирени, завмер маневровий паровозик, що човгав по коліях. Туркіт моторів у небі все нарастив.

Віллі швидко побіг, перестрибуючи через колії й тягнучи за руку Надійку. Задихані, спітнілі, вони опинилися між довгими рядами мовчазних, наче мертвих вагонів.

Бомбардувальники летіли вже над самою станцією.

Віллі відкрутив дротиву на дверях якогось вагона.

— Цей порожняк гонять до фронту, кудись у Сілезію, — крикнув дівчині на вухо.

Падійка залізла у вагон.

— Спасибі, Віллі, за все! Прощай! Не забудь сказати Віктору...

Візник швидко потиснув своєю великою рукою тоненькі пальці дівчини і, щось бурмочучи, засунув двері.

Знайоме вищання коліщат відлунало в серці Надійки. Понад два роки тому на київському вокзалі вони так само болісно завищали, і їх заглушив страшний матусин крик. Був такий же чорний вагон, глупа ніч. Але тепер це зовсім інше...

У вагоні жахливо смерділо. Через весь вагон було напнуто металеву сітку. Намацала на ній пір'їну. Курник!

Вільним лишався тільки вузький прохід. Вона сіла на підлогу, притиснувшись спиною до холодної сітки.

Літаки гуркотіли вже десь за станцією, так і не скинувши на Хехштадт бомб. Вони йшли на Мюнхен.

Незабаром Надійка почула голоси. Потім десь близько, тяжко віддихуючись, пройшов маневровий паровозик. Розриваючи могутнім гудком запалу після нальоту тинпу і струнучи землю, промчав важкий поїзд. За станцією

паровоз загув протягло, зазивно, немов кликав за собою усі оці мовчазні мертві вагони.

Надійка аж тремтіла від хвилювання, від нестримного бажання рухатися, їхати, від тривоги, яка наростала в ній.

Серед ночі, коли тривога і надія, непевність і сумнів, здавалося, забрали всі її сили, близько вагона гукнув паровоз. Вагон штовхнуло, і він покотився. Усе швидше та швидше...

Надійка із завмерлим серцем прислухалася до стукоту коліс. Що він віщує — порятунок, свободу, зустріч з коханим? Чи зараз їх тільки відтягнуть на іншу колію, і знову буде та ж сама остогидла їй станція Хехштадт, буде Руензац, де вона вже зняла із своїх грудей і геть викинула свій певільницький знак, сподіваючись, що з минулим покінчено назавжди, навіки...

Стук-стук, стук-стук...

Вагон пройшов стрілки, перестав перестрибувати з колії на колію і швидко покотився по рівних рейках. Надійка зрозуміла, що станція лишилася позаду.

Стук-стук, стук-стук!..

І раптом — довгий гук паровоза, гук дальньої дороги! В серце хлюпнула така тепла, така радісна хвиля, що схотілося схопитись і затанцювати у цьому смердючому, вузькому, непроглядно темному курнику. Куди її везуть? Хтозна. В цю мить їй було все одно куди, тільки б подалі від тихого, «благодатного» Руензаца, від рабської праці, від припнень і смертельної туги, від Магди, Зеппа, Ельзи та Гретхен!

Відчуття якогось простору, що наче відкрився їй, охопило Надійку. Хотілося і сміятися, і плакати від цього щастя — вона сіла у куточку, підібгала ноги і уткнулася обличчям у свої худенькі коліна...

Розділ шістнадцятий

1

Жандарм з юльфельдського поста дотримав своєї обіцянки і приїхав до Вельзерів, коли ще не розвиднілося.

Фрау Вельзер виповзла на кухню, поговорила з ним і загукала звично:

— Наді, ауфштейн! Герунтер!

Попад два роки вона викрикувала ці слова, викрикувала їх механічно, думаючи в цей момент про які-небудь

свої справи. Тепер їй більше, ніж будь-коли, було про що думати. Американці прийшли на Рейн, а руські івани вгризаються в любу геймат на сході і рвуться до Берліна. Великий рейх стікає кров'ю.

Час було замислитися і над власною долею, над долею своїх дітей.

— Наді, ауфштейн!

Невільниця не відповідала. Фрау Вельзер гукнула дужче. Її верескливий голос розбудив Гретхен, яка спала тепер з дочкою у вітальні.

— Не ренетуй так. Розбудиш Тільде, — почулося незадоволене бурчання Гретхен. — Стягни ту ледарку з горіща — і все.

Фрау Вельзер зіщулилася від ранкового холоду, що проникав у кухню крізь вибиті шибки.

— Наді! Швайнегунд! Ге герунтер!..

Тоді жандарм, важко гупаючи чобітьми, сам поліз по сходах.

Комірка невільниці була порожня.

Фрау Вельзер, охкаючи, кинулася до дочки повідомити про жахливу новину...

Цього дня під час сніданку вся родина Вельзерів була вкрай похмурою. Те, що невільниця спокійно собі втекла, більше ніж зведення з фронтів, свідчило, що порядок, який складав основу їхнього життя, зруйновано.

Заради неділі зібралися у вітальні, і, як звичайно, Магда поставила на стіл святковий снідачок: шинку, горохову ковбасу, міцну каву. Зепп націдив у льосі дзбан пива. Але й пиво не допомогло: їли знехоти, без апетиту, кожний заглиблений у свої невеселі думки. Один тільки Зепп, як завжди, зосереджено працював щелепами.

Фрау Вельзер майже нічого не взяла в рот. Вона думала про те, чому ця дохла Мюллер, яка невідомо з якого дива скинула траур по сину, учора не привіталася до неї, а біля зачиненої крамниці Гасра, коли вона підійшла, знайомі удали, ніби не помічають її.

Врешті фрау Вельзер могла перетерпіти будь-яке свинство від своїх любих сусідів, та її брав страх. Невже всі вважають, що її справи такі кепські? І хіба вона звинила більше, ніж, скажімо, та сама фрау Мюллер, син якої був льотчиком, всю війну збивав американців і руських і загинув десь у Росії? Її зять Мартін був убитий на самому початку війни і хоч би через це не міг застрелити багато росіян. А Людвіг? Він зовсім не був на фронті

і служить невідомо де і невідомо що робить. Може, він просто якийсь господаршик... Врешті, не вона ж дала йому чин офіцера СС...

Зепп хвалив себе у думці, що так і не написав Гаєру доносу на Магду і не вскочив у партію. А хто не знає у Руензаці, як ненавидів він того хвалька Фріца, як у молодості побив його на танцях, щоб не чіплявся до чужої дівчини! Зрозуміло, що після того блоклейтер все життя ненавидів його, і йому навіть довелося кілька місяців підряд обминати браураю...

— Майн муттер,— раптом сказала Гретхен, підвівши погляд на великий портрет Гітлера.— Якщо сюди придуть, його доведеться зняти.

Вона теж думала зараз про свого чоловіка, що, як і всі німці, служить рейху і чесно виконує службові обов'язки, до яких вона, Гретхен, зовсім непричетна. Вона навіть не знає точно, де той Людвігів табір, оскільки пише листи на Нюрнберг для передачі на пошту номер такий-то.

Всі підвели очі на портрет. Стара Магда чіпким поглядом вп'ялася в лоб фюрера, трохи прикритий пасмом волосся. Ні, фрау Вельзер не так просто звалити з ніг! Вона і раніше не дуже шанувала цього австрійського вискокчу, що утискав істинно віруючих католиків. Чутки про її погляди навіть докотилися до блоклейтера, через що її мало не запроторили до гестапо...

— Звичайно,— сказала стара.— Але маємо іще час...

— Усі ви — жалюгідні боягузи! — скипіла Ельза.— Вже готові відмовитися від свого фюрера. Пещасний фюрер пещасного пароду!.. Запам'ятайте: той, хто зніме портрет, буде мати справу зі мною! Я тут теж хазяйка, як і всі! — порцеляново-голубі очі Ельзи так загрозливо побіліли, що Гретхен поспішила погодитися з сестрою.

— Крамниця Гаєра вчора цілий день була зачинена,— перевела розмову на інше фрау Вельзер.

— Вже десь забіг, швайнегунд,— зневажливо буркнув Зепп.— Знає, що не минути йому лиха.

Про втечу невірлиці всі, ніби змовившись, уникали говорити. Але під кінець сніданку фрау Вельзер таки порушила мовчазну угоду:

— Можливо, це й добре, що Наді зникла. Якщо сюди вдеруться руські івани...

— Не дай боже! — перехрестилася Гретхен.— Нехай хто завгодно: американці, англійці, негри, тільки не вони.

Якщо сюди вдеруться руські, я візьму Тільде і піду топтися!..

Ельза підвелася з-за столу.

— Будемо сподіватися, що її спіймають по дорозі і пристрелять як собаку.

— Можуть і назад повернути, — зауважив Зепп.

— Нехай уже краще пропаде, — вкинула ф́рау Вельзер. — Ворога в хаті нам тепер не треба. Вона набреше на нас і тільки допоможе солдатам розтягати наше добро.

Тільде, яка весь час киснула і похмуро слухала розмову старших, теж подала голос:

— Я знаю, чого Наді втекла. Вона часто плакала, бо її тут били і ніхто не любив.

Старий Зепп мало не вдавився шматком шинки, почувши слова онуки, а Ельза відважила Тільде дзвінкого ляпаса. Дівчинка залилася слізьми і вибігла з кімнати.

Ще більш гнітючий настрій запанував у домі Вельзерів...

2

Надійка прокинулася, коли світло уже пробивалося крізь щілини у вагоні. Тільки розплющила очі, як знову її охопило почуття волі, розкутості, радісної тривоги.

Притулившись до широкої щілини, жадібно розглядала лани, ліси, гори, повз які швидко мчав порожняк. В кінці дня, відбиваючи промені призахідного сонця, на обрії завітналися руїни якогось великого міста.

До самої станції состав не довели, зупинили серед поля. Надійка почекала до ночі і лише тоді наважилася відсувнути двері і вилізти з свого смердючого курника. Сторожко оглядаючись, спотикаючись і вгрузаючи у м'яку ріллю, вона побігла в поле.

Багато вона не пройшла. Трохи не вскочила у хутір, забитий солдатами, і мусила повернути назад.

Під ранок, залякла і знесилена, набрела на копицю торішньої соломи і залізла в неї.

Заснути було так само страшно, як і блукати в цьому незнайомому, повному ворогів місці. Але втома перемогла, Надійка зігрілася і впала у забуття...

Вранці вона виявила, що опинилася неподалік зруйнованого бомбами міста, яке помітила вчора на обрії...

Де і як шукати Віктора, дівчина не знала. Виглядаючи крізь щілину у вагоні, вона жодного разу не бачила на станціях полонених — тільки німецьких солдатів. Тому

одразу попрямувала до міста, за яким десь далеко гуркотіло, сподіваючись, що там фронт і свої.

Широкий шлях, на який вийшла дівчина, був захаращений біженцями, що сунули на захід: підводи, візки, тачки із хатнім скарбом, втомлені, похнюплені старі люди, жінки і діти.

Іноді, зганяючи біженців на обочину, мчали по шляху на схід машини з солдатами і військовою технікою, з павучими хрестами на броні, і Надійка з болем відчувала, що нічим не може перешкодити їм.

Те, що вона йде не на захід, як біженці, а навпаки, на схід, могло привернути до неї увагу, і вона пішла обочиною, обминаючи зустрічний людський потік.

Одного разу відчула на собі чіпкий ворожий погляд. Підвела очі і мало не скрикнула: на неї штовхав свою тачку Зепп.

Ні, вона помилилася. Просто сердитий старик був вкрай схожий на її колишнього мучителя — такий самий іржавий цвях з великою голівкою. Поступаючись йому дорогою, Надійка глузливо подумала: «Тікай, тікай! Все одно наздожене тебе кара».

Вона йшла назустріч натовпу одна-однісінька — сувора, вільна від страху, який душив її всю війну. Була в самому серці ворожого стану, серед лютих до неї людей, які стільки часу лякали її смертю, але зараз вони здавалися такими жалюгідними, що при одному погляді на них будь-який страх розвіювався, як ранковий туман.

Вона вглядалася в німкень, які йшли назустріч, вслухалася в уривки розмов, скарг. Це були наполохані, розгублені обивателі, в душі яких народжувалося тепер почуття провини, що її доведеться снокутувати, почуття, яке зростало у них з дня у день, відповідно до наближення Радянської Армії. І це її тішило, бо вона іще нічого не могла їм простити і відчувала себе переможницею, яка має право считати за все...

3

Блукаючи, Надійка потрапила на біженський пункт, розташований у парку, на околиці міста. Під могутніми каштанами, буками і кленами, що вже викинули листячко, на колишніх квіткових газонах, на галявинах, де серед торішньої трави жваво пробивалися молоді зелені стрілки, розмістилися біженці і місцеві жителі, позбавлені при-

тулку. Яким несхожим став цей парк на ті акуратні, підстрижені й вилизані садівниками, парки, що до них звикла Німеччина. Біженці топтали траву, всіяну обривками паперу, покидьками, ламали дерева.

Поліції не було видно, і тільки патрулі фельджандармерії вишпорили навколо, розшукуючи солдатів і фолькштурмістів, які дезертирували з передової.

Через парк зміїлася довга черга. Це стояли німкені за супом. Надійка проковтнула слину, почувши запах смаженої цибулі. Скоро дві доби, як не мала й крихти в роті. Вагаючись, підійшла і стала в чергу.

Над головою гримів з репродуктора голос, який закликав німецький народ стійко триматися проти ворога, загрожував панікерам, обіцяв нову зброю, яка поверне події, кричав, що арійський орел уже розпрямляє крила і ворога от-от буде відкинуто.

Надійка не вслухалася у ті істеричні крики. Німці, здавалося, теж не дуже цікавилися промовою. Погляди усіх були спрямовані на огрядну жінку в білому фартусі, що порядкувала за бар'єром, до якого вони повільно посувалися, тримаючи у руках хто котелок, хто миску, тарілку чи ще який посуд. Стояли тихо, покірно чекаючи своєї порції суну.

Нарешті і Надійка наблизилася до завітного бар'єра і відчула на собі пильний погляд німкені. Тільки тепер дівчина схамепулася, що в неї нема ніякого посуду. Черга мовчки стояла за її спиною. Суп парував поруч, у великому казані.

— У мене нема посуду, — сказала Надійка.

— Геть звідси! — вигукнула жінка, здогадавшись, що перед нею невільниця. — Цей суп тільки для німців.

Надійка вирішила, що сперечатися не варто і, знизавши плечима, відійшла.

— Йди в кухню! — крикнула німкеня навздогін. — Там є для тебе робота.

Почама на сході все дужче гриміло, але заграва паче не наближалася. З вечора до ранку Надійка поралася на біженській кухні — чистила картоплю, вишкрібала казани, мила підлогу, виносила помиї, а вдень бігала по зруйнованому місту, сподіваючись натрапити на французьких полонених.

На кухні на неї не звертали уваги, ніхто не розпитував звідки вона, як опинилась тут. Навіть дивною була така

терпимість німців. Тут поралося кілька жінок і старий кухар Генріх — інвалід з протезом замість лівої ноги, який, побачивши Надійку, навалював на неї усю роботу, а втративши з очей, відразу забував про неї.

Одного вечора до кухні прибилося троє колишніх невільників: двоє дівчаток і виснажений, тонкий, як тріска, хлопчина. Вони сказали, що фронт підходить, німці все кидають і тікають, і з усього видно, що Радянська Армія незабаром буде тут.

Надійка вирішила покинути кухню і йти назустріч визволителям. Востаннє обійшла місто. Зупинилась біля руїн якогось заводу і довго дивилася на купи битої цегли, на покручені вибухом залізні штаби, подертий колючий дріт.

Де тільки не побувала вона за ці дні: і серед руїн солдатських казарм та заводів, і в мертвих житлових квартирах!

Як безпорадно-боляче було їй, що в ці світлі дні чекання волі Віктор не був з нею. Адже й він так мріяв про цей день!

Вона вже давно осягла безглуздість своїх сподівань, своєї надії знайти Віктора. В глибині душі розуміла, що це неможливо, але дозволила омані на якийсь час опанувати собою. Усяку хвилину бачила перед собою його ласкаві очі, сумний посміх, чула його голос: «Я повернуся, Надійко! Я знайду тебе! Прощай, Надійко!»

Цей голос бринів у ній, будив серед ночі, і вона із стоном схоплювалась.

Цей голос став ніби її власним, і здавалось, що то не Віктор, а вона сама промовляє:

«Я повернусь! Я знайду тебе!..»

От і зараз, підкоряючись цьому владному внутрішньому голосу, вона перелізла через купу цегли, яка залишилася від розваленого заводського муру, і опинилася на просторому подвір'ї.

Пішла між розбитих цехів, по цеглі, по уламках скла, серед перекинутих, покарлючених машин. Навколо — ні душі. Яскраве сонячне світло здавалось неприродним тут і тільки підкреслювало мертвотність всього навколишнього.

Але вона йшла і йшла серед цієї тяжкої тиші, а в думці билося: «Де ж ти, Вікторе?! Мій любий, моя втрачена доля, надія моя...»

В глибині подвір'я стояли руїни, обгороджені поваленим парканом з кількома рядами колючого дроту. Товсті

дошки звисали на дротах з похилених стовпів. Одна стіна будинку із залишками перегородок, двоповерхових нар і маршами сходів ще височіла над купою цегли. Під ногами валялися залізні миски з прилиплими до них залишками брукви і такі ж ложки. Вітрець ворухив на землі солом'яну потерть.

Надійка побачила з-під цеглини різкою фотографії. Підняла її: «Дорогому Петрику від Марійки...» На стіні під розбитими нарами прочитала обірваний напис: «...тут гинули у фашистському рабстві...» Де ж поділися ті люди — невірники, що працювали на фашистському заводі? Їй стало моторошно серед цих залишків життя, і вона подалася назад через подвір'я. Йшла швидко, потім не витримала — побігла, немов щось гналося за нею.

Тільки на вулиці, такій самій безлюдній і мовчазній, як і подвір'я знищеного заводу, перевела подих.

Яка пустка навколо!

Біля єдиного упілілого будинку, за яким проходила залізнична колія і починалося поле, гризлися собаки за якусь кістку...

На обрії зеленів ліс. Там щось курілося, і у небо плив густий чорний дим. Вітрець приносив солодкуватий, пудотний запах.

Надійка перейшла через насип і попрямувала до брукованого шляху, який йшов паралельно колії і теж ховався у лісі.

Зупинилася біля стовпця з табличкою: «Прохід і проїзд заборонено. За порушення — розстріл». Постояла хвилину і повернула до річки. Незабаром вийшла до розбитої переправи. Німці в'язали плоти, перебиралися на правий берег плавом. Вони нагадували тарганів, що розбігаються від світла...

В кінці дня Надійка знову вийшла на околицю, за якою починалися шляхи на схід.

Невідступне бажання повернутися на Батьківщину, яке завжди жило в ній, у ці дні вкрай загострилося. Вона ще ходила по чужій землі, а душею вже була в Києві, і ніщо — хіба тільки сама смерть — не могло зупинити її. Тепер кожна година, кожна зайва хвилина тут здавалася їй нестерпною...

З околиці, звідки можна було йти на схід, зникли біженці, і на ній з'явилися війська: якісь хлопчачки у формі та старики-фолькштурмісти з нашивками на рукавах рили

повсюди траншеї. Скрадаючись між руїн, мало не плачучи, вона знову мусила податися назад...

4

Цієї ночі Надійка зовсім не спала. Снаряди вибухали по всьому місту, піднімаючи його в повітря. Навколо горіли руїни, в яких, здавалося, уже нічому було горіти. Ніч була довга і страшна, і її могла витерпіти тільки людина, що всього зазнала.

А на рапок усе враз стихло.

Надійка вилізла з напівзруйнованого підвалу.

Тихо мріло під молодим, ясним сонцем розбите місто. Купи цегли, які ще курилися, земля, викинута вибухами, немов намагалися поховати під собою сліди злочинів, що протягом довгих років чинилися тут. Німці чи повтікали всі, чи поховалися, і обгорілі руїни їхніх фортець волали тепер про милосердя, благали за них пощади, жально показуючи кожному, хто хотів, своє чорне каліцтво, свою пустоту і вбогість.

Повітря було гірке, над руїнами літали недопалки паперу, густа сажа.

З окопів, виритих на околиці, зникли солдати: лише присипані землею трупи свідчили, що тут було військо. Повсюди валялася зброя: автомати, гранати, кулемети. В одному місці серед обчухраних осколками дерев дівчина побачила фольклітурмістів, які скидали зброю на купу і розбігалися.

Вона вийшла в поле. Лапи парували під іскристим сонцем. Кіптява пожеж не сягала сюди, і Надійці здалося, що повітря тепер стало чистішим, свіжим, навіть запахним. Вона вперше по-справжньому осягла, що прийшла весна, що небо тут високе і чисте, дерева зелені й гарні...

Стояла серед поля, не криючись, не ховаючись, всім єством вбираючи пахощі землі, пахощі весни, і крилате почуття розкутості, волі наповнювало її, навертаючи на очі тихі радісні сльози.

Далекий гуркіт, який вона уже кілька днів чула із сходу, став наближатися, розчленовуватися, вирізнятися.

Вона вслухалася у ті звуки, вглядалася в іскристий обрій, немов чуючи серцем, що то йдуть свої.

Незабаром побачила цяточки, які, виростаючи на очах, посувалися полем. Танки!

Зірвалася з місця і побігла назустріч. В якусь мить у голові майнула застережлива думка, що то можуть бути фашисти, але її змучене серце не могло припустити такої жахливої несправедливості після всього, що вона вже знала тут, і дівчина, спотикаючись об нерозбите груддя, вгрузаючи дерев'яними черевиками у липку, сиру землю, бігла і бігла вперед.

Втрачаючи останні сили, тяжко віддихуючись, вона зупинилася, щоб скинути важкі, як кайдани, черевики, і застигла на місці.

Світлий грім могутньо гуркотів уже навколо неї. Вона розпізнала на танках людей, побачила зорі на броні, забула, що хотіла скинути черевики, і, відчувши приплив незвичайної сили, розмахуючи руками, кинулася просто до тих танків.

Передня машина зупинилася. З неї стрибнув високий хлопець з автоматом. Віктор?! Радянська Армія — і Віктор?! Ні, це їй тільки здалося на мить. Це було б неймовірним! Але їй так хотілося зараз неймовірного, бо все навколо вже було неймовірно прекрасне — і радянські танки, і свобода, і кінець страждань!

Задихана, розгублена від щастя, Надійка наче скам'яніла. Тільки переводила погляд з червоної зірочки лейтенанта на шапці-ушапці на вперше побачені радянські погони, на втомлене, незнайоме, але рідне лице.

— Ти хто? — по-пімецькому закричав лейтенант, намагаючись перекрити гуркіт машини.

Вона не могла говорити. Стільки думок, почуттів, стільки слів, що їй забило подих! Стояла, не відчуваючи як біжать сльози, затуманюючи і лейтенанта, і танки, що об'їжджали їх, і весь світ, який хитався перед нею.

— Ти хто, дівчино? — вже по-російському, голосніше, вигукнув лейтенант.

І вона, намагаючись посміхнутися, щось сказати, задихнулася, уткнулася обличчям йому в груди і, не помічаючи, що несамовито цілує не воїна, а його шорстку шнелель, уся тремтячи, розридалася на весь голос...

Епілог

...Якийсь час ми мовчали. Надвечір хвиля дужче билася об берег — море наче розгнівалося. Вітер гуляв у високій сосні, гойдав верхівки дерев і скидав на землю довгі

шпильки. Неподалік, на пляжі, голосно сміялися юнаки, вузенькою стежкою пробігли повз нас піонери, а ми з Надією Сергіївною ще були відкинуті у середньовічну фашистську Баварію минулої війни, і коричнева примара наче іще душила нас своєю кістлявою рукою.

Надія Сергіївна витягла з сумочки хустинку і, відвернувшись, витерла очі.

Я узяв її маленьку, натружену з дитинства руку і тихо погладив. Я не знав, про що спитати, щоб розвіяти нервові напруження моєї товаришки. Про матір? Але, можливо, згадка про матір якраз завдасть їй зараз найбільшого болю... Про Віктора?..

Тихенько забравши у мене руку, вона сказала:

— І от я повернулася... Неможливо передати словами моє щастя. Коли я вибігла у Києві на забруковану привокзальну площу — всі камінці посміхнулися мені. Не розбираючи дороги, я кинулася додому... Мама була жива... Потім на якийсь час мені несподівано стало важко і дуже гірко. Від незаслуженої кривди у рідному домі, — зітхнула Надія Сергіївна. — Дехто дивився на мене так, наче я зробила злочин, що потрапила до Німеччини... Ледве добилася прописки... Але згодом все стало на своє місце. То був такий час — і він минув...

Знову запала пауза.

Я боявся нагадати їй про Віктора і обережно спитав:

— А ваша мрія про театр здійснилася? Ви стали артисткою?

— Майже здійснилася, — кивнула жінка. — Працюю у театрі. — Трохи скептична і жалісна посмішка торкнула її вуста. — Я — костюмер... Після повернення не мала можливості здобути театральну освіту. Навчилася шити, закінчила курси, а згодом прийшла у театр. Що поробиш — війна зробила своє діло, — зітхнула Надія Сергіївна. — Правда, тепер мені іноді здається, що саме костюмерна справа була моїм покликанням. Готуючи інших до виходу на сцену, я одержую задоволення так, наче сама збираюся виконувати роль... О! — раптом вигукнула моя співрозмовниця, оглядаючись. — Як ми забалакалися! Я вам стільки наговорила сьогодні! Пробачте мені...

Вона зробила рух, наче намагалася підвестися.

— Ну, а Віктор? Віктор?! — не стримався я. — Так і пропав?

Надія Сергіївна помовчала хвилинку.

— Віктор? — протягла вона потім якось задумливо і ніжно.— Віктор?

«Я повернуся! Я знайду тебе!» — згадалося мені.

— Я чекала його. Коли засинала, він бажав мені доброї ночі, коли прокидалася, він наче знову стояв біля мене. Ночами я часто переживала свій полон, всі ті страхіння, яких зазнала в Німеччині. Я скрикувала у сні або схоплювалася. Серед ночі мені вчувалося: «Наді, ауфштейн!», вереск Магди, голос Зепна, крик коменданта Тільзе; мене свердлили люті очі Ельзи, молотили по голові кулаки Людвіга. Бідолашна мама теж схоплювалася, вмикала світло і, плачучи, заспокоювала мене...

Потім мама померла, і я залишилася сама.

І знов на самоті мені часто вчувалися тихі, м'які кроки Віктора. Читаючи книгу, я підводила погляд і несподівано бачила за темною шибкою його лице, його ласкаві очі... Я підбігала і з сумом переконувалася, що то тільки гра тіней.

Кілька листів я відправила Віллі до Руензаца, де запанували американці і після короткого переляку знову підвели голови ті самі гаєри, зондермани і вельзери. Листи повернулися назад.

Спочатку я не знала, як написати матері Віктора. Ні, не тому, що соромилася, не тому, що ми з нею чужі люди, хоч Віктор і познайомив нас заочно. Просто я не мала адреси. Я лише знала, що живе вона в Парижі, в якомусь передмісті. Це був би лист «на село дідусеві».

З часом, вже не сподіваючись одержати звістку від самого Віктора, я все ж таки спробувала листуватися з його матір'ю. Я написала на конверті: «Париж, пані Матільді Лонже». Внизу додала: «Дуже прошу розшукати адресу».

Лист повернувся. Я написала вдруге. Лист знову повернувся. Але я вже не могла не писати. Кожні три-чотири місяці я писала, повіряючи паперу своє життя, свої мрії і надії, свою тугу і любов, і терпляче чекала чуда... Чуда не сталося.

— І ви не вийшли заміж?

Вона скинула на мене очі. В її погляді було якесь здивування і ніби співчуття до мене.

Я щось промимрив.

— Ні,— тихо сказала вона.— Я, звичайно, не відлюдок. В мене є друзі, товариші... Але коли серце жінки запов-

мене однією людиною, для іншої там місця немає... Я не можу більше так полюбити...

— Але ж його немає! — мало не закричав я. — Хіба він не розшукав би вас? Адже ви називали йому вулицю...

«Я повернуся! Я знайду тебе, Надійко!.. — билися у моїй голові слова, як підстрелені птахи. — Завжди разом, тільки разом!.. Гнані вічним вітром кохання!..»

— Не знаю... Можливо, він і живий, вчителює, але забобони його оточення і любов до матері не дозволяють йому зробити рішучий крок і порвати з тим світом... Ну, от і все! — рішуче закінчила Надія Сергіївна і, спираючись на мою руку, підвелася.

Ми пішли асфальтованою доріжкою. Я відчував, що іще не все сказано Надією Сергіївною. Я тримав її руку і розглядав тоненький шрамик, який, немов біла нитка, перетинав засмагли пальці біля п'ясті. Це був слід від сокири, якою невільниця Надійка намагалася відрубати собі пальці...

Минуло кілька днів. Якось ми пізно загулялися біля моря.

Море було прекрасне, виграло всіма барвами: було і пурпурове, і синє, і блакитне, і чорно-зелене. Весь час мінливе.

Вічне море і вічні барви — але кожної хвилини в нових сполученнях і відтінках, як вічно живі людські почуття, що ніколи не гинуть у хаосі часу і подій, а тільки щоразу набирають своїх своєрідних неповторних і завжди прекрасних тонів...

Ми замилувалися морем.

Раптом Надія Сергіївна ласкавим рухом взяла мене під руку.

— Я хотіла втекти від самої себе, — зітхнула вона. — Але це, виявляється, неможливо.

— Ну, чому такий сум? — спробував я заспокоїти жінку, яка стала мені дорогою.

— Чому... А тому, що для мене війна й досі не скінчилася...

Я здивовано глянув на неї, чекаючи пояснень.

Надія Сергіївна зрозуміла мій погляд.

— Час від часу, — тихо пояснила вона, — у мене без будь-яких причин починає боліти голова так, що темніє в очах... Я терпіла. Раніше допомагав пірамідон... Тепер біль став нестерпний, і я звернулася до лікаря... Виявляється, у мене окостеніння шийних хребців. Це наслідки давньої травми... Я втрачала свідомість, коли жандарми або

Людвіг били по голові... Після того довго і тупо било в потилиці. Але тоді я трималася молодістю... Тепер хвороба прогресує, і незабаром мене чекає нерухомість...

Розгублений, я мовчки дивився на гарну струнку жінку, позаду якої занурювався у прекрасне яскраво-червоне море вогненний шар.

— Не вдавайтесь у розпач! — вихопилось у мене. — Вас вилікують!

Слабкий усміх освітив засумоване і від того ще більш миле обличчя Надії Сергіївни. Великі темні, аж чорні очі її ховали нерозтрачене тепло.

— Я теж іншим разом сподіваюсь, — промовила вона. — Хочу вірити, хоч, здається, тут медицина безсила... Це єдине, що мені залишилося... — Вона легенько потиснула мою руку і раптом сказала: — До побачення!.. Не проводжайте мене сьогодні!

Вона відійшла і задумливо побрела берегом.

Я не міг рушити з місця.

Сонце вже потонуло за обрієм, і море враз зловісно заблищало під зоряним куполом. Далекий прожектор прикордонників то довгим, витягнутим, то коротким, наче підібганим, сліпучим променем обмацував море.

Коли промінь лягав уздовж мису, немов вирізаючи з темряви смугу води і суші, море біля берега здавалося чорним, як туп, і глибоким, як колодязь. Тільки висвічені срібні волоті хвиль билися на його різко окресленій чорній поверхні. То було феєричне видовище.

У вечоровій темряві я бачив біля себе силуети юнаків і дівчат, які прийшли милуватися не засинаючим ніколи морем, чув схвильований шепіт закоханих. Вони були вільні у своїх почуттях, сміливі, щасливі у житті і не знали, які на світі бувають трагедії.

У світлі прожектора я ще раз побачив таку знайому мені жіночу постать, що повільно віддалялася від пляжу пустинним берегом. Вона вже була далеко і вся іскрилася срібним світлом, наче й сама стала краплею блискучого підсвіченого моря. У мене стиснулося серце.

Наступного дня Надія Сергіївна не прийшла на пляж. Після довгих вагань я вирішив зайти до неї додому. Квартирна хазяйка, байдуже ковзнувши по мені поглядом, сказала, що жінка рано-вранці виїхала з Піцунди...

На цьому закінчується ця розповідь з життя, в якій змінено лише імена деяких героїв...

Київ, 1961—1963 рр.

НАВЗДОГІН ЗА ЖИТТЯМ

Повість

Вечір перший

ВІН сидів майже поруч, але я ЙОГО не бачив. За вікном мерехтіли далекі зорі, а в кімнаті все огорнула глибока сутінь.

Світла не запалювали... Передо мною у темряві нескінченною стрічкою пропливала далека похмура Німеччина тих років. ВІН ішов, гнаний крізь морок, що колись нагло впав на цілу Європу і огорнув мільйони людей.

Я знав, що зараз ВІН стискає свої великі натружені руки.

Я чув ЙОГО хрипкий від хвилювання голос.

Я здогадувався, коли ВІН замовкав раптово, що то оживають ЙОГО рани... Я уявляв, як спірається від болю ЙОГО обличчя і ВІН береться руками за голову.

Я бачив на тлі оксамитово-чорного вікна великий незграбний людський силует свого оповідача і йшов разом з НИМ, гнаний нестримною бурею війни.

1

...Ешелон прибув на станцію Здолбуново. Минав беревень. Була глуца ніч, і ліпив мокрий сніг. Ніч і сніг вкривали цілий світ!

Гітлерівці прикладами виганяли з вагонів бранців, які не знали, куди їх везуть. Хтось вигукнув у темряві: «Беріть казанки, кухлі, хто що має, певно, годуватимуть!»

Люди, похитуючись, важко дихали — за всю дорогу це вперше відчинили вагони. Холодне нічне повітря обпалювало легені, спіг забивав подих.

Вагони маленькі, а в кожному по півсотні чоловік. Люди різного віку, різних настроїв, поглядів. Один одного не знали, боялися, один одному не довіряли. І все ж у цю мить кожний намагався триматися своїх товаришів по нещастю.

У наймолодшого бравця — Володі — була таємниця, якою ні з ким не ділився: думав утекти, поки ешелон на рідній землі. Та не вдалося: їх весь час везли без зупинок...

Людей виладнали коло вагонів, автоматники оточили колону й погнали через залізничні колії за станцію.

Темно. В обличчя б'є мокрий сніг, під ногами болото. Йти важко, а німці підганяють: «Шнель! Шнель!»

З думки Володі не йшла рідна домівка, мати, сестра, бабуся, маленький братик, школа. Згадувалася облава, під час якої його схопили на вулиці рідного Києва.

«Як нагло все змінилося в житті! Куди потрапив, куди зараз ведуть?» — думав хлопчина. Ішов, не розбираючи дороги, спотикаючись, мало не падаючи.

А сніг лютував, скаженів, налітав то спереду, то збоку...

...Нарешті колона минула станцію і підійшла до якоїсь довгої низенької будівлі над шляхом. З чотирьох відчинених вікон бранцям наливали по черпаку баланди. Люди випивали її на ходу і миттю поверталися в колону; потім конвоїри гнали їх назад, на вокзал.

Знову вийшли на залізничні колії. Ноги у Володі промокли, вітер пронизував до кісток.

В цей час від довгих сараїв, що бовваніли неподалік станції, вагонами вперед повільно сунув ешелон. Кричав маневровий паровозик, невблаганно накочувались на людей вагони.

Колона зламалася. Знявся гармидер. Гітлерівці, лаючись, накинулись на бранців.

Ешелон перерізав колону навпіл. Частина полонених встигла перебігти через колію, інші залишилися на цьому боці. Розгублені люди, рятуючись від поїзда, натикались у темряві один на одного, падали, підводились і знову бігли. Фашисти молотили їх прикладами, намагаючись зігнати всіх до гурту.

Чоловік десять побігло вперед уздовж колії. Хтось позаду волав: «Не туди біжіте, до ешелону назад!»

Володя кинувся вбік і опинився біля якогось містка — дві дошки через глибоку яму. Поряд вгруз у землю пасажирський вагон.

На містку підковзнувся і разом з дошками полетів у яму.

Це була вирва од великої бомби. На дні лежали уламки розбитих вагонів, стояла вода, а під нею щось слизьке, мабуть, крига, яка не танула в глибині холодної ями.

Володя закричав: «Хлопці, допоможіть!»

Ніхто не відгукнувся. Спробував піднятися сам і не зміг: різкий біль проштрикнув коліно.

Може, з півгодини лежав у болоті. Тіло нило, здавалося, кожна жилочка тремтить. Щомиті чекав: ось-ось підбіжить німецький солдат і освітить ліхтариком...

Але ніхто не приходив. Здалеку долітали крики гітлерівців, стукіт вагонів, гудки паротягів.

Минуло ще з годину, а може, й більше. «Яка довга ніч, темно та й темно, і сніг не перестає», — думав Володя. Він замерз, ноги, руки задубли, тільки ліве коліно гаряче, як вогонь.

Спробував поворухнути ногою. Нічого... Почекавши трохи, звівся, та від болю в коліні відразу ж сів. Знову підвівся й почав дертися вгору по мокрій слизькій стіні. Вилазив трохи і знову сповзав назад. Надумав підкласти дошку, яка впала, коли перебігав містком.

Зрештою виліз із вирви, оглянувся. Ліворуч — рейки, певно, в тупик, до складів.

Навколо тихо, дуже тихо. Навіть паровози на станції перестали густити, не стукотіли вагони. Вітер трохи вщух, сніг уже не ліпив, поодинокі спіжники м'яко лягали на обличчя, танули.

Ледве пересуваючи погами, накульгуючи, попростував уздовж рейок. До складів залишалося недалеко, як раптом з-за ближнього сарая, пригинаючись, вийшла людина.

Володя завмер. Друг чи ворог?! Можливо, такий самий утікач з ешелону?! Не роздумуючи, гукнув: «Гей!», та невідомий стрибнув убік і миттю зник у темряві.

Ця несподівана зустріч чомусь підбадьорила Володю. Майнула думка: «Сховатися! Може, ешелон рушив?! А коли поїзд ще стоїть на станції? Повинні всіх порахувати і, певно, мене шукають. Як спіймають — уб'ють».

Думки хлопчини плуталися, суперечили одна одній. А тим часом він помаленьку все далі й далі відходив від станції. Невже ешелону вже немає, певже так легко поща-

стило втекти? Здавалося, що несподівано переступив межу в інше життя, що з ешелоном пішло і все те страшне, що довелося пережити недавно. Але так могло здаватися лише чотирнадцятилітньому хлопцю, який ще не відав про ті страхіння, котрі залишають слід на все життя.

Простував далі. Згадав про чоловіка, який від нього втік. Хто він? Чому злякався? А як добре було б мати товариша!

Підійшов до сараїв... Ось склад з під'їзною колією — розбитий, дах зірвано, стіни ледве тримаються. У проломах гуляє вітер.

Стало моторошно. Боліла нога, тіло напружене, нерви збуджені, здавалося, ось-ось не вистачить повітря...

Почало розвиднятися. Небо стало сірим, бляклим. Охопив страх — незабаром стане зовсім видно і де сховатися? Сів біля рами, яка впритул підходила до рейок. Рама теж розбита — стирчали чорні обгорілі дошки. Набачив дірку під складом, поліз туди. Наштовхнувся на цегляну перегородку. Тоді забився в найдаальший закуток. З боків — дерев'яні стіни, позаду — цегляна перегородка, спереду, між дошками, зяяли великі щілини, і, сховавшись тут, Володя міг бачити подвір'я.

Було вогко й холодно. Не гріло блаженське пальтечко. Здивовано помітив, що в руках тримає солдатський казанок. Він же загубив його, коли падав у яму, і от потім знайшов і забрав. Казанок погнутий, продірявлений кулями, дірки заткнуті дрантям, а проте це зараз, мабуть, найпотрібніша річ.

Розвиднілося. Володю тіпало, наче в пропасниці. Скинув черевики, стягнув брудні й мокрі шкарпетки, і, щоб якось підсушити, притулив їх до голого тіла під сорочку. Ноги обгорнув пальтом, підібгав під себе. Хотів схвати й голову, але не виходило. Проте стало тепліше...

Зігрівшись трохи, задрімав. Прокинувся від вигуків, що долітали, як йому здалося, від тупика.

Голоси наближались...

Через щілину побачив групу гітлерівців. Вони простували до його схованки. Встиг тільки подумати: «Як же довідалися, хто їм сказав, що я тут?!»

Німці наблизилися, і Володя помітив, що вони ведуть людей. Двоє полонених були в цивільному одязі, а третій — у формі командира Червоної Армії. Непідперезана гімнастерка висіла халайдою, на ногах — побиті черевики,

галіфе підв'язане внизу мотузками. Військовий без шапки, лице заросле, в сивизні. В другого, в цивільного — обличчя розбите, око запливло чорним синцем. Німці — тепло вдягнені, поголені, ситі; курять, регочуть, підштовхують автоматами змучених бранців із закрученими назад руками, прив'язаних один до одного грубою вірвовкою.

Володя здригнувся. Коли прокинувся, відчув холод, та зараз, за одну мить, його кинуло в жар. Уже зрозумів, що гітлерівці йдуть не до нього, а вздовж рампи до станції, але йому стало страшно за полонених. Довго дивився услід. «Нещасні...»

Хто ці бідолахи, Володя не знав, але розумів: це люди радянські, рідні, і зараз вони безпомічні, в полоні у ворога. Як хотілося тієї хвилини вискочити із схованки з якою-небудь нищівною зброєю в руках, повбивати конвоїрів і звільнити своїх. Але так буває тільки у пригодницьких книжках та палких хлоп'ячих мріях...

Потім солдати прогнали повз нього гурт жінок з кирками та лопатами. По шпалах проходило багато людей. Були й добре вдягнені, ситі, яких німецька окупація, певно, цілком влаштувала. А Володя все ще боявся, що його шукають, і від кожного гітлерівця, який з'являвся поблизу складу, його тіпало.

Так минав день. Станція жила своїм звичним життям. Приходили і відходили поїзди, маневрували паровози... Але поступово денна метушня згасала. Посутеніло. Тільки тепер відчув, який він голодний. Одяг сухі шкарпетки, видер із пальта полотняні кишені і постелив у мокрі черевики. Треба щось діяти...

Опівночі, озираючись, Володя випова із схованки. Нога ще боліла, але не так, як раніше.

Постояв... Навколо тупа, темрява. Здавалося, і війна, і цілий світ відсунулися від нього кудись дуже далеко, а він один стоїть серед планети, повної мороку, небезпеки й тривоги. Лише від станції час від часу долітали звуки, які свідчили, що там є життя.

Якусь мить Володя вагався: куди йти, в який бік? Звісно, треба тікати далі від станції! Прив'язавши казанок до пояса, під пальто, засунувши руки в дірки, де раніше були кишені, попрямував до тупика.

Виявилось, що це не тупик — далі тяглася вулиця. Уздовж неї лежали обгорілі, вивернуті з корінням дерева.

Негода вщухла, сніг не падав, тільки повівав уривчастий свіжий вітер — приносив від зруйнованих печей, спалених хат гіркий запах сажі. І справді, метрів через сто, праворуч, Володя побачив німотне згарище...

Жодної живої істоти, жодного вогника. Густа темрява не давала добре огледітись, але тиша, яка панувала навколо, красномовно свідчила: селище безлюдне.

Володя тримався подалі від руїн. Незабаром вулиця звернула в поле і обірвалася. Не встиг хлопець і собі повернути, як почув голоси, злякано відступив назад. Відійшов від дороги, ліг на землю.

У темряві ледве розпізнав дві постаті, які повільно посувалися вулицею. Долетіла гортанна німецька мова. Патрулі! Володя ще дужче притиснувся до землі. Ось солдати зупинилися, спалахнуло світло ліхтарика. Патрулі розглядали якісь папери; потім вони засміялися, погасили ліхтарик і рушили далі до станції.

Володя підвівся й попростував у поле. Кілька годин брів польовою дорогою. Потім попереду ніби з землі вросла темна пляма, долетів собачий гавкіт. Село! Вирішив обминути його.

Йти навпростець розбагненим полем було дуже важко. Несподівано набрів на город, на якому колись росла капуста. Із землі стирчали капустяні ніжки — качани. Вони зиму простояли під дощами і снігом, на морозі, та бай-дуже — голодний хлопець, не роздумуючи, накинувся на них.

Були тверді, гіркі, декотрі гнили, але радів і таким. У горлі пересохло, губи набрякли, потріскалися. Та не відчував нічого, крім голоду.

Не маючи сили видирати корені із землі, став навколінки і гриз їх. Та зараз немовби побачив себе сторонніми очима: як оце плазує по грязюці. Щемливий біль, подитячому гірка образа на долю так стиснули серце, що з очей полилися сльози. Він заплакав. Ридання заважали їсти, від чого ставало ще прикріше, і він ридав щодалі дужче.

Де і коли це було?! І чи було взагалі: щедрі руки матусі, що непомітно підкладали до тарілки найсмачніші шматочки?

Одвічні сперечання:

«Наївся. Не хочу!»

«Вовику, прошу тебе... Худий же який!»

Бурчання бабусі:

«Не терзай його, Ганно. Гріх хлібом силувати...»

«Людина — це звучить гордо!» — А це вже сказала не бабуся, а Горький.

Але людина не повзав навколішки, не гризе, мов худоба, коріння! Відчував себе навіки вилученим з людського суспільства, здичавілим так, наче несправедлива доля відкинула його на тисячі років назад, коли по землі рачкували чотириногі істоти, тільки зовні подібні до людей.

Виплакавшись, Володя підвівся. Потім наламав тих капустяних ніжок, загорнув їх у полу пальта і, притримуючи рукою, рушив далі.

Йшов навмання, там, де твердіше, де польова стежка. Вдалині бовваніла якась чорна маса, немов там ніч була ще темнішою.

Потроху чорна стіна наближалася, повнилася шумом, і Володя зрозумів: ліс. Спочатку зрадив, а потім злякався. Нічний ліс навалиювався на нього всією своєю похмурістю. Досі хоч прагнув якдалі відійти од станції, та все ж відчував себе надійніше поблизу людських осель. Серед будинків, хай і порожніх, тиша й темрява не видавались такими загрозливими та страшними, як біля незнайомого лісу.

Наблизившись до нього, зупинився, почав прислухатися, озираючись довкола. По спині поповзли мурашки...

Довго стояв на узліссі, міркуючи: «Що ж робити далі?» Та коли згадав ешелон, зруйнований склад на станції, де ховався, гітлерівців, пересилив свій страх, рішуче увійшов до лісу, прискорив кроки. Ліс був густий, і Володя одразу потонув у його гушавині.

Час від часу натрапляв на вирви від спарядів, повалені дерева, пеньки. Певно, тут точились важкі бої. Потім опинився в сосновій посадці, теж поритій, перекопаній, заваленій деревами... Йти ставало дедалі важче.

Набачив кучу гілок, сів перепочити. Ноги пекло, особливо ліву, яку, падаючи в яму, забив. Коли сидів на гілках, ліс здавався ще вищим і густішим. Він стогнав під вітром — рипіли старі ревматичні гілляки, щось важко дихало в глибині нетрів. Вглядався туди, і починало привиджуватись, немовби щось звідти суне, наближається. «А раптом — вовки?!»

Від цієї думки підхопився і, оглядаючись, пішов далі, де, здавалося, дерева рідшали...

Знову пригадалась домівка, бабуся. Вечорами, разом з малим братиком, роззявивши роти, слухали вони її страшні казки та бувальщини: про вовків та війну, про лицарів-

козаків і турків-бусурменів. «Якби-то бабуся знала, де я зараз,— подумалося Володі.— Як блукаю серед ночі оцим лісом, хто знає куди!»

Сльози знову набігли на очі, і від того все навколо стало ще чорніше, непроглядніше.

Так, спотикаючись і плачучи, брів далі, поки несподівано опинився біля якогось темного предмета. Соснова посадка уже закінчилася. На краю її, трохи вгрузнувши в землю, лежала башта з танка. Володя обійшов башту, помацав руками холодне грубе залізо. Чия вона? Ні написів, ні знаків.

На сході небо почало світлішати. Ніч закінчувалася. Тіло нило, очі заплющувалися. Якби було тепліше, упав би просто на шлях і заснув би...

2

Уже зовсім розвиднілося, коли натрапив на розбитий танк. Танк наш — радянський, упізнав одразу. Стало дуже боляче. Ноги самі зупинилися, і хлопець довго стояв за якихось два-три метри від машини, гірко думаючи: «Чому все так обернулося? Перед війною бачив фільм «Якщо завтра війна», захоплювався, як добре б'ється Червона Армія проти ворога, що напав на Батьківщину. Що ж сталося у цій, справжній, війні?»

Такі запитання чув ще й раніше, в розмовах дорослих, але відповіді ніхто не давав. Не знав відповіді й він, стоячи біля розбитої машини, ліва гусениця якої лежала розірвана, а колеса до половини зарилися в землю. Щитки над гусеницями, циліндричні бачки — все зім'яте, покручене. Башти не було, товста броня розбита, немов хто дужий роздер її руками.

Володя здогадався, що башта, яку він зустрів раніше, була від цієї машини. Але хто ж відніс її так далеко, аж туди відкинув? Не міг зрозуміти...

Виліз на машину, зазирнув усередину. Спереду виднілися два люки, один було відчинено.

Внизу повно землі, багато гільз; виглядав край брезенту. Спробував витягти, але не зміг.

Володя вибрався з танка, оглянувся. Праворуч — поле, ліворуч — вузький шлях, а за шляхом знову ліс. Навколо тиша. Ласкава, мирна тиша.

Зійшло сонце, засяяло на мокрому гіллі, на торішньому листі. Немов потепліло трохи.

Хлопець наламав гілок, вистелив ними дно машини. Спробував зачинити горішній люк, через який дуже тягло, та зробити це було нелегко, бо все заіржавіло. Довелось затулити отвір гілками. Поїв трохи капустияних ніжок, які приніс із собою, загорнувся в пальто й ліг. Згори, крізь настелені на люк гілки, пригрівало сонце, і так здавалося затишно та гарно, що він, забувши про все, заснув...

Прокинувся від холоду, по тілу пробігали дрижаки, й дуже нудило — видно, від капустияних качанів.

Володя виліз з свого кубельця. Небо знову затягло хмарами. Було похмуро і навколо, і на душі. Іще раз обійшов круг танка, та й рушив шляхом попід лісом. Іноді забирався в гущавину, відпочивав або шукав чого-небудь поїсти і, нічого не знаходячи, йшов далі.

Весь час сторожко оглядався, прислухався. Міг же шляхом хтось їхати! Але нікого піде не було.

Те, що ні вдень, пі вночі нікого не зустрів, радувало й заспокоювало, і все ж, не побачивши живої душі, замислюючись про наступну ночівлю, занепокоївся. Не так про ночівлю, як про їжу. Де немає людей, не знайти й харчів. А їсти хотілось жахливо.

Пильно придивлявся до сухого коріння над дорогою, до різного ломаччя, бо здавалося, що десь тут лежатиме хліб, такий гарний, з гладенькою шкуринкою, — питльований або докторський — який купували в крамниці до війни.

Та пройшовши ще трохи, не міг уже не думати про хліб. Це сповнювало гострим болем. Але й про щось інше думати теж не міг. Уже не усвідомлюючи, що робить, обійняв дерево, немов близького друга, притулився щокною до перехатої кори і зі сльозами на очах повторював: «Хліба... хліба...»

3

День другий минав. Надвечір у глибині лісу помітив багато дерев корінням догори. Земля навколо була порита вирвами од снарядів, всюди тяглися траншеї, окопи. Певно, фашисти тут йшли не парадним кроком. Неподалік на галявині побачив дві хати: одна майже зовсім зруйнована, друга ціліша. Звичайна сільська хата. Солом'яна стріха від часу подекуди вкрилася мохом. Вхід зруйнований,

маленькі віконця повибивані, всередині все закидано шматтям сухої глини, уламками.

Невелике подвір'я колись відгороджував низенький паркан, тепер він був повалений, потрощений, очевидно, важкими машинами. За хатою — довгий сарай з розбитим дахом.

Володя сміливо попрямував через подвір'я — в такому розбитому приміщенні певно ніхто не жив.

Зайшов усередину. Одна велика кімната. Меблів нема. По стінах зміїлися тріщини, із стелі звисали дошки. Ліворуч малюсінька кімнатка, до якої з великої вів квадратний отвір без дверей.

Жадібно вглядався в уламки на підлозі, сподіваючись знайти щось поїсти. Але марно.

Почало смеркати, і стало моторошно в цій зруйнованій оселі, де, здавалося, іще блукали чийсь тіні...

Знову вийшов на подвір'я. Перекошені, напіводірвані двері сарая висіли на верхній завісі. Володя легенько потяг їх. Рипнуло. Від несподіванки хлопчині здалося, що цей рип чути за десятки кілометрів.

Заспокоївшись, відхилив двері і шмигнув у сарай. Ступнув, перечепився раптом за щось і відчув, як на ноги линула вода. Швиденько нахилився. Біля ніг погойдувалася залізна каска з водою. «Певно, під час дощу набралось», — подумав. З пасолодою напився. Стало легко, приємно, мовби попоїв.

Тримаючись рукою за стіну, пройшов уздовж сарая і наштотхнувся на перегородку. Намацав двері, які легко відхилилися.

На цій половині тхнуло старим гноєм. Певно, колись стояла корова. В кутку знайшов велику купу сіна. «Все ж таки щастить, — подумав він. — Тут можна переночувати!»

Володя трохи розгріб сіно, притулився до стіни, нагорнув сіна на себе, хоч од нього тягло гнилизною.

Навіть тут, у затишку, відчувалося, що надворі похолоднішало. Гув вітер. Щось прошелестіло по сараю, може, пробігла миша.

Спати не хотілося, незважаючи на втому. Тільки б лежати, відпочити.

Перевернувся з боку на бік. Знову мучив голод. Шкода, що стемніло, а то ще шукав би й шукав якийсь харч. Тепер, вступившись у темряву, мріяв про наступний день, коли огляне кожний куточок.

Поступово втома перемогла, і Володя почав дрімати.

Раптом немов електричний струм пройшов через нього: рипнули зовнішні двері. А може, тільки здалося?

Став дослухатися. І враз завмер.

У першій половині сарая від стін до підлоги пробіг слабенький промінь ліхтарика. Чути було, як хтось увійшов, поставив щось важке на землю і вимовив українською мовою з помітним акцентом:

«Що за холера!»

Потім долетів глухий брязк металу, і Володя зрозумів, що невідомий брав каску і кинув її назад на землю. Води в касці не було — трохи Володя розлив, коли спіткнувся, решту випив, умився. Либонь, невідомий знав про цю воду.

Відчинилися другі двері і, присвічуючи ліхтариком, чоловік попростував у куток, де лежало сіно.

Володя притаївся. Йому здавалося, що стукіт серця лунає на весь сарай. Світло погасло, і невідомий почав у темряві брати сіно з купи й відкладати убік. «Певно, робить це часто,— подумалося хлопцеві,— бо світла не запалює, працює потемки».

А чоловік тим часом брав та брав сіно, і незабаром Володя відчув, що ось-ось почне тягти вже від нього.

«Що ж робити, і навіщо йому перекладати сіно?! Можливо, тут щось заховане? — Володя в думці ляв себе.— Який же я дурень, чого не розрив сіно!.. Але ж його багато! Не міг же здогадатися, що треба понишпорити в ньому. І чого я поліз сюди, нащо пішов у сарай! Чому не заночував у хаті!»

Трохи не дотягнувшись до хлопця, може, на випростану руку, невідомий став навколішки й почав щось піднімати. Потім запалив світло, і, слідкуючи за променем, Володя зрозумів, що чоловік спускається униз, немов під землю. Добре було чути, як він вовтузиться під сараєм.

Через кілька хвилин невідомий знову піднявся нагору і, присвічуючи, пішов до виходу. Повернувся з великим лантухом, який легко ніс однією рукою.

Наскільки Володя міг роздивитися, це був високий, широкоплечий, міцний чоловік. Обличчя хлопець не бачив, бо той робив усе в темряві, а коли й світив, то тільки під ноги. Рухався повільно, як людина, що нікуди не поспішає.

Невідомий спустився з лантухом униз, поставив його і виліз із ями. Закривши її лядою, вийшов.

Як тільки рипнули зовнішні двері, що трималися на одній завісі, Володя, не роздумуючи, сповз із сіна і, ледве посуваючи ногами, почав пробиратися до виходу.

Ось відчинив двері до другої половини сарая, притаївся і тільки-но хотів кинутися надвір, як знову почув кроки.

Притиснувся до стіни, не знаючи, що робити. Перебігти у протилежний кінець сарая не встигне, та й невідомо, чи не заgrimить щось під ногами. Лаяв себе за неповороткість і млявість — довго злізав із сіна, довго пробирався сараєм.

Але страх перед невідомим чоловіком чомусь поступово зникав. При першій появі цієї людини, коли ще лежав на сіні, Володя дуже злякався. Потім подумалося: «Хто може ходити вночі до лісу, у зруйноване житло? Когось ловити?.. Ні, не схоже... Хоч би хто була ця людина, якщо вона теж ховається від німців, значить, це друг, а не ворог... А коли це злодій або убивця, і тут якесь розбійницьке кубло?..» Втім ця думка не викликала у Володі звичного страху. Будь-який злочинець здавався б йому зараз ангелом порівняно з фашистами.

Думки обірвалися, коли знову рипнули двері і промінь світла упав спочатку прямо від дверей, а потім, повернувши, ковзнув по ногах хлопця, Володя похолов — все відбулося надто швидко, зненацька.

Невідомий ніс воду у тій самій залізній касці. Коли промінь впав на Володині ноги, він кинув каску на землю — вода бризнула на всі боки, — а сам відскочив до протилежної стінки і, вмиль погасивши ліхтарик, крикнув:

— Ти хто є?

Володя не міг оговтатись. З темряви знову долетіло:

— Що ти тут робиш?

Мандруючи лісом, хлопець не один раз думав: «Якщо спіймають, скажу, що відстав від поїзда і добираюся до дому». І от, коли пролунало це запитання, він, ледве повертаючи язиком, вимовив:

— Я... я з поїзда.

Спалахнув промінь ліхтарика, освітив Володине обличчя, руки, ноги, потім знову — обличчя.

Так минуло кілька хвилин. Володя мовчав. Невідомий теж нічого не запитував. Стояв і розглядав його. Переконавшись, що це хлопчик, чоловік наблизився. І тільки тепер Володя помітив у нього в руці довгий великий ніж, якого той неквапно засунув за пояс.

— Ну, розкажуй, як сюди потрапив. Говори сміливо, тебе ніхто не почує. Німці далеко.

У голосі незнайомого прозвучали спокійні нотки, і Володя теж трохи заспокоївся. «Німці далеко!» Ці слова повертали його до життя.

І все ж тривожився: звідки цей дядько знає, що він боїться німців? Чому раптом сказав, що німці далеко?

Повільно почав розповідати про себе. Плутов, повторювався і ніяк не міг сказати, як же з'явився тут.

— Тільки не бреши, кажи правду, я тобі не ворог. Маєш розуміти, не від доброго життя лазю вночі по лісі та ямах. Я чув, що інколи тікають з поїздів ті люди, яких везуть німцям. Ти, певно, теж із тих. Вигляд у тебе такий, що не знаю, як на ногах тримаєшся... Щоправда, утікачам не щастило відбігти далі як за станцію. Їх відразу ж ловлять і розстрілюють. А як ти опинився мало не за шістьдесят кілометрів від залізниці?

Володя вже й справді не міг стояти на ногах. Від усього пережитого протягом короткого часу, від нервового напруження тіло стало важким, ноги підгиналися, до нестями хотілося сісти. На запитання чоловіка нічого не відповів, а лише прошепотів з останніх сил:

— Дядьку, дайте щось поїсти...

З цими словами, обшираючись спиною об стіну, щоб не впасти, сів на землю.

— Йой, йой, старий я дурень, де здогадався, стою та й розпитую.

Він підійшов, підняв Володю — хлопцеві здалося, що його затиснуто міцними кліщами, такі сильні були у чоловіка руки.

— Ходімо на повітря, там тобі полегшає.

Підтримуючи, вивів Володю надвір. Приніс невелику кичку.

— Посидь тут. Я швидко. — І миттю зник у темряві.

Через деякий час повернувся з каскою, повною води.

— Живий іще? — спитав і, хлопчині здалося, що він помітив, як дядько всміхається. — Це ж через тебе довелося двічі ходити по воду. Коли ти мене налякав, я кинув каску на землю...

Він поставив воду, узяв Володю під руку і, освітлюючи дорогу, повів його у другу половину сарая, до купи сіна. Там швиденько відгріб сіно убік, підняв ляду і підставив під неї палицю.

— Лізь, там драбина.

Володя поліз і опинився у повній темряві. Чоловік, несучи воду, обережно спустився за ним. Забрав палицю, і ляда разом із сіном зачинилася.

— Ось ми і вдома...

Підсвічуючи ліхтариком, чоловік знайшов невеличку бляшанку з гнотом, схожу на коробочку з-під вакци, наповнену якоюсь густою речовиною.

— Дуже зручна іграшка, — промовив, запалюючи цей світильник. — Не курить, довго горить. Спеціальна бліндажна лампадка. Звичайно, німецька. Що файне, то — файне. Німець не голірuch до нас ліз, видно, довго готувався, пся крeв, усе врахував...

Коли світло розгорілося, Володя оглянувся. Був у льосі. Стіни обшиті дошками, щілини позатикано лісовим мохом. Підлогу теж вистелено дошками. З одного боку землянки велика ніша, у ній — нари. Двоє або й троє чоловік вільно можуть спати. Постіль згорнуто рулоном, покладено під стінкою. Посеред землянки стояла залізна грубка. Два маленьких ослінчики, збиті нашвидкуруч з молодії берізки, мали дуже оригінальний вигляд.

— Як ти ся називаєш? — спитав господар сховища.

— Володимир.

— Влодимеж, — повторив він по-польському. — А мене за Польщі називали і Яном, і Йоганом. Та коли прийшли Совети — почали кликати Іваном. Бо я і є — Іван. І ти клич мене Іваном. Почекай хвильку, розпалю піч.

Під стіною лежала купа дров — сухі гілки, обгорілі дошки, видно, з будівлі.

— Тут усе передбачено, — говорив далі Іван, розпалюючи грубку. — Димар виведено далеко, замасковано, іскри з нього не вилітають, дим, особливо коли вітряно, швидко розвіюється. Люди живуть далеко звідси, німцям теж нічого тут робити. От і живу барзо добре, як пан Потоцький...

Незабаром загула грубка, тепло швидко пішло по льоху, але дихати стало важче, бо вогке повітря, нагріваючись, стало задумливим.

Іван поліз на драбину, відчинив ляду, підставивши під неї цеглину.

Володя мовчки стежив за ним. Господар узяв великий глиняний горщик, налив води, розв'язав лантух, який він приніс, і почав класти у горщик картоплю. Картопля була нечищена, але вже кимось помита.

Поставивши горщик на грубку, Іван сказав:

— Слава богу, знайшлися добрі люди, а то мені було б вельми кепсько, ще гірше, як тобі.

Поки варилася картопля, він порадив гостеві:

— Тут є ще одна каска, німецька, я її тримаю для ніг. І щоразу, як мию ноги, маю сатисфакцію, мовби я цим

роблю фріцам щось зле. Ну, поки зготується вечеря, скидай пальто, черевики, мий ноги.

Він говорив, а Володя мовчки слухав — усю увагу забирав горщик з картоплею. Здавалося, навіть не розумів слів, бо думав тільки одне: «Чому картопля так повільно вариться?»

Умився, помив ноги. На душі було якось легко, коли поглядав на свого нового, несподіваного друга. «Де він узявся на моєму шляху? Де я був би зараз, коли б не він?!» — розчулено думав хлопець.

Іван витяг з торби ще один горщик:

— Ось кислячок, хліб... Хороша він людина.

Хто це — «він», Володя не знав, але запитувати було незручно. Нарешті господар узяв у кутку дві кички, приладнав на них дошку. Поставив зварену картоплю, горщик кисляку, поклав хлібину, насипав на папір щіпку темної солі.

— Ну, гостю, сідай ближче. При такій нагоді й чарку не завадило б, але...— гірко стулив губи, витяг з-за пояса ніж — той самий довгий ніж, який Володя бачив у нього в руді під час несподіваної зустрічі — і почав різати хліб. Це був добре нагострений і трохи укорочений багнет з німецької гвинтівки.

— Їж потихеньку, не квапся.— Іван чистив картоплю і клав біля нього.— Я не заберу... Але й не дозволю, щоб ти з'їв усе, бо я теж колись ось так їв-їв і мало не віддав богові душу.

Попоївши трохи, Володя відчув таку слабкість в усьому тілі, що попросився лягти. Господар розв'язав постіль, поклав на дошки грубу сукняну ковдру, ще одну дав накритися, під голову згорнув пальто, і хлопець ліг.

Важко передати, як гарно йому стало. Іван щось іще розповідав, але Володя вже нічого не чув...

4

Прокинувся, мабуть, опівдні. Відчував себе якось дивно: болів живіт, але хотілося їсти.

Помітивши, що хлопець розплющив очі, господар схопила посміхнувся:

— День добрий, пане!

Володя підвівся.

— Ходімо нагору,— запропонував Іван.— Подихаєш свіжим повітрям, покажу обійстя.

Вони піднялися, вийшли надвір. Погода не змінилася, було холодно, небо затяглося хмарами, здавалось, надходить вечір.

— Гадаю, доведеться тобі трохи пожити у мене. Маєш знати, як триматися, коли десь піду. Двері до сарая відхиляй обережно, дивись, не зірви з горішньої завіси, нехай так і висять. Ось під ногами дошка — хтось кинув її недбало,— а ти не чіпай. Не розгулуй там, де можуть побачити.

Володя уважно слухав, кивав.

— Ходімо покажу, де вода.

Вони пішли аж на край двору, де хлопець побачив чотирьокутну дерев'яну цямрину, і поряд — яму, очевидно, від снаряда. Колодязь був мілкий, майже завалений землею, уламками дощок, трісками. Тільки в кутку ледь поблискувала вода.

— Колодязь далеко видно, отже, вдень воду брати лише в крайньому разі.

Повернулися до сарая. Під стінкою було викопано дірку, де Іван ховав брезентове відро з вірьовкою.

— Поки що все, ходімо, бо обід наш давно прохолов.

Знову намостили стіл, нарізали хліба, поставили кисляк, картоплю порізали і розігріли у горщику. Поглядаючи, як жадібно їсть хлопець, Іван спитав:

— Смакує?

— Навіть дуже,— відповів той з повним ротом.

— Люди, з якими я потоваришував, бідні, але діляться останнім. З хлібом та картоплею нині сутужно.

— Учора я взагалі не тямив, що їв... Здавалося, ніколи не наїмся.

— Таке мені відомо. Часом і гірше було.

Після обіду Іван сказав:

— Лізь на піл. Не хочеш спати, розкажи, як ти тут опинився. Гадаю, вже краще почувашся...

Володя почав розповідати, як потрапив до ешелону, як щасливий випадок допоміг йому втекти.

— Ти, бачу, молодий та ранній,— похвалив Іван.— Змикитив... Багато хто тікав, та всіх одразу ловили. Виходить, коли німці шукали за станцією, ти в них під самим носом сидів?

— Але я тоді вже й не мріяв про втечу, просто не було куди подітися.

— Це й допомогло тобі. Чув, що з того поїзда багато наших утекло, навіть невідомо скільки. Майже всіх спіймали, били прикладами мало не до смерті.

— Звідки ви це знаєте, адже до станції і міста не-близько?

— Такі страхіття далеко чути. Людину, яка дала мені притулок і доглянула, німці ганяли возити ліс, деь тут будуватимуть міст через річку. В дорозі чоловік і почув, що скоїлося у Здолбуновому.

Поступово, слово за словом, Іван розбалакався.

— Родом я з Коломиї,— розповідав про себе.— За Польщі був у пана ковалем. Батьки і я жили бідно. Коли прийшли Совети, одним з перших записався до артілі. Спочатку не вмiли хазяйнувати гуртом, але потрохи налагодилося. Стали жити файно — особливо колишня біднота. Я одружився. Мав добрі плани на будучину, та не так сталося, як бажалося: вдарила війна. Совети почали тікати...

Я дуже вболівав, велике зло мене брало, коли декотрі з нашого села раділи, що Совети утікають. Були й такі, що прямо казали: «Ну то як, Яноше, нахазяйнувався у колгоспі, пся крєв?!»

Я все ж не вірив, що можуть прийти німці. Але от покликали до правління і сказали, що треба гнати худобу на схід. Тоді я зрозумів, що все гине. Бив себе по голові, не знав, що зі мною робиться. Я ж так надіявся на нове життя! «Невже Червона Армія така слаба,— думав я,— що не може відбити ворога?!» Та найбільше дошкуляли мені посмішки куркулів, що притаїлися, чекаючи свого часу; не знав, як заткнути їм пельку.

Попрощався з родиною і погнав худобу на Київ...

Володя слухав цю душевну людину, боячись поворухнутися. А Іван, втупившись очима в одну точку, неквапно говорив далі.

— Далеко пройти не пощастило. Багато разів череду бомбили; худоба гинула, розбігалася. Нас, погоничів, було десять чоловік. Декотрих убило, інші втекли, покинувши все напризволяще. Кінець кінцем залишився я сам-один... Ти ще молодий, Володимиже, та й хлопець міський і не розумієш, як я потерпав. Але я селянин з діда-прадіда, виріс на господарстві, я добре знав, яке багатство гине. Знав, але нічого не міг вдіяти. Була спека, худоби багато, голодна, без води, реве і вдень, і вночі... Та ще й бомблять її. Йой, краще не згадувати!..

Іван на хвилюку замовк.

— Отак...— почав він після паузи.— Німці наступали швидше, ніж ми тікали. Пішли чутки, що оточують. Опинився я десь за Києвом, але далі йти не було куди. Втративши все, вже за фашистської влади, обідраний, босий, голодний я пробрався до рідних країв.

Неподалік свого села зустрів далеку родичку, яка сказала, що...— Тут Іван підвівся, відвернувся, ковтнув води і, зітхнувши, сказав.— Як тільки прийшли фашисти, першої ж ночі мою сім'ю розтерзали куркулі. Мене теж сподівалися спіймати і порізати на шматки за те, що при Советах я був попереду, а найбільше — за худобу, яку погнав на схід.

В село, звісно, не пішов. Рушив дорогами та лісами шукати, чого й сам не знав. І ось у цьому лісі мене ледве живого, опухлого від голоду, підбрав лісник і виходив... Дивлюсь я на тебе, Владимеже: шкіра та кістки,— ти й сам себе не впізнав би, якби глянув у люстро. Таким був і я... От бачиш, якби я не допоміг, кепсько було б тобі; якби мені не допомогли, я теж був би вже на тому світі... Про що все це говорить? А про те, що бреше німець, не вийде у нього нацьковувати людей одне на одного, і націю на націю. Все одно ми, українці, і руські, і всі інші, згуртуємось і будемо бити гада... Це я кажу не своїми словами. Спочатку жив у цьому лісі, як звір у барлозі, і думав, що все на світі загинуло. Але потім лісник познайомив мене з советським полоненим. Оце — справжня людина! Він сказав, що рано чи пізно, але німців будемо бити і гнати з нашої землі. І я дочекаюсь цього! А тоді повернуся на Коломию.

За час своєї довгої розповіді Іван змінив декілька світилок — одна за одною вигорали, а він усе міняв на нові.

— Йой, запас мій поменшав, треба ошадити. Без вогню кепсько. Гасу роздобути неможливо. Ходімо, Владимеже, нагору.

Вони піднялися драбиною, вийшли на подвір'я. Було темно.

— Трохи подихаємо свіжим повітрям, розмовляти не треба,— мовив Іван.— Постій тут, а я принесу на ніч води.

Володя притулився спиною до стіни сарая, озирючись на всі боки. У зруйнованій хаті вітер гоїдав одірвані дошки, які страхітливо рипіли. У хлопця мурашки пробігли по тілу, коли згадав, як учора сам-один блукав у цьому місці. Зараз усе чомусь здавалося ще страшнішим, ніж учора. Хотілося швидше сховатися до льоху, не бачити цього мо-

торошного двору. Заспокоювало тільки те, що десь недалеко є Іван. «Яке щастя, що натрапив на нього!» — повторював у думці.

Нарешті Іван повернувся. Ладен був кинутися до нього й розцілувати, готовий на все задля цієї людини. Але посоромився б навіть сказати про це вголос.

Вони знову спустилися до сховища. Тут було тепло і затишно...

Іван заходився біля грубки, а Володя походжав по льоху, розглядаючи кожну щілину.

— Іване, — вперше звернувся до свого старшого товариша. — Давайте зробимо гачок до ляди, бо заснемо, а хтось може залізти.

— Сюди ніхто не піде. За весь час німці були тільки один раз. Якось повертаючись надвечір, я почув лемент, розмову. Довелося сховатися в кущах, вичікувати. Коли непрохані гості поїхали, добре оглянув подвір'я. Певно, випадково завітали. Щоправда, все оглядали, перекидали, заходили до сараю. Але сіпа не чіпали, ляди не побачили. Після того навідалися місцеві дядьки з двома фурами. Я був у льосі, коли почув голоси на обійсті. Наламали дощок з хати, заглянули і до сараю — чув, як ворушили сіно, як один з них зауважив, що, мовляв, гниле, брати не варт. Після того ніхто більше не заявлявся... Будемо лягати, мені затемно треба до лісника. На цілий день залишишся сам. Поменше виходь нагору, грубки не запалюй. Змерзнеш — загорнись в обидві ковдри. Ну, гаразд, відпочивай...

Володя ліг, притиснувся до широкої гарячої спини свого старшого друга, зігрівсь і заснув. Так закінчився іще один день його гіркого поневіряння...

5

Прокинувшись уранці, Володя побачив, що коваля вже немає. Піднявся нагору, обійшов подвір'я і ступив у зруйновану хату. Колись тут жили люди, це було нагріте ними місце, а тепер усе змертво. Треба б розпитати Івана, чия це хата, хто в ній жив, хто збудував таке сховище у сараї.

А тим часом почувався ніяково серед цих стін. Немов торкався чогось забороненого. Здавалося, хтось раптом покличе його, скаже: «Що ти тут робиш?! Це моє, не чіпай. Не ходи по чужій хаті. Я не кликав тебе сюди. Ти можеш ходити і господарювати тут тільки тому, що мене вбито...»

Володя завмирав, прислухався. Але не було голосів, лише гомін лісу, шелест вітру влітав крізь вибиті вікна й проломи в стелі та стінах.

Зрештою, задовольнивши свою цікавість, вийшов на двір...

Минув день. Іван не приходив. Володя терпляче сидів у льоху.

Надворі впала ніч. Піднявшись на драбину, хлопець уперся головою об ляду і стояв, дослухаючись, чи не йде коваль. Довго так стояв, поки не заболіла голова, занили ноги. Що могло статися?! Адже коваль сказав, що повернеться надвечір.

Минула й ніч, страшна, тривожна. Загорнувшись у ковдру, Володя без сну сидів на нарах. У землянці ще була картопля. Треба тільки зварити. Але не наважився розпалити грубку. З'їв скибку хліба, запив водою і поліз нагору. Сторожко оглянув подвір'я, потім приніс свіжої води. Повернувся в сарай, сів на сіно, міркуючи, що ж могло трапитися з Іваном.

Не сиділося, і він знову вийшов на подвір'я. Раптом здалеку донісся гуркіт моторів. Володя сховався за дверима, почав дослухатися. Коли гуркіт наблизився, вскочив у другу половину сарая, приготував ляду, готовий при найменшій небезпеці стрибнути у схованку.

Трохи не доїхавши до розбитих хат, машини зупинилися в улоговині. Хвилини через тридцять там пролунали автоматні постріли: одна черга, друга, третя.

Володя вмить шмигнув крізь люк, закрив ляду, спустився вниз. Серце мало не вистригнуло з грудей.

Через деякий час знову долетів приглушений звук моторів. Потім стало зовсім тихо. Вирішив, що машини поїхали, виліз нагору і вийшов з сарая.

Навколо — дзвінка, нестерпна тиша, ніде — нікого: підступна тиша, що ховає в собі небезпеку, порожнеча, яка облудна, бо насправді таїть невидиму загрозу.

Дуже хотілося піти до тієї улоговини, глянути, що там, хто стріляв, що там залишилося. Невже спіймали Івана і розстріляли?! «Ой, які дурні думки лізуть у голову! От піду й подивлюся!»

Але зробивши кілька кроків, Володя зупинився. «А якщо засідка?!» Повернувся і почав обмірковувати, що ж робити далі. «Завтра вранці зварю всю картоплю, гляну, що там, в улоговині, і готуватимусь до походу».

Він перестав мучитися сумнівами, трохи заспокоївся. План, який собі намітив, здавався цілком реальним. З'явилася надія, що пощастить вибратися з лісу і повернутися додому, в Київ.

Минав час. Закінчувався і цей день, смеркло, а Івана усе не було. Володя сумно думав, що його старший друг натрапив на фашистів і загинув у нерівному бою.

Майже нічого не їв цього дня, ніщо не йшло на душу. Знову виліз на драбину, підважив ляду і довго прислухався. І раптом щось глухо стунуло об землю, потім рипнули двері у сараї. Миттю стрибнув униз і причаївся у кутку під драбиною: «Іван чи, може, хтось інший?» — злякано думав.

Ляда піднялася, і одночасно з промінчиком світла, який упав вниз, долетів голос:

— Це я, Іван.

Володя кинувся назустріч. Міцно обнялися, наче після довгої розлуки.

— Володимеже, не питай нічого, сам знаю, як ти чекав... До лісника дістався благополучно. Він знову приготував мені продукти. Я розповів про тебе. Все йшло добре. Але потім лісник сказав, що у селі подекують про ці розбиті хати колишнього лісового управління. Хтось бачив тут дим, ходять чутки, що староста збирається надіслати людей, щоб наглядали.

Лісник не пустив мене тої ночі, хоч я й поривався. Знав, що будеш турбуватися і страхатися дужче, ніж якби завжди був тут один. Родина лісника переконала, мовляв, якщо хлопець пройшов стільки, аж від Здолбунового, то вже якнебудь не розгубиться... І от, Володимеже, саме минулої ночі, як довідався лісник, сюди посилали трьох хлопів, котрі стежили за подвір'ям. Чекали, чи не блиснуть десь іскри від вогню або підніметься дим вранці. Я там більше перехвилювався, ніж ти. Але щось підказувало мені, що не викажеш себе.

— А сьогодні? — спитав Володя. — Адже вони і сьогодні могли стежити.

— Ні, попереду мене усе прочесав лісник із собакою, отже, все гаразд.

— А якщо пізніше прийдуть?

— Не прийдуть, лісник теж має своїх людей, котрі переказують дещо, навіть не знаючи, для чого це йому. Вода є? Зараз буде вечір, — закінчив Іван і став поратися біля трубки.

Володя тим часом розповів про стрілянину в лісі.

— Скільки їх було? Кого вони привезли? — засипав каваль Володю запитаннями.— Ой, якби ти все подивився! Хлопець розвів руками. Він тільки чув гуркіт мащин і стрілянину, а побачити нічого не зміг.

— Ну, гаразд, після вечері посидиш, а я піду, це близько.

Від цих слів Володі стало жарко. Став просити, щоб Іван не йшов уночі, а раптом там засідка?

— І то правда.

Приготували вечерю. За багато днів хлопець вперше поїв гарячого, справді домашнього супу. Ліг на нари і відразу заснув...

— Ну, як спалося? — спитав уранці Іван, посміхаючись.

— Снились якісь кошмари.

— Певно, що так. Ти весь час вигукував, крутився, стогнав. Я вже приніс води, приготував сніданок, побував у тій улоговині...— Обличчя Івана спохмурніло.— Фашисти розстріляли в ярку семеро чоловік. Це робота їхніх найманців — українських націоналістів. З їх допомогою німота і чинить розправу. Вбиті лежать непоховані, трохи присипані землею та прикриті сухими гілками. Незнайомі люди, наче їх не бачив, а все одно жаль. Двоє зовсім молоді легіvní. Шкода, не мав лопати — поховали б по-людському... Ну, що ж, давай спідати, бо у нас часу обмаль.

— Чому обмаль?

— Сідай їж, розповім.

На стіл Іван поставив невеличку глиняну миску, повну картопляних млинців, спечених десь в іншому місці, а зараз тільки розігрітих, відрізав шматочок старого жовтого сала. Все з'їли вмить, випили чашку молока на двох.

— Наївся?

Володя відповів, що почуває себе, як колись до війни, як на курорті, хоч на курортах не бував, а їздив тільки до піонерських таборів.

— Ото і добре, тепер слухай. Лісник познайомив мене з одним советським військовополоненим. Хлопчаина втік з табору десь біля Славути. Ми з ним тепер ф'айні друзі. Він не знав, де сісти, що вимовити, коли дізнався про тебе. Це ж твій земляк, із Києва.

— Який він, як звуть, як його побачити?

— Не квапся, все знатимеш. Там, де він ховався раніше, тепер небезпечно — сусіди щось помітили, і за тією хатою почали стежити. Дуже важко було переправити полоненого до лісника. Але й там залишатися йому не можна —

людне місце. Та й взагалі ховатися тут важко, всі одне одного добре знають, нова людина відразу насторожує... Сьогодні вночі лісник має привести його до нас, а наступної ночі втрюх рушимо звідси. Цим лісом теж почали цікавитися, дивись, ще й знайдуть нас.

— Куди ж ми підемо?

— Свояк лісника приготував місце, кілометрів за тридцять звідси. Там перебудемо, поки дерево викине листя, оживуть поля. Тоді легше йти далі, легше ховатися. Та й взагалі у цьому краї щось дуже почала нишпорити місцева поліція, іноді виїзять німці. Чому — ніхто не знає... Якийсь час пересидимо, а потім побачимо. Твій земляк — чоловік грамотний, знає, куди вести.

— Добре, — радісно сказав Володя.

Тепер з нетерпінням чекав вечора. Здавалося, час зупинився, день особливо довгий. Думав про те, що, коли людина одна, самотня, їй інші люди здаються чужими, ворогами, але якщо роздивитися, то навколо завжди є друзі. Отак і зараз. Хоч місцеві жителі не дуже гостинні, особливо до тих, кого називають москалями, але й серед них є справжні люди.

— Йди, Владимеже, нагору, не розгулюй обійстям, сховайся біля сарая і спостерігай. Я затоплю піч, треба готуватися в дорогу, зварити картоплю.

— Якби ви затрималися в лісника й не прийшли увечері, я зварив би її. Вирішив сам пробиратися на Київ.

— І гадки не мав, що ти здатний на таку дурницю! — сердито відповів Іван. — Один далеко не зайдеш.

Засоромившись, Володя мовчки поліз нагору. Цього разу подвір'я було наче не таке похмуре, як завжди. Все навколо мовби посміхалося, на душі стало легко. Хлопчині здавалося, що припливла йому незвичайна сила. Здогадувався, що причиною цього є нові товариші — двоє хороших людей. Другого він поки що не бачив, але вже уявляв собі. Тепер нікого не боявся, — часом здавалося, що їх дуже багато, його друзів.

Притулившись до сарая, пильно вглядався в ліс. Як хотілося, щоб здійснилося все, про що говорив Іван.

Неподалік сарая лежала купа гілок, з-під яких курив дим. Тепер Володя і сам перекопався, що дим помітно, якби хто-небудь опинився зараз біля двору, відразу зрозумів би, звідки цей дим. Підійшов до ляди і гукнув Івана.

— Знаю, — відповів той, — але не думаю, щоб з самого ранку хто-небудь тут лазив... А все ж маєш рацію, не варт

ризикувати в останній день, доведеться залити вогонь і залишити цю справу на ніч.

Володя знову пішов на подвір'я. Дим потроху розвіювався. Гілки, серед яких було сховано трубу, закіптявіли, почорніли. Коваль понакидав у багатьох місцях таких самих обгорілих гілок, та чи могло це врятувати?

Небо стояло чисте, по-весняному голубе. Таке небо, в яке хочеться дивитися і дивитися, поки не запаморочиться голова. Але все ж було холодно. Почекавши, поки дим розтанув, Володя спустився в льох.

Коваль складав речі. У різьки мішка поклав по невеличкій картоплині, зав'язав кожний різьок мотузкою. Потім узявся шити. Володя розповідав йому про свою школу, про піонерські табори, як училися діти на Україні, відпочивали. Іван уважно слухав і шкодував, що не поїхав у свій час на схід.

— Незабаром після визволення набирали у нас робітників на копальні чи шахти, і я міг поїхати у місто, не кригадую, як його мені називали.

— Може, Донбас? Але це не місто, а цілий край вугільний.

— Так, так. Казали, що не дуже далеко... Можливо, інакше пішло б моє життя. А все винні батьки. Не пускали: там, мовляв, москалів багато. Хоч за совєцькими жити стало краще, а от боялися, щоб я з дому поїхав. Так і залишився. Почав хазяйнувати. Потім батьки померли, спочатку тато, за ним — матір. З родини Остапюків залишився я один. Була, правда, іще далека рідня, але вони мене цуралися, бо я відразу пішов у колгосп. А як почалася війна, то бачиш: залишився Іван Остапюк сам як палець. Слава богу, добрі люди не дали пронасти...

Так у розмовах та роботі і минув нарешті цей довгий, як рік, день. Надворі почало смеркати.

— Ходімо ще раз усе перевіримо.

Вони піднялися і тихо вийшли з сарая.

— Стій і поглядай, а я обійду навколо, про всяк випадок. Чи не готують нам якогось лиха.

Іван зник у лісі. Час минав повільно. Близько години простояв Володя на своєму місці, і раптом йому починало здаватися, що Івана уже спіймали. Нарешті вдалині тріснула гілочка. Швидко глянув у той бік. Хтось ішов. Це був коваль.

— Ну що? — спитав хлопець. — Як там, у лісі, хоч, взагалі, що можна побачити у темряві!

— Ге, чоловіче! По-перше, я міг би помітити чи машину, яка під'їхала вдень, чи щось іще. Звісно, міг би! Навіть вночі, коли далеко все чути. Дорогою зайшов до улоговини. Поглянув на бідолах, що там лежать. Чи не побував хтось після мене? Але певно, що нікого не було, все на місці, так, як я позначив.

Друзі спустилися у свій льох.

— Я незабаром піду, — сказав коваль. — Лісникові не можна далеко відходити від оселі, та ще й уночі. Він покаже дорогу тому хлопчині, а сам повернеться додому. Маю провести хлопця сюди.

Володі теж хотілося піти з ковалем, але не наважився попроситися. Поміркувавши, і сам прийшов до висновку: це не прогулянка у ліс, і треба бути обережним.

Коли Іван пішов, узявши з собою ніж, вірвовку і мішок, Володя погасив світло і ліг на нари. Стало холодно, давалася взнаки льохова сирість. Тоді загорнувся у ковдру, утрівся і почав дрімати.

Нараз стрепенувся — до сарая зайшли. Ляда піднялась, і долетів знайомий голос:

— Либонь, спить.

Володя підхопився, запалив лампадку.

Перед ним стояв невисокий на зріст білявий хлопець, років на двадцять чотири, дуже худий, — привітно всміхався. Одягнений у цивільне: старенька спецівка, майже біла від прання, поверх неї — захисного кольору ватяник, латаний і перелатаний, брудний, засмальцьований. За плечима речовий мішок.

Дивилися мовчки один на одного, всміхалися і не знали, що говорити.

— Ну, братики, ви тут знайомтеся ф'айно, а я піду і погляну, що там надворі.

Володя кинувся до хлопця, обнялися. Допоміг землякові зняти мішок.

Посідали...

Тим часом повернувся коваль, сказав, що навколо все спокійно. Їсти нікому не хотілося — захопилися розмовою. Гість багато не розпитував, бо майже все знав про Володю від Івана, а розповідав про себе:

— Звуть мене Анатолієм. Служив на кордоні, старшій лейтенант... Застава наша була у Володимир-Волинському районі, містечко Устилуг. Першої ж ночі війни прийняли на себе удар фашистів. Вилися до останнього, майже всі загинули, а я поранений опинився в полоні... Та нехай не

думають, гади, що ми вже склали руки. Ми ще дамо відкоша, постоїмо за себе і за свою землю!..

Володі приємно було чути ці слова, з таким товаришем відчував і себе дужим. Здавалося, що ось вилізуть з цього льоху й відразу кинуться на ворога. Іван, добродушно посміхаючись, поглядав на хлопців.

Непомітно минав час.

Ніч спливала...

Тепер друзі мали годинника: його дав Анатолієві товариш по табору, в якого годинник зберігся чудом. Тяжко поранений, він помирав. Знав, що Анатолій збирається тікати, от і подарував на прощання: «Годинник тобі стане в пригоді, а я звідси уже не вийду, не судилося бачити більше рідних та друзів». Розповівши цю сумну історію, Анатолій тяжко зітхнув.

— Незабаром четверта, давайте відпочинемо трохи.

Хлопці полягали. Іван ще декілька разів виходив, перевіряв, чи не вистежують їх. Але на підвір'ї все було, як і раніше: темрява, тиша...

6

Прокинулися досить пізно.

— Я вже давно сиджу біля вас, шкода будити. Давайте поїмо та будемо готуватися до нічного походу,— сказав Іван.

Снідаючи, Анатолій розповідав:

— Для нас поставили в лісі, біля містечка чи села Уїздці, курінь, під ним такий самий льох. Там пересидимо якийсь час, а потім побачимо, що та як...

Коли Володя сказав, що хоче йти на Київ, старший лейтенант похитав головою: «До Києва, друже, звідси далеко». Що він мав на увазі, Володя так і не зрозумів. Вирішив, що земляк не розкриває до кінця своїх планів. Чи не хоче далеко зазирати, чи, може, й сам не знає, що робитиме далі. Але ж, певно, і його тягне додому. Куди ж іще?!

Хлопці весь час згадували Київ. Приємно було говорити про який-небудь звичайнісінький будинок, відомий обом, про ту чи іншу околицю, про вулиці, майдани, парки, кінотеатри, стадіон, Дніпро. Володя подумав: не вміють люди цінити те хороше, що оточує їх! Раніше все було звичне, буденне і не викликало особливих емоцій, а от

втрапивши, до болю гостро відчули, як гарно жилося перед війною.

Надвечір товариші були готові. Анатолій ще раз витяг клаптик паперу, на якому накреслено їхній маршрут. За п'ять кілометрів, на узліссі, утікачів чекатимуть з підводою. Людина має десь їхати по дошки і підвезе їх. На підводі, під сіном, лежатиме лантух картоплі, буряків, трохи сухарів.

Хоч Анатолій стримано говорив про плани на майбутнє, Володя не вгавав: а як потім, а далі?

— Час покаже, — коротко відповів старший лейтенант. — Поки що треба звідси вибратися.

— Тут я вивчив кожну гілку на дереві, — докинув Іван Остапук. — Отже, напочатку поведу точно, а далі нехай уже офіцер веде по науці, за своїм папером.

Хлопці розсміялися...

О десятій вечора покинули сховище. Забрали з собою майже все: трохи продуктів, дві ковдри, казанки, пляшки з водою. Коваль дбайливо причинив ляду, мовби збирався невдовзі повернутися, пригорнув сіном, перехрестився, і друзі рушили в дорогу.

Вечір був тихий, небо затягло хмарами, потепліло, відчувалось, що ось-ось почне накрапати весняний дощик. Ступали мовчки, один за одним. Йти лісом важко: скрізь ями, окопи, повалені дерева.

Володі здавалося, що він уже ходив цими місцями. Сказав про це товаришам.

— Я знаю, звідки ти йшов, — відповів Іван. — Не може бути, щоб зараз ми повертались назад.

— Коли мене проводжав лісник, — втрутився Анатолій, — кілька разів показував цей шлях. Усе правильно.

Справді, незабаром ліс почав світліти — утікачі немов перетяли уперек лісову смугу. Попереду відкривалася дорога, далі — невеличкий яроч. Так було намальовано і на схемі в Анатолія.

— Десь тут розбитий літак, — сказав старший лейтенант. — Але не видно. Ми трохи кружляли, може, й не точно на місце вийшли.

— Я на паперах не тямлю, — відгукнувся Іван. — Але чого бредемо так довго?

— Справді, довго, — похитав головою Анатолій. — О десятій вечора вирушили. Близько години ночі мали вийти до яру, а вже на третю.

Кілометра за півтора помітили в полі уламки літака, про який розповів Анатолієві лісник. Великий двомоторний бомбардувальник — погнутий, пом'ятий, обгорілий — одним крилом вліз у землю. Зі слів лісника знали, що це на другий чи третій день війни впав фашист.

Анатолій обійшов круг нього:

— Знайшов собі, паразит, могилу на нашій землі!

Від літака рушили полем знову до лісу. Попід лісом сла-лась вузенька дорога, в'їжджена підводами. Видно було, що машини тут не ходили.

— Якщо провести пряму від літака до лісу, — сказав Анатолій, — то має бути підвода, яка давно нас чекає.

Володя зрадів: боліли ноги, все тіло. «Ось зараз сяде-мо, — думав він. — Зариюсь у сіно і спатиму».

Але підводи ніде не було.

— Воно й зрозуміло, — кинув Іван. — Не могли ж ви-йти точнісінько на неї, вона десь попереду або позаду...

Зо дві години ходили полем, поверталися до літака, зно-ву й знову визначали напрям по прямій до лісу, але підво-ди не знайшли. Анатолій сердився:

— Що могло завадити?! А може... Ні, ні, про інше й ду-мати гидко, це люди чесні, наші. Щось, значить, перешко-дило.

Вже перед світанком старший лейтенант знову послав Володю до літака і наказав добре дивитися навколо, Іва-на вирядив уперед, попід лісом, сам пішов ліворуч по до-розі.

Хлопець підійшов до літака. Страшними здавалися у темряві ребра цієї великої машини, але страх Володя подо-лав: його послали виконувати завдання, від якого залежа-ло життя товаришів. Обійшов літак, потім попростував від нього по прямій в один, у другий бік. До лісу повернув-ся останнім.

— Ну що?

— Ніде нічого.

— Сталася якась помилка, — вирішив старший лейте-нант. — Доведеться чекати наступної ночі.

Остапюк запропонував повернутися назад, у лях.

— Але й там небезпечно, та й далеко іти назад, — сум-но зауважив Володя.

— Твоя правда, друже, — підтримав його Анатолій. — За тим місцем стежитимуть, поки, врешті, виявлять і спі-ймають. Та й доки можуть люди годувати нас, спасибі й за те, що вже зробили. І самі не багаті.

Минала ніч, треба було шукати притулку, і друзі попростували в глиб лісу.

Тепер їх знову оточив ліс. Чорний, мовчазний, з великими гілками, густо сплетеними над головою.

Коли місяць на мить визирав з-за хмар, гострі тіні гілок коливалися і, мов руки химерних істот, тяглися до Володі.

Ліс, ліс, ліс — зрадливий друг, що ховав їх від ворога, але міг таїти в своїй темряві й будь-яку несподіванку...

Скоро погода зіпсувалася, почав накрапати дощ. Втікачі знайшли яму, в якій збереглося старе сухе листя. Наламали гілок, лягли, щільно притиснувшись один до одного, вкрилися ковдрами. Потроху світало. Займався новий день.

Володя лежав посередині, він швидко угрівся й заснув. Прокинувся, відчувши, що коліна мокрі. Дощ, хоч і невеличкий, а промочив ковдри. Товариші вже не спали і хлопець почув голос Анатолія.

— В цих місцях, — говорив старший лейтенант, — німецьке командування забороняє людям їздити і ходити.

— Так-так, — відповів коваль. — І я про це чув. Кажуть, німці чекають сюди когось поміщика.

— Гадаю, — вів далі Анатолій, — що в лісі нам можна іти і вдень, навряд хто з місцевих людей поткнеться сюди після такої заборони.

Дощ не вщухав. Ковдри зовсім намокли, стали важкі.

— Давайте щось робити, — запропонував Іван. — Так нічого не діждемося.

З'їли по дві картоплини із свого запасу, запили водою і вирушили до того місця, де мали зустріти підводу. Вночі вони його позначили — поклали гілки — щоб, повернувшись, могли знайти у темряві. Але і вдень жодних слідів підводи...

Через якийсь час набрали на галявину. Майже вся з'їжджена, порита. Тут працювало багато підвід — на землі залишилися сліди великих кінських копит. Всюди лежали купи будівельного лісу, очищеного від кори. Навколо галявини — ямки, кілька стовпів закопано в землю.

— Та-а-ак! — протяг Анатолій. — Тут щось будуватиметься, і матеріал цей привезено, бо в цьому лісі дерев не пиляли.

— І привезено недавно, — зауважив Іван. — Цікаво, чому нікого не видно, де робітники?

Друзі посідали на колоду і почали разглядатися.

— Може, й підводи нашої нема через ці роботи, — замислився Анатолій.

— Могли її забрати, — сказав Володя.

— Ні, — не погодився Іван. — Колоди возили здоровенними кіньми, наші люди такими не їздять.

Дощ утих, але одяг у втікачів вже зовсім промок.

— Якби розпалити багаття, зігрітися, — зітхнув коваль.

— Ви посидьте, — підхопився Володя, — я обйду галявину, все роздивлюся, пошукаю трісок.

Він минув велику купу колод і пішов уздовж галявини, ховаючись за деревами. Біля самого лісу, з протилежного боку, лежала ще одна купа колод, за якою хлопець побачив збиту з дощок будку. На мить зупинився, але потім, сторожко озираючись, рушив до неї.

Дверей у будці не було. Всередині, під стіною, стояли пилки, сокири, лопати. В кутку лежали брудно-зелені маскувальні плащ-палатки. Володя розгорнув їх: одна була подерта, інші могли захистити від дощу. Вирішив покликати друзів. Вийшов з будки, знову минув купу колод і побачив, що ті вже самі йдуть назустріч.

Зупинився, помахав їм рукою. У цей час за будкою щось тріснуло, немов зламалася під ногою суха гілочка. Оглянувшись, Володя завмер. Без жодного звуку на нього мчав величезний собака, а можливо, й вовк — від страху не втямив. Все було, як у кошмарному сні, де немає звуків, а є тільки страхіття, де мчить на тебе сіре чудовисько з велетенською ікластою червоною пащею, а ти — безпомітний, беспорядний, хоч і зрозумів, що це — кінець.

Хлопець кинувся до найближчого дерева, закричав: «Анатолій!» — і раптом від сильного удару впав. Побачив над собою роззявлену пащу звіра, який рвав на ньому одяг. Затуляв обличчя, пробував підвестися, але собака знову валив його.

Першим прибіг Іван. Він не встиг допомогти, бо з'явився ще один собака і стрибнув на нього. Коваль схопив пса своїми великими руками за шию і почав тиснути до землі. Але навіть йому нелегко було впоратися із здоровенним собацюрою — пес люто гарчав і бив об землю ногами. Володя скорчився долілиць, обхопив руками голову — шмаття з його пальтечка летіло на всі боки.

Коли наспів Анатолій, від будки пролунала автоматна черга. Звідти бігли німецькі солдати і щось вигукували. Двоє з них були лише у натільних сорочках. Вони націлились на втікачів, щось крикнули собакам. Ті покинули

шматувати людей і, оглядаючись на свої жертви, відійшли вбік.

Один з гітлерівців підбіг до Івана, з усієї сили вдарив його залізним руків'ям автомата, щось викрикуючи й показуючи на шию.

Поки двоє тримали бранців під автоматами, решта обшукувала. До Володі підійшов рудий здоровило з червонястими плямами на обличчі. Хотів вивернути кишень, але хлопець їх давно вирвав; тоді обмацав спину, ноги, і, не знайшовши нічого, штовхнув до дерева. У Анатолія побачили годинник, повалили на землю і почали бити ногами, показуючи на годинник, вигукуючи: «Німецький солдат!.. Німецький солдат!..»

Усе сталося так несподівано, за яких-небудь кілька хвилин, що втікачі не могли щось вдіяти чи навіть зміркувати.

Іх повели під охороною собак до будки. Метрів за триста від неї лежала ще одна купа колод, далі була викопана велика квадратна яма, яка з одного боку плавно виходила нагору. Біля ями стояла автомашинна, вкрита темно-сірим брезентом.

Німці наказали бранцям сісти під деревом, а самі пішли в машину, щось голосно розповідаючи один одному. Собаки крутилися край ями, і, повискуючи, заглядали в середину машини. З неї вийшов солдат у білому фартусі. Дав псам по шматку м'яса, погладив їх, потім стулив до бранців. Мовчки розглядав кожного з них, витяг сигарети, закурив і, сказавши по-німецькому: «Свині!» — пішов.

Під деревом просиділи години зо дві. Спочатку у Володі все тіло горіло вогнем, а потім стало холодно, почало трясти. Анатолій підсунувся ближче, вкрив хлопця ватяником. За весь час ніхто й слова не промовив. Старший лейтенант непомітно жував папірець із планом і тепер уперто дивився в землю, про щось зосереджено думав. Над правим оком скроню розбито, певно, підковою на чоботі, кров залила око. Іван тяжко зітхав. Володя боявся глянути в очі друзям, йому здавалося, що він винен у всьому. «Нащо пішов я до будки?!» — гірко думав він.

Кожний з них підбирав у душі своїй уламки зруйнованої надії і вишлеканих планів, кожному по-своєму малювалися картини пекла, яке чекало на них у полоні, ніхто з них насправді не знав, що чекає його завтра, та навіть ще й сьогодні.

З машини долітали вигуки, гамір, звуки губних гармошок. Час від часу виходив німець і, погомонівши до собак, які знову вляглися коло полонених, ішов собі.

Хотілося пити. Іван повернувся до Анатолія, щоб краще вмотитися. Найближчий до нього собака підхопився і загарчав.

Потім у машині стали обідати — чути було брязкіт казанків, долинав приємний запах вареного з м'ясом гороху. Після обіду німці заходилися біля своїх справ, не звертаючи на бранців уваги. Рудий, що обшукував Володю, поліз із мотком дроту на дерево, де було гніздо, схоже на трикутник.

Коли з машини знову вийшов кухар, Володя відчув, що не може більше терпіти спраги, і знаками попросив води. Німець підійшов до нього з казанком, показав на руки, щоб хлопець склав їх. Він линув на долоні, Володя жадібно ковтнув... Решту з казанка кухар вилив на землю...

Надвечір приїхала ще одна машина з солдатами, теж крита брезентом. Полонених посадовили в кузов, біля кабіни солдати з автоматами. Їхали довго, машина котилась повільно, її кидало, відчувалося, що дорога погана.

Серед ночі прибули до якогось селища. Гітлерівці зіпхнули бранців на землю і повели просторим подвір'ям, схожим на заводське. Наблизилися до будинку, де стояв вартовий, який кожного освітив ліхтариком. На його оклик з приміщення вийшов другий солдат і повів полонених далі. Нарешті опинилися біля будівлі, схожої на цех. Гітлерівець щось вигукнув, показуючи на двері. Обережно ступаючи, вони зайшли у приміщення.

Навколо темно. Двері зачинилися. Постояли мовчки. Коли очі звикли до темряви, почали розглядатися.

Під ногами повно цегли, різного сміття, погнуті залізні труби великого діаметра.

— Тут була кочегарка, — сказав Іван. — Я помітив зруйновані печі.

Товариші посідали, притиснулися один до одного.

— Я помітив собаку раніше, ніж ти, Володимиже, — мовив коваль, — вона великими стрибками мчала до тебе і, коли ти крикнув, я вже біг з ножем. Але несподівано шлях мені перетяв другий вовчуга. Я не встиг тобі допомогти: ніж я відкинув геть і, відбиваючись, піймав пса руками за шию. Якби не почали стріляти, я б задушив його.

— Навряд, — зауважив Анатолій. — Не так просто задушити вовкодава. А що ніж відкинув, це добре. Він же з

німецького багнета, перепало б тобі ще більше, ніж мені за годинник.

Володя коротко розповів, як помітив будку, зайшов до неї, як зрадів з плащ-палаток. Чекав, що товариші його звинувачуватимуть. Наприкінці ледве чуто сказав, що не хотів цього.

— Не кажи дурниць,— перебив Анатолій.— Якщо хто й винен, то це я. Не треба було так далеко йти від нашого місця... Щоправда, і там не всиділи б — дощ, померзли. А вночі блукати лісом ще небезпечніше. Якби німці спіймали нас там уночі, то відразу вбили б.

— І так невідомо, чим закінчиться,— пробурчав Іван,— треба щось робити. Давайте роздивимось, куди нас загнали.

Володя згадав за речі, що залишилися в лісовій ямі, де втікачі відпочивали. Шкода! Адже там і продукти!

А старший лейтенант ніяк не міг заспокоїтись:

— Чому німці в лісі? Що вони там будують?.. Якби не наскочили на них, усе було б добре, а тепер...

Вечір другий

...ВІН сидів поруч мене, але я знову ЙОГО не бачив. Далекі зорі мерехтіли за чорним вікном.

Я був ЙОГО тінню і йшов разом з НИМ.

А потім ВІН ставав моєю тінню і вже не ВІН, а я падав знесилений на землю табору... не ВІН, а я лежав скривавлений на кам'яній підлозі в'язищі... не з НЬОГО, а з мене милолиці німкені вибирали кров для своїх солдатів, і я сам кричав від болю і смертельного розпачу...

Голос ЙОГО був хрипкий від злилювання.

То був уже мій голос, і муки мої, а ВІН ніби розтанув у темній кімнаті, бо невиразні наші тіні уже злилися в одну...

1

Рано-вранці полонених вигнали на подвір'я. Солдат підвів їх до великого довгого стола, що стояв серед двору, і, розмахуючи руками, показав кудись убік. Анатолій з Іваном взяли стіл і пішли разом з Володею за німцем. Принесли його до невеличкого будинку і за наказом солдата поставили біля дверей.

Потім німець повів їх до кухні, звідки долітали дратівливі пахощі вареної їжі. З дверей вийшов здоровило, підв'язаний засмальцьованим, колись білим фартухом. Глянувши на бранців, приніс пилку, сокиру і мовчки показав на велику купу колод.

Майже дві години пиляли й кололи дрова. Іван розповів, що, коли усі спали, він оглянув приміщення, де їх заклали. Переконався, що другого ходу немає, тільки через подвір'я, а тоді й собі задрімав біля товаришів.

Незабаром Анатолій покинув пиляти, витер рукавом снітніле чоло: «Чорт забирай, чому нас тримають тут, що це означає?!» Він ледве стояв на ногах, боліла рана над оком, голова, але раз у раз підбадьорював друзів, мовляв, нічого, хлопці, щось та придумаємо. Володя вірив, що, поки старший лейтенант з ними, не пропадуть.

Крізь відчинене вікно кухар побачив, що полонені не працюють, закричав: «Шнель, шнель!» — і погрозив кулаком.

Знову взялись до роботи. Тим часом з'явився озброєний солдат і сказав, щоб ішли за ним. Привів їх до того будинку, куди несли стіл. Штовхнув до кімнати. Тільки тут бранці здогадалися, що їх будуть допитувати...

За столом сидів високий, худий, лисий німець. Обличчя його наче було обтягнене жовтуватою шкірєю, і Володі мимоволі згадався череп з шкільного біологічного кабінету. Високий чорний кашкет лежав перед офіцером на столі. З поведінки гітлерівця і чорного мундира з срібними квадратами у лівій петлиці і пов'язкою із свастикою на рукаві, можна було здогадатися, що це якийсь чин у фашистів.

На столі лежало багато паперів, сигарети, стояли дві пляшки з напоєм і вузький високий бокал. Ліворуч сидів другий гітлерівець. Коли бранців завели до кімнати, він підвівся, заклавав руки за спину і почав по черзі розглядати кожного з них.

З правого боку столу стояло ще двоє: солдат і якийсь у цивільному одязі. Солдат знав польську мову, а той, що в цивільному, — місцевий поліцай, який добре володів німецькою.

Офіцер, що розглядав полонених, заговорив перший. Він спитав, хто їх послав у розташування німецької частини, туди, де всім заборонено знаходитись, і, не чекаючи відповіді, загорлав:

— З якого ешелону втекли?!

Друзі стояли мовчки. Іван, затинаючись, почав бурмотіти щось про Донбас, про в'язницю...

Німець підскочив до нього:

— Папір, документ?!

А де ж його взяти було!

Анатолій сказав, що його, як недужого, відпустили з хлопчиком додому, що вони й гадки не мали заходити до німецького розташування, а добиралися додому, в Київ.

Офіцер знову горлав: «Папір, документ!»

Схожий на кістяк гітлерівець щось швидко заговорив, і перекладач, ехидно посміхаючись, спитав:

— Де взяли ковдри німецьких солдатів?

Відразу зрозуміли: знайдено їхні торби. Анатолій відповів, що це дали на дорогу німецькі солдати. Солдат, який стояв обік столу, підскочив до нього і, розмахуючи перед лицем кулаками, закричав спочатку по-німецькому, потім по-польському:

— Ви — бандити і злодії! Німецькі солдати нічого не могли вам дати! Ви вкрали!

У цей час до будинку під'їхав мотоцикл, і до кімнати увійшло ще двоє офіцерів. Кістявий гітлерівець підвівся і, вилупивши вгору руку, ступнув назустріч.

Привітавши гостей, щось буркнув поліцаєві. Той миттю виштовхав полонених на вулицю. Повів їх знову на кухню. Дорогою сказав: якби не торби, знайдені на галявині, не минути б їм шибениці. Там було трохи одягу, варена картопля в лущайках, сухі млинці, дві мокрі ковдри... Тому німці вважають їх за звичайних злодіїв.

— Але це ще не все, — додав поліцай. — Завадили гості. З вами ще розберуться!.. — І він гидко вилаявся. Видно було, що запроданець п'яний.

— Ти, чоловіче добрий, — сказав Іван, — добудь краще що-небудь поїсти, бачиш, хлопець ледве ноги тягне.

Привівши полонених до кухні, поліцай, похитуючись, пішов, а вони знову почали колоти дрова. Згадували незакінчений допит, дивуючись, що не спитали ні прізвищ, ні національності. Втім дорогою поліцай сказав, що це не все і, можливо, до них сьогодні знову візьмуться.

— Отже, — зробив висновок Анатолій, — треба підготуватися, щоб говорити в одне. Вони нам, звичайно, не вірять, але будемо триматися першої версії.

Володя працював і думав: «Як усе на світі перевернулося! Завжди для людей найогиднішим і найстрашнішим був злодій... А для німців це — дрібниця, такому вони

ладні багато простити! Сказав же поліцай, що, коли б не торби, які, мовляв, свідчать, що ми злодії, нас відразу повісили б...» І тут хлопець згадав, як сам, опинившись уночі в зруйнованому сараї, злякався людських кроків і волів у ту мить зустрітися чи зі злодієм, чи вбивцею, аніж із гітлерівцем...

Тим часом до бранців підійшов товстий літній офіцер з невеличкою книжечкою в руці. Плуताючи російські слова з німецькими, спитав, хто вони за національністю.

— Українці! — відповів Володя.

— Гут, гут, — задоволено промовив товстун. — Я хочу спитати, як правильно вимовляються слов'янські слова. Тут немає людей, які знали б російську мову, а я її вивчаю.

Він показував на різні предмети і питав, як вони називаються.

Володя відповідав.

Потім офіцер почав говорити про себе. Хлопець сяк-так зрозумів, що за мирного часу він був шкільним вчителем. На батьківщині вивчав російську мову, та самі підручники мало що давали.

Офіцер витяг пачку сигарет, запропонував курити. Володя заперечливо похитав головою. Помітивши, що німець ніби прихильний до нього, вирішив спробувати щастя:

— Я і мої друзі два дні нічого не їли. Може, в вас знайдеться щось поїсти.

Хвилин десять втовкмачував, поки той нарешті второпав. Тоді сховав словничок у кишеню, підійшов до вікна на кухні і крикнув так, що на ганок відразу вискочив кухар.

Офіцер кинув Володі: «Зараз вас погодують», — і пішов собі. Дорогою зупинився, оглянувся і вигукнув: «Завтра знову будемо вчитися».

Коли він зник з очей, гладкий солдат у брудному фартусі приніс піввідра горохового супу. У бранців не було ні ложок, ні якогось посуду.

— Було б що їсти, — заспокоїв Іван.

Відро звільнили швидко. Друзі подякували за обід, звісно, не німцєві, а Володі. Він відповів, що й досі не второпав, як це сталося. Не замислювався, якою буде відповідь офіцера на його прохання, тому сказав — і все. Можливо, підштовхнуло, що співбесідник назвався вчителем. Десь в глибині душі це слово для хлопця багато означало... Вчитель! Може, він не такий, як інші німці...

— А той гладкий собака на кухні — викінчений негідник, — сказав Анатолій. — Цілий день колемо для нього дрова, а не годус!

— Добре, якщо цей вчитель прийде і завтра. Тоді, може, ще раз пообідаємо...

Але що з того? Володя їв і все думав, як несправедливо вчинила з ним доля. І не тільки з ним, а й з його друзями...

Коли сонце сіло, з'явився солдат і одвів їх на почівлю. Дорогою Володя попросив води, але той тільки grimнув: «Шнель!»

Двері зачинилися. Друзі спорудили із залізничя щось схоже на ліжко. Лежали, а сон не йшов. Чому більше не допитували? І чому, коли допитували, говорили про ковдри, а про годинник Анатолія ніхто не спитав? Може, якийсь солдат забрав його собі і приховав від начальства?

Дуже хотілося пити. Певно, кухар зі злості насинав у відро багато солі. Спихвату бранці не помітили, що суп пересолено.

Врешті замовкли. Володя почав дрімати, і йому все здавалося, що десь близько капотить вода.

Підвівся, обмацав стіни, усі кутки, але води не знайшов.

Минала друга половина ночі, як раптом двері грюкнули. Чотири солдати, освітлюючи бранців ліхтариками, горлаючи: «Шнель, шнель!» — вигнали їх на вулицю.

Володя не стямився, як його вштовхнули до машини. «Невже на розстріл!» — подумав жахаючись.

Їхали хвилин сорок. Машина зупинилася, і полонених так само миттю зігнали з неї.

Навколо було темно, але нерестук об рейки, шипіння пари, своєрідний гамір підказували, що опинились поблизу залізничної станції. Незабаром підійшли два гітлерівці з собаками й повели бранців далі. Машина, розвертаючись, освітила нових конвоїрів — грубезних жандармів.

Минули якесь подвір'я, потім вийшли на залізничну колію і зупинилися. Через деякий час із темряви почали виходити люди. Коли люди наблизилися, товариші зрозуміли, що це військовополонені. Їх приєднали в кінці колони і погнали разом з усіма.

...На світанку до станції подали довгий ешелон, і гітлерівці почали заганяти людей у вагони. Такої охорони Володя ще не бачив. Майже на кожному метрі — жандарм із собакою. Заваптажували ешелон швидко, підганяючи бранців гумовими кийками.

Уже розвиднілося, коли ешелон рушив. «Прощай, рідна земле, чи побачу ще тебе!» — сумно подумав Володя.

У колоні, аж до самісінької посадки, друзі трималися буквально за руки. І все ж, коли поїзд рушив, виявилось, що Івана з ними немає. Володя і Анатолій до найменших подробиць згадували, як їх гнали у вагон, але не могли пригадати, коли ж загубили товариша. Біля ешелону під час посадки виникла така штовханина, що й не помітили, як опинилися у вагоні.

Першого дня поїзд ішов без зупинок. У людей знайшлися пляшки й баклажки з водою, і вони поділилися з новенькими. Розпитували, хто такі, звідки, де потрапили у полон.

Чим далі їхали, тим тяжче ставало у Володі на душі. Боявся, що завезуть дуже далеко, звідки не зможе втекти.

А потім невільницький ешелон дедалі частіше став зупинятися і подовгу стояв. Іноді серед чистого поля. Тоді охорона відчиняла двері, бранців виладнували коло вагонів, рахували, давали в паперових відерцях баланду з брукви.

Аж під кінець квітня ешелон доповз до Любліна. Тут престоляти мало не цілий день, і весь час полонених рахували, виганяючи з вагонів.

...День був совячний, теплий. Дивним здавався навколишній світ. Вокзал у Любліні поблизу міста, і полонені бачили будинки, дуже гарні і незруйновані. Здавалося, що не було тут війни, чи була якась інша, не та, що з вогнем пройшла по радянській землі...

Що там за мурами й дротом, які відгороджували ешелон від міста, Володя не знав. Але квітнєве сонце ласкаво вигравало на гострих дахах, сліпуче відбивалося у шибках верхніх поверхів, і він, немов у машині часу, повертався та й повертався думкою до звичайного життя, при якому люди вільно ходять по вулицях, відвідують кіно, веселяться і нікого не бояться... А коли весняний вітер доніс далекі звуки музики, він не те щоб позаздрив тим, хто в цей час був по той бік залізничного муру, а йому просто стало до сліз боляче, і камінь, який лежав на серці, став іще важчим...

У Любліні зустрілися з Іваном. Точніше, коваль сам знайшов друзів. Була така бурхлива зустріч, що охоронники накинулися на них з прикладами. Остапокові вдалося залізти у їхній вагон. Відтепер знову були разом.

У Кракові бранців перегнали до другого поїзда. Двері

вагонів закрутили дротом. Наближалися до кордону, в'їжджали на територію Німеччини.

В середині травня ешелон підходив уже до Нюрнберга. Уздовж залізниці частіше траплялися довгі бараки, по декілька разів обнесені колючим дротом. Страшно було дивитися на ці будівлі, в яких страждали люди. Володя почав розуміти, що гітлерівці не тільки на його землі, а скрізь, де ступила їхня нога, навіть у себе вдома, перетворили світ на величезну в'язницю.

Коли нарешті полонених вивантажили з поїзда, хлопець злякався — так багато поліції зустрічало їх. Усі в коричневих мундирах і чорних краватках, усі з собаками, в кожного на голові металева каска. Дивився і згадував, що колись у шкільному підручнику з німецької мови були намальовані точнісінько такі. Тепер довелося побачити живих, справжніх...

Приблизно з кілометр гнали людей на іншу станцію. Частина бранців пімці залишили у Нюрнберзі, а решту знову замкнули у вагони і повезли далі.

2

Володю і його друзів привезли до баварського містечка Ансбах, на півдні Німеччини, неподалік Нюрнберга.

Сараї, куди загнали бранців, — колишні стайні, мали загородки, у кожній раніше стояла пара коней. Тепер до такої загородки пімці заштовхували по десять-п'ятнадцять чоловік.

Невизначеність лякала хлопця. Що буде з ним у цих стінах завтра, позавтра, чи доживе він до цього завтра і через які тортури пройде? І де поділися ті люди, що катувалися тут до нього, що з ними сталося?..

Він, як і його друзі, був приречений весь час жити в лабетах невідомості, що сушила мозок, гнітила і вбивала душу і відкривала тільки одну коротку мить, протягом якої теж всяке могло статися.

Невідомість гралася з ним, немов кіт з мишею, то вселяючи якісь надії, то глушачи їх своїм важким покровом, і ніколи не випускаючи з пазурів.

Через три дні Володю і його друзів перевели на околицю містечка, де на рівному майдані, обнесеному колючим дротом, стояли довгі низькі дерев'яні бараки. По кутках табору бовваніли спостережпі вишки з прожекторами,

спрямованими навсібіч, а на кожній вишці по двоє вартових з кулеметом. Впритул до майдану підходили крайні будинки міста, високі, багатопверхові, очевидно, військової казарми.

У таборі скупчилося кілька тисяч військовополонених. Новеньких спочатку розмістили просто неба. Щоранку приходили солдати і групами гнали їх на роботу. Тут не було ні в кого ні прізвищ, ні імен. Люди йшли на штуки.

Годували один раз на добу: півлітра якоїсь баланди. На таку величезну масу людей — одна кухня. Тільки затемно, повернувшись з роботи, бранці могли стати до черги, щоб одержати їжу.

Це не був табір тотального знищення з душогубками, замаскованими під лазню, з печами для спалення трупів, як Треблінка, Освенцім чи Майданек. Це був так званий трудовий табір, де хазяйновиті німці намагалися вислати усі сили з дармових робітників. Зрештою, це теж був табір знищення, бо ніхто довго не витримував установленого гітлерівцями режиму. Певно, це і входило до їх планів.

Варта складалася з вояк, поранених на фронті, справжніх звірів, які мстилися на беззахисних людях. Кожен з них на все життя запам'ятав місто чи село, де йому всипали, і горе було, якщо він знаходив серед полонених «земляка» — людину з тієї місцевості. Таких забивали до смерті.

Якось два гітлерівці, розмовляючи, зупинилися неподалік од Володі. Хлопець вирішив, що німці не помітили його чи не звернули уваги, бо важив для них не більше, ніж камінчик на шляху. Не все зрозумів з їхньої бесіди, але почув, як один поскаржився, що втратив сон.

— Щоночі, — сповідався німець, — бачу у сні руських солдатів, котрі стріляють в мене... А тут і вдень доводиться дивитися на цих проклятих свиней!

Закінчуючи фразу, з словами «цих проклятих свиней» він несподівано повернувся до Володі і з усіх сил вдарив його ногою у живіт.

Хлопець і так ледве ходив. Тепер, скорчившись від болю, звивався на землі. Коли фашист відійшов, до нього підбіг Іван Осташок і на руках одніс до барака.

Німця, який ударив, Володя запам'ятав так само, як той запам'ятав місто чи село на радянській землі, де дістав своє.

Згодом хлопець роздивився його пильніше. Це був старший офіцер, довгий, з круглою вгодованою пикою і скляними очима. Високий кашкет на голові з фашистською ко-

кардою підкреслював зловісний вигляд. На боці, ліворуч, висів пістолет. На мундирі — бронзова відзнака за кілька поранень. В руці завжди тримав довгий канчук і шкіряну рукавичку. Володя помітив, що з лівої руки він рукавички ніколи не знімає і нічого не тримає в ній.

Цілий день фашист неквапно прогулювався по табору. Підійде до якого-небудь полоненого і мовчки почне бити по обличчю рукавичкою або оперещить канчуком. Для розваги...

Минув майже місяць, як Володя разом із своїми друзями опинився в Ансбаху. Працювали здебільшого в таборі. Носили колючий дріт, розкручували — розширювали територію своєї в'язниці. Лише інколи гнали їх на станцію.

Виснажені, завжди голодні, ледве тягли ноги. Одного разу, в день якогось фашистського свята, — на вулицях міста було вивішено прапори, — в табір вперше привезли хліб. Хлібину вагою п'ятсот грамів давали на трьох чоловік. На кожну сотню полонених призначили двох старших, котрим і довелося ділити хліб.

Люди не могли дочекатися, поки хліб поділять. Зчинилася колотнеча. Охоронці викликали підмогу. Чимало в'язнів того вечора не підвелось з землі. Хліб, який не встигли роздати, німці забрали назад.

Кожна людина по-своєму переносить голод. Є такі, що для них це нестерпна мука. Від голоду вони ставали самі не свої, занепадали духом, поступово втрачали і гідність, і волю, і почуття, крім одного — бажання їсти. Ці люди й не витримали. А можливо, бійку організували самі охоронці за допомогою провокаторів.

Так чи інакше, але багатьом нічого не дісталось. Володя і Анатолій тільки побачили хліб, покуштувати його не довелося. Іванові потрапив до рук шматочок, та й той у нього видерли.

Іван Останюк тяжко потерпав від голоду, дуже схуд — здавалося, тільки шкіра висить на його кістках. Друзі давали йому трохи від своєї пайки, але це не рятувало. З кожним днем коваль ставав мовчазніший, вираз обличчя у нього зробився дивний, наче відсутній. Вже не вірив у порятунок, про який мріяв Анатолій.

Якось увечері групу полонених, серед них і Володю, погнали на станцію: треба було сліпно розвантажувати вагони. Вже смеркло, коли бранці прибули на місце роботи. У вагонах була морква, почасти гнила. Невільники

працювали до півночі. Володя наївся, набрав моркви за пазуху і в кишені для своїх друзів, які цього разу не були на станції. Але біля входу у табір його обшукали, все забрали і побили кийками. Побили так, що, відійшовши з десяток кроків від брами, хлопць унав. Полонені підняли його й понесли до барака.

Володя не так мучився від побоїв, як переживав, що нічого не пощастило принести Анатолію та Івану, про яких думав усю дорогу.

У липні друзі зазнали страшного удару.

Одного вечора, як звичайно, вони одержували свою порцію баланди. Іван стояв за кілька чоловік попереду Володі. Узнявши сун, випив його одним духом за купою колод і знову став у чергу біля хлопця.

Той фашист, який ходив з канчуком та шкіряною рукавичкою, певно, помітив, що Іван став удруге. Можливо, стежив за ним, бо частенько бив Остаюка без будь-якої причини, вигукуючи: «Ти здоровий, тебе багато треба годувати, нам не вигідні такі робітники!»

Побачивши Івана знов у черзі, фашист почав тихенько підкрадатися. Підскачавши до коваля, офіцер загорлав не своїм голосом, щоб той показав посуд. На дні коробки ще були сліди рідини...

Гітлерівець з усіх сил бив Остаюка по обличчю рукавичкою, потім оперішив канчуком Володю, показуючи, що той пустив коваля попереду себе.

Іван стояв мовчки, затуливши обличчя руками. Тоді німець ударив його кулаком під груди. Коваль застогнав і зігнувся.

Полонені, які стояли неподалік, зламали чергу, — у них були люті обличчя й стиснуті кулаки. Підходили ближче і ставали круг офіцера та Івана. Німець горлав, бризкаючи слиною, потім витяг свисток і засюрчав. Далі все сталося протягом кількох секунд.

Розігнувшись, Іван ударив фашиста з відчайдушною силою. Певно, усе, що в ньому іще жило, вклав у цей удар. Німець перелетів через колоди і впав, як сніп.

Підбігли солдати, підняли його — все обличчя заюшене кров'ю. Шестеро німців зв'язали руки Іванові, молотячи його прикладами. Потім коваля десь потягли.

Повели під руки і офіцера, який щось крикнув роздавальникові. Звісно, супу не дали більше нікому, всіх розігнали по бараках.

Відтоді Івана не бачили. Незабаром німці оголосили, що його розстріляно...

Гітлерівський офіцер перетворився на справжнього звіра. Особливо стежив за Володею, який запов в око.

Дні минали. Стояв серпень сорок другого року.

За час своїх блукань і полону Володя дуже змінився. Всі ці переживання, особливо трагедія, яка сталася з Іваном, формували з нього іншу, зрілішу людину. Він постаршав, зібрався внутрішньо, озлобився, став сміливіший. Нелюдські поневіряння нагло обірвали його дитинство, позбавили юності, у п'ятнадцять років зробили дорослою людиною... Тепер навряд чи з'явався б думки про вовків, як колись у лісі біля Здолбунового.

Але на вигляд залишався такий же: щупленьке, виснажене хлоп'я — шкіра та кістки. Полонені співчували йому і поважали, бо нарівні з усіма, не ремствуючи, терпів злигодні, що випадали на їхню долю.

Край табору, біля вбиральні, ріс терен. І Володя надумав зробити тут лазівку. Вечорами, сховавшись у кущах, він рив під огорожею підкоп. Анатолій здалеку стежив за подвір'ям. Незважаючи на твердий кам'янистий ґрунт, хлопцеві за три дні викопав нору, крізь яку міг пролізти.

У бараці, де знаходився Володя з Анатолієм, було близько двохсот чоловік, і кожен допомагав вирядити хлопця вночі в перший похід до міста.

Але скільки було спречань: йти чи не йти?! Як хвилювалися, поки дочекалися назад!..

Спроба виявилася вдалою, і хлопець кілька разів повторив її. Незабаром він вивчив розташування ансбахських вулиць, знав, де стоять ящики із сміттям, і завжди щось добував. Особливо нетерпляче чекали його курці — приносили їм недокурки.

Ансбах вразив хлопця своєю чистотою й опатністю. Це невеличке баварське містечко потопало в зелені. Будинки з гостроверхими покрівлями були вкриті фігурною різноколірною череницею, яка вдень під сонячним промінням вигравала всіма барвами веселки, створюючи мальовничу картину. Вночі місто купалося у місячному сльві і здавалося таємничо казковим.

Майже на виході з нього височів пам'ятник німецьким солдатам, що загинули в першу світову війну. Високий, плоский, схожий на сірникову коробку, він увінчувався велетенським чорним орлом, що хижо розпластав крила...

Побував Володя і біля залізничних станцій — пасажирської й товарної. Здивувався, що пасажирську обнесено високою металевою сіткою. Потім зрозумів — без квитка вийти на перон неможливо, бо сітками ізольовано також і залізничну колію, — вхід до станції і вихід з неї відкривався тільки до поїзда.

Неподалік станції побачив кладовище. Біля нього кірха, така, як і в центрі міста, з високим шпилем. Годинники на церковних баштах різними по тону мелодійними голосами регулярно відбивали час.

Цвинтар теж був по-німецькому педантичний: дитячі могилки окремо, самогубцям окремо, і пам'ятники чи хрести їм не ставили, а клали на землю.

Але поряд з ошатними будиночками Володя бачив неокоринні дерев'яні бараки, обнесені колючим дротом, де гинули його друзі; по чистеньких вуличках гнали на каторжні роботи страшних, виснажених голодом людей.

Роздивляючись це гарне, тихе містечко, Володя згадував зруйновані, почорнілі радянські міста, спалені села. Це його мучило, і хотілось, аби раптом з'явилися в небі червонозоряні літаки й почали нищити німецьке місто, щоб і на цю образливу своєю несправедливістю красу посипалися бомби. Він би показав пілотам найкрасивіші будинки, куди треба кинути найбільші бомби, щоб і німці відчували те, чого зазнали радянські люди... Своїми гіркими мріями, що народилися в іде дитячій, але уже приголомшеній, зраненій душі, Володя ділився з Анатолієм, який заспокоював його і запевняв, що час розплати неодмінно прийде.

Якось вдень хлопець пробрався навіть до ковбасної фабрики, що містилася на протилежному краю міста, познайомився з невільниками, які там працювали.

Фабрика охоронялася солдатами, але все ж Володя пролазив на її подвір'я і одного разу повернувся з великим кільцем ковбаси. Притаївшись під огорожею, побачив, як гладкий німець, оглядаючись, побіг по двору. Потім витяг щось із кишені і сховав під великий бак. Коли німець пішов, хлопець миттю кинувся туди й забрав пакунок...

Володині вилазки щось та важили для друзів, і він готовий був і далі ризикувати. Але одного разу, повертаючись з такого походу, почув, як неподалік лазівки ходить вперед і назад вартовий.

Почекавши, поки солдат відійде, хлопець поліз під огорожу. Дірку з обох боків затуляли гілки терену. Тільки-но пробрався на територію табору, як знову почув важкі кроки. Хто йде, роздивитись не міг, бо вже смеркло, а прожекторів на вишках німці не вмикали, додержуючи світломаскування.

Володя причаївся за кущем. Марно — солдат йшов просто до нього! Почув слово: «Сакраменто!» Потім гітлерівець вигукнув: «Гунд! Собака!» — і почав бити його прикладом у груди, по голові...

Спочатку Володя відчував гострий біль, далі біль немов розплився по всьому тілу, зник, а разом з ним зник і солдат, і кущі, і весь навколишній світ...

Шість днів пролежав на спині, не міг повернутися. Тіло поспіль вкрилося чорними плямами. Полонені здогадувалися, що до цієї справи доклав рук хтось із Володиного барака. В один голос казали, що хоч би як, а знайдуть зрадника і влаштують йому самосуд. Ніде, мовляв, не сховається.

Анатолій ні вдень ні вночі не відходив від свого юного друга. Коли старшого лейтенанта гнали на роботу, «сестрою-сиділкою» ставав інший в'язень. Серед полонених був лікар, але ліки, які він приписував, завжди називалися «вода» — нічого іншого в нього не було...

Молодий організм зрештою переміг, і Володя почав одужувати. Анатолій розповів йому, що зрадника, Костю, який спав на сусідніх нарах, викрили, але схопити не встигли, бо кухар — німець Ганс Трешер — того ж дня забрав цього мерзотника працювати до себе додому. Так і не вдалося «погостити з ним по ширості».

Друзям було дуже тяжко згадувати Івана Остапюка. Не було такого дня чи години, щоб не думали про нього, — не вірилося, що коваля немає живого, здавалося, ось-ось має він надійти.

Якось надвечір, днів через десять після повідомлення про розстріл Остапюка, до барака зайшов «убивця нашого Івана», як почали називати ненависного фашиста полонені. Підступив до хлопця. Грався грубим плетеним канчуком.

Володя, який безпомічно лежав на нарах, з острахом глянув у паче мертві, скляні очі, що з-під високого чорного кашкета втупилися в нього,

Яких тільки очей не бачив за своє коротке життя! І добрих, і злих, і ласкавих, і грізних, і хитрих, і підступних. Але таких порожніх, безтямних не зустрічав досі...

Гітлерівець довго дивився на хлопця, потім погрозив канчуком, сказав, що наступного разу з ним буде покінчено, — і жестом показав на шию.

Коли з'явився офіцер, усі, хто був у бараці, завмерли і напружено поглядали на цього ката, гадаючи, що він іде бити хлопця. Але на цей раз обійшлося...

Через деякий час Володя почав виходити з барака. Ще гуло в голові, все навколо крутилося, але вже міг сьак-так стояти на ногах і витримати виснажливі перевірки...

3

Поволі Володя одужав. Іноді поглядав на куці, де була колись лавівка, хоч друзі заборонили поки що й думати про неї.

Якось, у другій половині дня, вибравши хвилину, коли солдатів не було близько, він прокрався до дротяної огорожі. За нею, на стежці, лежав великий недокурток сигари.

Володя узяв палицю і спробував дістати його, але нічого не виходило, палиця була короткою. Неподалік від огорожі в цей час брело якесь хлоп'я років семи.

Поманив його пальцем і, показавши на сигару, тихенько попросив, щоб подав.

Хлоп'я відповіло, що так робити негарно, відвернулося й пішло собі далі.

Почуття кривди стиснуло Володине серце. Можливо, на мить знову відчув себе дитиною: дорослі німці схопили його, завезли в неволю, терзають голодом і працею над силу, знущаються, як хочуть, і цей малюк теж зневажає його, вичитує. Не витримав і крикнув наваздогін: «Фашист ти чортів!»

Минуло з півгодини. Збираючись іти від цього місця, поки не застукали солдати, Володя знову помітив того самого маленького німця. Тепер хлоп'я бігло напрямки до огорожі, за якою сидів бранець. Німчик наблизився і простяг через дріт пачечку сигарет і три шматочки цукру.

У Володине серце хлопнула тепла хвиля. «Ах ти, малий, — пробурмотів. — Та ти ж дуже славний!»

Подякував і, сховавши подарунок, швидко прослизнув у барак.

Його мало не гоїдали на руках. Сигарети поділили: кожному курцеві один раз ковтнути диму. Цукор лишили Володі.

Коли почали курити, тоді тільки схаменулися: де добув сигарети?! — знову розкопав хід і серед білого дня лазив до міста! Почали лаяти, мовляв, так можна й голову втратити.

Минуло ще кілька днів, і знову, на тому самому місці, Володя побачив малюка. Коли підкрадався до огорожі, німчєня сказало: «Добрідень!» — і простягло руку з цукром. Цукор був вологий — певно, хлоп'я чекало довго. Прощаючись, малюк пообіцяв, що й завтра прийде.

Наступного дня Володю разом з усіма ганяли на станцію вивантажувати з вагонів вугільний брикет. Надвечір він виглядав малюка, але марно. Чи то його не було, чи, може, приходив раніше. Так і повернувся в барак ні з чим. Анатолій сердився, сказав, що коли Володя крався поїд огорожею, за ним стежив «убивця Івана». Було б неперелявки, якби у цей час гітлерівця не покликали до брами, на прохідну...

Через кілька днів Володя знову прослизнув до огорожі. Вирішив підійти до «свого» місця на той час, коли звичайно приходив малюк... Німчика не було.

Довелося відмовитися від цих «походів», тим більше що однорукий кат почав пильно стежити за хлопцем.

Але одного разу Анатолій покликав Володю і сказав, що біля входу до табору вештається якийсь малюк. Володя пробрався до брами і, нікого не побачивши, надумався піти до огорожі. Попримував спочатку за бараки, швиденько обійшов їх і шмигнув у протилежний бік, до куців.

З того боку дряної огорожі стояв знайомий хлопчик і з ним якась жінка. Невисока, років на тридцять, смаглява і досить гарна. На голові товста чорна коса, закручена ззаду і підтримувана великою білою шпилькою, схожою на гребінь. На ногах — лаковані черевики на тоненькій дерев'яній підшві.

Як тільки Володя наблизився до огорожі, малюк потяг її за руку.

Жінка підійшла ближче і сказала:

— Добрідень. Мене звуть фрау Рита, це мій син — Вілій... Я давно гуляю тут з Вілієм, — сказала жінка далі, — а не побачивши того, про кого він розповідав удома, вирішила послати сина навколо огорожі.

Саме там, біля брами, Анатолій і помітив малюка.

У школі німецька мова давалася Володі легко. Тепер, у таборі, він часто чув цю чужу мову й майже все розумів. Але жінка розмовляла якоюсь іншою говіркою, і він ледве збагнув, про що йдеться.

Вона спитала:

— Як тебе звати?

— Володимир.

Марно жінка намагалася кілька разів вимовити це ім'я — у неї нічого не вийшло.

— Це тобі, — простягла Володі пакунок. Потім додала: — Йди, не можна тут довго бути.

Володя подякував і відійшов.

Мати й син стояли й через дротяну огорожу дивилися йому вслід. Коли Володя оглянувся, жінка жестом поклікала його.

Ризикуючи, повернувся назад.

— Ах, я зовсім забула, приходь на це місце в неділю увечері...

Розгорнувши в бараці пакунок, Володя побачив хлібину, перерізану впоперек, кружальця ковбаси, покладені в неї, п'ять кусочків пукру, пачечку сигарет.

...До неділі залишилося три дні. Хлопець і вночі не спав — усе думав про цей день.

Зустріч із фрау Ритою перевернула його душу. Змучена і озлоблена гітлерівцями, вона болісно стискалася, коли починав переконувати себе, що не всі німці однакові, що й серед них є хороші люди. Це ніяк не вкладалося в голову після всього, що бачив та й сам зазнав... Фрау Рита зі своїм малюком здалася якоюсь несправжньою, неправдоподібною, вигаданою, і Володя дуже хотів ще раз побачити її. Навіть не так заради хліба, як для того, щоб перевідчитися, що німкеня ця не привид і не примарилася уві сні.

Час тягся як ніколи довго.

Нарешті настала довгождана неділя. Від ранку до ночі, ховаючись за баракком, Володя не зводив очей з дротяної огорожі. Але марно! Там нікого не було.

Що ж могло статися? Адже сказала, що прийде! Могла ж, зрештою, прислати Вілія і переказати, що не буде.

Радився з Анатолієм, але й товариш не знав, чим це пояснити. Підступна невідомість знову обдурила хлопця марною надією...

Закінчувався ще один тиждень. Важко передати, яким тяжким він був. Як знову заковувалося у панцир ненависті маленьке ображене серце, що на мить відтануло від людської доброти...

Усі ці дні полонені працювали на станції. Володя і там відзначився. Солдат, який вартував групу невільників, сказав, що за таку роботу, як Володина, не належить їсти, і він не одержить суну. Та хлопцеві було байдуже.

У суботу, надвечір, до барака несподівано зайшов той громило-охоронник, який упіймав хлопця біля лазівки і тяжко побив. Він роздивлявся на всі боки, і Володя зрозумів, що солдат шукає його. Був у цей час на протилежному кінці барака, але все бачив.

Полонені гукнули його. Боязко наблизився до гітлерівця, гарячково пригадуючи, чим іще завинив.

Охоронець поманив рукою і повів на подвір'я.

Анатолія у цей час не було в бараці. Бранці мовчки провели хлопця стривоженими поглядами.

Німець погнав його до вбиральні. З дверей барака за ними стежили полонені, намагаючись хоч здаля побачити, куди ведуть їхнього юного товариша.

Солдат зупинився, гримнув на них, погрозив величезним кулаком:

— Зараз же зачиніть двері!

Люди зникли в бараці.

Володі зробилось моторошно. «І треба, щоб таке сталося, коли Анатолія немає поблизу».

Солдат привів хлопця до лазівки, наказав відкрити її, бо була закидана камінням.

Володя не відразу второпав, чого від нього хочуть.

— Сакраменто! — Німець засичав від злості, став навколінки і, показавши, що треба виймати каміння, підвівся і відійшов убік.

Розгублений, сповнений суперечливих почуттів, Володя розкопував лазівку.

Невже не скінчилися його катування?!

Невже повториться гострий біль у грудях, у голові, в усьому тілі, і чорний морок...

Невже німці шукають приводу, щоб убити його?!

Володя боязко зіщулився і озирнувся. Гітлерівець стежив за ним, заклавши руки за спину. Надворі потроху сутеніло.

Але навіть їм привід — вони й так можуть убити, кого хочуть...

Витягаючи останній камінь, хлопець почув, що з того боку хтось підходить до огорожі. Він підвівся і глянув через огорожу. Очі від подиву мало не на лоб полізли, не знав, що сказати, що подумати!

— Добри вечір,— промовила жінка, в якій Володя упізнав матір Вілія.— Вона простягла через дріт великий пакунок.— Скидай своє вбрання і одягни це.

Володя зняковів: як же скидати, адже на ньому тільки штани, більше нічого, як це при ній скинути їх і одягти інші?

Фрау Рита, певно, зрозуміла його збентеження і, відвернувшись, сказала:

— Я не прийшла до тебе на побачення. Швидше!

Володя миттю переодягся,— піджак, штани, черевики! — щоправда, трохи завеликі,— байдуже! — сорочка...

Солдат стояв обік і стежив за ним. Коли Володя був готовий, він підійшов ближче, показав на дірку під дротом і сказав:

— Геть звідси!!!

Вилізши на той бік і відійшовши трохи, Володя оглянувся. Німець закладав лазівку камінням. Фрау Рита узяла хлопця під руку, і вони рушили містом.

Йшли мовчки. Хлопець все ще не міг оговтатися, не розумів, що це означає.

При зустрічі з солдатами відчував, як жінка стискає його руку вище від ліктя. Немов він збирався втекти, і вона його притримує!

Володя ще раз оглянувся на табір, який залишився позаду, у непроглядній темряві...

Вони пройшли через усе місто. Вулиці не освітлені, вікна в будинках завішано чорною тканиною так, щоб назовні не пробилось жодного промінчика. Але й у темряві Володя впізнавав вулиці, майдани, бо, шукаючи ночами смітєві ящики, нишпорив повсюди.

Минули майдан Альтенгоф і спустилися вниз вузькою вуличкою.

За всю дорогу фрау Рита вперше відкрила рота: «Ось наш дім»,— і, відпустивши Володину руку, подзвонила.

Увійшли до темного коридора, повернули в двері праворуч і опинилися у великій світлій кімнаті.

Володя спитав:

— Тут живе і малий Вілій?

— Так, — відповіла ффрау Рита, — у нього ще є сестричка, але вони у своїй кімнаті, уже пізно.

Потім мати Вілія повела бранця до ванної кімнати, дала повстяні пантофлі, білизну, мило, рушник, наказала добре помитися.

Через деякий час гукнула, щоб ішов до тієї кімнати, куди заходили разом. Але хлопчина заблукав і не міг втратити до неї. Довелося чекати в коридорі на господиню.

— Чого не заходиш? — спитала вона, виглянувши з дверей.

— Я не міг знайти цієї кімнати.

Ффрау розсміялася.

Вечеряли вдвох. На столі красувалася ціла миска смаженої на салі картоплі, нарізаної довгими скибочками, і парував високий кофейник.

У кімнаті, при світлі, жінка здавалася ще вродливішою, ніж тоді, коли Володя вперше побачив її біля табірної огорожі. І показати їй зараз, який він голодний та нещасний, хлопчина чомусь соромився. Ффрау Рита помітила його збентеження й, не питаючи, весь час підкладала до тарілки картоплю та доливала у чашку кави.

Водночас засипала запитаннями: «Звідки ти? Хто твої батьки? Велике в них господарство? Скільки землі, корів, наймитів?»

Володя коротко пояснив, що у нього на батьківщині усе по-іншому; жив він у місті, вчився в школі. Щоправда, всього цього не міг влумачити, бо не дуже розуміли одне одного.

Потім ффрау Рита сказала:

— Побудеш у нас декілька днів. Можливо, доведеться тебе знову віддати у табір. Але якщо все буде спокійно, тебе відвезуть у село Каульсдорф. Там живе мій батько Карл Оршман. Працюватимеш у нього, і тобі буде добре. Минулої війни батько був у полоні і багато розповідав про своє життя в Росії. Добре пам'ятає гостинність ваших людей. Протягом довгого часу він належав до однієї партії, — майже пошепки промовила вона, — втім тобі цього не слід знати... — Коли батько гостював у нас в Ансбаху, я розповіла, що Вілій познайомився з полоненим хлопчиком. От батько й захотів забрати тебе. Це вдалося зробити за гроші, на які дуже ласий той високий солдат. Його добре знає моя сусідка Ліна. Вона усе й влаштувала. Через пару днів прийде подивитися на тебе.

Того вчора вони довго гомоніли. Немов стерлася і різниця років і відмінність їхнього становища. Час від часу фрау Рита замовкала і запитувала Володю, чи все він розумів. Якщо хлопець чогось не міг добрати, знову й знову повторювала, допомагаючи собі жестами.

— Чоловік мій родом з цього міста, будинок, належить йому, — розповідала жінка. — До війни їхня сім'я тримала тут крамницю одягу. Тепер торгувати немає чим, крамницю закрили. Закрили ще й тому, що чоловіка забрали до Нюрнберга на роботу, на військовий завод, а я сама не можу торгувати...

Володя перебив господиню:

— Як це розуміти: забрали на роботу?

— У нас такий порядок, де люди потрібні, туди їх і послають, не питаючи, хочуть вони чи ні. Чоловік приїздить додому тільки на вихідні, от сьогодні вночі приїде, а завтра увечері має повертатися... Ну, гаразд, час спати, вже близько години ночі...

Фрау Рита повела хлопця на другий поверх, відчинила невеличку кімнатку.

— Тут спатимеш. На добраніч.

Кімнатка мала одне віконце, стіни похилі — звичайне горище. Посеред кімнатки стояло застелене дерев'яне ліжко: простирadlo, ковдра, подушка — усе картате, темного кольору. Біля ліжка — невеличкий столик, два дерев'яних стільці з різьбленими спинками, певно, зроблені дуже давно...

Прокинувся Володя пізно. Розплющивши очі, відразу не добрав, де він. Неймовірна зміна у його житті здавалася казковою. Трохи підвівся на лікті, огледівся. Ще не розумів, як все це сталося: під головою — подушка, лежить він на простирadлі, під ковдрою... Тихо...

Десь далеко-далеко залишився барак, брудні нарви, солдати, «убивця Івана»... Стало страшно від думки, що, можливо, знову відведуть туди.

Сповнений сумнівів і тривоги, він одягнувся і вийшов з кімнати. Спускаючись сходами вниз, зустрів фрау Риту, яка всміхнулася:

— Добрий ранок. Як спалося?

Відповів, що спав, як король.

— Помітно, — погодилася вона. — У тебе і настрої, і вигляд інший. А ми ще не снідали, чекали на тебе.

Він зайшов із господинею до тієї самої кімнати, де вчора

вечеряли. В ній було четверо дітей. Малий Вілій відразу підбіг і взяв його за руку.

Мати знайомила:

— Це — Софій, це — Ахнес, це — Маріс-Брикіте, ну, а Вілія вже знаєш.— Потім додала: — Софій — тринадцять років, Ахнес незабаром дев'ять, Маріс-Брикіте — чотири.

Так, щоб діти не чули, сказала:

— Чоловік у мене суворий, але ти не бійся, не звертай уваги. Ми з батьком робимо все, що нам треба. Чоловік, хоч і бурчить багато, але до моїх справ не втручається.

Володя сів до столу. Почали сідати й діти. Мала Маріс-Брикіте пробувала вилізти йому на коліна.

Почувався дивно. Не так через незвичну обстановку в німецькій сім'ї: оздоблення кімнат, меблі, одяг, — як через незрозумілу йому поведінку цих людей. Здавалося, що потрапив в одну з давніх казок братів Грімм, перелетів на килимі-самолоті в ті далекі часи, коли люди не поділялися на арійців і неарійців, а ділилися тільки на хороших і поганих, добрих і злих, і добрі були такі сильні, що завжди перемагали.

Хвилинами ледве не зривалося з губів запитання до ффрау Рити, чи справді вони — німці, від яких звик терпіти тільки зло, чи якісь інші люди, що випадково потрапили до Ансбаха?..

Страшна невідомість зараз відступала перед ним, відкриваючи звабливу перспективу і сіючи в його душі зерна надії.

Але ось відчинилися двері, і до його несподівано казкової пригоди знову вдерлося зло.

До кімнати увійшов дуже високий чоловік, років за п'ятдесят. Переступивши поріг, простяг руку вперед і голосно сказав:

— Хайль Гітлер!

Володя так розгубився, що механічно кивнув головою.

Ффрау Рита налила всім кави, кожному відрізала шматочок білого хліба, решту віднесла на кухню.

За столом добре роздивився господаря дому. Був такий довгий, що дружина сягала йому трохи вище пояса. «Оце так пара!» — здивовано подумав хлопець. Голова в чоловіка — лиса, обличчя старезне, все в зморшках, під носом двома кущиками стирчать маленькі вуса. На цьому добротний коричневий костюм, чорні черевики. На піджаку причеплено значок члена фашистської партії. Вираз обличчя злий, невдоволений.

Снідав він мовчки. Тільки спитав дітей, як проводять літні канікули, чи готуються знову до школи. Попоївши, так само мовчки, підвівся і пішов до своєї кімнати. На бранця не звернув жодної уваги, мовби його й не було в хаті.

Фрау Рита сказала Володі, щоб на подвір'я не виходив, а про вулицю й зовсім забув.

Діти завели його до своєї кімнати, показували книги, кольорові олівці, свої малюнки. Колись, вдома, і він любив малювати, навіть ходив у гурток при Будинку піонерів, мріяв стати художником. І ось після довгої перерви знову взяв до рук олівці.

Руки відвикли! І не тільки руки... Тепер уже не грався, не розважав себе, не марив кольорами, відтінками і поєднанням їх, бо все те відійшло у минуле, все було нагло розтоптане. Малював байдуже, з почуттям дорослої людини, яка бавить дітей. Намалював їм хату, курей, качат.

Діти, галасуючи, побігли показувати матері. Потім почув, як Вілій питає у коридорі:

— Тату, до тебе можна?

Старий сам зайшов, зупинився на порозі дитячої кімнати і втупився поглядом у Володю. Повільно наблизився, узяв його руку, вкриту кривавими мозолями, подивився на неї і, нічого не сказавши, повернувся до себе.

Згодом з'явилася фрау Рита, здивовано розглядала Володині малюнки. Сказала, що в неї був брат, який любив малювати дітям. Він загинув у Франції.

— А що говорив чоловік?

Володя знизав плечима:

— Нічого...

Вона повторила:

— Не бійся його... Коли зустрічаються мій чоловік з батьком, — з посмішкою додала, — подовгу сперечаються про політику і завжди розходяться, як вороги, навіть не попрощавшись...

Через день завітала та сама Ліна, яка виконувала доручення батька фрау Рити — Карла Оршмана: худенька дівчина років сімнадцяти. Побачивши Володю, трохи засоромилася, підійшла ближче:

— Мене звать Ліна.

Володя назвав себе. Ліна промовчала з таким виглядом, немов не зрозуміла, що він сказав.

Діти не злазили з його рук — здавалося, що хлопець живе тут давно. Фрау Рита гримала на них, забороняла надукувати, але вони все просили: малюй та малюй.

Володі й гарно було в цій сім'ї і незручно: адже люди одержували нормовані продукти на карточки. Від цієї норми треба було відривати й для нього. Весь час запитував: коли ж поїдемо в село? Спитав про це й Ліну. Дівчина відповіла, що до Каульдсдорфа поїдуть, мабуть, у п'ятницю.

Поки фрау Рита готувала в кухні обід, Ліна розповідала про Карла Оршмана:

— Майже всі мешканці з нашої вулички знають його й частенько відвідують, особливо під час жнив, допомагають старому. А він продає їм продукти, іноді й без грошей дає... Це у нас заборонено,— пояснювала дівчина.— Тому, що господарі мають здавати лишки державі. А Карл Оршман віддає їх людям, найбільше тим, у кого є діти. Дружина його весь час хворіє, працювати старому доводиться багато. Тепер у нього буде хороший робітник,— задоволено всміхнулася Ліна, і Володя чомусь відчув себе так, наче поринув у холодну воду. «Робітник! Значить, потрібен тільки як робітник!!!»

Але відразу ж відкинув свої підозри. Адже і фрау Рита, і її батько — Карл Оршман — дуже ризикували, рятуючи його з табору військовополонених. А робітника могли добути собі й іншим шляхом. Він знав, що в Ансбаху є ще один невільницький табір, куди привозять із сходу юнаків та дівчат і віддають за гроші селянам.

Тим часом діти ще дужче прив'язалися до Володі, ходили за ним назирці. Софій вчила німецької мови. Показувала різні предмети й примушувала по багато разів повторювати назви. Менші, як і раніше, просили малювати все, що бачили очі.

Так минули ці дивовижні для Володі дні в німецькій родині. Напередодні від'їзду фрау Рита сказала:

— Коли закінчиться війна і ти повернешся додому, щоб не забув про нас і неодмінно написав листа.

Хлопець вдячно глянув на неї, кивнув. Ні, це таки слава жінка! Вона, звичайно, не могла так, як його друг Анатолій, вірити в перемогу радянських людей над фашистською Німеччиною і, очевидно, не бажала цього. Але так само думала, що, коли війна закінчиться, він поїде додому.

У четвер надвечір прийшла Ліна.

— Я була,— сказала вона,— у діда Карла і попередила, що в п'ятницю прибудемо. Я поїду на своїй веломашині,

а тобі велосипед дасть ффрау Рита. До Каульсдорфа близько сорока кілометрів.

Дівчина довго посянювала, як триматися дорогою: поменше розглядати зустрічних, особливо поліцаїв, їхати швидко й при сторонніх удавати, ніби захоплений розмовою.

Цього ж вечора все було приготовано. До речового мішка поклали чотири пляшки пива, бутерброди, робочий одяг Ліни. Володі ффрау Рита дала міцні штани, верхню й нижню сорочки, черевики...

У п'ятницю Ліна прийшла раненько. Уже все було готове до від'їзду, і вони сіли снідати.

— Як тільки я вийду на вулицю,— сказала дівчина,— відразу сідай на велосипед і швиденько подалі від дому. Я буду їхати попереду, ти — за мною.

Подякувавши ффрау Риті, Володя вийшов на вулицю. Дві веломашини стояли біля дверей. Хлопець і дівчина сіли й поїхали. Але все одно, поки не минули найближчих будинків, бачили, як із багатьох вікон за ними стежать.

Володя не поцікавився, як його назве потім сусідам ффрау Рита: родичем, знайомим абощо,— зрештою, це його не обходило, та й не було коли про це говорити. Ліна швидко вирвалася вперед.

У Володі був теж жіночий велосипед, їхати на ньому хлопцеві дуже незручно: руль близько біля сидла, боявся, що наїде на когось. Час від часу Ліна дожидалась його, підганяла: «Шнель!»

Незабаром виїхали за місто, помчали лісом. Дорога хороша, не жарко — їхати приємно. Часто зустрічалися люди, які знали Ліну, вітались до неї, поглядали на її супутника.

Їхали мовчки. Минали гарні місця, доглянуті, немов парки. На роздоріжжях стояли каплички — невеличкі будки з каменю, закриті з трьох боків, з хрестом-розп'яттям всередині. Біля них весь час тече прохолодна вода.

Ліна зупинялася біля кожної такої будки, хрестилася, відпочивала. Володя дивився на неї з жалем і почуттям власної переваги.

Далі дорога робила багато поворотів, різко йшла вниз, потім стрімко підіймалася вгору і виходила з лісу в поле. Кілометрів з п'ять довелося вести велосипеди в руках.

Полям їхати було важко. Дошкуляла спека, вітер, ку-

р'ява. Навіть на невеличкому підйомі доводилося злізати з велосипеда.

Наздогнавши дівчину, Володя спитав:

— Чому ти і ф'рау Рита забрали мене з табору?

Ліна помовчала, певно, не відразу знайшла відповідь. Потім сказала:

— У нас, як, мабуть, і у вас, є люди погані, а є й хороші. Родина Оршманів належить до хороших. Щоправда, чоловік у ф'рау Рити — гер Сантерс — дуже поганий, але він змушений слухатися дружину.

— Чому змушений?

Дівчина посміхнулася у відповідь:

— Подобиць я не знаю, так вважають у нас вдома — ф'рау Сантерс красива, а він... — і Ліна розсіялася так голосно, що німець, який їхав назустріч, звернув на неї увагу. — Батько ф'рау Рити, Карл Оршман, не має авторитету у влади. Повернувшись з Росії, лаяв минулу війну, багатіїв, які її затіяли. Тепер він постарів, і на нього не звертають уваги, та й сам, певно, забув про минуле, але раніше... А гер Сантерс — член нацистської партії і міг завдяки своєму впливу врятувати сім'ю Оршманів від великих неприємностей. Очевидно, з цих міркувань дід Карл і віддав свою дочку до родини Сантерсів.

Коли малий Вілій розповів матері про зустріч з незнайомим хлопцем за дротом і що ти просив подати недокурк, мати дала йому сигарети, цукру й послала до огорожі табору.

Дізнавшись про це, гер Сантерс дуже лаявся: «Їх треба нищити, а не допомагати! Вони вбивають солдатів ф'юрера, котрі і в спеку, і в холод, і в дощ б'ються за наше з тобою майбутнє!!!»

Він кричав, але ф'рау Сантерс не дуже слухала, бо знала, що чоловік говоритиме багато і весь час те саме. Вона вирішила послати мене у Каульсдорф до батька, який, не довго роздумуючи, сказав, щоб привезли тебе до нього. От ми і їдемо...

Володя уважно слухав Ліну, намагаючись все зрозуміти, проте багатьох слів не збагнув, і взагалі, вся історія здавалася дуже дивною — він все ще підозрював, що ці, не схожі на інших, німці мають на думці щодо нього якусь не відому йому ціль. О, він добре знав, якою підступною може бути доля і які несподіванки раптом відкриваються, коли підіймає свою важку непроглядну завісу невідомість!

Сонце хлилось на захід. Володя відчув, що стомився.

Та ось Ліна всміхнулася і сказала:

— На цьому закінчимо розмови, бо під'їжджаємо до села, там он внизу Каульсдорф.— І вона швидко помчала вперед.

4

Минувши майже все село, зупинилися біля невисокого паркана, пофарбованого в зелене. Стопчики кам'яні, чотирикутні, а між ними — дерев'яні планки.

Володя зазирнув на подвір'я. Літерою «Г» розташовано дві великі будівлі. Одна з них — людське житло і хлів, де тримали корів та коней. В другій — ставили різні сільсько-господарські машини, реманент, зберігали сіно. Сіно, зерно, солома лежали й на горищах.

Ліворуч, у кутку подвір'я, — відгороджені грядки огірків, помідорів, росло ланате листя тютюну. Майже біля самісінького ганку розкинула гілля стара груша.

Гості застали господаря на подвір'ї. Він ніс у великій плетеній корзині січку для худоби.

Відчинивши хвіртку, Ліна гукнула:

— Добрий вечір, дідусю!

Старий поставив на землю корзину і, посміхаючись, попрямовував до них.

— Добрий вечір, — сказав першим, подаючи руку Володі. — Мене звуть Карл Оршман. А тебе?

— Володимир. Добрий вечір!

Старий повторив це ім'я, потім наморщив лоба.

— Я був у Росії, — повільно промовив. — І, здається, чув це ім'я... Але стільки років минуло! — задумливо почухав припорошену січкою голову.

Володя не зводив з нього очей. Карл Оршман був низенький на зріст, опецькуватий, сивий, повні щоки його вкривали круглі червонясті плями, від чого скидався на червонощоку дитину. Але особливо вражали хоч і не великі, та пишні вуса, закручені донизу. Старий стояв без шапки, у коричневих штанях із грубої, схожої на оксамит, тканини, в синій з білою смужкою сорочці, синьому фартусі, у сандалях, взутих на вовняні домашньої в'язки панчохи, — і всміхався.

Увесь вигляд дідугана свідчив про доброту й лагідність. Володі приємно було дивитись на нього, а коли згадав, як покланоталася про нього ця стара чужа людина, в душі ворухнулося тепле почуття.

Саме годували худобу, і на сусідніх подвір'ях працювали люди. Кожний на своєму господарстві, біля свого дому. Але тепер усі покинули роботу і позирали на гостей. Хлопець згадав, як колись, перед війною, гостював на селі і точнісінько так само зацікавлено, з усіх дверей та з-за тнів, селяни дивилися на незнайомих людей.

Чимсь домашнім, людським війнуло на нього від усієї цієї мирної обстановки...

Потім старий повів їх до хати. Ліна почувала себе як вдома. Почала шукати фартух. Узявши його, нічого не сказала Володі, вийшла з дідом.

А хлопець не знав: йти за ними чи ні. Сів у кімнаті на лавочку біля вікна і почав оглядатися. У кутку — стіл з двома лавами, в другому — комод. Третій куток відгороджено ширмою, за якою стоїть ліжко. Поблизу ширми велика піч, вкрита кольоровим кахлем з візерунками...

Вбігла Ліна:

— Хочеш подивитися, де будеш працювати? Ходімо.

У хліві стояло десять корів, двос коней. Дід прибирав гній, накидав на тачку. Ліна з відром пішла доїти корів. Оршман спитав:

— У тебе вдома є корови, багато?

Володя не знав, що відповісти, і, трохи пом'явшившись, буркнув — мовляв, аякже!..

Упоравшись, усі повернулися до кімнати. Ліна поклала на стіл чотири квадратні дубові дощечки, ножі й виделки. На кожну дощечку відрізала по тоненькому шматочку сала і поставила по пляшці пива.

Коли посідали, до кімнати зайшла стара жінка, кивнула головою й мовчки опустила на своє місце.

Потім пімці підхопилися, склали руки на животах і почали хором читати молитву. Володя теж підвівся і, відчуваючи себе незручно, мовчки стояв, поки Ліна і старі Оршмани молилися.

Під час цієї скромної вечері, яка, проте, тяглася довго, дід усе говорив про своє господарство, скаржився, що стара нездужає, а він сам не може впоратися. Водночас розпитував Володю, як тепер живуть люди в Росії.

Його цікавило тільки сільське господарство, в якому хлопець, на жаль, мало тямив. Тому переказував те, що чув від старших або вичитав із книжок. Розповідав, що у Радянській країні господарства колективні, усі працюють гуртом, хто що заробить, те й одержус; крамниці, фабрики,

заводи, транспорт належать робітникам, а земля — селянам.

Ліна питала, які норми продуктів, одягу на одну людину, і всі дивувалися, коли Володя казав, що хто скільки хоче, стільки й купує.

— Еге ж, це дуже добре, що працюють усі гуртом, — підсумував його відповіді старий. — Але кепсько, якщо й жінки спільні...

Володя обурено відповів, що одне одного не стосується. Усі доскохчу посміялися над цими сумнівами й тривогами діда...

Рано-вранці Ліна поїхала в Ансбах, а Оршман почав знайомити хлопця з своїм господарством.

— Це — подвір'я, а за хатою іще одне, там викопано велику яму й обкладено камінням. До неї скидаємо гній, взимку будемо вивозити це добриво на поля та сінокоси... Ось сарай для дрів. З півкілометра від Каульсдорфа є в мене ділянка лісу. У другому сараї — комірка, де висять коси, стоять лопати, граблі залізні й дерев'яні, пилки, сокири, — загалом усе, що потрібно в господарстві.

«Як все-таки мені пощастило, — думав Володя. — І треба ж було потрапити до такої хорошої доброзичливої людини!..»

— Поступово вивчиш мої поля, — говорив Оршман. — і будеш усе знати. А зараз підемо в поле згрібати і звозити солому. Кінець серпня, багато роботи. До приморозків треба все зібрати.

...День у полі здався Володі роком. Такої роботи вдома він не знав. Спека, курява, кусають гедзі. Піт заливає очі, руки і спина тернуть від напруження. Сонце важким колесом котиться не по білому серпцевому небосхилу, а просто по його голові, повітря гарячим задушним клубком застряє в горлі, а гони, не такі вже й довгі, здавалися нескінченними, наче тяглися аж у розпочене горнило неба... Намагався не відставати від діда. Але ні вправності, ні сил не вистачало, позначалося табірне виснаження. Ледве відмучився до вечора.

Вже сутеніло, коли поверталися додому. Із щирим полегшенням ступив на обійстя Оршмана, поплентався до хати, мріючи про відпочинок. Та відпочити не довелося. Почали працювати в хліві.

Прийшла сусідка Оршманів, уже літня жінка, Міна. Виявилася дуже балакучою і цікавою, весь час допитувалася, скільки у Володі вдома корів, биків, землі.

Відповідав, що жив у місті і з сільським господарством не зв'язаний. Тоді жінка сказала, що, певно, батьки мали крамницю.

Хлопцеві вже набридло пояснювати всім різницю між приватною і колективною власністю, та й від утоми ледве повертав язика — вирішив удавати, ніби не розуміє запитань.

Міна з дідом доїли корів, а він мовчки вивозив гній, носив із сарая січку.

Було пів на дванадцятую ночі, коли Оршман покликав вечеряти: тарілка васерзупе — залитих гарячою водою з молоком тоненьких шматочків чорного хліба,— та й годі.

Дід пояснив: в один і той же час усі їдять одне й те саме. Володю вражало, що все тут однакове, немов у солдатській казармі. Навіть будинки однакові. Дивувався: «Як же німці відрізняють, де чий будинок?»

Коли врешті потрапив до своєї кімнатки на горищі, вже не бачив ні того, яка в нього постіль, чи застелено. Камінем упав на дерев'яне ліжко й заснув.

Здалося, спав лише кілька хвилин, а дід уже будить... Була п'ята година — час годувати худобу. І — знову цілий день дотемна — робота. У полі, в лісі, на обійсті...

Так минув місяць...

Коли Володя з Оршманом працювали разом, той щонебудь розповідав. Найбільше — про своє життя, про сільське господарство.

— Ця галузь дуже вигідна, — повторював старий. — Візьми, Володимире, такий приклад: після будь-якої війни, після розрухи, через рік або два я знову стапу на поги. Якщо навіть залишусь зовсім голий, все одно поступово за продукти зроблю, що мені треба.

— А якщо не залишитесь живий після війни?

Оршман витріщився і нічого не відповів. Певно, вважав, що таке може трапитись з кимось іншим, тільки не з ним. Рожеве обличчя його ще довго зберігало здивовано-розгублений вираз.

Володя у свою чергу розповідав, як організоване колективне господарювання у Радянській країні, у чому його перевага, — все, що знав з підручників, з кіно та розповідей старших.

Якось дід зауважив:

— Великі господарі, grosбауери, за кухлем пива в неділю теж подекують про колективне господарство. Гітлер немовби сказав, що в Німеччині земля, фабрики і заводи

спочатку частково, а згодом повністю перейдуть у власність держави. У цих господарствах працюватимуть полонені іноземці, а наші люди поїдуть наводити порядок на ваших землях. Я був у Росії, у вас дуже гарна земля. На ній буде рости зерно без соломи, аж до землі самий колос.

— Не може цього бути! Ніколи! — майже вигукнув хлопець і відразу злякався свої ризикості. Не збирався сперечатися з Оршманом — слова якось самі собою вирвалися з грудей.

Дід пильно поглянув на нього і, подумавши, зауважив:

— Еге ж, я і ти у війні не винні. Ми й раніше жили непогано, і ви теж, гадаю. Нам з тобою війна не потрібна.

Старий замовк. Через деякий час знову:

— Поглянь на мої руки. — Руки в нього й справді були страшні: ревматичні пальці зігнуті — не міг повністю їх випростати, долоні чорні, потріскані, мозолі давно перетворилися на якісь суцільні тверді горби. — Мені шістдесят п'ять. Все життя риюсь у землі, працюю і вдень і вночі, пройшов війну, полон. Всього зазнав. Тому після полону боровся за мир на землі, за справедливість...

Він, видно, хотів іще щось сказати, але Володя перебив:

— Як же ви боролися за справедливість, коли кажете, що німці поїдуть наводити порядок на нашій землі? Де ж ваша справедливість?!

Старий знову помовчав, напхав люльку тютюном, потяг кілька разів і несподівано зауважив:

— Хоч тобі тільки п'ятнадцять, все ж нам цікаво бесідувати. Але робота стоїть на місці. Якби моя стара бачила, що зробили два чоловіки за такий час, обох залишила б без вечері...

Усе частіше й частіше розмовляли із Оршманом про все, що хвилювало обох. Звичайно, першим починав розмову дід. Якось заговорив про загибель свого сина Карла, про те, що німецькі солдати воюють у дуже тяжких умовах. Володя відповів, що ніхто не просив німецьких солдатів починати війну.

З кожним разом хлопець дедалі сміливіше висловлював свої думки, обурювався, що гітлерівці знищують радянські міста, села, фабрики й заводи, вбивають дітей, жінок, навмисне винищують населення. Згадував табір, розповідав про нелюдські умови, створені для радянських полонених.

— Треба мати залізний організм, щоб усе це витримати і не загинути! — повторював він.

Оршман змушений був погоджуватись.

— Товариші Карла говорили, — співчутливо промовив він якось, — що дуже легко було виловлювати руських солдатів, котрі рятувалися по селах від полону. Сміялися: «Їхні голови були геть стрижені. Ми це знали і всюди знаходили їх. Якби більшовицькі солдати мали зачіску на голові, нам важко було б розпізнати, де цивільний, а де — військовий».

Того ж дня перед вечерею дід показав подарунок від синових друзів: цигаркову коробку жовтого кольору. Трохи навскіс гарними розгонистими літерами на ній було написано: «Київ»!

Вечеряти хлопець уже не зміг. Якраз завітала сусідка Міна і разом з дідом спостерігала, як Володя десятки разів відкривав ту коробку, нюхав цигарки, гладив її і плакав.

Потім попросив Оршмана, щоб, коли коробка звільниться, віддав йому. Дід лийно глянув на хлопця. Здавалося, старий не зрозумів прохання, а все ж кивнув головою...

5

Наступного дня о восьмій ранку Володю покликали. У цей час він, як звичайно, чистив у сараї коней.

— Йди до хати! — гукнув Оршман.

Тільки переступив поріг, як відчув, що ноги починають підгинатися: в кімнаті сидів поліцай.

Високий, товстелезний, він у одній руці тримав кашкет, а другою витирав піт, який так і струмив з шиї, схожої на кругляк добре обструганого дерева. На столі лежав портфель, якісь папери, невеличка коробка, що нагадувала подушечку для печатки.

Поліцай накинувся на хлопця з лайкою:

— Сакраменто! Донерветер!

Володя не зводив з нього очей, не розумів, чого так ласться. Адже витримав карантин ще в домі ффрау Сантерс, усе обійшлося спокійно, і його відправили у село. Невже поліцай приїхав, щоб відвезти назад до табору? В очах у хлопця потемніло.

Але виявилось, поліцай лютує тому, що мав добиратись до Каульсдорфа такого спекотливого дня. Він почав готувати якісь бланки, витяг з портфеля баночку з чорною фарбою, одночасно розмовляючи з Оршманом про господар-

ство, про погоду, розпитуючи, чи добре працює руський. Потім спитав: «Жере цей хлопець багатим?»

Дід відповів, що Володя — людина міська, тому робота на господарстві не дуже йде.

Поліцай погрозив кулаком:

— Ти потрапив до найкращого хазяїна у Каульдсдорфі і не хочеш працювати?!

Старий Карл якось винувато посміхнувся, видно, і сам не радий був, що проговорився.

Закінчивши свої приготування, поліцай підкликав хлопця до столу.

Тепер Володя уже добре розгледів цього тина: масна червона пика, маленькі вуха майже влізли у голову, величезний живіт, під яким ховалася пряжка від ремня з написом: «Гот міт унс». Поліцай був одягнений у костюм салатого кольору, з коричневим коміром на піджаці, на ногах так звані «пляшки» — черевики і краги на кнопках. На животі з лівого боку висів невеличкий пістолет, з правого — гумовий кийок, на кінці якого — металевий накопичник.

— Прізвище, ім'я?

Володя відповів.

Поліцай перепитав, потім, подумавши трохи, дав клаптик паперу і ручку, щоб хлопець сам написав.

Написав їхніми, латинськими літерами. Поліцай поглянув і пробурчав, звертаючись до діда:

— Тямуций, сакраменто! — Потім до Володі:

— Скільки тобі років?

— Шістнадцять, — постарував хлопець.

— Де працював?

— Учився в школі.

Поліцай витріщився, перевів погляд на Оршмана і щось записав. Далі узяв коробку з подушечкою, намазав фарбою і почав крутити по ній спочатку один палець Володі, потім — другий. Навіть підвівся, намагаючись міцніше притиснути пальці до фарби і весь час лаючись, що хлопець не так, як треба, тримає руку.

Незабаром на папері поряд з прізвищем бранця з'явилися відбитки пальців.

Коли все закінчилося, товстун сказав Оршману, що за кілька днів прийде знову і щоб робітник був готовий.

Почувши це, Володя подумав, невже дід не скаже йому, навіщо знову прийде поліцай. Думки обірвав хриплий голос:

— Ти повинен добре працювати! Чуєш, ти!

Володя кивнув.

— Ах, сакраменто! — раптом вигукнув поліцай.— Знову забув! Хто твої батьки? Ти — рус чи, може, вайсе рус ¹?

— Українець.

— Русіше швайн! — безапеляційно резюмував охоронець порядку, записуючи на бланку відповідь хлопця.

Коли непрошений гість пішов, дід сказав, що через кілька днів поліцай поведе Володю до фотографа — потрібне фото для документів.

— Нащо печатати пальці, це приниження, про яке у нас чесні люди знають тільки з чуток!

Старий Оршман посміхнувся:

— Такий порядок, орднунг.

— Я чув, що німців вважають культурною нацією, а от ця культурна нація ображає і принижує інших людей!? — не здавався Володя.— Наша «некультурна» нація, як кажуть декотрі, ніколи не робила б такої гидоти!

Від цих слів лице старого діда налялося кров'ю, щоки стали темно-червоними, очі заблищали, забігали, на обличчі з'явилася така гримаса гніву, якої Володя ніколи у нього не бачив.

— Так! — закричав він.— Ми, саме ми,— культурна нація! Після минулої війни капіталістичні держави-переможниці пропонували зовсім зітерти нас з землі. Але більшість народів висловилися, що німці культурна і розумна, велика нація, а ти, хлопчисько, говориш, що вона робить гидоту! Не здумай поліцаю так сказати!

Володя стояв мовчки і міркував, що коли й справді після минулої війни була думка чимось обмежити німців, то, мабуть, ця думка вірна. Даремно дали їм розвинутися у таку могутню державу. Тепер видно, в який бік вони розвивалися!..

Але сказати дідові не наважився.

Почувши їхню суперечку, Оршманиха закричала із своєї кімнати на діда, що він ледар і нероба.

— Ти старий чорт! — верещала вона.— Нічого не робиш, завів теревені з дурнем, таким, як сам. Стільки роботи навколо, ах лібен гот, лібен гот!

Після цих слів Оршман зірвався з місця і помчав по двір'ям, хапаючи що потрапляло під руку, і відразу ж кидаючи, щоб знову за що-небудь схопитися.

---

¹ Білорус.

Через два дні з'явився той самий поліцай. Цього разу приїхав веломашиною. Увійшов до кімнати, коли Оршмани снідали. Вгукнув: «Хайль Гітлер!» — і сів коло столу.

Господарі й Володя їли васерзупе, а він сидів і дивився в тарілки. Хлопцеві подумалося, що на Україні, коли сторонній чоловік заходить, його запрошують до столу. А в німців, які називають себе культурною нацією, такого звичаю нема.

З'їли суп, потім дід налив жінці й Володі кави, відрізав по тоненькому шматочку білого хліба. Поліцай, звертаючись до невільника, сказав:

— Бачиш, ти п'єш каву з молоком, їси білий хліб, а багато німців п'ють сьогодні каву чорну, без молока, ти сау гунд!

Ще коли Володя їв суп, поліцай не зводив очей з його тарілки і з самого хлопця. Під цим поглядом ледве проковтнув кілька ложок, а тепер він прискіпався до кави.

— Ти, свиня, сидиш за одним столом з німцями, їси їхній хліб, а працюєш погано! — не вгавав поліцай.

Не міг більше витримати, поклав свій шматочок хліба і відсунув чашку з недопитою кавою.

Товстун аж зацінівся:

— Бачиш, Карл, навіть не хоче жерти, він ситий. Значить, краде!

Після сніданку хазяї підвелися й помолилися. Дід приніс поліцаєві чарку вина, яке сам робив із бузини, що росла за сараєм.

Той випив і пика його відразу засяяла.

Оршман дав хлопцеві штани, сорочку, піджак, черевики на дерев'яній підошві, стара пришила на сорочку знак «ost» — на клаптику білої тканини три сині літери, — і близько десятої ранку в супроводі поліцає Володя виїшов з дому.

Був теплий ясний ранок. Стояла умирстворена тиша. Село вигрівалося під уже гарячим промінням сонця, підставляючи йому боки гостроверхих будинків та сараїв, клапти городів і обважнілі від груш та яблук крони дерев у садках.

Поліцай сказав Володі, щоб ішов не поруч, а попереду кроків за два-три.

З усіх дворів дивилися на них і запитували, що зробив цей хлопець. На вулиці зустріли якогось діда із старою. Вони хором сказали поліцаєві: «Доброго ранку!» — і пі-

шли далі, оглянувши Володю з ніг до голови. Потім почув, як баба, звертаючись до свого супутника, спитала: «Що він украв, цей злодій?»

За селом поліцай знову почав гризти Володю, що, мовляв, через нього змушений у таку спеку плентатися за шість кілометрів у село Фрідріхсталь, де була фотографія.

Хлопець відмовчувався.

Якийсь час ішли лісом. Невільник — попереду, поліцай, ведучи велосипед, за ним. Капкет він ніс у руці, і піт градом котився з яйцеподібної голови.

Володя запропонував з'їхати з гори разом.

Той гиркнув:

— Ні, ні! І замовч! Я не хочу слухати твоїх дурних жартів!

Йшли далі мовчки. Чув, як тяжко сопе за спиною поліцай. Не знати чому, але стало жаль цього кабана. Знову оглянувся і запропонував повести його машину.

Товстун і на це не погодився, наказав не озиратися. Володя образився. «От дуб!» — подумав, а вголос промовив:

— Моє діло сказати. В українській мові є такий вираз «для годиться». А я сказав не «для годиться», а щиро хотів допомогти, бо бачу, ви дуже втомилися.

— Так, так! — закричав поліцай.— Син мого брата приїздив у відпустку з фронту, він розповідав, скільки там у вас березових хрестів ставлять нашим солдатам! І ти знаєш, свиня, це все від вашої «допомоги»!

Останні слова він уже не вимовляв, а випльовував. Піна бризкала з рота, очі стали круглі, наче м'ячі.

Володя замовк.

Незабаром вийшли з лісу в поле. Шлях тягся тепер рівно, без спусків та підйомів. Поліцай виліз на веломашину і повільно їхав то попереду невильника, то ззаду, то поряд, немов виконував круг нього якийсь ритуальний танець.

— Шнель! — сичав він.— Нам сьогодні ж і назад, сакраменто!

А йти ставало дедалі важче: спека, кам'янистий курний шлях, цурки замість підшви на черевиках боляче б'ють по ногах, дуже хочеться пити.

Ні про що не думаючи, Володя роздивлявся навколишні краєвиди. Ліс залишився позаду: обабіч шляху потяглися неглибокі кювети, за якими росли фруктові дерева. На гілках і під деревами повно червоних яблук. Дуже хотілося підняти яблуко, вгамувати спрагу. Але можна було

вхопити за це кийком по спині... За деревами тяглися лани, нарізані смужками, більшими і меншими. На одних іще зеленіло, на інших — все пожовкло, на третіх росло щось блакитне...

Вдалині мріють сині гори, перед ними, ліворуч і праворуч від шляху — села з високими шпеллями кірх. Будиночки білі, вкриті кольоровою черепицею, де-не-де порослою від часу тонким шаром моху, що надає їй зеленкуватого відтінку...

В Каульдсдорфі Володя петрохи онам'ягувався після невільницького ешелону і табору. Усе далі, наче в хисткий туман, відступали його поневіряння там, виснажливий голод, що отупляв розум і почуття, жорстокі побої й повсякчасна загроза смерті. І хоч у Карла Оршмана він працював теж понад силу і теж ніколи не падався, але це вже було щось інше, бо попереду не стояла смерть від голоду чи від кийка табірною наглядача. А головне, з ним розмовляли як з людиною, нехай не такою, як господарі, але все ж людиною...

Чорна запона невідомості, що протягом довгого часу закривала перед ним наступний день і ховала за собою близьку загибель, немов посвітліла, стала прозорішою, крізь неї у майбутньому вгадувався порятунок, а колись, може, й воля, про яку Володя завжди мріяв і заради якої був готовий на все.

До нього поверталася любов до краси, гостре, болісне відчуття її, і хлопець часом ловив себе на бажанні взяти у свої закрубілі, поникарублі руки олівець...

От і зараз, дорогою до Фрідріхсталя, замилувавшись чудовим краєвидом, він забув і про спеку, і про спрагу, і навіть про поліцая, який важко сапав за спиною. До болю схотілося сісти у затінку і малювати, малювати, передати на картині все багатство ранкових барв, найтонші відтінки зеленого кольору і дивовижну прозорість повітря, ледь підсвіченого блакиттю неба.

Але схаменувся, оглянувся на свого цербера і, зітхнувши, закрокував далі.

Нарешті прийшли до Фрідріхсталя — великого села, схожого на всі інші у цій місцевості. Подумалося, як важко тут утікати, коли села однакові, спробуй зорієнтуватися!

Біля фотографії крутилося багато поліцаїв, які привели іпоземців-невільників. Хоч як охоронці порядку відганяли людей одне від одного, все ж таки їм вдавалося перекинутися словом, довідатися, хто звідки, де працює.

Дуже хотілося пити. Але заходити до пивниць було заборонено. Якщо в кого-небудь виявлялися гроші, поліцай ставав «ласкавіший», забирав їх і виносив кухоль пива на вулицю, до дверей. Та грошей майже ні в кого з невільників не було.

Володі дід Оршман дав півмарки. Пиво коштувало сім пфенігів, на ці півмарки можна було напоїти багатьох спраглих. Але більше одного кухля поліція не дозволяла пити.

Хлопець віддав свої півмарки товстуну, той виніс кухоль міцного, майже чорного, баварського пива. Решту грошей забрав собі і, коли Володя спробував заговорити про них, красномовно показав йому кийок.

Години через півтори-дві юрма біля фотографії розтанула. Підійшла й Володина черга. Доручивши його фотографові, поліцай десь зник.

На стінах ательє Володя побачив картини і, забувши, що треба йти, став розглядати їх.

Помітивши, як захопився хлопець, фотограф спитав, чи подобаються ці картини.

— О!..— відповів Володя.— Я сам люблю малювати, особливо пейзажі. А картини ваші дуже гарні... Я думав,— престоудушно додав він по паузі,— що у Німеччині мало людей, які знають і люблять мистецтво, але ви, мабуть, добре на цьому розумієтесь.

Фотограф був потішений. Пильно поглянув на хлопця, зиркнув на його руки — страшні, в мозолях — і зітхнув: — Ах, війна, війна!

Володі згадався дід фрау Сантерс. Коли малював дітям, усі так само дивилися на його руки, певно, не вірилося, що ці руки можуть виконувати не тільки тяжку фізичну працю.

Фотограф, який уже закінчив роботу, повів хлопця по кімнатах, показуючи на стінах мальовничі краєвиди якоїсь гірської місцевості.

Водив і розповідав, що його син теж любить малювати, щоправда, це не синові роботи — він офіцер, на фронті. Деякі привіз із Франції, інші з Польщі.

Раптом у Володі здригнулося серце. Щось знайоме, близьке впало йому в очі, глянув — і від захвату завмер. Це був Айвазовський — «Буря на морі», може, й копія, але у кутку російською мовою підпис «Айвазовський», — далі полотно було подерте, і що там написано, не видно.

Сказав, майже вигукнув:

— Це наша картина!

Фотограф не заперечував:

— Так, це єдине полотно з Росії, сип привіз, коли приїздив у відпустку. Дістав на якійсь розбитій заставі, де жили ваші прикордонники.

«Мерзотники, — подумалося Володі, — грабують повсюди і звозять додому!» Все те очарування, яке навіяли картини, зникло. Сухо подякував господареві, попрощався.

Фотограф запросив ще раз прийти.

— Під час війни, — сказав він, — дозволяються тільки маленькі фото, для документів, на великі матеріалу немає. Але тобі я зроблю. Ти симпатичний хлопець.

Володя попрямував до виходу. Двері розчинилися навстріч, і до павільйону весь снітний, з кийком у руці вскочив «його» поліцай.

Роздивляючись картини в будинку, хлопець і гадки не мав, що товстун вибігав півсела, розшукуючи його.

Із словами: «Де ти був, тварюко! Я тебе весь час шукаю!» — він з усіх сил ударив Володю кийком по плечу. Той упав. Підвівшись, побачив, що сорочка розірвалася, і відчув, як плече набрякає кров'ю.

Коли виходив на вулицю, товстун ззаду ще раз вдарив по сніві, вигукуючи, що буде гнати бігом аж до Каульсдорфа. Перехожі зупинились і дивилися на цю сцену, як на забавне видовище.

Дорогою поліцай весь час їхав, а Володя біг попереду. Не втомлюючись, товстун повторював, що руські — дурна худоба, не знають порядку, що треба багато років, поки німці зроблять їх людьми, що руських свиней наполовину слід знищити, бо вони не здатні будувати людське суспільство, не можуть жити без кийка...

— А з цим фотографом, з Альфредом Ефере, я теж іще поговорю! — верещав він.

Коли дісталися до Каульсдорфа, Володя відразу побіг на кухню і намочив водою плече, до якого не можна було доторкнутися.

Діда Орпмана вдома не було. Поліцай довго лементував у кімнаті баби, очевидно, розповідав, скільки довелося розшукувати невірника. А Володя все згадував картину Айвазовського. Ним володіло почуття, наче зустрів на чужині кегось рідного, з свого краю. І хоч це почуття затьмарювалося тим, що й Айвазовський ніби полонений ворогами, все одно на душі було світло, — наче повіяв свіжий вітерець з далекої Батьківщини.

Поліцай незабаром пішов, тримаючи під рукою пакунок, — певно, дід Оршман заздалегідь приготував, — а Володя аж до вечора тулив мокру ганчірку до опухлого плеча.

Минав вересень. Потяглися довгі осінні вечори. Володя разом із хазяїном допізна порався у хліві — чистив корів, биків, коней. За роботою Оршман розповідав, що пишуть йому з фронту родичі та знайомі. Майже в кожному листі говорилося, що німецькі війська незабаром візьмуть Москву і Ленінград.

При словах «Москва», «Ленінград» у хлопця серце стискалося так, що на очі набігали сльози. Не вірилося, не хотілося вірити! Навіть дід якимось зауважив із подивом, що, мовляв, такий великий і сильний Радянський Союз, а відразу розпався. Володя слухав, і йому здавалося, мовби хтось підказує: «Не бувати тому, що пишуть фріци про Москву й Ленінград!» Сам себе втішав і заспокоював.

Одного разу, коли старого Оршмана не було вдома, а баба спала, Ліна, приїхавши у гості, ввімкнула приймач і слухала музику. Попросив, щоб ушіймала Москву.

— Якщо довідається поліцай, мене кинуть до в'язниці, — відповіла дівчина.

Та все ж умовив і слухав Москву хвилини двадцять.

Ліна весь час тягла його за рукав і питала, що там говорять, чому він так радіє.

Відповів посміхаючись:

— Скоро фашистам буде капут!

Ліна сказала: «Більше слухати не можна» — і вимкнула приймач. Але Володя уже знав, що на початку зими сорок першого року червоні війська відкинули гітлерівців від столиці, що Москва — радянська і бореться.

Ця радіопередача знову повернула до життя. Розповів Ліні, що чув із Москви. Але Ліною не обмежився. Зустрічаючись у селі з невільниками з окупованих гітлерівцями країн, як міг, переказував радісне повідомлення.

У Каульсдорфі найбільше працювало поляків. Слухали його по-різному. Одні раділи, як і він, інші дивувались або знизували плечима.

Знайшлися і такі, котрі казали, що це брехня, що німці підкорили собі уже всю Росію, і провокаційно запитували: «А взагалі, звідки ти знаєш таке?»

Після цього Володя став обачніший.

Відколи Володя жив у Карла Оршмана, його не залишала думка, що в Ансбаху, в таборі, страждають друзі. Найбільше журився за Анатолієм.

З часом охоплювало навіть відчуття провини перед товаришами за те, що живе в селі, а вони гинуть у таборі.

Ночами його мучили кошмари — знову табір, колюча огорожа, бараки, друзі, охорона, «убивця Івана» з порожніми, наче мертвими, очима і канчуком у руці...

Снився і сам Іван, якому Володя простягав хліб, схований від Оршмана, але коваль чомусь відвертав голову, мовби хліб йому вже непотрібний. Часто приходив у снах Анатолій — виснажений до краю — шкіра та кістки, — сумно дивився, але мовчав, не скаржився, і Володя здогадувався, що старшому лейтенантові вже небагато залишилося днів... Як стискалося тоді серце в хлопця, як хотілося порятувати друга, як намагався потішити, викликати знайому милу посмішку, повернути надію, яка раніше ніколи не покидала його...

Вони ніби знову були разом у таборі і разом намагалися втекти. Але солдати завжди наздоганяли їх і лупцювали кийками; Володя затулявся руками, ховав від ударів голову й, хоч який був утомлений за день, стогнав уві сні, крутився і прокидався...

Зрештою хлопець вирішив за всяку ціну побачитися з друзями і допомогти їм.

Протягом трьох тижнів старанно готувався, щоб відвідати табір. По маленькому куснику відламував хліб від своєї пайки і ховав, крадькома залишав шматочок сала. На стайні були мішки із сушеними буряками, якими годували коней. Набрив цих буряків і сховав їх. Частенько пробирався на горище, де дід Оршман зберігав тютюн, — збирав там тютюповий порох у невеличкий мішечок.

Коли різали в лісі дерева, жінки заготовляли хмиз. Гілочки збирали у пучки, які зв'язували перевеслами із соломи. Ці пучки складали у великі купи і вони сохли майже ціле літо, а пізньої осені їх привозили додому для розпалювання печей.

От у такій купі гілок Володя і влаштував склад. Все було ретельно загорнуто в папір і перев'язано так само паперовим шнуром. У цьому «складі» навіть цукор був. Якось дід Оршман насипав цукор з паперового мішка у банку.

Несподівано його покликали з вулиці. Коли старий вийшов, Володя миттю скористався нагодою і набрав майже повну кишеню.

Поступово зібравши всього потроху, вирішив, що пора вирушати в дорогу. Але як це здійснити?

Слушної хвилини завів розмову з хазяїном про те, що в Ансбаху у нього багато друзів і хотілося б провідати їх.

— Одночасно міг би завітати до ф'рау Сантерс і що-небудь передати від вас, — додав Володя.

— Ні! — відповів старий. — До Ансбаха сорок кілометрів. Я не можу пустити тебе, довідається поліцай, і мені нагорить. А друзів собі і тут можеш знайти.

— Але ж в Ансбаху друзі, з якими я багато зазнав і пережив!

Старий Карл не розумів хлопця.

— Велика різниця, ті друзі чи ці друзі!

— Ви якогось зовсім іншого складу люди! — спересердя вигукнув Володя. — Майже в усіх ваших газетах тричотири сторінки зайняті чорними рамочками з хрестами, у рамочках сповіщається про загибель солдатів. Число, рік і, звичайно, місце, де загинув. Цим повідомленням і обмежується ваша жалоба. А от у нас, коли загине людина, особливо близька, її довго оплакують, поминають, згадують на кожному кроці. У вас же, німців, цього немає. Коли приходить похоронна, ви не плачете, ви молитесь і кажете: «Так треба в ім'я гаймат, задля фюрера!» Це свідчить, що ви люди товстошкірі, у вас наче немає душі, немає жалю ні до чого й ні до кого, все робите за правилами, за шаблонами. Ще й у бога вірите!.. Я говорю так тому, що ви не розумієте, як це люди переживають, сграждають, голодують... От і зараз не хочете зрозуміти, що то значить побачити друга, людину, з якою потерпав по таборах, блукав ночами, ховався від погоні...

Карл Оршман сидів мовчки, палив, крутив вуса і терпляче слухав цей довгий монолог. Потім сказав:

— Ти все більше й більше говориш такі речі, за які, коли б про це знав поліцай, тебе давно повісили б.

— Кожна людина по-своєму дивиться на світ і розуміє життя, — відповів Володя. — Я ж не вигадую, а кажу правду, те, що є в дійсності.

— Ти іще дуже молодий, тобі рано говорити про речі, які не вкладаються у голову навіть дорослих людей.

— Якби ви з семи років залишилися без батька, а в неповні чотирнадцять зазнали страхіття війни, ви теж багато

що назвали б іншими словами. Якби я розповів усе, що довелось побачити, пережити, пройти, ви жахнулися б! Знає про це, певно, тільки ваш бог!

— Тихше, годі! Я більше не можу терпіти твоїх теревенів!.. Через місяць-півтора, як упорасємось з роботами, поїдемо в Ансбах разом. Тоді й побачиш своїх товаришів.

На цьому розмова закінчилася. Володя довго не міг заснути тієї ночі. Адже в лісі сховано продукти. Що з ними буде за місяць-півтора? А якщо почнуть перевозити дрова і хмиз додому? Ні, неможливо чекати, треба щось придумати! Уже засинаючи, згадав про Ліну. Ліна Меєр! Вона повинна допомогти!

Другого дня Володя декілька разів запитував діда Оршмана, коли приїде Ліна.

Старий, посміхаючись, сказав врешті:

— Ага, сподобалась! Оце розмова для тебе, а то вчора увечері ти дуже негарно говорив зі мною... Еге ж, Ліна чудова дівчина, але тобі не можна піти з нею гуляти, бо ти — руський, а вона — німкеня, це заборонено. Закінчиться війна, тоді буде видно, ти міг би залишитися у нас, з Ліни вийде непогана господиня... Я теж, коли був у полоні в Росії, мало не залишився там, але у мене вдома уже була сім'я...

Дід говорив, а Володя думав своє. Найголовніше: потрібна веломашина, — все інше якось уладнається.

Увечері в суботу Ліна приїхала. Вона приїздила тільки на неділю, тому що протягом усього тижня працювала в аптекарській крамниці.

— Тебе чекає не дочекається один молодий хлопець, — киваючи на Володю, зустрів її дід. — Ніколи ще не питав про тебе так, як цей тиждень.

Ліна зашарілася:

— Ви, дідусю, завжди на мене що-небудь наговорюєте, краще скажіть, що треба робити по господарству, завтра цілий день і весь понеділок буду у вас, отже, готуйте роботу.

— О, за це не турбуйся, — задоволено відповів старий. — Чого-чого, а роботи вистачить...

Вранці, закінчивши поратись у хліві, Оршман разом з молодими людьми поїхав у поле. Згодом надійшла сусідка Міна, і до пізнього вечора всі копали картоплю.

Старий Карл їхав картоплекопалкою між рядками. Машина викидала бульби вбік, їх збирали у корзини, носили і висипали у лантухи.

Володі не терпілося почати з дівчиною розмову про поїздку до Ансбаха, але при старій Міні це було небезпечно. Хлопець весь час нервував, побоюючись, що його плани можуть зірватися. Адже після важкої праці в полі Ліна піде спати, і він не встигне поговорити.

Уже зовсім смеркло, коли повернулися з поля. Ревла голодна худоба, корови були не доені. Володя почав вивозити гній, годувати худобу, дід Карл з Ліною доїли. Об одинадцятій пішли вечеряти.

Після вечері Ліна мила на кухні посуд, а хлопець вийшов надвір. Був чудовий осінній вечір. Тихо, тепло, зоряно... Сів біля колонки з водою, на лавицю, де ставлять відра. Після важких лантухів з картоплею у нього й досі тремтіли руки і ноги.

Незабаром, як і сподівався, надвір вийшла Ліна.

— Чому не спиш? Завтра вставати вдосвіта. Поки я тут, треба зібрати картоплю. Дід казав, що приходили від старости, щоб готувалися здавати її.

— Приємно посидіти надворі, гарна година. Сідай.

Підвівся, звільняючи дівчині місце. Сам узяв відро, перекинув його догори дном і вмовився поруч.

Декілька хвилин мовчали. Звідкись із інших дворів чути було постукування, долітали голоси — там іще поралися у хлівах. Він заговорив перший:

— Так пізно, а люди працюють.

— На селі завжди багато роботи. Тим більше зараз, коли війна, чоловіки в армії, робітників не вистачає...

— Коли сидиш мовчки, така, здається, навколо тиша... — сказав Володя. — Забуваєш, що в цю хвилину йде страшна війна, ллється кров... Як хочеться підвестися і крикнути: «Що ви робите, кати, адже люди створені для того, щоб жити, радіти таким гарним вечорам, як сьогодні!» А для чого це все? Ваші солдати, — говорив далі, — ваші солдати перемагають, мало не всю Європу полонили, а ти ось, німкеня, і теж не маєш відпочинку, як і я, невільник.

— Так. Я часто чула від діда, що до війни жили непогано, що простим людям війна не потрібна. Але нас ніхто не питає. Виходить, так треба. — Подумавши трохи, додала: — Усе більше й більше молоді забирають до армії, по-

дейкують, що почнуться великі набори дівчат. Люди із жахом говорять про руський фронт. Спочатку все це було якось непомітно, але старики вважають, що стає важче...

Дід Оршман, певно, уже встиг подрімати, виглянув на подвір'я і пішов до стайні підкинути коням корму.

Повертаючись, буркнув:

— Уже пізно.

Ліна відповіла:

— Зараз, зараз...

Коли старий пішов, Володя сказав, що хоче відвідати товаришів у Ансбаху, побачити друга, але дід не дозволяє.

— Я тебе, Ліно, дуже прошу — допоможи!

— Що я можу зробити?

— По-перше, потрібна веломашина. Наступної неділі я виїду дуже рано, щоб надвечір встигнути назад. З дому виїду пішки, а вже за селом сяду на велосипед... Але розумієш, Ліно, у чому ще трудність, я ж не встигну нагодувати худобу! І треба придумати, що сказати дідові.

Дівчина помовчала вагаючись. Потім відповіла:

— Наступної неділі я не збиралася сюди. Але коли ти так просиш...

— Дуже, Ліночко!

— Але як ти їх побачиш, вони ж у таборі?

— Хоч через дріт погляну.

— Тобі не можна наближатися до табору.

— Я буду обережний.

— Гарзд, приїду, — погодилася Ліна, — попрацюю за тебе, а ти на моїй веломашині поїдеш собі... Та куди? Що сказати дідусеві Карлу, як пояснити?

Хлопець згадав, що говорив Оршманові про фотографа Альфреда Ефере.

— Скажімо, до Фрідріхстала. Адже Ефере обіцяв збити мені фото.

— Нам теж не можна фотографуватися, — зітхнула Ліна. — А він міг би зробити нам спільне... Добре, завтра перед вечором я, наче між іншим, скажу, що наступної суботи приїду знову... Він почне кепкувати з мене, мовляв, приїжджаю заради тебе... Та, зрештою, це не так важливо... Про те, що їдеш до фотографа у Фрідріхсталь, скажеш дідусеві тільки у суботу ввечері.

— Отже, домовилися?

— В Ансбаху не заходь до фрау Сантерс тому, що ді-дусь довідається і буде негарно.

— Зроблю так, як хочеш. Дякую, Ліно!..

Молоді люди тихенько зайшли до коридора. Володя зачинив двері. З їдальні долетіли удари годинника. Дівчина прошепотіла:

— Лібер гот, вже друга година!

Тримаючись за Володину руку, вона тихо піднімалася на другий поверх. Біля дверей своєї кімнати сказала:

— На добраніч.

— Доброї ночі,— сердечно відповів їй, навпомацки відшукуючи в темряві двері своєї комірчини.

7

Ліна, як і обіцяла, приїхала наступної суботи.

Старий Оршман зустрів її мало не на «ура». Показав на Володю:

— Він хлопець добрий, ось побуде трохи у нас, навчиться працювати. А коли закінчиться війна, зможете і домовитися до чогось. Щоправда, ти, Ліно, трохи старша, але, я думаю, це нічого не значить. У мене жінка теж на два роки старша, а ми з нею непогано прожили вік.

Нічого не відповівши. Ліна відразу взялась до роботи — вдала, ніби не чує старого.

Оршман це помітив і покликав її.

— Ліно, я вірно сказав? Чому ти нічого не відповіла? — він засміявся.

— Ви, дідусю, примушуйте мене червоніти, а також відриваєте від роботи. Та й взагалі, якщо говорити вашими словами, то ми його вороги, — про що ж можна домовлятися? Закінчиться війна, і, якщо буде така можливість, він мене разом з вами, без сумніву, повісить.

— Ну, Ліно, — пробурчав дід. — Звідки у тебе такі думки! І якщо він буде всіх нас вішати, все одно тебе помилує.

Оршман знову засміявся і повернувся до Володі:

— Ти усе добрав, що сказала Ліна?

Відповів, що зрозумів, але чому Ліна так схарактеризувала його, не знає. На цьому розмова обірвалася, і всі взялися до діла.

Після вечері години до другої ночі молоді люди знову сиділи надворі. Передусім спитав дівчину, чому наговорила таке на нього дідові?

— Щоб відчепився.

— Так-то так, — не здавався Володя. — Але звідки у тебе думка, що я буду з вами розправлятися, і чому сказала саме це, а не що-небудь інше?

— Просто так. Щоправда, у нас гостював один знайомий, котрий на кілька днів приїхав з фронту. Казав, що про перемогу руських не може бути й мови. Бо якщо, не приведи господь, ваші переможуть, то всіх німців перевішають. Про це мовилося у хаті, запам'яталося, і, можливо, тому так сказала.

Довго розмовляв цього вечора з дівчиною. Розповідав про свій рідний край, пояснював, що радянські люди благородні, чесні і дуже справедливі.

— Ось, наприклад, — говорив Володя, — у вас люди не дружать. У Німеччині вважають, що німець вищий від усіх. Німці, мовляв, хороший народ, а решта — погань. А в нас усі національності живуть у дружбі та злагоді. До війни я знав австрійців, поляків, чехів, які були колись у полоні, залишилися в нас, одружилися, мали свої сім'ї, працювали й жили, як рівноправні з українцями, росіянами.

— Розповідають, що руські дуже жорстоко б'ються на фронті, і тому думаємо, якщо вони переможуть, нам усім — капут.

— Невже, Ліно, ти не розумієш, що на росіян, тобто на всіх нас, напали?! То як же радянські люди мають поводитися? Адже вимушені захищатися!

Давно дивувало, що і Ліна, і дід Оршман завжди звинувачують «русських». Чи не розуміють, що винуватці війни німецькі фашисти, чи просто не хочуть розуміти? І цього разу, коли сказав дівчині, що радянські люди змушені захищатися, вона нічого не відповіла, а змінила тему розмови:

— У мене в сумці дві хлібини. Я привезла з собою. Крім того, пачка тютюну, дві пачки сигарет. Все це візьмеш разом з сумкою і віддаси своєму другові. Дідусь казав, щоб дала тобі з собою у Фрідріхсталь твій обід, бо можеш замізнитися...

Володя довго і палко дякував дівчині. Сказав, що ніколи не забуде таких людей, як вона, ффрау Рита Сантерс і Карл Оршман:

— Ви — хороші люди, справжні друзі, мої нові друзі...

— Позичила у родичів чоловічий велосипед, — перервала потік відданих слів Ліна. — На мовму тобі важко було б їхати.

— Я це відразу побачив, коли ти приїхала, — усміхнувся хлопець.

— Веломашина нова, не відмовить в дорозі. Маєш їхати в доброму темпі туди й назад...

Йдучи до стайні, старий Оршман знову виглянув на подвір'я:

— Уже пізно!

— Зараз ідемо, — відповіла Ліна.

— З веломашиною будь обережний, не зламай, — напучувала Володю. — В Ансбаху не розгулуй по місту, там багато поліцаїв. У неділю, тобто завтра, коли дідусь почне турбуватися, чого тебе довго немає, скажу, що, можливо, ти зайшов до якихось своїх знайомих. І піду за село зустрічати. Але постарайся повернутися якнайраніше, адже мені треба додому. І по дорозі розкажеш, чи побачив друга.

На все погоджувався:

— Гарзд, добре, добре...

Коли годинник ударив двічі, молоді люди знову тихо піднялися нагору, як завжди, побажали одне одному доброї ночі й пішли спати.

Пів на шосту Ліна розбудила його і забрала працювати на стайню. О восьмій уже снідали.

За столом Карл Оршман сказав:

— Ліна приготує тобі обід, але довго не затримуйся, дивись. У Фрідріхсталі є жандармерія, по селу не швендяй. Постарайся встигнути до обіду, бо одній Ліні важко упоратися в хліві. -

— Якщо Альфред Ефере буде вдома, я сфотографуюся і відразу ж повернуся.

Ліна мовчала, весь час соваючись на лавці і вирячуючи очі на хлопця так, що, здавалося, ось-ось вилізуть їй на лоб. Вона тяжко переносила цю брехню.

Незабаром старий надів сорочку з бантиком біля коміра, чорний костюм, узяв чорний капелюх, сів на веломашину і поїхав на протилежний край села, до кірхи.

Ліна приготувала свою сумку і сказала, що не піде за браму, їй, мовляв, не слід показуватися.

Володя дуже квапився: до Ансбаха сорок кілометрів, ще має заїхати в ліс, забрати все із своєї схованки. Швиденько одягнув темно-фіолетові штани, смугасту сорочку. Шапки не мав, втім, і не дуже була потрібна — маскувався під німця, а вони ходили без головних уборів. Вийшов у коридор, узяв дівчину за руку:

— Ще раз велике-превелике тобі, Ліно, спасибі!

— Нехай щастить,— відповіла вона.— Я буду зустрічати біля Гриппа, ти знаєш це село по дорозі на Ансбах, відразу за Каульдсдорфом...

Володя сів на велосипед і помчав.

У лісі оглянувся: ніде нікого. Добре, що неділя: німці або вдома, або в кірсі. Швидко склав свої запаси у паперовий мішок, прив'язав до багажника.

Стояла тепла година, дорога була хороша, велосипед, здавалося, сам котився, швидко й легко. Зустрічалися люди, навіть поліція минув. Але в такому одязі, та з такою веломашиною, ні в кого не викликав підозри. Знак «ост» лежав у нього в кишені, прив'язаний на нитці. В разі потреби міг витягти і причепити.

Близько першої години дня уже під'їхав до Ансбаха. Постояв трохи, відпочив, оглянув велосипед і обдумав, як непомітно наблизитися до табору.

Всю дорогу мріяв про зустріч з Анатолієм. Не їхав, а летів — так хотілося швидше побачитися, так багато мав сказати йому...

Нарешті, відшукавши зручний шлях, хлопець наблизився до огорожі табору, неподалік головного входу. Ховався за сусідніми будівлями і пильно стежив за всім. Крізь дрів видно було бараки і полонених. У неділю на території їх було багато: одні прали білизну, вішали, інші щось копали, носили. Але, як пазло, все діялося в глибині подвір'я, ніхто не наближався до огорожі.

Мало не годину блукав навколо табору, сподіваючись хоч кого-небудь побачити. Раз у раз серце його стискалося від щемливого болю, завмирало, коли здавалося, що здалеку впізнав Анатолія... Але в'язні були всі такі схожі: коцаві, в лахмітті, ледве пересувалися по двору...

А час ішов, треба було щось робити.

І Вслодя об'їхав вулицями увесь табір, направляючись до тієї лазівки, через яку колись утік.

Там усе було, як і раніше. Лише кущі біля огорожі, здавалося, ще дужче розрослися. Тоді відійшов трохи в ліс: знав, що в неділю полонених на роботи сюди не поженуть, заліз у хаші, поклав велосипед на землю, прикрив гілками і знову попростував до лазівки.

Це була єдина можливість потрапити в табір. Від лазівки до колишнього «його», другого, барака недалеко. Тільки б ускочити туди, побачити Анатолія, передати все, що привіз!

Це прагнення забивало усі інші думки, зовсім забув про небезпеку, на яку наражався. Згадалося, що, коли у Кальсдорфі розповідав одному поляку, як утік з табору, той відповів: «Тобі дуже повезло. Є ж на світі такі люди, яким шалено щастить!»

«Пощастить і цього разу!» — з відчайдушною рішучістю подумав Володя. Руки й ноги в нього ледь-ледь тремтіли, навіть трохи морозило, немов надворі раптом похолодніло. Але не від страху, а від нетерпіння. Страху, можливо, ще й тому не було, що шлях через лазівку в кущах добре знав — скільки разів повертався ним з міста і знову виходив, поки охоронники не завалили лазівку камінням! А несамовитість і поспіх посилювалися тим, що Володя відчував себе ніби випуватим перед товаришами, котрі залишилися тут на муки, тоді як йому самому вдалося врятуватися. Здавалося: Анатолій уже побачив його і хвилюється за огорожею табору.

Можливо, лише на хвилику, вже біля самісінької лазівки, немов затриманий чиясь рукою, завагався. І в ту ж мить згадалася приказка, яку любила повторювати бабуся: «Бог не зрадить — свиня не з'їсть!» — він криво посміхнувся, розгріб дірку, проліз під дротом і, тримаючись кущів, побіг до другого барака.

Біля барака побачив полонених, які здивовано поглядали на хлопця. Але, боже, що то були за люди! Зблизька мали вигляд іще жахливіший: неголені, виснажені, риси обличчя загострені, як у мерців, — живі скелети, що невідомо як трималися на ногах. Серце у Володі знову стиснулося. Швидко зайшов до барака, довгим коридором між нарами попрямував у куток, де колись спав із Анатолієм.

Дорогою його гукнули. Оглянувшись, побачив охлялого, дуже страшного чоловіка з неприродно зігнутою рукою. Обличчя його, туго обтягнуте тонкою жовтою шкірою, скидалося на голий череп.

Скалячи зуби у нелюдській посмішці, полонений сказав, що упізнав Володю іще надворі, але боявся озватися, думаючи, що він став якимсь управителем.

Страшний чоловік говорив, а хлопець силкувався пригадати, хто це. Коли зауважив, що не знає його, той кілька разів повторив:

— Гриць! Я — Гриць...

Потім додав:

— Ми з Анатолієм разом спали, коли ти десь пропав.

Аж тепер пригадав. Гриць був офіцером, про це знали тільки Анатолій і Володя, потрапив у полон тяжко поранений у руку й плече, яке стало наче нижче.

«За що так страждають люди!» — гірко думав, поглядаючи на замученого бранця.

Тим часом їх оточило десятків зо два таких самих живих мерців — нові для Володі люди. Старих знайомих залишилося небагато — декотрі загинули, інших десь відправили. Відправили й Анатолія. Від гіркого розчарування хлопець не знав, що й казати.

— Бідолашний Анатолій, — нарешті вимовив він. — Так поспішав до нього, так хотів побачити, раніше не міг вивратися... Але нічого, — додав, зітхнувши. — Радий, що хоч кого-небудь зустрів...

Віддав Грицеві усе, що приніс. З усіх боків посипалися запитання. Найбільше полонених цікавило, чи не знає, що робиться на фронті: «Адже тут нам нічого невідомо!»

Насамперед розповів, що взимку гітлерівців було відкинуто від Москви, що Москва живе і бореться. Англія і Америка тепер нібито союзники і обіцяють велику допомогу у війні. А от японці поки що б'ють американців...

Слухали Володю з такою увагою, що забули й про їжу, яку він приніс. Коли згадав про Москву, по бараку пролетіло приглушене «ура-а». Усі тяглися до хлопця, кожен хотів потиснути руку...

Він допоміг Грицеві розв'язати мішок. Той тремтячою рукою брав сухарі, цукор, хліб, усе куштував і знову клав назад. Потім почав ділити: кожному по сухарю, по шматочку хліба, цукру, по сигареті. Хтось із полонених заплакав: «Ніколи ще не було такого свята!»

Володя радів, дивлячись, як світяться очі на знеможених, але таких рідних обличчях. Ладен був піти на будь-яку жертву, аби тільки допомогти цим людям.

Захисившись бесідою і дільбою продуктів, ніхто не помітив, що, відхиливши двері, на порозі стояв якийсь чоловік у цивільній одежі і спостерігав за всім...

Раптом хтось закричав, Володя не зрозумів, що саме, що сталося, чому усі кинулись врозтіч. До барака вскочило двоє солдатів з автоматами у руках. Тільки тепер, коли побачив, що німці біжать до нього, схаменувся.

Один із солдатів кричав на бігу: «Розійдись!», потім ударив Володю автоматом у груди, другий скинув на землю усе, що лежало на столі, і почав молотити чобітьми.

Вигнавши полонених надвір, гітлерівці схопили Володю за руки і потягли до воріт. Сорочка луснула навпіл, а коли солдат ухопився за неї, залишилася в його руках.

Неподалік воріт стояв невеличкий будиночок, схожий на будку. Туди і втягли хлопця.

У кутку кімнатки був стіл. За ним Володя побачив того офіцера, якого назвали «убивцею Івана», другий гітлерівець стояв біля вікна. На столі — кілька телефонів, папери, сигарети, сифон з якоюсь рідиною і добре знайомий в'язням канчук. На стінці — дошка з великою кількістю рубильників, нижче від дошки — невеличка піраміда з автотоматами.

«Убивця Івана» підвівся, підійшов до Володі, вдарив кулаком в обличчя:

— Як ти потрапив на територію табору?

Гарячково думав, упізнав офіцер його чи ні? Ні, не впізнав! Та й не дивно, така кількість людей пройшла через його руки, побувала під його канчуком, не міг усіх пам'ятати.

— Я прийшов побачитися із своїми товаришами.

— Як ти пробрався у табір? Звідки ти? Де працюєш?

Звісно, міг говорити що завгодно, тільки не правду. Страшно було навіть подумати, що постраждають люди, які так багато для нього зробили.

А Ліна? Як глянути тепер їй в очі? А велосипед?.. Що він наробив! Чому так нерозважливо вчинив? Нащо поліз на територію?! Володя мовчав і думав тільки одне: «Не говорити, нічого не говорити!»

В цей час двері відчинилися, і з'явився один з тих солдатів, котрі приволочили його сюди. Солдат поклав знак «ost» і сказав:

— Був прив'язаний ниткою до кишені на сорочці.

Офіцер закричав:

— Де, у кого ти вкрав продукти?!

Потім ще раз ударив, і коли Володя впав, почав бити його чобітьми.

Втомившись, кат відійшов, а солдат підняв хлопця, поставив на ноги. Одне око у Володі запливло, в роті було повно крові, усе тіло пекло, мов вогнем.

«Убивця Івана» знову підступив. Він скрадався, немов хижий звір, м'яко, навшипиньках, а очі його все одно були порожні, мертві — жодного вогника!

— Негаймо кажи, де вкрав продукти, хто твій хазяїн?!

Відповів, що не розуміє по-німецькому.

Гітлерівсьць схопив металевий прут, що стояв у кутку, вдарив Володю по голові і закричав:

— А що робиться під Москвою, це ти розумієш?! — і, оскаженівши, почав бити куди попало.

Володя знову впав. Уже погано тямив, справді не розумів, що кричить, що запитує цей кат. Стало якось легко приймати нові удари, здавалося, в кімнаті дедалі більше і більше солдатів та офіцерів, усе двоїться, троїться, множитья, і стіни розсуваються... Потім відчув, як його кудись тягнуть. Його витягли надвір, кинули в машину і повезли.

Опритомнів на холодній кам'яній підлозі з сірих плит, у комірчині метрів зо два завширшки і такої ж довжини. Перед очима — залізні двері з маленьким квадратним вічком вгорі. Майже під стелею вузеньке, загразоване віконце, так що можна було бачити тільки небо. З одного боку, в спеціальній ніші — притиснуте до стіни і замкнуте ліжко — щось на зразок вагонної полиці. Зрозумів, що це — в'язниця, камера-одиначка.

Було задушно, мучила спрага. Хотів повернутися, але не зміг. Коли спробував підвестися, страшний біль примусив знову лягти. Лежав і думав, який все-таки витривалий людський організм, скільки людина може витерпіти! Скільки віп, підліток, зазнав усяких знущань, побоїв. Та й за віщо? Що поганого зробив у своєму короткому житті?!

Хоч тіло було побите й нестерпно боліло, приємно було згадувати, що люди, які допомагали йому, залишилися невідомими для табірних охоронників і не постраждають. Твердо вирішив: «Нехай що хочуть роблять зі мною, ніколи не скажу ні про Ліну, ні про велосипед, ні про діда Оршмана». Володя добре знав: якщо признатися, що із Каульсдорфа, спитають, як дістався до Ансбаха, сказати про велосипед — Ліна потрапить до концтабору.

Навіть посміхнувся, так гарно стало на душі при думці, що над цими добрими людьми не висить небезпека. Турбувався тільки про велосипед...

Було достатньо часу все згадати, обміркувати. Іноді, зламаний слабкістю, засинав, потім прокидався, і знову думки облягали його.

Як різко змінилося його життя! Учора вчував у Каульсдорфі, сьогодні — у в'язниці.

Увесь день і цілу ніч ніхто не приходив, не відчинив ні дверей, ні вічка. Не розумів, що це може означати. Наступного дня в'язні хтось заглянув у вічко і знову зачинив

його. З-за дверей долітали кроки, здавалося, багато людей проходило в один бік, потім, через деякий час,— назад.

Як хотілося пити! Хоч би краплю води! У роті пересохло, не міг його стулити, губи набрякли і здавалися чужими...

Згодом несподівано загриміли засуви. Увійшов худорлявий літній німець з невеличкими вусиками під посом. На голові — високий кашкет. У руці німець тримав кухоль з водою, а на кухлі — шматочок хліба і маленький квадратик червоного повидла. Він ступив до камери і, не сказавши й слова, поставив їжу на столик, пригвинчений до підлоги під вікном. Потім вийшов і замкнув за собою двері.

Володя накинувся на воду, випив її одним духом. Знов і знов перекидав кухоль, йому здавалося, що на дні ще залишилася вода...

Потім у в'язниці з Володею стала відбуватися дивна метаморфоза. Почав боятися кожного шурхоту за стінами камери. Лише долинали кроки з коридора, як його починало колотити від страху. Здавалося, що йдуть допитувати. До синців на тілі, на обличчі не міг доторкнутися, при одній думці, що знову битимуть, рани боліли ще дужче.

Було таке відчуття, наче «Іванів убивця» здер з нього всю шкіру, і тепер варто торкнутися, як кров бризне звідусюди.

Про смерть не думав і не боявся її, смерть уявлялася, як щось таке, що вже пережив,— чорні хвили від ударів автоматом охоронця біля табірної лазівки чи після катувань офіцера були м'які, заспокійливі, заколисували і легко несли в безвість...

В якусь хвилину, щулячись від страху, навіть подумав: «А що, коли все розповісти? Адже вони, дід Оршман і Ліна, такі ж німці, як і ці, що знущаються з мене, ну й чорт з ними з усіма... Ні, ні! — все в ньому повстало проти.— Вони не такі.— Знову згадав табір, ф'рау Сантерс, малого Вілія, Софій, Ахнес, Маріє-Брикіте.— Ні, це неможливо!»

Лаяв себе за огидну думку. Як таке могло вскочити в голову! Невже і він стає схожим на фашистів, для яких найголовніше не сама людина, а її національність? Нехай приходять найлютіші кати, нехай роблять з ним що завгодно, але друзів не викаже. Зрештою, у всьому винен сам. Треба було іще почекати біля табору. «Але мені так нетерпілося побачити Анатолія! І хотілося швидше випоратися, не затри-

матися в Ансбаху — треба було поспішати назад до Каульсдорфа, віддати Ліні велосипед», — виправдувався перед самим собою.

Знову згадалася приказка: «Бог не зрадить — свиня не з'їсть!» Ох, бабусю, рідненька. Ось бог і зрадив, і свиня уже майже з'їла...

Але що робити далі? Чому тримають тут і не допитують більше? Треба щось придумати, щоб свиня не з'їла таки до кінця. Може, передати записку фрау Сантерс? Але як? І де взяти папір, олівець?

Дуже мучила ще й думка, що дід Оришман з Ліною вважатимуть, ніби він спокусився на нову веломашину і втік. І хоч би заради того, щоб так не подумали, хотів подати звістку з в'язниці.

Надвечір прийшов тюремник і поставив глибоку металеву мисочку, в якій було з півлітра якоїсь бурди. Хліба вже не привіс. Володя ледве проковтнув цей суп... Губи були роз'юшені, суп довелося пити, бо ложки не дали, — він облився, але все ж випив. На третій день — знову кухоль води і шматочок хліба з повидлом, а ввечері — суп.

Потім у камері з'явився здоровенний німець в офіцерській формі: рукава закочені, гладкий, виголений, — усе на ньому блищало. А з ним — дідок, низенький, худорлявенький, з невеличкою борідкою, у білому халаті, з-під якого визирає військовий мундир. Здогадався, що це — лікар.

Дідок мацав його руки, поги, дивився у рот. Синці і рани помазав якоюсь рідиною; від неї холодило і стягувало шкіру. Вузеньке обличчя дідка на перший погляд здавалося лагідним, але коли він оглядав Володю, стискаючи своїми руками, мов залізними кліщами, — це обличчя стало неприємним, навіть хижим...

8

Наступного дня хлопця вивели на подвір'я. Тюремник сказав, піднімаючи палець, що прогулянка триватиме одну годину, а потім — знову до камери. Володя сів на цементну доріжку під стіною корпусу і почав розглядатися навколо. На подвір'ї в'язниці було багато будівель, кухня, сараї. Навколо — кам'яний мур метрів чотири заввишки, над муром декілька рядів колючого дроту.

Так гарно було на свіжому повітрі! Вгорі чисте небо, без жодної хмарки. Тихо, тепло. І хоч боліли голова, руки,

ноги, вила кожна жилочка, Володя дихав на повні груди і відчував блаженство.

На краю двору, біля якогось будинку, працювало чоловік з десять в'язнів. Одягнені в смугасті піжами, на ногах — дерев'яні черевики, які лунко стукали на кам'яних плитах.

Дивився на в'язнів і думав: «Що означає оця прогулянка на повітрі? Чого приходив лікар? Хтось потурбувався про мене? Але хто?.. Ні, не може бути! Адже друзі не знають, що я тут... Але все ж якось змінилося ставлення до мене...»

Так, розмірковуючи, помітив, що до нього підійшла низенька, худенька жінка років на тридцять. Була в такому ж смугастому костюмі, як і в'язні, що працювали на подвір'ї.

— Добрий день! — промовила, хоч іще був тільки ранок. — Мене звуть Мартою, а тебе як?

Володя нічого не відповів, не було настрою розмовляти з цією Мартою.

Вона не вгавала:

— Мені сказали, що ти добре розумієш нашу мову, вислухай, будь ласка. Мені так хочеться з ким-небудь поговорити, поділитися своїм нещастям і поділити горе іншої людини, що потрапила сюди.

— Чого вам треба від мене?

— Мене прислали, щоб вивідала, звідки ти, де працював. Це для них дуже важливо. Але можеш нічого не говорити. Приємно буде навіть, якщо тільки вислухаєш мене.

Дивився на неї, не розуміючи, чого ж хоче ця жінка. Марта говорила далі:

— Я у в'язниці з того часу, коли Гітлер, тобто фашизм, захопив владу. Усі роки просиділа в одиночній камері. Спочатку думала, що збожеволію, але потім звикла. Цього року вперше дозволили виходити на подвір'я, на прогулянку. Іноді допомагаю на кухні, але розмовляти ні з ким не маю права. Тому, коли послали до тебе, я радо побігла, тим більше що ніколи ще не бачила радянських братів.

Вона пильно огляділася:

— Можливо, нас підслуховують, але я їх не боюся, ми — німецькі комуністи — віримо, що скоро фашизм загине.

«Комуністка! — Серце Володі закалатало. З якимсь особливим почуттям глянув на цю маленьку, сміливу жінку. Адже теж вперше в житті бачив німецьку комуністку! — Але чи правду вона каже? Чому гітлерівці підісла-

ли ув'язнену? Та й чи ув'язнена вона? Жінок на подвір'ї не видно...»

Він спитав:

— Чому їх так цікавить, де я працював?

— Цього не сказали, але я знаю, що фашисти вишуковують і знищують своїх противників також і серед німців. Для них байдуже, де ти працював, їм треба знати того німця, якийсь чимось допоміг тобі, увійшов з тобою у контакт. У фашистів є спеціальний відділ, який стежить, щоб тил, з їх погляду, був чистий...

Володя враз згадав свої страхи і кошмари, свою миттєву легкодухість і відчув, як кров вдарила йому в обличчя.

— Ах,— додала жінка без усякого зв'язку з попереднім.— Мені хотілося б говорити аж до вечора, я знаю дуже багато цікавого і важливого. Якщо вийдеш звідси, дам тобі доручення... Я зроблю все, щоб мене знову послали поговорити з тобою, товаришу, а поки що слухай...

Та слухати її більше не довелося. З'явився вартовий і одвів Володю до камери.

Наступного дня його нікуди не виводили, ні води, ні хліба, ні суну також не принесли. Вчора, слухаючи Марту, не дуже вірив їй. Але тепер зрозумів, що тюремники розлютилися на нього, і що Марта говорила правду. Вона нічого їм не сказала, бо ж і Володя не розповідав. Та вона й не наполягала, а мовила тільки про себе. Тому схотілося знову зустрітися з цією жінкою, адже обіцяла іще багато чого розповісти, а також дати якесь важливе доручення...

9

Опівночі Володю розбудив гуркіт дверей. До камери ввійшов тюремний наглядач, з ним жандарм і третій чоловік — зовсім низенький. Він залишився біля дверей. Наглядач і жандарм підійшли до хлонця і освітили ліхтариком:

— Вставай, виходь!

Колись Володю дуже пригнічували різкі переміни долі: сьогодні одне, а завтра, вмить, усе змінюється, здебільшого на гірше. Кожна така зміна обстановки, невідомість, яка нагло накривала своїм чорним плащем, викликала панічний страх, дуже хвилювався, поки дізнавався, що з ним буде далі. Але поступово, здавалося, звик до всього: побої поліції, допити,— все це стало його буденним життям. Ісподі навіть радів, коли за непокору загрожували в'язни-

цею. «Нехай в'язниця, — думав. — Але все одно не буду працювати на гадів, а якщо й буду, то де сядуть, там і злізуть».

Та цього разу він несподівано пережив у в'язниці найтяжчий напад страху і легкодухості, після чого довго карався й мучився. І, коли страх минув, а потім минули й години самобичування, його посіла така байдужість до себе, до своєї долі, як ніколи досі. Тому, коли йому сказали: «Вставай, виходи!» — зустрів це зовсім спокійно; ні про що не думаючи, підвівся і пішов.

Побої ще давалися взнаки, і він ледве чвалав по коридору. Один із конвоїрів штовхнув у спину: «Шнель!» У хлопця потемніло в очах — мерзотник влучив у праву лопатку, якій добре перепало під час допиту.

Довго йшли коридором, потім спустилися сходишками у підвал, з цього підземелля вийшли на подвір'я.

Ніч була темна, зоряна й дуже холодна. Біля виходу з корпусу вартовий стяг з Володі піжаму. Роздягненого до пояса, його повели далі, через подвір'я.

Під високою залізною брамою стояла крита брезентом машина. Один з жандармів сів біля водія, якого ледве добудилися, гукаючи: «Фріц, будемо їхати!» Низенький чоловік, який супроводжував Володю, поліз разом із ним до кузова. У кузові спалахнула маленька лампочка, і Володя упізнав у цій людині лікаря, який приходив до камери і мазав йому рани.

Тільки-но загукотів мотор, як хтось вигукнув:

— Літаки!

Мотор затих, світло погасло.

Володя теж прислухався. Дуже високо йшов літак. Це здивувало. Який літак, звідки узявся? Та хоч би чий він був, Володя зрадив, бачачи, що німці налякалися, як миші, навіть розмовляти перестали. Відразу ж загула сирена — довго, протяжно, вночі вона вила особливо лунко і неприємно.

Хлопець подумав: «У такому далекому тилу німців теж турбують, це вже добре».

Коли сирена завилала ще раз, машина рушила.

Їхали швидко й довго. Володю боляче підкидало на твердій лавці, поштовхи віддавались у всьому тілі, немов не колеса, а він сам, своїми кістками, перекочувався через кожну вибоїну, чіплявся за кожний камінець.

Він хапався руками за смужки заліза, на яких було натягнуто брезент, за лавку, але робив це інстинктивно, бо

думки бігли вперед, випереджали машину, і хлопець усе намагався здогадатися, куди й навіщо його везуть...

Через якийсь час, коли виїхали на рівний асфальт, лікар дав Володі куртку; від неї тхнуло ліками.

— Зимно, еге ж? На одягни, — сказав він.

«Здогадався нарешті, коли я вже задерев'янів...»

Потім лікар почав розмову:

— Ти вчинив великий злочин. До табору військовополонених ніхто не має права заходити. Мало того, що пробрався, іще вів ворожу пропаганду, розповсюджуючи чутки про фронт. Довідатися це ти міг тільки від більшовиків, які всілякою брехнею засмічують ефір. Ти — хороший хлопець, і повинен пригадати, в кого з німців слухав радіо.

Відповів, що піде нічого не чув і взагалі нічого не пам'ятає.

— Ваші так побили мене, що й зараз усе тіло болить, а голова, як дзвін, гуде.

Лікар трохи помовчав, потім додав:

— Ти заслужив розстріл, але я врятував тебе. Так, так, саме я, не забувай цього!

Лікар говорив ласкаво, але Володі чомусь неприємно було його слухати, і не вірилося, що це він врятував від розстрілу. Уже звик підозріло зустрічати кожну нову людину, особливо, якщо це — німець... Але — лікар!..

Щоправда, Володя рідко мав справу з лікарями, і знав тільки лагідного вусатого товстуну, який час від часу провадив у школі медогляд і якого всі називали «доктор Іващенко». Діти чули, що він людина заслужена, подейкували, ніби під час денікінщини потай лікував червоних, віддавав пораненим своєю кров'ю і одного разу дав стільки, що сам ледве вижив...

Роздивляючись у нерівному світлі тьмяної лампочки низенького худорлявого дідка, який мирно сидів навпроти на бортовій лавці, Володя, зрештою вилаяв себе:

«А може, й справді це хороша людина, яка пожаліла мене й забрала до себе додому, добрий лікар. Адже бувають порядні німці, як Ліна, фрау Сантерс, дід Карл. Зустрічаються навіть такі, як Марта! Коли у камері дивився на нього, він здався схожим на тхора, який ось-ось вишкірить зуби. Але перше враження часто буває помилковим...»

Почав згадувати кожне слово, сказане ним. Потім повернувся думкою в табір, до полонених, що юрмилися навколо нього в бараці, добре запам'ятався йому погляд чоловіка, який стояв на дверях, коли переказував нещасним

в'язням почуте по радіо. Цей чоловік і доніс фашистам. Але хто він? Якби зустріти кого-небудь з цього барака й розповісти. Тоді вони так зацікавилися новинами з фронту, що, певно, не помітили його.

Хлопець вирішив, якщо справді працюватиме в лікаря, то через деякий час спробує випитати, хто сказав гітлерівцям, що до табору зайшов чужий. Цікаво, чи є в того зрадника душа; чи є в нього серце? Певно, немає! Треба бути страшнішим від звіра, щоб виказувати фашистам своїх товаришів по нещастю.

Машина зупинилася. Лікар спитав, що сталося. З кабінки відповіли: «Закрито переїзд».

Двоє у кабінці закурили, почали розмовляти.

— Куди ми їдемо, далеко іще? — не витримав Володя.

— Від цього переїзду кілометрів з п'ять, їдемо у Фехтванген... Містечко менше від Ансбаха, але гарне, збудоване дуже давно. Це — пам'ятник нашим великим людям...

Хлопець не спитав, яким саме великим людям, — це його зараз не цікавило.

— А скільки кілометрів від Ансбаха?

Німець сердито буркнув:

— Замокни!

Пройшов швидкий поїзд. Машина рушила далі, але незабаром зупинилася.

Лікар з Володею зійшли. Навколо було темно, холодний вогкий вітер проймав до кісток. Машина розвернулася і поїхала.

Новий господар підвів хлопця до дверей величезного будинку і натиснув на кнопку дзвінка. Їм відчинила висока худорлява жінка. Вона вклонилася, вітаючи лікаря.

Увійшли до напівтемної кімнати, освітленої невеличкою матовою лампочкою. Жінка була у довгій сірій сукні, на голові — білий накрохмалений балахон, як у монашки, з червоним хрестом. Володя зрозумів, що це — медсестра. Щоправда, тільки-но увійшов до приміщення, відразу по запаху здогадався, що потрапив до лікарні.

Лікар щось сказав сестрі, — що саме, хлопець не зрозумів, — потім пішов.

— Ходімо! — наказала та.

Піднялися по сходах, пішли довгим коридором, так само ледве освітленим. У кінці, під стіною, стояло залізне ліжко.

— Це твоє. Ходити ні в якому разі не можна — лікарня, зрозумів?

Потім нахилилась і показала плескату пляшку, котру знову поставила під ліжко.

Матрац був твердий, напханий соломною, така сама подушка,— все якогось синього кольору. Коли Володя ліг, жінка вкрила його простиралом з твердого, цупкого полотна.

Хлопець і раніше погано себе почував, а після поїздки в кузові, де перемерз,— зовсім кепсько. Тому, коли ліг, здалося, що в житті ще не знав такого блаженства, незважаючи на голод та спрагу, які терзали його. І в той самий час у голові Володі зародилися тривожні думки: «Що все означає? У перші дні, як привезли до в'язниці, я був напівмертвий, і піхто не подбав, щоб дати хоч краплю води, не те що лікувати. А зараз, коли мені полегшало, чомусь привезли до лікарні!»

Невідомість, невідомість... Вона, здавалося, вирішила ніколи не покидати хлопця...

Хотілося вірити, що лікар і справді надумав поставити його на ноги. «Можливо, за всім цим щось ховається»,— подумалося, але що саме, не знав. Так міркуючи, Володя заснув.

Прокинувшись рано-вранці, пильно розглядав коридор, в якому лежав. Життя серед ворогів, завжди у небезпеці, постійні переслідування і гоніння, коли кожна хвилина могла стати останньою, привчили до спостережливості — чіпкого погляду хлопця ніщо не минало.

Із звичною підозрілістю нишпорив поглядом по всіх закутках коридора. Праворуч і ліворуч було багато дверей, які, очевидно, вели до палат... Поступово почали збиратися лікарі, сестри. Всі підходили до Володі, розглядали, наче якусь дивину, казали: «Руський!» — і йшли собі.

Трохи згодом молода повна жінка, теж у сірій сукні і білому балахоні на голові, принесла йому якийсь згорнуте ганчір'я.

— Скидай штани і вдягай це!

Володя сів на ліжко, втупив очі в підлогу. Якось незручно було роздягатись при ній... Сестра стояла і чекала. Хлопець підвів голову, подивився на неї, а вона як закричить:

— Ну, швидше, я прийшла до тебе не на побачення!

Раптом стало трохи смішно. Згадалося, що таку саму фразу сказала і Рита Сантерс біля табірної огорожі, коли соромився переодягатися в її присутності. При згадці про фразу Сантерс відразу заспокоївся і підкорився. Жінка за-

брала штани і кудись повесла їх. Володя надів довгу, нижче колін, лікарняну сорочку й ліг на своє місце.

Цілий день тут кипіла робота. Бігали по палатах, перевозили хворих з одної до другої, розносили сніданок, обід. Володі чомусь нічого не давали. Перед вечором до нього теж підійшли, але тільки щоб узяти кров на аналіз.

Робочий день закінчився. У коридорі затихло. Іноді долітали приглушені дзвінки, і сестри бігли до палат.

Увечері Володя покликав сестру, що проходила мимо, ту саму, яка одягала його:

— Хочеться їсти, я й учора нічого не їв.

Вона мовчки втупилася у хлопця. «Ситий голодного не розуміє,— подумалося йому.— Тим більше якщо ситі такі товстошкірі люди...»

— На тебе ще не виписано найок,— сказала жінка. Потім подумала трохи: — Ходім.

Підвівся і побрів за нею. Підійшли до якоїсь палати, і сестра відхилила двері.

— Ти не заходь.

Хлопець побачив велику чисту кімнату. Підлога блищала, як дзеркало, всюди — білосніжна чистота. В кімнаті стояло шість ліжок з пофарбованими у чорне табличками, де написано прізвище хворого і, очевидно, позначалася температура; біля кожного — тумбочка. З палати через великі вікна видно місто, шпиль високої кірхи з годинником. На постелях лежали хворі; двоє про щось гомоніли сидячи. У кутку стояло застелене ліжко, певно, вільне.

Хворі теж були в довгих сорочках. Сестра звернулася до них:

— У кого залишилася яка-небудь їжа?

Володя давно помітив, що німці вкрай економлять продукти, ніщо так не контролюється, як харчі.

Він переступив поріг палати, і ці двоє здивовано подивилися на нього, потім полізли до своїх тумбочок. Один витяг невеличкий шматочок домашнього хліба, другий дав два яблука.

Вони щось спитали на сільському діалекті. Володя нічого не зрозумів, добрав тільки слово «рус», яке сказала сестра. Тоді той, що дав яблука, підійшов і забрав їх.

Стояв з простягнутою рукою, тримаючи хліб і чекаючи, що й хліб заберуть. Але другий хворий махнув рукою, мовляв, нехай. Володя подякував і вийшов з палати.

Вночі схотілося пити, і він покликав сестру. Але та не прийшла. Подумав, що чергова сидить у якійсь кімнаті і виходить лише на дзвінки з палат. Знову покликав, голосніше, і знову — марно.

Тоді підвівся сам. Йти було незручно: одна тапочка спадала з ноги, а друга ледь налізала на пальці. Узяв їх у руки і босоніж почвалав уздовж коридора. Тихенько зазирнув у палати: всі сплять, всюди півтемрява.

Блукаючи, потрапив до кімнати, де стояли відра і щітки на довгих палицях. Там були ще одні двері. Він вийшов ними в інший довгий коридор. В кінці коридора — знову двері. Коли відчинив, мало не впав униз. Тут сходи круто спускалися, знизу тягло вогкістю, холодом. Згадався, що це хід до підвалу.

В підвалі наштотхнувся на якісь нари, вимощені кахляними плитками. На декотрих щось лежало, але він не став роздивлятися і пішов далі. Знову двері, знову кімната, в якій було кілька ванн із кранами. «Нарешті», — подумав хлопець, і сам себе похвалив. — Зумів же у темряві, по таких закутках відшукати воду!»

Трохи відкрутивши кран, злякався: в ньому дуже загуло; відкрутив більше — гул затих.

Мабуть, ще ніколи не пив так, як цього разу. Боявся, живіт лусне. «Шкода, що немає якогось посуду, — подумалось. — Та пічого, тепер знаю дорогу й наступного разу дійду швидше».

Повертаючись, Володя заглянув у ще одні двері й побачив велике приміщення з стіною-ворітьми. «Значить, сюди заходять машини», — зробив висновок. Побоюючись заблукати у численних кімнатах та переходах, пішов назад. Уже в коридорі, де стояло його ліжко, зустрів сестру, котра вийшла з якихось дверей. Очевидно, спала, бо ступала непевно, похитувалася. Володю не помітила.

Хлопець добряче замерз. Забравшись до постелі, зігрівся й миттю заснув.

Врапці одержав порцію дрібно нарізаної вареної зелені і грамів двісті хліба. Увечері принесли суп.

Минуло ще кілька днів. Ніяк не міг зрозуміти, чому він тут, у лікарні, — адже ніхто не лікує, навіть не підходить. Лікаря, який привіз його сюди, теж не було. Поговорити з сестрами, розпитати, чому він тут, не вдалося. Були якісь мовчазні і злі, більше скидалися на відьом, ніж на сестер милосердя.

Якось надвечір, коли в лікарні стих денний гоміц, до Володі підійшли дві сестри. Обидві молоденькі, світлоокі, милолиці, немов близнята; порівняно з тими, яких досі тут бачив, здалися йому дуже симпатичними. З ними був той самий низенький лікар. Сестри звертались до нього просто: «Докторе».

Принесли стілець. Лікар сів біля Володі. Дівчата готували якийсь слоїк, пробірки. Називали все такими словами, що хлопець нічого не розумів, певно, по-латині.

Потім лікар відкрив невеличку валізку, дістав довгий товстий шприц з голкою.

Володя подумав, що робитимуть укол. Але для чого? Та й шприц такий величезний бачив уперше.

Одна з сестер узяла його руку, друга примостила якийсь пристрій — вена на руці, трохи нижче від ліктьового згину, страшенно здулася, здавалось, ось-ось не витримає і розірветься.

Лікар зробив укол у вену. Великий шприц, на якому було багато поділок, став наповнюватися кров'ю.

Потім дали Володі клаптик вати і, забравши свої пристрої, мовчки пішли.

Через день прийшли знову і зробили таке саме на другій руці. Володя почав здогадуватися, що його тримають для того, щоб брати кров. Щоправда, ще сподівався: можливо, так і треба. Адже спочатку брали з однієї руки, потім з іншої. Та коли стали приходити знову й знову, остаточно переконався, що з нього просто висмоктують кров...

Незабаром відчув себе зовсім кепсько. Паморочилась голова. Спробував звестися з ліжка і впав на підлогу.

Одна із сестер дивилася збоку і не підійшла. Володя на силу видерся на ліжко, заплющив очі і так лежав, не знаючи, як бути далі.

Наступного дня, як завжди, в той самий час, милолиці дівчата і лікар з'явилися знову. Коли побачив їх у коридорі, затіпався так, що ліжко ходором заходило. Більше не міг витримати. До рук не можна було доторкнутися, не те що колоти. Коли сестри наблизилися, закричав на весь коридор не своїм голосом:

— Не дам більше, у мене болить голова! Можете від-

правити у в'язницю, можете повісити, але висмоктувати кров не дам!

На його крик почали відчинятися двері палат, і хворі спостерігали цю сцену. Обличчя лікаря зробилося нелюдським — тхір хижо вишкірив зуби! Чітко схопив Володю за плече сильними кістлявими руками, і хлопець безсило перекинувся набік, впав з ліжка на підлогу. Німець штовхнув його носком чобота в спину, щось сказав сестрам — і всі пішли.

Вони не приходили більше. Володі було погано. Вдень і вночі усе думав, що робити, як бути, що можуть іще вигадати ці звірі в білих халатах.

Залишалось одне — тікати. Але куди, як?.. Почав пригадувати дорогу до підвальної кімнати, де пив воду. Там неодмінно має бути вихід на вулицю. Та де взяти штани, адже не тільки він, а й німці лежать у лікарняних сорочках. Що ж робити? Залишатися тут неможливо. Уже добре розумів, що коли залишиться — то навіки: своїми ногами звідси не вийде. Байдужість, покірність долі, яка після тяжких побоїв охопила його у в'язниці, змінилася гарячковим прагненням будь-що вирватись з рук ворога.

Тиждень минув без змін. Шматочки хліба, які йому давали, ховав під подушку. Вирішив, якщо благополучно вибереться з лікарні, йтиме до Каульсдорфа. Не може бути, щоб дід Оршман не допоміг іще раз!

Коридором, де лежав Володя, вдень проходили хворі. Хто на милицях, хто з костуром. Почав придивлятися: адже вони якось виходили надвір, якою ж дорогою? Та будинок лікарні був дуже великий: стільки палат, дверей, коридорів! Як визначити, де вихід на вулицю?!

В суботу вранці знову прийшов «добрий лікар». Спочатку хлопець не помітив його, бо лежав спиною до проходу, потім, коли той узяв за руку, повернувся і побачив його хижий, неблимаючий погляд...

Лікар витяг з кишені великий годинник, тримав хлопця за руку й дивився на годинник. Потім щось записав на папірець і пішов. Незабаром сестра принесла термометр.

Сказав їй, що болить голова. Вона дала йому квадратну кристалічну таблетку, після якої проспав цілий день.

Прокинувшись увечері, Володя дуже шкодував, що обід уже минув, бо тепер його не погодують.

Майже до півночі лежав, спостерігав за кожним кроком

тих, хто ходив по коридору. Нарешті все поступово стало затихати. Можливо, залишився б іще на кілька днів, але сьогоднішній прихід лікаря підганяв. Знав, що німець не дасть йому спокою...

Серед ночі підвівся з ліжка й почвалав по коридору. Вирішив, якщо зустріне кого-небудь, скаже, що шукає води. Зазирнув до якоїсь палати — тихо, всі сплять.

Майже під стелею горіла фіолетова лампа. Якийсь хворий бурмотів спросоння. Володя повернувся у коридор.

Поміркувавши трохи, знову ступив до цієї палати. Руки й ноги тремтіли, стало душно.

Володя сів на стілець біля тумбочки. На ній лежало два великі пряники — прямокутної форми, якась банка. Невдовго думаючи, взяв піжаму й тапочки, зв'язав їх разом з харчами і вийшов у коридор.

У цей час з якоїсь палати долинув стук, немов щось упало. «Що робити?! Зараз прибіжить сестра!» Володя шмигнув у двері, до підвалу. Спустившись униз, хотів одягтися, але передумав: ще зустріне кого-небудь, чи, може, не знайшовши виходу, доведеться повернутися. В такому випадку відразу кине десь вузлик, бо з піжамою аж ніяк не можна йти до своєї постелі.

Так, тримаючи вузлик у руці, пішов далі. В кімнаті з ваннами, як і минулого разу, попив води і рушив до того приміщення, де були ворота для в'їзду машин. Довго нишпорив. Потім у кутку намацав невеличкі вузенькі двері. Так, йому дуже поталанило! Двері були не замкнені! Володя надів піжаму і вийшов з будинку.

Обабіч височіли бетонні стіни метрів зо три заввишки, вихід від воріт здіймався вгору, а стіни плавно знижувалися до будинку. Це був досить крутий кам'яний спуск.

Надворі Володю зустріла холодна непроглядна ніч. Спочатку розгубився — така оточила його темрява, але поступово очі звикли до неї. Виповз по стіні на широке подвір'я, підвівся і, обережно ступаючи, минув невеличкі будиночки, розкидані по території лікарні.

Незабаром опинився біля огорожі: чотирикутні стовпи, а між ними — залізна фігурна сітка. З останніх сил видерся вгору, переліз і попростував якомога далі від цього страшного місця.

...Брів містечком, куди — й сам не знав.

Фехтванген спав. Тиша, темрява, ніде нікого...

Хотілося швидше вийти до лісу чи в поле. Але будинки тяглися нескінченно довго. Вулиці були такі вузькі, що

здавалося, дахи з'єднуються вгорі і затуляють небо. Володя намагався триматися ближче до стін. На щастя, піжама була темного кольору і в мороці ночі непомітна.

Вийшов на невеличкий майдан, в кінці якого стояла висока кірха і тяглася біла кам'яна огорожа.

Незабаром опинився на роздоріжжі. На стовпі — чотири великі стріли. На одній ледве прочитав: «Нюрнберг — 180 км». Стрілька, яка показувала туди, звідки прийшов, говорила, що до Ансбаха сімдесят кілометрів. Оце несподіванка! Виявляється, простував у протилежний бік, а сімдесят кілометрів — не близько. Як бути, де сховатися, адже скоро розвидниться?

Поміркувавши трохи, повернув назад. Знав, якщо біля кірхи кам'яна огорожа, значить, є цвинтар. Нічого іншого не залишалось, як сховатися там.

Голова у Володі паморочилася, ноги тремтіли від слабості, коли б піймали, не опирався б, — так хотілося лягти й лежати. Перелізаючи через браму, зачепився за гострий прут і розірвав піжаму.

Згадалися давні бабусині розповіді про страшні нічні цвинтарі та кладовища; він притиснувся спиною до огорожі і якийсь час стояв так, здалеку розглядаючи могили й пам'ятники. Ох, бабусе, бабусе! Чи думала ти, що колись твостму онукові доведеться пережити ці казки паяву в далекій чужій Німеччині?!

Втім онук її уже зустрічався з більш огидними та страшними істотами, ніж казкові перевертні та упирі...

Не віддаляючись від огорожі, пройшов у дальній куток цвинтаря, вибрав місце за широким пам'ятником, сів. Трави ніде не було, чисті доріжки посипано білим піском, а могили — з боків і згори — суцільні кам'яні плити. Влаштувався просто на землі.

Було б добре, та став мерзнути, і незабаром його аж трусило від холоду...

Розвиднялося, починався день.

Неподалік кірхи походжав біля могил якийсь дідок, щось робив. Володя з тривогою стежив за ним. «Чого доброго, підійде сюди!»

Незабаром у кірсі вдарили дзвони, почали збиратися чоловіки й жінки, вдягнені у чорне. Володя зовсім розхвилювався. Неділя! Невже хтось ходитиме цвинтарем?!

Він оглянув себе: піжама сіра із зеленими манжетами, з якоїсь волохатої тканини. Вдень показуватися у ній, звіс-

но, не можна. Харчі поки що мав. Банка, яку взяв у палати, виявилася згущеним молоком...

Так минув день.

Вечір третій

...ВІН був поруч, але я ЙОГО не бачив. Певно, і ВІІІ не бачив мене.

НАС уже давно не було у цій темній вечоровій кімнаті з чорними оксамитовими шибками, на яких погойдувалась тоненька, облетіла взимку гілочка молодої вишні.

Я вже давно разом з НИМ тікав нічними вулицями Фехтвангена, за мною полювали жандарми, як за дичиною; зацькований, загнаний, я блукав серед гірських ущелинь, понад бурхливим Рейном; із хворою погою ішов через усю хвору Німеччину...

І голосу ЙОГО вже не було. Хрипкого від хвилювання. А був лише шепіт, шепіт його зраненого серця, яке розповідало цю трагедію...

1

Коли на кірсі видзвонило дванадцятую ночі і на вулицях Фехтвангена життя затихло, він переліз через огорожу і пішов у напрямі Ансбаха.

Навколо було тихо, світла на вулицях не видно. Він дуже замерз на двинтарі, тому крокував швидко, як тільки міг, щоб зігрітися.

З часом будинки стали одноповерховими, маленькими, потім зустрічалися усе рідше. Містечко закінчувалося...

Майже на виході помітив двох чоловіків посеред вулиці. Повернув трохи назад, до якоїсь споруди, що нагадувала колодязь із журавлем, сховався.

Минуло з півгодини. Дочекавшись, поки люди пішли, обережно рушив далі. Скоро опинився в полі. Обабіч шляху тяглися фруктові дерева. У темряві не видно було плодів, але павпомацки знайшов кілька груп, пригнилих яблук.

Пішов далі, маючи намір дістатися до Ансбаха. Адже велосипед добре заховано у лісі. Узяти його і доїхати до діда Оршмана! У цьому єдиний порятунок.

Через кілька кілометрів, неподалік шляху, Володя помітив будинки, до яких відходила вузьенька вуличка. Розумів, що у лікарняній піжамі далі йти не можна.

Усе навколо ховалося в темряві, і хлопець сміливо наблизився до будівель. Переконавшись, що собак немає, пробрався на якесь подвір'я, обгороджене низеньким парканчиком. У сараї наткнувся на дві веломашини, піднявся на горище і знайшов там собі штани, надів поверх піжами дві сорочки, узяв капелюх, напхав кишені сушеними цукровими буряками, що знайшов тут-таки в мішках, сів на велосипед і поїхав до Ансбаха.

Таке могло статися тільки у казці. Але цього разу сталося в житті. Сподівався: якщо візьме точний напрямок, то, пересидівши де-небудь день, наступної ночі буде на місці.

Минув одне село, друге. Не читав назв, не було це потрібне. Знав, що асфальтовим шосе потрапить до Ансбаха. Хоч як поспішав, та на кілька годин довелося затриматися: від буряків почало пудити, і незабаром відчув себе зовсім погано. Ліг на землю, і незчувся, як задрімав.

Прокинувся від холоду. Розвиднялося. Залишатися тут було небезпечно — німці виїжджатимуть у поле, і лісу поблизу не видно. Як же бути?

Щоправда, тепер на ньому робочі штани, у багатьох місцях полатані, синя у білу смужку сорочка, чорний фетровий капелюх з невеличкою пір'їною ззаду. Але як погано, що не узяв граблі або косу. Тоді можна було б спокійно їхати і вдень, і всі думали б, що людина поспішає на роботу.

Тепер доводилося ризикувати — за всяку ціну якнайшвидше дістатися до лісу і там пересидіти день.

Незабаром помітив попереду будівлі; усе частіше й частіше зустрічалися люди. Ввічливо віталися йому у відповідь, але кожний проводжав поглядом.

Під'їхав до села. Назустріч рухалися підводи, запряжені кіньми, волами, коровами. Повільно минув вказівний стовп і встиг прочитати: «Кенігсгофен — Міттельфранкен»...

Селом він котив сміливо, бо одягся як робоча людина, але знову пошкодував, що не захопив які-небудь граблі. Забув, що в селі всі добре знають одне одного і на кожну незнайому людину звертають увагу. Тут ніякі граблі не допомогли б!

Ще здаля побачив юрбу і, під'їхавши ближче, здогадався, що це селяни — жінки та старики — товпляться біля

молочарні. У кожного був невеличкий візок, на якому стояло по декілька бідонів з молоком.

Володя привітався і поїхав далі; багато хто відповів йому: «Доброго ранку».

З села утікач виїхав благополучно. Знову почалося поле і, нарешті, на обрії, вузькою синьою стрічкою простягся рятівний ліс. Але до лісу було дуже далеко. Те, що без ніяких пригод проїхав селом, підбадьорило і надало сили. «Зрештою, — думав Володя, — кому яке діло, куди поспішаю і хто я! Адже їхав із Ліною сорок кілометрів і ніhto не питає».

Коли поблизу не було людей, зупинявся й відпочивав. Сидячи на землі, мов заворожений, не зводив очей з манливої зеленої смуги. Дістатися б тільки туди, потім весь час лісом до самого Ансбаха!

Коли на шосе хтось з'являвся, Володя підводився і їхав далі.

Незабаром почався підйом. Пішки, з велосипедом у руках, хлопець пройшов близько кілометра, а коли вибрався нагору, побачив унизу велике село з двома кірхами. Без перешкод проїхавши Кенігстофен, тепер не дуже турбувався, як зустрінуть у новому селі.

Міг би звернути у поле і пішки обійти це велике село, хоч і полем іти не просто. Поля порізані на окремі клапти і на кожному з них працювали люди: хто згрібав солому, хто орав після жнив, хто косив на корм худобі якусь зелень. Люди звернули б увагу, якби простував полем. Але про все це подумав пізніше, коли сталося непоправне.

Не доїжджаючи села, хлопець помітив невеличкий місток. Назустріч їхали два мотоцикли.

Через декілька хвилин уже добре бачив салатого кольору мундири сільських жандармів. Наблизившись, один з них розвернувся і заїхав ззаду, другий вдарив мотоциклом у переднє колесо велосипеда. Володя упав і, виграючи час, почав повільно підводитися.

Широко розставивши ноги, перед ним стояло двоє здоровених «охоронців порядку». Червоні пини їхні, здавалося, ось-ось луснуть.

Один із них гаркнув:

— Ага, ось де ти, собако! Перепустка?

Володя мовчав.

— Ти чуєш, тварюко, перепустка? Ти знаєш порядок чи тебе ще треба вчити?! — І він з усієї сили вдарив гумовим кийком по обличчю.

Володю немов вогнем обпекло — старі рубці іще не загоїлися, а тут знову по живому...

Мотоцикли жандармів стояли осторонь, веломашина лежала на шосе, а ці двоє, молотячи кулаками, обшукували хлопця. Німці, які минали їх, зупинялися, спостерігали. Жандарми ввічливо віталися з ними, але казали: «Ідьте, ідьте, тут нічого цікавого немає».

До села, з того самого боку, звідки приїхав Володя, наближався на велосипеді якийсь хлопчик років дев'яти-десяти. Коли загальмував біля них, жандарм сказав:

— Ти хороший німець, Фріц!

— Я його бачив, ще коли він в'їжджав у Кенігсгофен, — і хлопчик засміявся.

«Який все ж таки я дурень, — подумав Володя. — Їхав удень через усе село і радів з своєї удачі. А за мною давно стежили».

Фріц, посміхаючись, розглядав Володю, мов якусь заморську диковинку. В очах палахкотіли азартні вогники, як у мисливця, що вистежив дичину. І Володі раптом пригадався Вілій — син ффрау Сантерс... Двоє німецьких хлопчаків, але які різні!

Жандарм поклав руку на плече малого:

— Ідь уперед, Фріц.

Хлопчик швидко помчав у село, бо дорога вела вниз. За ним — Володя, супроводжуваний жандармами, які їхали із заглушеними моторами.

Селом посувалися, як на параді: з усіх боків люди, молоді й старі, — усі дивилися на бранця, на цю процесію, як на видовище.

Зупинилися на якомусь подвір'ї, де на будинку Володя прочитав табличку: «Біргермайстер», що означало: «Староста». Уже знав, що село називається Унтеркенігсгофен, тобто Нижній Кенігсгофен.

Втікача завели у порожню кімнату. Туди заглянула гарна білява дівчина, дві грубі коси звисали в неї нижче колін.

— Еммо, — сказав їй жандарм. — Поклич батька, скажи, що піймали.

Проходячи повз Володю, дівчина зупинилася, оглянула його з ніг до голови і, плюнувши, вийшла.

Незабаром з'явився маленький, щупленький літній чоловічок, без шапки, голова уся в соломі. Певно, його відірвали від роботи. Зайшов, посміхаючись, — маленькі вусики під носом робили його схожим на блазня. Сказав:

«Хайль Гітлер! — Глянув на полоненого і кинув: — Зараз!»

Староста повернувся у чорному костюмі, у жовтій сорочці з чорним галстуком — з лівого боку на кишені її значок фашистської партії: коричневе кружальце з чорною свастикою, трохи більше за двокопійчну монету.

Володя спокійно стояв перед своїми катами. Уже так до всього звик, що особливого страху не відчував. Єдине, чого боявся — побоїв, бо тіло вже не могло терпіти їх.

Староста сів за стіл. Витяг папір, чорнило, ручку. Один із жандармів довго дзвонив кудись телефоном.

— Невисокий, худий, так, так, еге ж, білявий, добре, зараз, — сказав жандарм, поклав трубку і, підійшовши до Володі, узяв за сорочку, вивернув її, витяг комір піжами, глянув і знову сказав у трубку: — Номер сто один... Будь ласка.

Староста щось записав. Потім спитав:

— Ім'я, прізвище, звідки ти? Навіщо взяв одяг хворого, продукти? Тебе ж лікували, а ти — свиня!

Володя розповів, як його «лікували» — мусив тікати, а одягу не було.

— Він бреше, чого ви слухаєте? — втрутився жандарм. — Ти скажи, де вкрав велосипед. Ти знав, що у нас за це?!

— Я не крав, а просто взяв, бо дуже погано почувався, не міг іти. Думав повернути його господареві.

— Ні, ні, — відповів староста, — ми знаємо, як повернув би, еге, адже це друга веломашинка, так, друга!

На Володю наче окропу линули — яка друга?! Виходить, знають про першу?! Невже її знайшли? Цілий рій запитаць вихором закружляв у голові. На жодне з них не міг знайти відповіді. Він вкрай розгубився.

Нарешті відповів, що нічого не знає.

— Знаєш добре! Нам повідомили, що ти працював у Каульдсдорфі, там вкрав машину і втік, ти — собака! — закричав староста.

— Я нікуди не тікав, а поїхав провідати товаришів. — Тепер уже зрозумів, що німці все знають. — Допоможіть дістатися до Каульдсдорфа, я знову буду працювати.

— Ні, — скрикнув староста. — Ні! Ми тобі знайдемо іншу роботу! Зрозумів, і-і-ншу-у! Німецькі солдати гинуть на фронті для того, щоб вас, свиней, навчити жити на світі, а ти бунтуєш, симулюєш, не хочеш працювати! Німецькі солдати визволили тебе, врятували від більшовицького хаосу, а ти, ти! — І він висипав на голову бранця стільки лай-

ки, що навіть уже звиклий до неї хлопець на мить сторопів.

Потім не витримав і відповів, що не просив німецьких солдатів визволяти його від...

Закінчити йому не дали — підскочив жандарм і вдарив кулаком в обличчя.

— Повісити, тільки повісити! — репетував він.

Після цього Володю довго вели селом, поки не зупинилися біля глухого високого паркана. Дорога здалася знайомою, певно, поверталися назад, туди, звідки під конвоєм жандармів він в'їздив у село. Один із конвоїрів пішов відчиняти ворота.

Селяни зупинилися біля них і оглядали бранця з ніг до голови. Він не звертав на це уваги, стояв і читав плакати, наклеєні на паркані.

На одному було намальовано гармату, що стріляла кудись убік, від гармати тяглася довга вервечка солдатів із заковченими рукавами, страшними обличчями й відкритими ротами. Солдати передавали один одному снаряди, у крайнього були порожні руки, під ним напис великими чорними літерами: «Німець, останнє віддай фронту!»

Другий плакат — вузький, довгий, на ньому море вогню. На язиках полум'я написано: «Перемога або більшовицький хаос!» Володя відразу згадав старосту і його слова. «Певно, читас свої лозунги», — подумав.

Ворота відчинили. Хлопця завели на територію якоїсь фабрики. Літерою «П» стояло три великі будинки з червоного каменю, стіни — суспіль віконні рами. У цехах гули машини, а на подвір'ї — порожньо, жодної живої душі.

Полоненого вели через усе подвір'я до одного з цих будинків, далі — довгим темним коридором, у кінці якого відімкнули невеликі двері. Штовхнули за ці двері, і він почув, як замикають їх на ключ. За дверима жандарм пробурчав:

— Сакраменто, тварюка, він не просив визволяти!..

Володя уже шкодував, що сказав це, але не зміг тоді стриматися, обурення якимось само собою вирвалося. Вбивці, кати, а вважають себе мало не ангелами, навіть на пряжках ременів написали «Гот міт унс».

Стояв на вузькій площадці, від якої униз ішли сходи. В темряві їх не бачив, але те, що підвал глибокий, відчувалося по вогкості, якою тягло знизу.

Згадуючи останні події, що зруйнували вцент його плани, погасили кволий вогник надії, дали можливість

невідомості знову щільно закрити перед ним завтрашній день, хлопець повільно спускався сходами.

Підвал був великий — у темряві не роздивитися, — та й не було бажання, хотілося лягти й лежати, лежати. Володі здалося, що внизу трохи тепліше. Ліг на землю, зігрівся і, ні про що більше не думаючи, заснув...

Прокинувся від холоду — змерз, аж зуби цокотіли. Облазив усі куточки підвалу, але не знайшов нічого, крім великої купи брикету посередині.

Сів біля цієї купи, міркуючи, що ж буде завтра. Якщо жандарми загнали його сюди, значить, збираються щось із ним зробити.

Згадалася казка про двох жабок, що вскочили в глечики із сметаною. Одна здалася — опустила лапки і потонула, а друга борсалася, борсалася, поки із сметани скотилося масло, і вона, ставши на масляну грудку, вилізла на волю.

Так, треба діяти! Володя піднявся по сходами, посипав двері — замкнено! Раптом подумалося: «Йшли сюди одним коридором, потім другим, далі — сходи, як же могли німці натягати сюди купу брикету?» Згадав, як у діда Оршмана зсипали картоплю до льоху через горішний люк.

Швидко спустився назад у підвал і почав видиратися на брикет. Грудки осипалися, ранили руки, коліна, але він не здавався. Коли виліз нагору і підняв руки, виявилось, що стеля зовсім близько. У ній був невеликий квадратний люк. Певно, через цей люк і насипали брикет.

Володя став навколінки, спробував підважити ляду. Вона ледь-ледь піддалася, а все ж була занадто важкою.

Коли, напружившись, трохи підняв її, зрозумів, що люк виходить у двір. Значить, машина заїздила на подвір'я фабрики, і брикет відразу сипали прямо сюди. «Мабуть, фріці забули про цей люк, коли замикали мене, — подумав Володя. — Або вважали, що купа не сягає стелі».

Зібравши всі сили, хлопець почав підважувати ляду. Здавалося, руки його от-от зламаються разом із шиєю і головою, лікті врізалися у виступи, зроблені хрестом на внутрішньому боці ляди, усі жили напружилися, кров ударила в голову, перехопило подих... Якась одна мить, сповнена нелюдського зусилля, вирішувала його долю!.. І він підняв ляду!

Але, важка, вона раптом перевалилася на другий бік і упала. Звісно, не зміг би її притримати, якби навіть хотів. Але таке не передбачив, бо на думці, було тільки одне — відчинити, швидше відчинити!

На вулиці притаїлася ніч. Залізна ляда, увавши на камінь, розбудила її гуркотом, схожим на вибух бомби.

Володя виліз на подвір'я і щодуху побіг. За рогом будинку зупинився, розмірковуючи, куди подітися.

Не встиг оговтатись, як по дворі заметушився промінь кишенькового ліхтарика і хтось закричав: «Стій!»

Хлопець щодуху побіг полід стіною високого будинку. Здавалося, зліва було темніше, і він різко повернув туди. За ним хтось біг, намагаючись освітити втікача ліхтарем, і весь час горлав: «Стій!»

Метрів через двадцять Володя опинився біля води. Цю вузьеньку річечку бачив іще тоді, коли жандарми вели в село. Кинувся уздовж неї, але незабаром наштовхнувся на високий паркан, який перетинав дорогу.

Переслідувач швидко наближався. Німець біг сміливо, знаючи територію, а хлопець метався майже навпомацки.

Недовго роздумуючи, Володя стрибнув у воду — так горів увесь, що не відчув, яка вона холодна. Річечка була неглибокою, болотисте дно засмоктувало, спробував плисти. Здавалося, ніколи не подолає ці десять-п'ятнадцять метрів. Ніколи не дістанеться до протилежного берега.

Сподівався, що на цьому погоня скінчиться. Та, підпливаючи до берега, почув, як німець теж шубовснув з розгону у воду. Володя виліз на берег і побіг.

Бігти було важко — всюди ями, вибоїни від коліс, якісь стовпи. Біля однієї ями підсковзнувся і опинився на дні. Хоч була неглибока, вилізти вже не міг. Лежав і тяжко дихав...

Той, що підбіг, освітив хлопця ліхтариком і засюрчав. Десь далеко відгукнулися. Німець так хекав, що, здавалося, от-от лусне. Ледве вимовляючи слова, він весь час лаявся.

Світло ліхтаря било в обличчя. Володя затулився рукою і теж ніяк не міг віддихатися. Як завжди в такій ситуації, знову й знову лаяв себе: «Не треба було квапитися, обміркувати все як слід!» — і щоразу це була запізніла мудрість.

Надійшов другий німець. Витягли з ями. Гітлерівець, який наздоганяв, вилаявся і так ударив, що Володя знов упав у яму. Його знову витягли і, тримаючи за руки, повели понад річкою.

Той, що ударив, був величезний на зріст, плечі широкі, гладкий. Другий — літній, низенький. Обое в цивільному одязі. Здоровило дорогою ще кілька разів ляснув Володю по голові, показуючи на свої мокрі штани.

Старий весь час стримував його:

— Ріхард, облич. Ріхард, облич, я тебе прошу!

Привели назад, на те саме подвір'я. Вштовхнули у невелике приміщення, де було світло, дуже тепло, стояло декілька стільців і стіл.

Ріхард кудись пішов. Старий німець сів за стів і втупився у полоненого. Ноги більше не тримали Володю, він осів на підлогу і притиснувся спиною до теплої стіни. Стало так гарно, легко, немов опинився у постелі, в батьківській хаті.

Наче крізь туман, бачив старого німця і чув його голос:

— Нащо ти тікав! Вранці збиралися відправити тебе на роботу, а тепер... — і він низав плечима.

Повернувся Ріхард. Він надів новий костюм, на голові — шапка, схожа на пілотку з великим козирком, які носить німецька гірська піхота. Довго дзвонив кудись телефоном. Володя зрозумів, що розповідає про подію.

Потім здоровило побажав старому доброї ночі і знову пішов. Наче крізь туман, що весь час напливав на нього, хлопець почув гуркіт мотора. Двері різко відчинилися, і до кімнати, лаючись, вскочив жандарм:

— Я маю ніч не спати через тебе!

Накинувся на хлопця і почав бити гумовим кийком, на кінці якого, певно, був метал, бо після кожного удару не тільки одяг, але й шкіра лопалися.

Від болю, від безсилля і відчаю Володя плакав, як мала дитина. Йому здавалося, що божеволіє, не міг більше терпіти тортур, на тілі не було живого місця.

У голові все переплуталось, і він уже не розбирав: *хто це б'є!*

Жандарм чи старий німець, що сидить за столом...

Чи «убивця Івана» у таборі...

Чи все це відбувається в лісі, біля Здолбунового, коли солдати схопили його разом з друзями...

А потім перед ним, серед великих і малих кругів, завертвся, затанцював барвистий глобус з кабінету директора школи. Глобус підкотився під ноги, і Володя став у самому центрі, серед брунатних гір і зелених долин, там, де маленькою точкою позначений Унтеркенігсгофен.

На нього летіли кийки — десятки, сотні, тисячі! Раптом найбільший з них перетворився на гігантський лікарський шприц, що відсмоктує з людини кров. Володя миттю виріс і сягнув головою зірок, які закружляли навколо нього...

Він хотів сісти на Віз і поїхати аж до Каульсдорфа

Чумацьким Шляхом, про який так цікаво розповідав учитель Федір Іванович.

Але зорі летіли все швидше й швидше, здіймаючи такий вітер, таку завірюху, що він не встояв на круглому верткому глобусі. Тільки й зміг вимовити: «За що б'єте, що я вам зробив?» — і, втративши рівновагу, закрутився разом із зірками у могутньому вирі...

Його облили холодною водою, і коли опритомнів, розплющив очі, жандарм витяг з кишені якісь залізні кільця, котрі хлопець вперше в житті бачив, і надів йому на обидві руки. Кляцнула пружина, і руки опинилися у замку.

Старий німець і жандарм волоком потягли його знову до того підвалу, звідки тікав, кинули на східці й замкнули двері. До світанку залишалося небагато. Проте Володя уже не чекав нового дня: до ранку дожити не сподівався.

Але прийшов ранок і застав його живим. Вранці Володю кинули в машину і повезли...

2

Скільки проїхали — не знав. Очевидно, багато кілометрів, бо прибули тільки наприкінці дня. Як згодом довідався, опинився у таборі в місті Тінгельшпіль. Найбільше було тут українців із західних областей та росіян, чимало поляків, кілька чехів.

Через тиждень усім наділи паручники, вишикували, оточили вівчарками і погнали пішки до залізниці, кілометрів за п'ятнадцять. Володя трохи оклигав після страшних побоїв, але все одно ледве дотяг до станції.

Там подали для полонених состав. Вагони були не товарні, а пасажирські й дуже маленькі. До кожного купе посадили по чотири чоловіки і жандарма з собакою.

Їхали днів шість. Привезли бранців у новий табір, який розташувався у глухому лісі, неподалік міста Бінген, на березі Рейну, на крайньому заході Німеччини.

Це не був табір масового знищення, а такий самий, як і в Ансбаху. Газових камер та печей тут теж не збудували... Полонених лякали, що неподалік розташовано інший, і якщо з цього потрапиш туди, то вже живим не вийдеш. Але режиму й цього табору людина витримати не могла. Молодші та міцніші сяк-так трималися на ногах, а літніх, знесилених щонаочі групами кудись відводили, і ніхто їх більше не бачив.

Мало хто вийшов з Бінгенського табору. Такий людині винало на долю виняткове щастя — залишитися живим і

розповіді світові про неймовірні звірства тих, хто називав себе «вищою расою» на планеті Земля.

Старші за віком бранці, котрі потрапили сюди так само, як і Володя, за те, що не хотіли працювати на німців, поважали нескореного хлопця. Тут були такі, що тікали по кілька разів.

Володі легко давалася німецька мова, він розумів усе, що говорять гітлерівці. І у Бінгенському таборі, як і в Ансбаху, був наймолодший. На хлопчика менше звертали уваги, і часом йому щастило підслухати розмови охоронців.

Як тільки дізнавався щось цікаве й важливе, збирав увечері в бараці друзів. Декілька чоловік ставало біля дверей на сторожі, а решта слухали повини — здебільшого повідомлення з фронтів.

Неможливо передати те хвилювання, з яким полонені чекали ці вечори, сподіваючись, що Володя принесе радісні звістки. Найменший успіх Червоної Армії, назва міста, яке німці не можуть взяти чи навіть залишили,— все це надавало сили, підбадьорювало, і люди мріяли про майже нездійсненне: про визволення.

Володя переказував почуте з Москви по радіо, в Оршманна, про бої під Москвою, про те, що гітлерівців далеко відкинуто від столиці і навряд, щоб вони знову спробували там наступати. Після таких розповідей на худих, знеможених страшних обличчях з'являлася людська посмішка. Бранці дивилися на нього такими очима, що йому, хлопчаківі, хотілося ридати... Ті, хто слухав ці розповіді, потім переказував у інших бараках. Приємно було чути, з якою повагою і поважкою, і чехи говорять про Червону Армію — армію, яка перша зупинила фашистів.

Якось до його рук потрапив німецький журнал без обкладинки і багатьох сторінок. Цей журнал під час роботи на станції знайшов один чех і сховав під одяг, за пояс. Потім віддав Володі, бо сам німецької мови не знав.

Журнал був дуже забруднений, пом'ятий, але дещо прочитати вдалося. Хлопець довідався, що влітку сорок другого року між Англією, Америкою і Радянським Союзом укладено угоду про взаємну допомогу у війні проти фашистської Німеччини. У статті писалося, що Англія і Америка, мовляв, пообіцяли відкрити Другий фронт у Північній Франції, але це їм не вдасться, бо німці не сплять, і північ Франції перетворено на суцільну бетонну стіну.

Новина про угоду облетіла весь табір. Полонені обурювалися, що вже почався сорок третій рік, а Другий фронт досі не відкрито.

Запитували, чи не написано в журналі, чому англійці та американці зволікають? Адже Другий фронт набагато б полеглив становище на сході і наблизив би кінець війни. Але звідки було хлопцєві знати, чому баяться союзники. Теж вважав, що північ Франції, як писала фашистська преса, дуже укріплена, і союзники просто бояться наступати. Як і весь світ, не міг тоді передбачити, що це просто підступна політика...

Ніколи не забути йому одного пізнього вечора тієї зими. Уся охорона табору раптом немов збожеволіла і бігла, як на пожежу, до будинку, де містилося їхнє гадюче кубло. У всіх були перелякані обличчя, і горе тому з полонених, хто попадався на їхньому шляху!

Ця паніка серед катів впала в око Володі, і він не знаходив собі місця: як довідатися, що сталося?

Не роздумуючи, майже роздягнений, пробрався до будинку, заліз під високий дерев'яний ганок і пролежав там близько двох годин. Дув холодний, колючий вітер, міцнів мороз. Ноги так задубіли, що не міг поворухнути ними. Звичайно, того, що передавали по радіо, через зачинені двері не було чути. Але всі, хто виходив, обговорювали події в Росії, на Волзі.

Був щасливий, що перший приніс цю радісну звістку. По всій Німеччині оголосили траур, а для в'язнів це було найдорожче свято, яке запам'яталося на все життя. Люди від щастя плакали.

На ранок увесь табір уже знав цю новину.

А німці перетворилися на справжніх звірів. Біля двадцяти чоловік було побито мало не до смерті і кудись відправлено.

Гітлерівці почали спостерігати й за Володею. Товариші попередили, щоб він стерігся, не збирав навколо себе людей.

Ті двадцятєро нещасних були тільки початком. З кожним днем німці лютували усе дужче. У таборі почалися масові розправи над беззахисними людьми. В'язнів залишалося вже небагато, бо гітлерівці створили такий режим, що люди гинули як мухи.

Але все нові й нові радісні звістки просочувалися крізь драти табору. Перемога на Волзі, під Ленінградом, перемога

союзних військ у Африці, де німці розгромлені разом з італійськими фашистами...

Володя знову мріяв про втечу. Такої нагоди довго не траплялось, та й зима холодна стримувала. З хвилюванням чекав, коли хоч трохи потепліє, щоб спробувати вирватися на волю.

На початку квітня сорок третього року, темної ночі, під зливою колона полонених поверталася з роботи на станції. Володя теж ішов у цій колоні. І коли невільників вели через залізничне полотно, повз ешелон, який стояв на колії, він прихилився і пмигнув під колеса...

Так покинув Бінгенський табір, в якому залишалися на той час лічені люди.

3

Тікаючи під вагоном, Володя ушкодив праву ногу трохи нижче від кісточки. Спочатку не звернув уваги на біль, та через кілька днів нога опухла і скинути черевик вже було неможливо.

З кожним днем гіршало. Безперестанно йшли дощі. Хлопець промок до нитки, не мав де посушитися і зігрітись. Блукав гористою місцевістю, людські поселення зустрічалися дуже рідко. Це зменшувало небезпеку, але ж ніде було дістати їжу. Ледве переставляв свої черевики на дерев'яній підшві, йти ставало дедалі важче. Позначалися голод, виснаження, травма ноги.

Кульгаючи, спершу йшов тільки вночі. Спотикався у темряві об каміння, чіплявся хворою ногою за коріння дерев, падав. Потім вирішив, що серед цих глухих гір можна рухатися і вдень. Не маючи певного напрямку, чвалаючи світ за очі, аби лиш подалі від страшного табору, він ніяк не міг втрапити на шлях — ішов густим, безлюдним і, здавалося, нескінченним лісом, то видираючись на високі горби, то спускаючись з них в ущелини.

Усі ці дні його терзала думка: як бути далі, куди подітися, куди йти? Кінець кінцем вирішив, що залишається тільки одне — пробиратися на схід, знов таки до Ансбаха...

Якось уночі, йдучи смерековим лісом, який весь час тягся вгору, почув дивні звуки. Несподівані, вони відразу насторожили. Думав, що тут взагалі немає людей, тільки ліс і гори. Хто ж міг опинитися так пізно в лісі? І що робити

тепер? Повертатися назад? Але ж він стільки пройшов, і кожний метр дався так нелегко! Володя звернув убік, щоб обійти це місце. Пройшов ще трохи й знову почув ті самі звуки.

Сів на землю, довго дивився в темряву і, нічого не побачивши, знову став тихенько просуватися вперед.

Незабаром розгледів попереду якусь темну масу. Обережно наблизився. Побачив дерев'яну загороду і все зрозумів. За огорожею було повно овець. Спросоння вони бекали, і здалеку це було схоже на приглушену розмову людей. «Якщо є загородка з вівцями, — подумав Володя, — то, значить, мають бути й люди. Але люди, звичайно, сплять. Небезпечні тільки собаки. Якщо вони є й накинуться, буде кепсько».

Він швидко відійшов від овечого загону, й зробивши велике коло, попрямував далі. Пізніше шкодував, що не оглянув пильніше загороду — там, без сумніву, можна було б знайти щось поїсти.

На ранок ліс порідшав. Та ледве помітна стежка, по якій брів Володя, й далі тяглася вгору. Іти весь час нагору було важко, на ранок уже не міг зробити й кроку і впав на землю. Відпочивши трохи, примусив себе підвестися й рушити далі.

Закінчився смерековий ліс, почалися чагарники. Чим вище піднімався, тим рідше траплялися й вони. Володя трохи підживився: знайшов якісь колючі куці з дуже кислими ягодами: ягоди торішні, майже сухі, декотрі лежали на землі, вже зогнили.

А підйом ставав дедалі стрімкіший. Стежка зникла. Весь час здавалося: от тільки зійти на верховину, і по той бік почнеться спуск з гір. Але це тільки здавалося: за кожною такою верховиною з'являлася друга, за нею ще одна і знову — горби, скелі, каміння.

Незабаром почав попадатися талий сніг, а забравшись іще вище, Володя вже ступав по коліна в снігу. Стало нестерпно холодно, терзав голод, боліла нога. Вітер сипав в очі дрібний колючий сніг, одяг вкрився льодовою кіркою.

Хлопець зупинився, став оглядатися. Навколо, куди сягало око, громадилися скелі, вкриті снігом або льодом, а попереду лежало високе біле плато, по якому пливли хмари, чіпляючись за гострі шпилі...

Могутні грізні гори гнітили своєю пусткою, своєю мовчазністю і суворістю. Хотілося закричати скільки є сил, кликати на допомогу.

Але кого?!

Самотність знову, як колись у лісі біля Здолбунового, де він утік з ешелону, стала надовго єдиним попутником, порадиником і другом. На його відчайдушний зойк могла відгукнутися тільки луна з глибоких ущелин та від холодних скель... Володя зрозумів: забрів так, що й вибратися нелегко.

Довелося повертатися назад, до лісу. Дорогою знову поїв ягід і повільно спустився вниз, де було тепліше. У лісі назбирав гілля, намостив собі гніздечко і, знесилений, ліг спати.

Весь наступний день брів кудись убік, не знаючи, куди прямувати, і боячись тільки одного, щоб випадком не вийти знову до того місця, звідки втік, не вийти до табору. Там його чекала смерть.

Коли сонце вже сідало, натрапив нарешті на якусь дорогу — вузьку, ґрунтову, що зв'язує між собою села. Незабаром за невисокою горою побачив стовп із стрілкою; на стрілці — назва села і цифра — 2 км.

Почав підшукувати місце, де б перечекати, поки стемніє, щоб уночі зайти в село й роздобути харчів.

Не встиг зійти з дороги, як побачив, що за ним, так само до села, їде на веломашині якийсь чоловік. Залишалося одне: вдавати, що це його зовсім не стривожило, і йти далі.

Незнайомий минув Володю, заглядаючи мало не в обличчя. Потім повернув назад, знову проїхав повз утікача. «Чого йому треба, — думав хлопець, — невже стежать за мною, як тоді, коли втік із лікарні?.. Але він не схожий на німця, німець неодмінно спочатку привітався б, прийнявши мене за свого, а потім почав би розглядати. А цей мовчить і тільки дивиться. Та й такого віку німці всі в армії!..»

Так міркуючи, не помітив, що незнайомий уже зійшов з велосипеда і йде назирці.

Володя зупинився. До нього, усміхаючись, підійшов юнак і сказав українською мовою з ледь відчутним польським акцентом:

— Добридень!

Володя відповів.

— Як тільки тебе побачив, відразу здогадався, що наша людина, але коли під'їхав ближче, то повністю переконався в цьому. У тебе жахливий вигляд. Звідки йдеш?

— Мене відпустили з табору через хворобу ноги. Добираюсь до Ансбаха, до свого хазяїна... Слухай, друже,—

попросив Володя.— Чи не виручиш? Багато днів і ризи в роті не мав, ледве стою на ногах. Дорогою заблукав і випадково опинився тут.

— Документи в тебе є?

— Ні...

Незнайомий усміхнувся, але нічого не сказав. Здогадався, певно, як «відпустили з табору»! Володя уже подумав був, що вклепався: «Чому запитує про документи?!» — але незнайомий промовив:

— Я працюю тут, у селі, до якого йдемо, в одного господаря. Він хороша людина... Німці в селі дуже погані, але мій господар не зовсім німець, наполовину француз, навіть сусіди уникають його. Спробую поговорити, щоб дозволив тобі відпочити, переночувати і взагалі допоміг.

— Та не треба,— відповів Володя.— Я можу спати й просто неба, звик, от тільки добудь хоч шматочок хліба.

Вже почало смеркати, коли молоді люди підійшли до села.

— Почекай тут, а я піду погомоню з господарями, потім повернуся до тебе.

Новий Володин знайомий сів на веломашину й поїхав. Хлопець чекав — так виголоднів і виснажився, що нехай би на шматки різали, все одно не зміг би й кроку ступити далі.

Незабаром юнак повернувся і завів утікача на обійстя свого хазяїна.

— Я сказав, що зустрів товариша, він хворий, добиратися далеко і треба допомогти. Спитав, чи можна тобі переспати й поїсти. Господар погодився: «Нехай,— дозволив,— заїде, тільки щоб ніхто не бачив».

Володя переступив поріг будинку, несміливо увійшов до коридора і зупинився.

Юнак відчинив двері:

— Заходь сюди.

У кімнаті за столом сидів літній чоловік, сивий, згорблений. Обличчя худе, кістляве, з великим носом; очі веселі, але оглядали вони Володю дуже пильно. Біля нього стояла молода повпа жінка з трохи банькатими очима, яка немов зі страху вирячилась на незваного гостя.

— Добрий вечір!

Відповіли хором. На короткий час запала тиша. Володя дивився на господарів, а вони — на нього. Потім старий сказав до жінки:

— Я піду з Міхелем працювати на стайню, а ти, Марі, допоможи цьому хлопцеві зробити все, що треба.

Марі повела його на кухню. Налила велику миску води, дала мило, рушник, принесла штани, сорочку, шкарпетки, повстяні пантофлі.

— Помисься, надінеш усе це, а свій одяг складеш ось тут,— і вона показала за двері, у коридор.

Помитися справа нескладна, але не так просто було зняти черевик із хворої ноги. На допомогу прийшли всі: Марі, Михайло, хазяїн. Ногу так рознесло, що черевик довелося розрізати на кілька шматків, але ці шматки прилипли до шкіри й ганчірок. Ганчірки погнили і врізалися у тіло — їх ледве одірвали. Коли відмочили і зняли останні клапти, усі ахнули. Володя й сам, побачивши свою ногу, вирішив, що вже ніколи не буде ходити.

— Лібер гот, як ти йшов?! — зойкнула Марі.

— А так і йшов... Що мав робити?..

Тепер, коли черевик і все ганчір'я зняли, погу пройняв страшний біль. Щоб стати нею і мови не могло бути. Біля кісточки зяяла рана, з якої витікав гній разом з грізюкою...

Того незабутнього для Володі вечора чужі люди, на чужій, ворожій землі, ризикуючи своїм життям, мили ногу українському хлопчику-втікачеві, чистили, бинтували...

Він надів свіжу білизну — яка вона була приємна, м'якенька, випрасувана, як пахла по-домашньому! І йому знову, як у далекому сні, згадалося безжурне дитинство...

Під час вечері хазяїн спитав:

— Звідки ти?

— З Києва.

Старий мало не підстрибнув.

— Мій син у Києві. Його частина стоїть там, він в обозі з кіньми; чомусь довго не пише... Марі — його дружина, живе у нас, а також ось ваш Міхель, хоролий хлопець. Правда, скаржитесь, що багато роботи.— І, звертаючись до Михайла, додав:— Бачиш, як терплять твої друзі, а ти добре їси, добре спиш, еге ж, Міхелю?

Батрак погодився:

— Еге ж.— А потім українською мовою до Володі:— Зате за десятьох працюю, про це він не сказав!

Старий поглянув на нього і спитав гостя:

— Міхель знову лається, так?

Після вечері Володі показали його кімнатку на горіщі.

Відмовився від неї і попросив, щоб дозволили лягти в сараї. Господарі здивовано витріщилися на хлопця, але

все ж він пішов у сарай. Тут від худоби було тепло, поклали сіна — вийшла постіль, кращої не треба.

Три дні пролежав у сараї, не підводячись. На четвертий, надвечір, старий покликав його до кімнати.

— Тобі довше не можна бути у нас.

Володю немов жаром обсипало.

— Звісно, мені було б краще хоч кілька днів іще... Але коли не можна, я піду.

— Так, так, іди, бо, як пронюхає поліцай, — буде кепсько і тобі, й нам.

Хлопець попросив розповісти про навколишню місцевість, накреслити, бодай приблизно, карту.

Старий не дуже знався на географії, але сяк-так написав пайближчі міста. Потім порадив добиратися до залізниці і їхати нею.

— На віддаль до ста кілометрів квиток дають вільно, а на більше треба мати перепустку.

До півночі Володя лежав і міркував. Пішки добиратися він не зможе, та й швидше попадеться, а поїздом якось пройде. Вирішив їхати від однієї маленької станції до іншої; перед великими містами буде виходити, обійде їх і потім знову — поїздом.

Години о третій ночі старий розбудив:

— Пора рушати, хлопче, затемна треба пройти селом.

Михайло вже чекав. Одяг, який Володя надів у Михайлових хазяїв, залишився на ньому. Подарували ще й цілі черевики. Тепер був убраний більш-менш пристойно і міг їхати поїздом, не викликаючи підозри. Старий дав на дорогу шість марок і півбуханки хліба. Рівно о четвертій Володя попрощався, подякував за все і пішов.

Михайло провів його через село. Міцно потиснули один одному руки. Володя від щирого серця сказав, що, може, колись зустрінуться. Адже в житті, як на довгій ниві. Тоді віддячить за все.

4

Прислів'я: «Світ не без добрих людей» — справедливе. Навіть такий світ, як фашистська Німеччина. Зустріч із цими справжніми людьми була подвійно відрадною: не тільки тому, що в тяжку хвилину, коли на шальці терезів стояло життя, вони приходили на допомогу, а ще й тому, що не давали загнаній фашистами людині до краю зневіритися. «Виходить, — думав Володя, простуючи на схід, —

не в усіх німців зумів Гітлер розтоптати душу, не всіх зміг перетворити на тупоголових, байдужих звірів».

Ця думка спалахувала, як промінчик серед ночі. І чим чорнішою була ніч, тим яскравіше вривалося це світло.

Пригадувалося, як не так давно ловили його у Кенігсгофені, душили кошмари таборів, страхали образи «доброго лікаря» і вродливих «сестер милосердя», і він дивувався, як поруч з такими звірами збереглися в цьому пеклі добрі і чесні люди.

Але особливо велику допомогу подавали один одному самі невільники. Німеччина була забита полоненими та новітніми рабами з різних країн. Третя імперія являла собою два табори: німці та їхні невільники. І всі спроби фашистів псїяти національну ворожнечу серед своїх жертв обертались на інше: поляки і росіяни, французи і українці, італійці та югослави, чехи й бельгійці об'єднувались проти спільного ворога. Завжди і всюди невільники намагались виручити оди одного. Без цієї взаємної допомоги не могли й дня протриматися. Так сталося й цього разу з Володею. Він відпочив, мав одяг, продукти, план місцевості...

Якийсь час хлопця рятувала хвора пога. Помітно кульгав і, як інвалід, не привертав до себе уваги. Тому сміливо йшов через населені пункти. Уникав тільки великих сіл, в яких, звичайно, була жандармерія.

Через кілька днів, уночі, здалеку почув якийсь рівний сильний гул. Спочатку не міг збагнути, що то за шум, звідки він. Але чим ближче підходив, тим гул ширшав, розпливався. Водночас повітря ставало вологим, запахло сирістю. Володя зрозумів, що дійшов до Рейну.

Місцевість була дуже гориста. До річки спускався доброю, хоч і дуже крутою дорогою. З одного боку височіли гори, оперезані східчастими терасами. Дорога щільно притискалася до цих гір. З другого боку починалося урвище, поросле лісом і чагарниками. Над краєм дороги — кам'яні стовпчики. Була вона покручена: різкі завороти, невеличкі площадки для відпочинку, короткі підйоми, знову спуски — і так аж до Рейну. Вночі по ній ніхто не їхав, і Володя йшов спокійно.

День довелося пересидіти в урвищі, в чагарнику. Тількино смеркло, рушив далі. Десь далеко внизу між горами, немов у кориті, струміла ріка — дуже пивидка і дуже широка, подекуди така, що протилежний берег і вдень ледве було видно.

Потім дорога, якою простував Володя, влилася в магістральну трасу.

Йти було важко, боліла нога. Почав накрапати дощ. Нідє павколо не знайшлося притулку. Майже цілу ніч брів під дощем понад Рейном, і весь час та сама картина: ліворуч — урвище, праворуч — гори і шосе попереду. Тільки перед ранком у сірій досвітній імлі побачив за черговим поворотом будку, збиту з дощок.

Обережно наблизився, оглянув її, зазирнув всередину через віконце, прорізане в бік річки. Будка була повна різного шляхового інструменту: кирки, лопати, ломи, ноші. Двері шляховики забили. Володя відчинив їх. Тільки-но зайшов усередину, як почалася справжня злива, і найголовніше — незабаром долетів гуркіт машин. Униз, за течією, тобто назустріч втікачеві, пересувалася військова частина. Перестрівши хлопця вночі на дорозі, солдати навряд чи пропустили б його.

Поки проходили машини (а були вони з вантажем і рухалися дуже повільно, майже не освітлюючи шляху) — сидів як на голках: раптом хтось із солдатів загляне в будку! Уз'яв кілька ломів, підпер ними двері, а сам ліг на ноші, що стояли під вікном.

Колона тяглася близько години, декотрі машини зупинилися, ревли моторами і потім знову рушали. Коли нарешті гуркіт затих у горах, Володя, знесилений тривалим нервовим напруженням, миттю заснув.

Весь наступний день просидів у будці, спостерігаючи за шосе й побоюючись, щоб ніхто не заглянув до неї, особливо господарі — шляховики. Рух на автомагістралі був великий, машини проходили здебільшого колонами, пішки ніхто не йшов. Отже, до населеного пункту далеко.

Увечері, хоч дощ іще сів, вирішив йти далі.

Шосе почало спускатися нижче, здавалося, ріка підіймається вгору, подорожньому назустріч. Але насправді до Рейну було ще далеко. До берега брів дуже довго, майже цілу ніч, точніше, не брів, а повз із своєю хворою ногою. Вже знову треба було думати, де сховатися, щоб пересидіти день.

Незабаром побачив сходи з грубих дощок, що вели з урвища аж до води. Внизу, на воді, бовваніла якась величезна споруда.

Повільно спустився униз і побачив щось схоже на велику баржу, причалену метрів за двадцять від берега. Від схилу

до неї йшов місток на палях — завширшки біля метра, теж з перилами.

«Може, там немає людей,— подумав Володя, помітивши на причалі надбудови, схожі на звичайні будки.— От чудово перебув би день!» Обережно наблизився до баржі. З містка сходинки вели вниз, і знову — місточок, але вже напливний, що погойдувався на воді, прив'язаний до борту ланцюгами.

Володя учепився руками за борт і переліз на палубу. У темряві не помітив порожніх відер, вставлених одне в одне, і зачепив їх. Відра загриміли по палубі. Від несподіванки спочатку завмер, а потім, не роздумуючи, спустився назад, на хисткий місточок. У віконцях на будці засвітилися вогники. Добра годі було чекати. Хтось вийшов на палубу і, освітлюючи навколо ліхтариком, спитав:

— Хто тут?

Володя лежав під бортом баржі, боячись поворухнутися. Німець вилаявся й повернувся у будку. А Володя через кілька хвилин знову виходив на шлях, докоряючи собі, що поліз на цей причал.

Очі злипалися, нестерпно хотілося спати. Та не було куточка, де міг би зупинитись і сховатися. Промок до нитки, змерз,— ранки були холодні,— вигляд мав жалюгідний. І все-таки, хоч починався день, мусив іти...

Доц ушух, і очам хлопця відкрився чудовий краєвид: праворуч гори, порослі виноградом, від автостради вони починалися стрімкою стіною, заввишки метрів з десять, вилізти на яку годі було й мріяти; ліворуч — захисні білі стовпчики, за стовпчиками — урвище з чагарником. А внизу у мальовничих кам'янистих берегах гримотить бурхлива ріка.

«Якби не війна,— думав хлонець,— коли люди жили б мирно, як гарно було б мандрувати у цих краях, радіти з цієї краси...»

За рікою повертало й шосе до містечка в горах. Збоку здавалося, що величезну гору вдавнила п'ята велетня чи вирізали півмісяць у підніжжі гори, і тут збудували оселі. Частина будинків зведена вниз, частина, здавалося, сиділа на їхніх дахах, вище — іще будинки, і так аж чогири яруса. Вулиці вузьенькі, обвиті виноградом і тягнуться від шляху знизу вгору.

Будиночки ліпилися до гори, як пташині гнізда, пофарбовані в жовтий і білий кольори, вкриті череницею черво-

ного та оранжевого кольорів. Біля кожного — низенькі зелені парканчики, багато дерев; стіни будинків, паркани теж обвиті виноградом...

Біля одного будинку стояв чоловік у чорному костюмі, в капелюсі. Коли Володя порівнявся з ним, вигукнув:

— Один момент!

Володя зупинився і побачив у нього на грудях значок старости.

— Що сталося? — спитав чоловік.

Хлопець не відразу добрав, про що йдеться, але, не роздумуючи, відповів, що працював на ремонті шляху, ушкодив ногу і повертається додому до міста Вюрцбурга. За кого мав його староста, Володя не знав, але той знову спитав:

— Де ти працював, і чому не посадили на машину, чому йдеш пішки? До Вюрцбурга далеко.

Відразу не знав, що відповісти. Але в словах старости був і підказ — згадав за машину. Недовго думаючи, відповів, що машина там, мовляв, стоїть, дорогою поламалася. А на запитання: «Де ти працював?» — не відповів зовсім. Чекав, що староста запитає вдруге. Але його вже цікавило інше:

— Ти довго йдеш? Що ж ти їси?

Відповів, що продукти уже закінчилися.

— Підеш зараз до центру, на третій вулиці вгорі міститься жандармерія, кого-небудь спитаси, як туди втрапити. Там дадуть продукти й папір, за яким сядеш на машину до Вюрцбурга. Я провів би тебе, але поспішаю, — і староста показав у протилежний бік, до річки.

Хлопець подякував і відійшов, молячись усім богам, що так легко минулася ця небезпечна зустріч.

Проте не встиг відійти далеко, як староста знову гукнув:

— Альо!

«От і минулося!» — гірко подумав, повертаючись до нього.

— Гроші є?

Володя відповів, що йому дали шість марок.

— По дорозі до поліцейського участку буде крамниця. Зможеш купити хліб.

Староста витяг з кишені бумажник і щось пошукав.

— Ось пункти. Тут на два з половиною кілограми хліба. — Потім додав: — Два чорного і півкіло білого, можливо, ти сьогодні й поїдеш. Після обіду я зайду до жандармерії. Якщо доти тебе не відправлять, щось придумаємо.

Володя узяв три паперові квадратики жовтого кольору, на двох було надруковано чорним «І», а на третьому просто рисочка, знову подякував.

Озираючись через сотню кроків, уже не побачив старости. Йшов, не звертаючи уваги на біль у носі, і весь час думав: «Швидше б знайти крамницю, а там тікати далі... Плювати на вашу жандармерію! Староста обіцяв, що після обіду зайде туди, але до того часу я вже десь сховаюсь. Ох, якби не хвора нога!»

Так міркуючи, опинився біля крамниці. Відхилив двері — десь далеко, в іншій кімнаті, задзвенкав дзвінок.

У крамниці нікого не було. Стояв і розглядався. І не схоже на крамницю! Прилавка немає. Просто на стінах великої кімнати прибито полицьки, на яких лежать конверти, папір, сигарети, пачки тютюну; на підлозі стоять мішки з цукром і крупами. Шибки на вікнах вкриті рекламними написами, малюнками, що вихваляють порошки для миття голови.

Увійшла з іншої кімнати дівчина:

— Доброго ранку, що тобі треба?

— Доброго ранку,— відповів, простягаючи їй картки.— Мені хліба.

Вона довго крутила в руках ці «пункти», з якимось острахом поглядаючи на незнайомого. Потім поклала їх до невеличкої металевої коробки і зникла у кімнаті.

Володя стояв, і йому здавалося, що минають не секунди, а цілі години. Нестерпно хотілося вибігти геть і тікати. Та ось у крамниці разом з дівчиною з'явився літній чоловік, середній на зріст, з дуже злим обличчям.

— Добрий ранок.

Хлопець відповів.

— Хіба не знаєш, коли привозять хліб? Ти не місцевий...

Мусив повторити, що працював неподалік на ремонті шосе, а зараз захворів і добирається додому.

— Куди тобі їхати?

— До Вюрцбурга.

— О, далеко! Ну гаразд, я дам кілограм, а зайдеш після дванадцятої одержиш решту, добре? Адже ти не дуже поспішаєш?

Володя кивнув.

Господар крамниці дав дві малепькі хлібинки по півкіло кожна; Володя заплатив і вийшов на вулицю.

Немов поглядаючи на небо, непомітно озирнувся на крамницю. Німці стояли біля вікна й дивились услід.

Володя повільно походив вперед і назад побіля крамниці, постояв трохи і рушив своєю дорогою. «Спасибі й за цей хліб, а решта нехай буде вам. З поганої вівці хоч вовни жмут!»

Скоро він побачив шляховий стовп, на якому було написано: «Бінген — 12 км».

Охопив страх. Стільки пройшов, так натерпівся, і знову Бінген! Той самий Бінген, з табору якого він утікав. І тільки тепер зрозумів, як далеко забрався був у гори на південний захід від Бінгена.

Але тепер треба було йти у цей Бінген і спробувати сісти на поїзд. Залізницею можна дістатися далеко на схід, аж до Нюрнберга. А може, пощастить доїхати навіть до стапції Ансбах, яка вже недалеко від того великого міста.

Двадцять кілометрів до Бінгена Володя долав майже до вечора, незважаючи на те, що підганяв страх, і хлопець весь час оглядався: чи не видно погоні від старости, якого обдурив. На околиці зустрів дівчину. Йшла назустріч і несла високий глек. Худенька, білява, у червоному блаґенькому платтячку. Нещасний вигляд її відразу засвідчував, що це не німкеня. Тільки-но порівнялася, сказав рідною мовою:

— Добридень!

Дівчина розгублено всміхнулася і скрикнула:

— Боже, наш!

Потім поставила глек на дорогу і спитала:

— Звідки йдете? Що з погою? Звідки ви, чи давно з дому? Що чути про фронт, у нас тут починають прилітати якісь літаки!

Не встигав відповідати їй, вона сипала запитаннями, не даючи йому розкрити рота. Дівчина усе враз хотіла взнати, радості їй не було меж.

— Ви, певно, голодні, ось тут суп, я несу вечерю для шістьох.

— А ви як?

— Нам вистачить, я обійдуся. Нате, пийте просто з глека, бо ложки нема.

Володя підняв глек, попив супу — теплої води, в якій зрідка траплялася якась крупинка. Був голодний, як вовк узимку, але й пити ніяково, адже люди чекали вечері.

Потім коротко розповів про себе. Не встиг розказати, як добув хліб, коли побачили, що до міста їде мотоцикл з коляскою.

— Поліція! — злякано прошепотіла дівчина і, схопивши Володю під руку, потягла у найближчий двір:

— Яка я дурна! Скільки стоїмо на вулиці, уже давно можна було сховатися!

Хвилину мовчали, стискаючи від страху одне одному руки. Потім дівчина зашепотіла:

— Тільки б не повернули сюди, тільки б їх пронесло!

Мотоцикл, на якому сиділо три жандарми, промчав повз двір на великій швидкості.

Невільники вийшли на вулицю і, перетявши шосе, попрямували вниз, до річки.

— Тут, біля пристані, є залізнична станція, на якій працює багато наших військовополонених, — говорила дорогою Володина провідниця. — Я доведу тебе до полотна, а далі підеш сам. Розповім, як знайти їхні бараки, там відпочинеш, переночуєш, і люди вирядять тебе далі. Нам, дівчатам, не тільки дружити, але й підходити до їхніх бараків заборонено. Одна ходила до свого друга, її ввіймали і відправили до концтабору, а решті пригрозили, нехай, мовляв, тільки помітять кого біля чоловічих бараків!

Розмовляючи, підійшли до станції. На вулиці зовсім посутеніло.

— Підеш через колії на той бік. Там побачиш водонапірну башту, відразу за нею — бараки. Вони не загороджені, сміливо заходь у перші-ліпші двері. Охорони великої немає, бо всі працюють зараз на станції.

Щиро подякував дівчині, простяг їй хлібину, що в нього залишилася.

Вона довго не брала:

— Я ніколи не дозволю собі цього, адже тобі ще стільки йти!

Але він не слухав — майже силоміць заправ хліб їй під руку.

— Якщо на станції хто-небудь перестріне, сміливо відповідай, що йдеш із зміни в барак. Полонені працюють цілу добу, німці самі не можуть розібратися, хто на роботі, а хто в бараці.

Прощаючись, спитав дівчину, як її звать.

Посміхнулася.

— Марія.

Він ішов через колії, думав: «Бідолашна дівчина... За що ми всі так страждаємо!.. Чому маємо блукати по чужині, далеко від рідного дому, тяжко працювати й голодувати?! Чому німці так ненавидять нас, мучать?! Чому, за що?!»

На станції кипіла робота. Погукуючи, човгали вперед і назад маневрові паровози, штовхали вагони; проходили

поїзди. За бапштою водогону тягся довгий дерев'яний барак. Наблизившись, Володя почув, як десь тихо співають «Катюшу». Як гарно стало на душі, на мить усе забулося, усе навколо, здавалося, освітілося рідним світлом! Хоч біля бараків було темно...

Відчинив двері і рішуче зайшов до барака. З темряви заплющив очі. Пісня вмить обірвалася. Коли звів погляд, помітив — чоловік з двадцятєро дивились на нього. Стояв мовчки, поки хтось сказав:

— Давай, давай, прохоть.

Наблизився до довгого столу, який тягся мало не через увесь барак. Обабіч — триповерхові дерев'яні нари. На парках — солом'яна потерть, брудні ковдри, солом'яні подушки.

Гостя посадили за стіл, роздягли, стягли черевики — поставили сушити до печі. Оглянули ногу і відразу послали за військовополоненим-медиком.

Усі гуртом розпитували Володю, звідки йде, хто він, як потрапив до їхнього барака. Хтось гукнув: «Миколо, ану, давай твій запас,— і один з бранців витяг з-під матраца-соломи з десяток картоплин. Миттю налили в казанок води, почистили картоплю, поставили на піч. Коли суп зварився, кожний від своєї пайки відламав маленький шматочок хліба, і біля Володі виросла ціла купка.

Настрій у бранців не був пригнічений: працюючи на станції, знали про стаповище на фронті, раділи з успіхів Червоної Армії. Запитували Володю, що чув нового про Захід. Але все, що знав хлопець, їм було відомо.

Раптом хтось підхопився, вигукнув:

— Німці!

Микола, який дав картоплю, сказав:

— Їж, не звертай уваги.

Він накинув на плечі Володі свою куртку.

Увійшли двоє гітлерівців. Один залишився біля дверей, а другий наблизився до стола і почав усіх лічити. Порахували й Володю. Він сидів і їв, не звертаючи на солдатів жодної уваги, щоправда, руки тремтіли, суп розливався. Іще двоє хлопців їло разом із ним і шепотіли:

— Спокійніше, спокійніше, вони не знають усіх в обличчя. Ми зі зміни, от і вечеряємо.

Той німець, який рахував, був схожий на мерця — такий худючий, страшний: самі кістки та шкіра. Закінчивши підрахунок, спитав — скільки чоловік на роботі, записав до блокнота,— і гітлерівці пішли.

Невільники відразу пожвавішали, розсміялися:

— От і все, вони більше не прийдуть, це вечірня перевірка.

З'явився полонений медик, оглянув ногу Володі, помазав чимсь і сказав:

— Обережно, рана відкрита, гноїться, не забрудни.

Після вечері постелили соломи. Він ліг, а його все розпитували.

Володя не стримався і теж спитав:

— А чому ви не тікаєте звідси? Хіба не можна спробувати пробратися на схід, ближче до фронту, і перейти до своїх?

Певно, це питання давно мучило бранців і не раз обговорювалося, бо всі враз замовкли і спохмурніли.

Мовчанка тяглася довго. Нарешті один з них сказав:

— Ти хлопець тямущий, проте не все розумієш. Одна справа — ти, хлопчисько, інша — дорослий військовополонений. Не дуже проберешся звідси через усю Німеччину... Але ми часу не гасмо, — він поплескав Володю по плечу. — Не бійся, хлопче, німці від нас великого хосену не мають, децю й тут корисного для Батьківщини робимо...

Усі навколо знову пожвавішали і почали розпитувати Володю про місця, де він бував, про табори, з яких утік. Питали, питали, але хлопець уже не міг відповідати. Після голодних тяжких мандрів під дощем, після холоду, який, здавалося, навіки угніздився в кістках, так було тепло, легко — і він заснув як убитий...

5

Наступного ранку Володю доручили тому самому Миколі, який діставав з-під матраца картоплю. Полонені дали завдання: як хоче, а має благополучно відправити гостя.

Микола працював на станції, і вони сміливо простували через залізничні колії в напрямку ріки. Це була велика товарна станція поблизу пристані. Ще тоді, коли брів понад Рейном, Володя звернув увагу, що з обох боків річки тягнеться залізниця. Йшла десь у горах, але іноді наближалась до самісінького берега, мало не до води, бігла паралельно до автомагістралі, потім знову відходила вбік.

Біля міста Бінген колія підходила до пристані. Сісти на поїзд на цій великій станції не було можливості: поїзди йшли переповнені, а головне, їх пильно перевіряли. Тому вирішили переправити Володю катером на той бік Рейну,

він пішки добереться до міста Вісбадена — на північному сході від Бінгена,— а далі вже спробує їхати поїздом.

Так пояснив хлопцеві Микола. Дорогою розповів про себе й товаришів. В їхньому бараці п'ятдесят чоловік, народ дружний, у тяжку хвилину завжди допоможуть один одному.

— Еге,— признався Володя.— Мені дуже сподобалися ваші хлопці.

Микола похитав головою:

— Тебе помітять. Продукти, місце в бараці — все в німців на обліку. Викриють, і буде погано. Розвантажувати і завантажувати вагони — робота дуже важка, а годують всякою поганию. Якби не добували дещо самотужки, давно подохли б.— Подумавши трохи, додав: — І взагалі, коли вже вдалося втекти, не варто знову сунути шию у зашморг, пробивайся далі, а там побачиш...

Підійшли до пристані.

— Почекай тут, я зараз,— сказав Микола і попрямував до низенького довгого будиночка, схожого на майстерні. Незабаром вийшов звідти у чорному піджаці: на плечах золоті погони, на петлицях та капкеті емблема — колія з крильцями. Це була форма німецьких залізничників. Володя відразу й не впізнав його, а Микола, наблизившись, сказав:

— Тут є друзі, у яких дістасмо тебе маскуванню, коли треба.

Форма й справді допомогла. За п'ять хвилин Микола повернувся з квитком на катер.

— Усе гаразд. Почекай ще хвилину, віднесу піджак.

Потім вони підійшли до берега. Катера ще не було. На причалі юрмилися пасажери, серед них багато солдатів і офіцерів. Товариші стали осторонь, зрідка перекидалися короткими фразами.

Володя спитав, що то за люди, які дають полоненим свою форму.

— В майстернях теж працюють наші. Начальником у них один чоловік — наполовину німець, наполовину француз, літня людина, антифашист. Товаришує з полоненими, допомагає, як може... Отож, братку, не думай про нас кепсько,— закінчив Микола.— Дещо і тут робимо. Про все тобі не розкажеш... А то вчора ти образив хлопців...

Підійшов катер. Молоді люди попрощалися, як давні друзі. Микола довго стояв на пристані, проводжаючи втікача поглядом.

На катері ніде було яблуку впасти. Місця на лаві не знайшлося, і хлопець обіперся об ріжок каюти. Катер виплив майже на середину ріки і пішов проти течії. Незабаром Володя почув, як німець, який стояв поруч, сказав свосму сусідові, що залишилося кілометрів зо два.

І раптом хлопець помітив, як від носової частини катера проштовхуються двоє солдатів з автоматами, а за ними — офіцер. Вони перевіряли у пасажирів документи.

Відразу стало жарко. Багато обмірковували з Миколою, а про таку небезпеку не подумали. Тепер мав безпомічно стояти і чекати своєї черги. Серце стиснулося від жалю до самого себе: ось уже пристань, треба виходити, а патруль усе ближче. Хотів був відійти далі, до корми, але передумав: стільки людей, не можна протовпитись, та й звернути увагу.

Чоловіка за два від Володі стояв офіцер, обвішаний сумками, з великими чемоданами біля ніг.

Солдати підійшли до нього, стали читати якийсь папір, автоматник сказав Володі і тим, хто стояв далі за ним: — Приготуйте документи, перепустки.

Хлопець рішуче поліз до кишені, але там, крім квитка, нічого не було. Патрульний офіцер простяг до Володі руку. Той витяг квиток і сказав, що їде до Ансбаха, подумавши: «Здається, я вже приїхав, далі їхати не доведеться».

Офіцер глянув на квиток і спитав:

— Ансбах, так?

Володя відповів:

— Так, в Ансбах.

Офіцер віддав квиток і почав перевіряти інших.

Хлопець стояв, нічого не розуміючи. В чім річ, адже Ансбах дуже далеко на сході, без перепустки туди неможливо пробратися, чому ж його пропустили? Це було схоже на чудо. І хоч Володі не раз уже шалено таланило або в якусь останню мить рятувала природна кмітливість, але зараз це не можна було назвати навіть найбільшим везінням.

Катер причалив до пристані. Декотрі пасажирів зійшли, але більшість залишилася на своїх місцях, певно, катер йшов далі. Дарма збирався Володя, коли до нього наближався патруль, перейти на корму, щоб відтягти хвилину перевірки, — патруль нікого не випускав на берег, не переверивши.

Він зійшов на пристань, здав квиток на виході. Пристань так само, як і залізничні вокзали, обгороджувала висока

металева сітка — єдиний вихід був через хвіртку, де забірали квитки. І тільки тут, на березі, Володя здогадався, чому його пропустив патруль. Сказав офіцерові, що їде в Ансбах, а пристань, на якій він вийшов, називалася «Азбах». Патрульні й подумали, що хлопець їде тільки до пристані, на протилежний берег ріки. Та й з квитка видно було, що сів Володя щойно, на пристані Бінген.

Перетнув широкий асфальтовий шлях і, як радили йому, подався у гори. На лівому березі Рейну до пристані Бінген ішов увесь час униз, а тут треба було видиратися нагору.

На шосе стояло багато кіосків, продавали пиво, лимонад, листівки, конверти, поштові марки. Дуже хотілося пити, але вирішив не затримуватися, бо неподалік прогулювався, закривши руки за спину, поліцей.

На цьому боці Рейну шлях був точнісінько такий самий, як і на лівому: гори, урвища, круті повороти асфальтової стрічки. Все було таке схоже, що Володі часом здавалося, ніби вже проходив цими місцями.

Щоправда, чим вище піднімався, тим важче ставало йти. Випогодилося. Ласкаво світило сонце, виграючи на примхливо вивітрених скелях. А після полудня воно, немов велетенським пензлем, потягло від гір довші й довші тіні на дорогу, на урвища й річку...

У Володі було дивне почуття. Простував, як у нескінченному тривожному сні. Коли думав про Бінгенську пристань, чи про перевірку документів на катері, чи про дівчину Марію і невільників у залізничних майстернях або про свої нічні мандри в цих горах над Рейном, — все здавалося якимсь несправжнім, химерним — ніби й не було нічого цього. Навіть м'яке сонячне світло, що вимальовувало небачені красиви — чужі гори і долину бурхливої німецької ріки, — було немов штучним, не таким, до якого звик. Під його променями вся місцевість мала вигляд розмальованої картонної бутафорії.

Маленька одинока постать Володі, загублена в чужих просторах, блукала, здавалося, не по Землі, а серед порожніх рожевих скель невідомої безлюдної планети.

Відчуття самотності, одинокості, химерності свого життя, відчуття, яке відступало, коли зустрічав товаришів по нещастю, в такі хвилини знову охоплювало його, стискаючи серце...

Проблукавши цілий день, знесилений, згорьований, знайшов надвечір зручне місце на схилі і вмовстився на ночівлю.

Через два дні вибрався нагору. Річка лишилася далеко позаду. Почалася рівна місцевість, потяглися поля. З'явилися люди, йти стало небезпечно. Тому вдень відпочивав, а йшов тільки вночі. Дороговкази допомагали орієнтуватися.

Декілька почей простував полем, потім наблизився до залізниці, яка, зробивши від Рейну велике коло, теж виїшла нагору і потяглася на схід, до Вісбадена. Залізничне полотно з обох боків було густо обсажене ялинами, верхівки яких час від часу підрізали, щоб утворилася суцільна, густа загорожа. Ялини так переплелися гілками, що перейти на другий бік можна було тільки на переїзді.

Якось Володя підійшов до переїзду, але він був закритий. Залізна сітка на шлагбаумі сягала самісінької землі. Біля переїзду стояла висока квадратна кам'яна будка, на другому поверсі якої горіло темне, наче фіолетове, світло.

Постояв трохи, не знаючи, що робити далі. Адже до ранку чекати довго! Вирішив спробувати продертися через ялини. Але тільки-но зробив кілька кроків убік, як шлагбаум піднявся, — певно, черговий побачив його через вікно. Коли Володя пройшов, шлагбаум відразу ж закритися. «Уважна людина, — з сумною іронією подумав про залізничника. — Якби тільки він знав, кого пропускає!»

На тім боці автомобільна дорога знову побігла паралельно до залізничної колії, і незабаром хлопець вийшов до станції.

Це була звичайна маленька станція. Побачив тут дуже важливу для себе річ: на стіні, в рамці під склом, висіла карта залізниць. Відшукав очима станцію, на якій був, і запам'ятав назву під Вісбаденом, де вирішив зійти, щоб обминути місце пішки. Рішуче підійшов до віконця:

— Дайте, будь ласка, квиток... — і назвав станцію.

Касир, літній чоловік в окулярах, не підводячи погляду, кинув: «Тридцять пфенінгів», — і поклав на віконце квиток. Володя заплатив і відійшов у куток вокзалу, бо вже почали збиратися люди, — за півгодини мав бути поїзд.

Мучив голод. Купити нічого не міг, продукти, які дали полонені в Бінгені, давно закінчилися, хоч ділив їх так, щоб тільки не звалитися з ніг. Мав одну надію — якось дістатися ближче до Вісбадена, а там піти навколишніми селами і роздобути якісь харчі.

Стоячи біля стіни, помітив, що якийсь молодий чоловік весь час стежить за ним. Спочатку вирішив, що це йому

здалося, але потім переконався, що незнайомий і справді пильнує його.

Непомітно вийшов на вулицю, минув будинок станції і зупинився на краю перону, який теж був відгороджений від колій сіткою — на посадку пасажирів йшли, коли поїзд ставав біля платформи, — тільки тоді відчиняли спеціальні ворота.

Незнайомиць пішов за ним.

— Ви — руський чи поляк? — спитав чоловік німецькою мовою.

Так обурився переслідуванням, що не міг стриматися і грубо відповів:

— А в чім річ, вам яке діло?!

І відразу злякався своїх слів. Проте незнайомий не збен-тежився. Мішаючи російські й українські слова, мовив:

— Не треба боятися, я теж — руський, вірніше — украї-нець. Живу тут, неподалік Вісбадена. Мене хазяїн послав у справах, і я зараз повертаюся.

Володя відповів, що й він — українець, розказав, що ре-монтував шляхи і його відпустили в зв'язку з хворобою. Говорив неправду, бо не знав, хто цей несподіваний спів-бесідник. Потім спитав:

— Чи не зможете допомогти харчами?

Чоловік замислився:

— Зараз буде поїзд, сідай в один вагон зі мною, стій і дивись. Де я зійду, там зійдеш і ти, а потім допоможу.

Володя погодився, хоч не дуже хотілося виходити на якійсь певній станції. Коли поїзд під'їхав, незнайомий сів з одного боку вагона, Володя — з другого. Вагон поді-лявся на окремі купе, кожне з яких мало двері з обох бо-ків, але переходу з вагона у вагон не було.

Через скляні до половини проміжні двері незнайомий стежив за Володею. Їхали майже дві години. Потім той підвівся і став готуватися до виходу, поглядаючи на свого супутника. Володя гарячково думав: «Зійти з цієї люди-ною чи ні?» Але голод дошкуляв, і хлопець зійшов.

На виході з вокзалу контролер схопив його за руку:

— Швидше у поїзд, тобі ще рано виходити, твій квиток далі!

Першої миті Володя злякався, не добравши, в чім річ, але потім зрозумів: адже квиток не до цієї станції. Дове-лося пояснювати, мовляв, вирішив завітати до товариша. Контролер відпустив його, певно, так і не второпавши ні-чого з цих пояснень, але пасажирів квапили, бо затримався

вихід. Володин супутник, який пройшов раніше, уже поспішав назустріч.

Зразу від станції починалося шосе, обабіч якого тяглося село. Дорогою чоловік сказав, що він теж із Києва. Важко передати радість, яка охопила Володю. Така зустріч, та ще й де! Згадували все — вулиці, будинки, навіть помери і маршрути трамваїв, — і так приємно було!

Хвилини через двадцять молоді люди завернули в якийсь двір. Тут розкинувся великий садок і стояла хижка, схожа на альтанку, але закрита, з одним вікном. Далеко, в кінці саду, виднівся будинок.

Земляк повів хлопця до цієї хижки і, зачинивши на ключ, сказав, що скоро повернеться.

Минуло майже дві години. Чого тільки не передумав Володя за цей час! Лаяв себе, що повірив незнайомій людині, — стільки пройти, стільки перетерпіти і так по-дурному самому влізти у клітку!

Ходив вперед і назад по кімнатці, натискав на двері, пробував, чи не хитаються стіни. Якби на вулиці було темно, видушив би вікно і втік, але вдень... Зрештою, вирішив чекати до вечора... Але хвилювався даремно. Земляк прийшов.

Був тепер одягнений у робоче і сказав, що чекав, поки хазяїн піде з дому, потім побіг до однієї української дівчини, котра працює в сусіднього бауера, і дещо добув.

Він розкрив кошика, вийняв велику каструлю, де було всього потроху: картопля, локшина, м'ясо. Все це перемішалося, те гаряче, те холодне, але голодному все смакувало.

На дорогу земляк дав Володі дві невеличкі хлібінки, сірники, накреслену, нашвидкуруч карту місцевості аж до Франкфурта-на-Майні. А головне — провів потім його на вокзал, дістав квиток на прямий поїзд до Франкфурта, посадив у поїзд, і Володя поїхав.

Поїзд прибув до Франкфурта вночі. Вокзал — критий, і состав увесь зайшов під дах. Володя думав спершу дістатися тільки до Вісбадена, а вийшло так, що проїхав далі на схід і відразу потрапив до Франкфурта.

Станція була забита пасажирами, люди кидалися у всі боки, кожний розшукував свій поїзд, свій напрям. Тяглися довгі черги за квитками. Біля каси на Нюрнберг товпилася велика юрба: старики, жінки. Солдати й поліцаї насилу наводили порядок. Здавалося, саме повітря було насичене панікою. Дуже багато їхало військових, але обличчя їхні

вже не сяяли так, як у дні наступу та перемог. По радіо кілька разів оголошували, що до Нюрнберга піде додатковий поїзд, і закликали до спокою.

Володя із задоволенням спостерігав цю картину, іронічно звертаючись у думці до своїх противників: «То де ж ваш хвалений порядок, орднунг, панове німці? Забігали, як таргани!»

Розгледівшись, зрозумів, що сісти на поїзд у Франкфурті нелегко, а тинятися по вокзалу, то попадешся поліціям. І він покинув вокзал, вирішивши далі йти пішки.

Майже до ранку блукав навколо станції, усе не міг знайти потрібну дорогу. Розпитувати боявся, хоч на привокзальній площі товклося багато людей, справжня каша, кожний шукав і запитував те, що його цікавило.

Було вже опівдні, коли вийшов на широке шосе на південний схід, у бік Ашафенбурга. Незабаром магістраль повернула на міст через ріку Майн. Міст був дуже довгий, перехожих не видно, тільки машини.

Наблизившись, помітив біля входу на міст невисокий грибок, під яким стояв вартовий з автоматом. Біля нього — телефон, невеличкий прожектор. «Оде прийшов! — подумалося хлопцеві.— Як же бути, як перейти на той бік?.. А може, солдат охороняє міст від літаків або ще від чогось,— заспокоював себе.— Та чому на мосту немає людей?.. Певно, тому, що міст довгий, а німці не люблять ходити пішки».

Зрештою сміливо попростував до вартового і сказав: «Хай Гітлер!», подумавши собі: «Щоб він виздихав, цей Гітлер!»

Вартовий відповів.

— Скажіть, будь ласка,— спитав Володя,— як перейти на той бік, мої товариші поїхали ремонтувати шлях, а я відстав від машини. Зайшов на станцію купити конверт, а вони поїхали. Тепер чекають мене там.

Витріщивши на хлопця очі, постен над усяке сподівання сказав:

— Іди подивись, де там твоя машина. Проте це далеко, а ти ж кульгаєш.

— Так, трохи забив ногу,— відповів Володя і, подякувавши, рушив на міст.

Постену, певно, було не до кривого хлопчини. В будці на столику лежав папір, солдат щось писав, і Володя відірвав його від цієї справи. Можливо, тому так швидко дав дозвіл.

На протилежному кінці мосту був такий самий пост. Стояв здоровенний, високий солдат, ледве вміщуючись під своїм грибок. Іще здалеку хлопець помітив, що вартовий уважно стежить за ним. «Невже цей затримає?.. Та він охороняє ВХІД на міст, а не ВИХІД, і вже коли я минув міст, яка ж рація йому затримувати? Тим більше що на тому боці пропустили!»

Володя ступав тепер по мосту так, наче цей міст був розпечений. З кожним кроком підошви черевиків, здавалося, дужче пронікало. Згадалася заяложена подерта пригодницька книжка, що якось потрапила до його рук. У книжці писалося про мандрівників, які опинилися в полоні у дикунів. Людожери примусили їх ставати голими ногами на розжарене вугілля...

За кілька кроків до грибка Володя утнув з новим постом ту саму штуку, що й з першим: голосно привітав його. Солдат відповів, і хлопець, ще дужче кульгаючи, пройшов мимо. Не оглядався, але відчував, що вартовий весь час проводить його поглядом. Коли зійшов з мосту, під градом котився з нього — немовби й справді вискочив з гарячої печі...

Хоч усе далі відходив від західного кордону в глиб країни і всілякі перевірки документів повинні були зменшитися, все ж дотримувався правила: йти вночі. Лише зрідка змушений був пересуватися по видному.

Якось рано-вранці минув невеличке село. Ранок був чудовий. Дорога весь час тяглася між садками. Попід саміським шосе росли молоденькі берізки. Вдалині під першим промінням сонця спалахували шпилі кірх великого села чи містечка. Ранкове повітря було таке чисте й легке, що здавалося навіть якимсь рідким. Здалеку долітали звуки годинників, встановлених на кірхах. Кожен з них мав свій голос, свій тон, а разом створювали невимовно приємну мелодію.

Усе навколо було таке гарне, що бідолашний бранець забув про втому, про біль у нозі, про голод і своє становище зацькованого звіра, — зачудовано роззирався, тішачись надзвичайною красою та благодаттю ранку.

Навіть не помітив, що назустріч, до села, звідки йшов, їде велосипедом якась людина.

Трохи не доїхавши до Володі, незнайомий загальмував і, посміхаючись, промовив:

— Доброго ранку!

Хлопець відповів і глянув на нього. Чоловік був добре

одягнений, все блищало на ньому. Потім незнайомий спитав українською мовою:

— Здається, свій?

Бранець мовчав, не знаючи, що сказати.

Чоловік додав:

— Я — українець з Польщі, живу неподалік, працюю шевцем. Дуже приємно погомоніти зі своєю людиною. Я відразу здогадався, що ти — не німець. Німці не ходять пішки, та й вигляд у них інший. І взагалі, ми людей з ближніх сіл знаємо.

— Ви, певно, давно тут працюєте, коли всіх знаєте?

— Еге ж, приїхав іще перед війною.

Як тільки незнайомий сказав, що приїхав перед війною, Володя зрозумів, що це — фольксдойч. Чув від людей, що коли фашисти окупували Польщу, декотрі поляки й українці поїхали на роботу до Німеччини і через рік-два ставали фольксдойчами, тобто відшукували у своєму родоводі якого-небудь німця і самі записувалися німцями. Ще й не відаючи, що це за один, Володя відчув до нього огиду. А незнайомий тим часом допитувався:

— Звідки родом, куди йдеш, що з ногою?

Правди від хлопця він, звичайно, не почув. Той коротко розповів, що працював шляховиком і через хворобу відпустилений «додому». Незнайомий ущипливо посміхнувся:

— А документи дали тобі на дорогу?

— Вони мені непотрібні. Живу неподалік.

Потім Володя в свою чергу поцікавився, чи немає в нього карток на хліб. Був би дуже вдячний.

У відповідь чоловік почав просторікувати, як добре влаштувався в Німеччині, як міцно стоїть на ногах, отже, своїй людині допоможе з охотою.

— Іди цим шляхом до найближчого села, нікуди не звертай. Я незабаром повертатимусь, наздожену тебе.

Він сів на велосипед і поїхав.

Хлопець дивився вслід. Незнайомий весь час оглядався, поки не зник за будинками.

«Чому мені здалося, що від цієї людини тхне підлотою? — думав Володя. — Адже казав, що ми — свої люди, обіцяв допомогти. Еге ж, «свої люди»! Але своїх людей за цей час я ще не бачив добре зодягненими і такими ситими».

Так міркуючи, пройшов ще трохи по асфальту, а потім звернув у найближчий садок. Від шосе садок відокремлював довгий глибокий кювет, порослий кушами. Вибрав собі затишну місцинку і ліг так, щоб з куців бачити шлях...

Вже почав дрімати, коли почув гуркіт мотора. З того села, яке Володя минув, мчав мотоцикл. Кого-кого, а жандармів хлопець упізнавав ще здалеку, навіть з пози, як вони сидять. Машина промчала повз нього на великій швидкості, але він добре побачив двох охоронців порядку. Третім у колясці сидів недавній знайомий. «Сволота! — подумав. — Повів поліцію. Але я хитріший, розгадав тебе!»

Як тільки жандарми проїхали, забрався в глиб саду. Там знайшов велику купу сухих гілок, — певно, обрізали дерева, — і, залізши під неї, проспав до вечора. Прокинувся, коли вже зовсім стемніло. Мерзотник фольксдойч не йшов з думок. «Що я зробив йому, щоб він кликав поліцію?!» — гірко думав хлопець.

Тихенько вийшов із садка і попростував не шляхом, а полем.

Через кілька днів дістався до міста Ашафенбург. До Ансбаха було ще дуже далеко, біля трьохсот кілометрів, кожний з яких міг стати останнім у його житті...

6

У Ашафенбург потрапив увечері. По дороговказах знайшов шлях до вокзалу. Не думав їхати поїздом, бо не зміг би дістати квиток. Але про всякий випадок поцікавився розкладом: чи можливо взагалі потрапити звідси на Нюрнберг і Ансбах.

Вокзал був не дуже далеко. Дорогою Володя побачив попереду себе двох жінок, які несли три великі чемодани. Ноша для них була заважкою, жінки часто зупинялися, віддихувалися і знову квапливо хапалися за речі. «Певно, поспішають на станцію, — подумав Володя. — Якщо йти за ними, можна й не питати дороги».

Дотримувався відстані, потім стало незручно: жінки ж бачать, що йде назирці, споглядає, як мучаться вони з чемоданами! Наздогнав і спитав:

— Ви на вокзал?

— Так, так.

— Тоді дозвольте допоможу. Я також туди.

Вони зупинилися, мовчки глянули на незнайомого білявого хлопця. Узяв два чемодани і, не звертаючи уваги на біль у нозі, поніс. А жінки вдюх понесли другий.

Це була мати з донькою. Мати — висока, огрядна, в світло-сірому костюмі: на ногах — білі черевики, на

голові — плаский капелюшок; у вільній руці тримала чорну лаковану сумочку на довгих, силетених із шкіри, ручках. Дочка — теж висока. Струнка й дуже бліда, з пишними рудими кучерями до плечей; на ній темний сарафан і прозора блузка; легенькі босоніжки на тоненькій дерев'яній підшві дзвінко вистукували по асфальту.

З усього видно було, що це люди міські. Говорили чистою німецькою мовою, такою, яку вивчають у школах; кожне слово вимовляли роздільно й чітко. З ними легко було розмовляти, не так, як по селах, де панують діалекти, такі не схожі на літературну мову, що людина, яка вивчала її за підручниками, спершу нічого не може второпати.

Дівчина виявилася веселою і балакучою, розпитувала Володю, куди їде, звідки і, не дочекавшись відповіді, сказала:

— Ми їдемо до Нюрнберга, додому.

Тоді признався, що так само їде в цьому напрямі, трішки далі за Нюрнберг.

— Значить, пам на один поїзд,— немов зраділа мати дівчини.— А що у вас з погою?

— Забив на роботі.

Тоді вона сказала доньці:

— Луїзе, допоможи хлопцеві, йому важко.

Але чемоданів він не віддав,— адже сам напросився. Крім того, розмовляючи з німкенями, думав: «От якби їхати разом, навряд, щоб поліція причепилася до мене. Такі чемодани в моїх руках — з червоної шкіри, з гарними нікельованими ріжками, впоперек — дві блискучі сталеві стрічки та плюс до цих чемоданів дві такі пані!»

Від напруження, від болю раз у раз темніло в очах. Міряв поглядом відстань до кожного рогу вулиці, до кожного будинку, який мав минути. І, зціпивши зуби, примушував себе забути про біль.

Прийшли на вокзал. Черговий біля дверей вибіг наперед, відчинив їх і завмер біля входу, чекаючи, поки ці пасажери пройдуть. І Володя, зібравши всі сили, впевненим кроком проніс повз нього чемодани.

Пізніше, згадуючи цю пригоду, Володя сміявся: «Ніколи не думав, що на німецькій станції мене зустрічатимуть так урочисто!»

Мати дівчини залишила їх вдвох біля речей:

— Відпочивайте, я піду довідаюсь, коли поїзд, за квиток не турбуйтеся,— кинула Володі.— Візьму одразу й вам.

Саме цього й треба було. Подумалося: «Здорово, якщо й справді дістане квиток».

Коли мати пішла, сказав Луїзі, що забув за гроші, треба віднести їй.

— Ні, ні, не турбуйтеся,— відповіла та.— У неї є.

Зітхнув з полегшенням; адже ніяких грошей у нього не було!

— Звідки ви їдете? — спитав, щоб змінити тему.— Гостювали десь?

— Ні. Ще вдома, у Нюрнбергу, дівчат мого віку набрали до спецшколи,— почала розповідати Луїза.— Там ми вивчали військову справу, потім послали на місяць до Ашафенбурга на практику. Тепер ми справжні зенітниці, будемо бити по ворожих літаках.

— А чому брали дівчат?

— Нам казали, що на фронт не потрапимо, а стоятимемо на охороні тилу.— Вона засміялася і додала: — Нас вчили, щоб жоден ворожий літак не проскочив у тил. Це дуже важливо, тим більше що обстановка ускладнюється.

— А чого мати тут?

— Вона приїхала провідати, а тим часом нас уже відпустили. Сказали, поки що відпочивайте вдома.

Жінка довго не поверталася. Луїза почала хвилюватися.

— Ви посидьте, піду пошукаю її, чому так довго!

Володя залишився один. Його зворушила ця довірливість — вперше побачити людину і, не знаючи хто та що, покинути на неї речі.

Його часто вражали контрасти, котрі спостерігав у німців. Безмежна тува жорстокість до людини іншої національності, і хворобливе співчуття до ближнього, чесність до односельчанина і великі очі на добро інших народів; загальна підозрливість і раптова зворушлива довірливість; лікар-кровопивець і фрау Рита Сантерс; селяни, які ловили його в Унтеркенігсгофені, і незнайома сім'я, яка, ризикуючи життям, рятувала змученого втікача-полоненого...

Він не міг цього зрозуміти, все це не бралось голови.

Тим часом прибігла Луїза:

— Наш поїзд через сорок п'ять хвилин, мати скоро візьме квитки! Кажуть, що посадка буде важкою, поїзд транзитний, на Нюрнберг багато пасажирів.

Володя занепокоївся: дивись, усе зірветься, не буде місць! Цілком можливо! Але Луїза запевнила, що мати квитки візьме.

Декілька разів повз них проходив поліцай. Повільно ступаючи, заклавши обидві руки за спину, він поглядав на Володю, але не підходив. Був би хлопчина сам — без сумніву, перевінив би документи! Хоч був і «прикритий», Володя хвилювався. Здавалося, що час зупинився. Дивився на годинник у залі і лічив секунди — так хотілося швидше вирватися звідси.

Нарешті повернулася мати Луїзи, і вони піднесли чемодани ближче до виходу на перон. Жінка задоволено усміхалася:

— Тепер усе в порядку, квитки є, скоро будемо вдома.

Луїза розповідала далі про своє навчання, про те, що разом з дівчатами вчилися й хлопчики, зовсім діти. З них готували пілотів. Високо в горах було зроблено рівну площадку, так, щоб з одного боку вона круто обривалася в урвище. З цієї площадки запускали макети літаків, схожі на планери. У такому літаку сидів один або двоє хлопчиків, котрі спускалися з обриву і сідали вниз на сіножаті. Звідти їх зачіпляли тросами і знову витягали нагору...

Володя сказав, що бачив ці площадки. Він їх і справді бачив по той бік Рейну, але не здогадувався, для чого це зроблено.

Підкотив поїзд. Як тільки зупинився і від вокзалу відчинилися двері на перон, почалася штовханина. Вагони невеличкі, без спальних полиць, людей багато, лізли по головах. Одне слово, хто сильніший, той і сів. Володі подумалося: «Уже тут, на станції, легко зрозуміти, що справи фріців на фронті кепські...»

Під час посадки хлопець ледве не криком кричав: наступали на ногу. Але за всяку ціну мусив сісти у вагон, треба було втягти й чемодани, які він уже зненавидів — і що це можна везти в таких скринях!

У вагоні на трьох захопили лише одне місце — Володю посадили на лаві, а жінки влаштувалися на своїх речах. Він спочатку відмовлявся, але мати Луїзи наполягла.

Потім попутниці витягли з чемодана хліб з маслом, ковбасу, дві пляшки пива. Почали вечеряти. Хлопцеві не запропонували.

Гидко було дивитися, що робилося навколо цієї вечері. Коли жінки стали їсти, чоловік п'ять почали буквально заглядати їм у рот:

— О, ви їсте ковбасу! Ах, з пивом! О, це чудово!

Скільки людей проходило через вагон — усі задивлялися на трапезу, і тільки й мовилося, що про ковбасу.

Володя заговорив про важку посадку, пригадуючи різні подробиці,— просто незручно було мовчати й дивитися своїм попутницям у рот, як це робили інші. Бо ж і самому хотілося їсти до корчів.

Луїза і собі вкинула:

— Провідниці, стоячи на високій платформі, напихали пасажирів у вагон. Відчиняють двері, візьмуть пару чоловік і трамбують, притискаючи дверима. Потім знову...

Постукували по рейках колеса, гойдався вагон; за вікном миготіли станції, містечка, села, через які Володя збирався йти пішки.

Володя припишк у своєму кутку, бажаючи тільки, щоб нічого несподіваного не трапилося дорогою і доїхав би так до Нюрнберга...

У вагоні було жарко, задушно...

Хтось із пасажирів розповідав, що й на іншій залізниці така сама тіснява, але Володя уже не чув — почав дрімати...

Коли його розбудили, у вікно било проміння сонця.

— Вже приїхали... Під'їжджаємо до Нюрнберга,— сказала жінка.

Луїза сміялася:

— Оце так сон! У Бюрцбурзі люди виходили, заходили, мало не на голові у вас сиділи, а ви спали, наче вдома в постелі.

Він теж усміхався у відповідь, думаючи: «Якби тобі довелося стільки пройти і так змучитися, з тебе весь дух вийшов би, навряд чи реготалася б!»

Незабаром зійшли з поїзда. Нюрнберзький вокзал кипів, мов казан,— стільки товпилося там людей, що їхали у всі кінці Німеччини.

Володя провів своїх попутниць на площу, де вони збиралися взяти машину. Тут-таки попросив Луїзу, щоб довідалася, з якого вокзалу і коли відходить поїзд на Ансбах, бо йому важко ходити.

Поки дівчина була на вокзалі, мати запросила Володю, якщо буде в Нюрнберзі, у гості, написала на папірці адресу, повторюючи:

— Неодмінно заходьте!

Луїза принесла приємну звістку:

— Ваш поїзд через півтори години, квиток ось,— і вона подала його хлопцеві.

Але перед самим її поверненням Володя уже сказав матері, що він з Радянського Союзу.

Від такої несподіванки жінка опустилася на чемодан.
— Ніколи не подумала б, з ким їдемо,— розгублено і якось злякано пробурмотіла вона. Тенер, коли підійшла донька, сказала:

— Лібер гот, Луїзе, ти знаєш, з ким ми їхали?! Він — руський, більшовик! — Повне обличчя жінки інше зберігало зляканий вираз, очі були великі, округлі.

— Що ти, мамо, не може бути!

— Так, так, адже він сам признався.

Володя уже пошкодував, що розбазікався, але так вишло. Дуже хотілося їсти, попросив у жінки хліба і розповів, хто він.

Потім мати додала:

— Луїзе, він просить хліба.

Підійшла машина, жінка сіла в неї, Володя мовчки допомагав ставити чемодани. Луїза відчинила один з них, витягла невеличкий пакунок у прозорому папері, через який було видно хліб, і простягла:

— На, візьми, дякуємо за допомогу, за товариство, до побачення.— І вона поляскала хлопця рукою по щоці, якось дивно всміхаючись.

Коли автомобіль від'їхав, згадав, що гроші за квитки — один і другий — у нього не спитали. Його попутниці були такі збентежені, що не могли опам'ятатися. Певно, ніколи не забудуть своєї дивовижної пригоди, про яку нікому й розповісти не можна: їхали з більшовиком, ще й везли його за свій рахунок!..

Знову повернувся до вокзалу, з якого мав їхати на Ансбах. Розшукуючи свій поїзд, потрапив до довгого коридора, по обидва боки якого тяглося багато дверей з невеличкими дощечками. На дощечках були написані правила користування автоматами. «Який жах,— подумав хлопець, зрозумівши, що це — вбиральня.— Треба вкинути монету, і тільки тоді відчиняться двері. А якщо немає монети?! Оце здорово придумала «культурна нація», такого я ще не зустрічав...»

Надвечір Володя був у Ансбаху. Довго тинявся біля станції, радів, що приїхав, і водночас думав: «А чого радіти, куди я приїхав і куди йти тепер?» Дуже мучила думка про велосипед, якого взяв у Ліни. Адже не вкрав його, як, певно, усі вважають. Хотілося зайти до ф'рау Сантерс і розповісти їй. Та побоявся чоловіка-фашиста. Йти далі на схід Німеччини, ближче до фронту, не міг — дуже боліла нога, далеко не зайдеш.

Вирішив дочекатися, поки стемніє, а там — що буде, те й буде — піде у Каульдсдорф, до Оршмана. «Що вони зроблять, що візьмуть з мене, адже в мене хвора нога. Невже іще будуть терзати?!»

Дорогою до Каульдсдорфа трохи відпочив у лісі і перед світанком уже був на обійсті діда Карла.

7

Поки не розвиднілося, сидів на подвір'ї й терпляче чекав, коли в хаті прокинуться.

Сільська ніч дихала миром і спокоєм.

У садках сонно памотіло листя.

Великі зорі низько схилялися над землею, і то одна, то друга, зірвавшись, креслили по небу коротке півколо...

Потім небо посіріло і зорі поблякли. Заспівали півні на одному обійсті, на другому...

Нарешті з будинку хтось вийшов. Це був Оршман. Побачивши Володю, довго стояв і мовчки дивився. Він на Володю, а Володя на нього. Дід Карл ще дужче постарів, змарнів, і вже не скидався на червонощоку дитину. Потім він заговорив:

— Хто ти такий і чого тобі тут треба?

— Ви забули, працював у вас, я — Володимир, пригадуєте? Ліна дала мені веломашину, і я поїхав, а приїхав оце тільки тепер.

— Так, так, тепер я знаю, — старий підійшов до хлопця, мацав його руками, повертав, оглядав з усіх боків. — На тобі ще зовсім добрий одяг, його можна носити і в неділю.

— Еге ж, — відповів Володя і зробив кілька кроків до лавочки, щоб сісти. Оршман помітив, що хлопець кульгає, і злякано спитав:

— Як же ти будеш працювати, що в тебе з ногою?

— Дрібниця. Вдарився...

— Значить, сьогодні не працюватимеш?

— Спробую.

Але коли скинув черевик, то і дід Оршман, і сам Володя зрозуміли, що працювати йому доведеться не скоро.

Не промовивши більше й слова, старий пішов на стайню.

Потім на подвір'ї з'явилися якісь два хлопці і сусідка Міна й, теж нічого не сказавши, поїхали в поле.

«Так,— гірко думав хлопець.— Був би здоровий — інша річ, а хворий, навіщо я йому». Набрив у відро з колонки води, помив ноги, пішов у сарай і ліг на сіно.

Пізно увечері його розбудив господар.

— Іди поїж супу, я думав, що вже пішов, а ти ще тут.

— Мені немає куди йти, хіба що в поліцію.

— Де ти був увесь час?

— Працював у таборі, поблизу Нюрнберга, потім ушкодив ногу, і мене звільнили, дозволили їхати до свого хазяїна.

— Так, так... Але ж як ти можеш працювати, зараз дуже багато роботи в полі!

— Через кілька днів мені полегшав.

Потім дід Оршман згадав за веломашину:

— Її знайшли у Ансбаху, в лісі, і віддали поліції. А тому, що Ліна нічого не казала, я вирішив, що ти вкрав і втік.

— А де Ліна?

— Її відправили працювати кудись далеко. З того часу не була в мене.

Довелося розповісти дідові, що поїхав у Ансбах до друзів і в таборі його піймали.

— Хіба вам ніхто не говорив, де я?

— Ні, ми нічого не знали і вирішили, що ти втік.

— А що казала Ліна?

— Спочатку, що нічого не знає, не могла ж признатися, що сама дала велосипед. Я не дозволяв, бо її теж могли через тебе відправити до табору... Потім довго зі мною сперечалася, хотіла піти в поліцію і розповісти все, як було. Я їй заборонив. Тоді вона поїхала до Ансбаха, до моєї доньки, і незабаром повернулися удвох. Рита також просила допомогти тобі, але я наполіг на своєму, тим більше що нам ніхто не сказав, де ти.— Оршман помовчав трохи і додав: — Після цього випадку я вирішив, що руським довіряти не можна.

— Мені дуже хотілося побачитися з друзями, тому так усе сталося. Хіба ви не розумієте, що таке справжня дружба?

Старий нічого не відповів.

— Моя дочка просила і чоловіка, щоб той пішов до табору, поговорив про тебе,— сказав по паузі дід,— але дістала таку відповідь, що більше і не згадувала про це. Саптерс сказав їй: «Тебе теж треба кинути до в'язниці. Ти забула, що є німкеня. Так, як ти робиш, діють тільки вороги фюрера!»

Володя пригадав, що збирався учора, в Ансбаху, завітати до фрау Сантерс. «Був би вдома її чоловік, то я відразу опинився б де треба. Правда, й так невідомо, що зі мною буде».

Оршман розповідав далі:

— Моя жінка взимку померла, залишився один. Дали двох іноземців, допомагає сусідка, ось так...

З цими словами він покинув Володю і пішов порядкувати по господарству.

Для утікача поставили дерев'яне ліжко на горіщі, й Володя ліг. Наступного дня завітав поліцай. Хлопець чув, як той запитував унизу, в коридорі: «Де він?» Старий відповів, що, мовляв, там, нагорі.

— Альо! — загукав поліцай. — Злізай униз, шнел!

Оршман сказав, що хлопець лежить, у нього хвора нога.

— Сакраменто! Я йому зараз покажу ногу, миттю злізай!

Почав повільно спускатися. А поліцай знизу кричав:

— Ну що, тікаєш, а потім знову приходиш, тобі було тут погано? Ах ти, тварюко!

Це був той самий товстун, який колись гнав Володю у Фрідріхсталь фотографуватися. Він і краплі не змінився, хіба що тільки дужче заплив салом...

Хлопець відповів, що не тікав, а поїхав до друзів. Там піймали і відправили до табору в Нюрнберг.

— Де міститься цей табір і який його номер?

— Табір біля Нюрнберга, а номера не знаю, мені цього не говорили.

— Що в тебе з ногою? Симулюєш?

— Розваптакували важкі мотки колючого дроту і один впав на ногу. Мене відпустили назад до хазяїна.

Поліцай закричав:

— Там ти працював, а сюди прийшов лежати і їсти даремно хліб, так?! — Він повернувся до діда. — Ти бачиш, Карл, там він працював, а ти будеш годувати! — І знову, звертаючись до невільника, загорлав, водячи пальцем у нього перед очима: — У нас такого порядку немає, чуєш, немає! У тебе є документи? Ану, покажи, що вони тобі дали!

Володя сказав, що дорогою поміняв з товаришем піджак, і документ залишився там. Невільникам у крампицях нічого не продавали, отже, іноді міняли один з одним одяг. І поліцай це знав.

Обмацав Володичі штани.

— Вони зовсім нові, де ти їх узяв?

— Дали друзі.

Він вивернув обидві кишені і, не знайшовши нічого, фіркнув:

— Йди геть!

Хлопець повернувся і повільно поліз назад на горище.

...Пролежав із своєю ногою рівно місяць.

Це був тяжкий місяць, особливо напочатку. І не тому, що Оршман майже не годував. Хворий, не здатний до роботи, нікому не потрібний, він, за фашистським ордуном, якого вже добре скуштував, годився тільки для табору знищення. Не маючи сил щось змінити, мусив чекати, що ж вирішать робити з ним німці...

* * *

Неподалік Каульдсдорфа, кілометрів за десять, розкинулося велике село з двома кірхами — Бехгофен. У ньому німці влаштували табір радянських дівчат і табір полячок. Декілька киянок незабаром довідалися про тяжке становище свого земляка. Відриваючи від себе, від свого мізерного пайка, стали таємно відвідувати Володю, годувати, лікувати...

З Бехгофена їм якнайсуворіше було заборонено виходити, але дівчатка все одно пробіралися у Каульдсдорф. Якось поліцаї спіймали їх, били, знущалися. Одну з них — Катерину — так помордували, що вона два тижні лежала при смерті. Але, попри все, друзі й далі відвідували земляка і підтримували всім, чим могли...

...Нога загоювалася. Якби ще зо два дні побув у дорозі, було б загальне зараження, — і кінець. Але все добре, що добре закінчується. Хлопець почав ходити, навіть з радістю пішов у неділю до Бехгофена, до табору, провідати своїх рятівниць. Там його й затримала поліція.

Як звичайно, добре побили, до чого він уже так звик за час тяжких блукань по Німеччині, що перетерпів це більшменш благополучно. А бідоласі Оршману довелося заплатити за свого робітника двадцять марок штрафу. Так Володя відразу ж після одужання «відзначився».

...Через кілька днів прийшов товстун-поліцай, щось довго гомонів з дідом у кімнаті, потім покликав Володю.

— Збирайся, підеш зі мною.

— Як, зовсім?

— Еге ж, зовсім.

Хлопцеві не було чого збирати, одяг стару сорочку. Ту, що давав поносити Оршман, старий забрав. Щоправда, на горіщі збереглася сорочка, яку колись подарувала ффрау Сантерс. Він загорнув її в папір, узяв під руку і вийшов на подвір'я.

Карл Оршман наблизився, подивився, що в нього загорнуто:

— Це твоє?

— Так, моє.

Було до сліз прикро, що дід відмовився від нього. Повернувся й, супроводжуваний поліцаєм, мовчки рушив з двору.

Німці дивилися з-за парканів, пащекували, показуючи на хлопця.

Ось і приміщення сільської жандармерії. В голові у Володі аж гуло — чого тільки не передумав дорогою. Та й чого боятися? Що було — бачив, що буде — побачить, звук до всіяких змін у житті, тому мовчки чекав, як складеться далі його доля. Тільки одного боявся: щоб не завезли далеко на захід — адже все одно тікатиме додому.

Майже добу сидів у жандармерії. Звісно, годувати його тут і не думали. «Які все ж такі підлі люди, — думалося Володі. — Дід знав, що йду назовсім, міг би дати на дорогу хоч шматок хліба. А, бач, не дав!.. Тепер я знаю, чого він колись заплатив за мене охороццю з табору. Адже й на біржі за робітника треба платити...»

Вранці прийшла машина, і Володю повезли до Тінгельшпіля. До того міста, з якого одного разу вже відправляли до бінгенського табору на Рейні. Не сподівався, що побуває у ньому вдруге. Тепер Володя справді перелякався: невже з Тінгельшпіля знову перепроводять у той самий бінгенський табір?!

У Тінгельшпілі зустрів багато українців із західних областей. Цілий ешелон нових батраків привезли німці до Ансбаха, а потім сотню чоловік переправили туди. У цьому Тінгельшпілі містився невільницький ринок. Мали з'їхатися хазяї і вибирати собі робочу силу.

Хлопця приєднали до людей, котрі ще не знали, що час їх. Жоден з них навіть не підозрював того, чого вже встиг зазнати Володя...

Вечір четвертий

Ми сиділи удвох. На цілий дім—удвох, наче на весь світ — тільки удвох.

ЙОГО темний обрис на вікні погойдувався разом із гілочкою вишні, що легенько дряпала шибку, розпливався і губився.

Потім, немов тіні від далеких зірок, до кімнати впливли тисячі, сотні тисяч людей, хлопців і дівчат. Їх більшало, більшало, але вони всі змістилися у невеличкій кімнаті.

Я боявся, що стіни впадуть. Але стіни не впали, вони розсувалися і розсувалися, і це вже була не звичайна темна кімната, а ціла країна, уся Німеччина, поглинута мороком.

Їх стало чотири з половиною мільйони! НАС стало чотири з половиною мільйони і один. Я був разом з НИМИ.

НАС ловили, цькували, катували, НАС продавали за марки на невірницьких ринках, НАС виснажували, гнітили, намагалися повернути на мільярди років назад, коли із тварини ще не постала людина...

ВІН розповідав. Але ЙОГО голос злився із хором чотирьох з половиною мільйонів голосів. ЧОТИРИ З ПОЛОВИНОЮ МІЛЬЙОНИ розповідали, стогнали, хрипіли...

ЧОТИРИ З ПОЛОВИНОЮ МІЛЬЙОНИ серцець волали про помсту...

1

Це були люди з Володимира-Волинського, Санока, Чертова, Коломиї, декотрі з них — поляки.

На другу годину дня почали підходити хазяї. Невірників поставили в кілька рядів, і бауери неквапливо оглядали кожного: обмацували руки, ноги, питали, чи нічого не болить.

Вибравши батрака, німець платив гроші, підписував якийсь документ і ставав господарем життя і смерті свого іноплемянного раба. Якби хтось із стародавніх римлян глянув на цей невірницький ринок, він вирішив би, що за дві тисячі років на землі нічого не змінилося!

У скільки марок оцінили його, Володя не знав, але, певно, не дуже дорого. Хоч був молодий, а молодь коштувала дорожче, бо бауери купували собі робітника не на рік чи два, а на все життя, вірячи, що фашистська імперія про-

існує, як обіцяв Гітлер, тисячу років,— але вони відчували, що цього хлопця запрягти в ярмо пелегко.

Кінець кіпцем покупець знайшовся. Володю та ще двадцятьох невільників відокремили від решти і повели.

Поступово дорогою декотрі залишались із господарями в тих селах, якими проходили, інших завертали кудись убік і вели далі. Згодом залишилося десять чоловік: три дівчини і сім хлопців. Йшли іще кілометрів з двадцять. Для Володі ця дорога не була важкою. Натренувався так, що міг вирушити пішки хоч у кругосвітню мандрівку.

Надвечір невільників привели у село Баерберг. Тут залишилися майже всі, а Володю ще з одним хлопцем — поляком Тадеушем Вороповичем — німець повів далі.

З Баерберга дорога трохи тяглася полем, потім спускалася з гори. З одного боку лежав глибокий зелений яр, порослий дикою сливою, — ягоди, дозріваючи, падали і гнили. Не було кому збирати — все заросло, здичавіло. На другому боці дороги — солдатське кладовище часів першої світової війни — таке, яке Володя вже бачив у Ансбаху: чорний пам'ятник, схожий на артилерійський снаряд, тільки гранчастий, на ньому орел, розпластавши крила, тримав у кігтях круг із свастикою; вишу виладналися два ряди могил, вкритих білими плитками, і над кожною фруктове дерево. Весь цей схил здавався суцільним садом: яблука, груші, сливи, вишні...

З гори відкривався далекий краєвид: ділянки лісу; потім галявини, села; зелені горби спускалися і підіймалися, веселкою вигравала проти вечорового сонця кольорова черепиця будинків. Біля підніжжя гори знову починався глухий ліс. З кілометр ішли ним. Дорога багато разів повертала, губилася серед заростів очерету, з яких спурхували качки. У лісі цілими сім'ями бігали дикі кози.

В який уже раз Володю буквально приголомшувала краса тутешньої природи, на тлі якої людині доводилося зазнавати диявольських знущань, найпекельніших мук. Душа мимоволі відтавала серед цієї краси, і тоді ставало ще болючіше, ще тяжче терпіти несправедливість, кривду, наругу...

Німець усю дорогу мовчав, смоктав люльку. Йшов попереду невільників і вів у руді веломашину. Володя з Тадеушем неквапно брели слідом, розглядаючись навколо. За всю дорогу селянин тільки зо два-три рази озирнувся і сказав: «Шпель!»

Вечоріло, коли дісталися до Кальтенкрайта — зовсім маленького хутірця в лісі. Було тільки два двори: німця, який привів Володю, та його сусіди.

Новий хазяїн мав років сорок п'ять, був середній на зріст, чорнявий, худий. Він викохав собі маленькі вусики, і, глянувши на нього, Володя подумав: «Якби надіти залізну каску і засукати рукава, був би типовий фашист». Носив цей німець чорні робочі штани, смугасту сорочку, синій фартух і солом'яний капелюх з пір'їною на боці. Звали його Фріц Тремель.

З Фріцем жив батько — Георг Тремель — довгий, теж худорлявий, майже навпіл зігнутий, злющий дідуган. У нього була велика стрижена голова, гачкуватий ніс, чорний від нюхачки. Завжди чимось незадоволений, старий зганяв зло на невільниках — бив чим попало.

У Тремелів уже потерпав один невільник — низенький двадцятидвохрічний хлопець із Польщі — Владислав Хмельський. Господарство було велике: гектарів п'ятсот землі, з них половина під лісом, одинадцять ставків, де розводили рибу, двадцять п'ять корів, двадцятєро биків, десятеро коней, багато свиней, близько тисячі курей, садок; у садку стояв будиночок, в якому було до ста вуликів. На обійсті — чотири великі будинки і один — п'ятий — нежилый, забитий дошками.

Хоч і хазяїн не сиділи без діла, але невільникові припадала найтяжча робота. Відолашний Владислав з ніг падав і ніяк не міг упоратися в такому господарстві.

Метрів за двісті від Тремелів розташувалася садиба, набагато менша й бідніша. Там жив Карл Фішер, чоловік років шістдесяти, з двома сестрами.

До Фішерів потрапив поляк, якого привели разом з Володею, а Володю забрав Фріц Тремель.

На другий день на хуторі з'явився поліцай і взяв у невільників відбитки пальців. Колись, у Карла Оршмана, це здалося Володі до сліз прикрим, але тепер було байдуже.

2

Минав час. Надійшла осінь 1943 року. Невільники працювали від четвертої ранку до одинадцятої-дванадцятої ночі. Цілий день бігцем та бігцем, і ніяк не могли охопити всієї роботи — на величезному господарстві Тремелів її було по самісіньке горло. І при такій каторжній праці па

такій заможній господі годували їх дуже скупо — навіть яблуко під деревом заборонялося брати.

Владек, який гарував разом з Володею, виріс у селянській родині і звик до хліборобської праці. До того ж був старший від свого напарника, міцніший. Він легше переносив хазяйську каторгу і, як людина віруюча, терпляче ніс своє ярмо.

А Володя не заспокоювався і весь час міркував чим би зашкодити німцям. Залишаючись в лісі або в полі удвох з Владеком, не дуже старався і коли повертались додому, хазяї лаяли його, не давали їсти, а дід Георг частенько бив.

Володя довго не розумів, яким чином вони про все довідуються, невже стежать за його роботою десь із куців? Але одного разу мимоволі став свідком дивної бесіди: Владек, майже не знаючи німецької мови, за допомогою рук і ніг пояснював Тремелеві, що напарник нічого не робить...

Якось на стайні Владек почав підганяти його, назвав симулянттом і сказав, що не хоче працювати за двох, і за себе, і за нього.

— А ти не дуже старайся,— відповів Володя. Давно хотів сказати те, що збралося на душі, та не було нагоди.— Залізного хреста все одно не заслужиш.

Коли згадав за хрест, поляк підскочив і штовхнув його:

— Ти — більшовик, безбожник! Я зараз розповім панові, що ти й на стайні не хочеш працювати, будеш знову без вечері!

Хлопець не міг більше слухати Владека і шпурнув на нього мітлу. Поляк був дужчий, але не дуже верткий. Все ж приловчився, вдарив Володю вилами, і той, не тямлячи себе від гніву, схопив сокиру і кинувся до поляка. Владек миттю втік.

Звісно, вечері Володі не дісталось.

— Ще раз пальцем зачепиш Владека,— сказала хазяйка, проганяючи його від столу,— викличу поліцію!

Якийсь час їх не посилали працювати разом, але згодом все владналося. Володя весь час шукав нагоди відверто поговорити з товаришем по нещастю, розкрити йому очі...

Одного разу, працюючи з поляком у полі, сказав:

— Владеку, ти повинен зрозуміти обстановку. Нащо так вірно служиш німцям, коли вони знищують наші народи. Це — звірі. В їхньому глибокому тилу ми чим тільки можемо мусимо шкодити. Звісно, наші з тобою зусилля — це крапля в морі, але таких крапель багато...

Владек злякано глянув на Володю і нічого не відповів. Але той не вгавав.

— Перестань таке мені говорити!— зрештою не витримав хлопець.— Це ви, більшовики, звірі. Руські ненавидять поляків, бо поляки вірять у бога, а більшовики служать чортові.— І — злякано перехрестився.

— Ех ти,— тільки й зміг сказати Володя.— Темна людина!..

Незабаром він знову покинув роботу і завів ту саму розмову.

— Скажи, Владеку, хіба більшовики напали на Польщу? Ні. Напали німці зі своїм Гітлером. Вони бомбили ваші міста, палили села, убивали і зараз убивають поляків, знущаються з них. А ти хіба сам приїхав сюди? Тебе забрали від рідного дому і віддали німцєві, який усі жили витягує.— Володя обвів рукою лан, що тягєся аж до лісу.— Хіба ти на своїй землі робиш? Це ж усе німецьке, Тремелеве. А твоє господарство де?.. Ну, не твоє, то твоїх батьків, твоїх сусідів... Фашисти забрали. Так?..

— Я не хочу тебе слухати,— не піддавався Владек.

— А що роблять Єзус Христус і діва Марія, яким ти молишся? Вони допомагають не тобі, а Тремелям, які теж їм моляться, і вдома, і у кірсі. Попроси свого бога, щоб повернув тебе назад, у Польщу, а Фріц нехай залишиться без батрака...

Владек схопився за граблі і замахнувся на Володю:

— Замокни, бо провалю тобі голову!

Той посміхнувся і удав, ніби береться до роботи. Хоч напарник і розлютувався, Володя вірив, що такі розмови не минуть для молодого поляка безслідно. Вирішив: якщо Владек не донесе сьогодні на нього хазяям, значить, початок покладено і бідолаха став замислюватися над почутим.

— Як не віриш мені,— додав Володя,— познайомлю з Тадеушем, що працює у Фішерів. Я з ним йшов від самого Тінгельшпіля. Це освічена й розумна людина. Тадеуш теж поляк і підтвердить мої слова...

Хлопець не помилився. Цього разу Владек промовчав перед хазяями, хоч за вечерею весь час хмурився і відвертав від Володі лице.

Через кілька днів, працюючи з ним у лісі, Володя розповів про свої злигодні у таборах, про «доброго лікаря», про те, як ловили його по селах, поки добирався назад до колишнього господаря Оршмана. Показував йому свої шрами на руках, на спині.

Владек уже не перебивав.

— Я цього фашистам не прощу,— сказав наприкінці Володя.— І ти їх не бійся. Зрозумій, Владеку, гітлерівців давно відігнали від Москви, розгромили на Волзі, прорвано блокаду Ленінграда, почався наступ наших військ у районі Кавказу. Червона Армія визволила Харків... Ти, голово дурна, розумієш, що все це означає?! Скоро будемо вішати фашистів на всіх телеграфічних стовпах! Нащо тобі одвічна каторга, невже не хочеш повернутися додому і жити вільною людиною?! А щодо бога— справа твоя. Хочеш — віруй, хочеш — не віруй...

Тепер Владек забув про роботу і, роззявивши рота, слухав. Примусив Володю повторити ці слова декілька разів, щоб краще зрозуміти.

— Чому ти цього раніше не розповідав? — нарешті вимовив він.— Я не знав, що таке робиться на світі.

— Ти був продажною людиною, запроданцем,— відповів Володя, розуміючи, що крига в душі хлопця рушила.— За зайвий шматок хліба вислужувався, не думаючи, що вириваєш його з рота такого самого невільника.

Владек підійшов, простяг руку:

— Від сьогодні будемо братами!..— Він хотів іще щось сказати, але не встиг. З-за кущів шулікою вилетів дід Георг.

— Оце ви стільки заготовували дров за півдня! — І він накинувся на Володю.— Це все твоя робота! Завтра ж буде поліція!

Цього разу обидва невільники залипилися без вечері. Але хлопці не дуже горювали.

Жили вони на горищі, комірчину розділяла дерев'яна перегородка: з одного боку стояло ліжко Владека, а з другого — Володине.

Але досі їх розділяла не лише ця тонка стінка. Тепер немов усі стіни між ними упали. Незважаючи на втому, довго не спали. Як приємно і легко було бесідувати новим друзям! Усе стає легшим, коли ти не самотній!..

* * *

Дружина Фріца ффрау Тремель— гладка жінка років тридцяти — була балакучою і вельми в'їдливою. Вона і вдома горлала на всіх, крім діда Георга, якого побоювалася. Коли працювали разом, ффрау не закривала рота. На полі чути

було тільки її та часом Володю, якого пімкєня намагалася дошкулити і який теж не ліз за словом у кишеню.

Хлопець уже давно з подивом помітив, що пімців попри все дуже цікавить: а що таке являє собою більшовицька Росія? І хоч геббельсівська пропаганда давала на це свою відповідь, вони хотіли знати більше й розпитували невільників.

У ффрау Тремель була своя манера переходити на цю тему. Не бажаючи показувати свою цікавість, починала дратувати Володю.

— Мій брат приїздив у відпустку з Росії і розповідав, — любила повторювати вона, — що у вас усі голі й роздіті, будинки вкрито звичайною соломою, немає шляхів. У всьому світі люди мають будинки, де для кожного з сім'ї є окрема кімната, а у вас усі сплять на одному ліжку і в одній кімнаті! — І після цих своїх слів щоразу починала реготати.

Володя не витримував і відповідав їй без запинки:

— У нас голі й роздіті тому, що все забрали ваші жадні солдати.

Вона кричала:

— Це брехня! — і замахувалася па бранця тим, що тримала в руках. Хлопець замовкав.

Але якось, вирішивши раз і назавжди покінчити з глузуванням ффрау, Володя посадив її у буквальному розумінні слова в калошу.

Коли пані Тремель, як звичайно, вигукнула: «Ти брешеш!» — він спокійно сказав:

— Ні, це правда. Ви самі показували гумові боти і казали, що прислав брат. У вас таких не носять, це наша річ. Ваш брат не купив їх у крамниці, бо там війна, крамниці зачинено, значить, у когось відібрав... А те, що люди сплять в одній кімнаті і немає у нас шляхів, це теж з вини ваших солдатів. Ми до вас не йшли, а ви прийшли до нас і не дали нам збудувати більше житла і хороших шляхів.

Хлопцеві перепало граблями по спині, але він все одно торжествував.

3

Частенько в гості заходив Тадеуш. Він добре знав німецьку мову і приносив газету, яку брав у свого хазяїна. Разом читали її, переказували Владеку новини з ффронту.

Часом Володя помічав, що хазяї журяться, бо справи на фронті кепські і солдатські листи з Росії невтішні. Ці розмови та вісті з газет Володя і Тадеуш переказували товаришам, які в неділю збиралися потай на горищі у Тремелів. Такі новини слухали з великою увагою, раділи, плакали від щемливої надії, що, може, таки поталанить зволитися із неволі.

Якось на горищі зійшлося з двадцятiero невільників із сусіднього Баерберга. Владек з'явався великого збіговиська і десь зник. Хазяї дивилися на Володю так, немов хотіли роздерти його на шматки. Та що могли зробити утрьох проти двадцяти?! А за поліцією бігти далеко!

Зрештою фрау Тремель не витримала:

— Що за банда тут збирається? Ти, малий, без сумніву, закінчиш шибеницю, як твій колега Йозеф!

Поляк Йозеф Жембовський працював неподалік, у селі Бурк. Разом з українцем із Західної України, Миколою приходив у Кальтенкрайт. Тут гості довідувалися новин і переказували їх у своєму селі. Поліція пронюхала про розмови Йозефа і Миколи. Їх дуже побили, але хлопці так і не призналися, куди ходили за новинами. Тоді їх відправили працювати в інші села.

Йозеф потрапив аж за Ансбах, у село Ільфелд. Це був гарний ставний парубок, і в тому селі у нього закохалася німецька дівчина, сирота. Молодий поляк теж полубив знедолену батрачку. Хазяїн вистежив їх і доніс у поліцію. Німкеню відправили кудись у табір, а Йозефа повісили. Бідолашний, він довго висів на вигоні за селом, на шиї була табличка з написом: «Усім буде ця кара, хто посміє так поводитися з німецькими дівчатами і жінками».

Фрау Тремель бачила Йозефа у Володі. Вона теж чула, що невільника повісили, хоч і не знала, за яку провину. Але, певно, догадувалася, чого міг наслухатися тут хлопець. Тому й сказала, що Володю так само чекає шибениця.

Наступної неділі, надвечір, коли Володині гості вже збиралися розходитися, знизу долетів голос хазяйки:

— Малий, ану, злізай! Швидко!

На подвір'ї, біля дверей будинку, стояло двоє поліцаїв, один з них вдарив Володю по голові і закричав:

— Ти знаєш, що всякі збіговиська заборонені, що вам не дозволяється виходити з свого села! Ану, клич усіх вниз, чи є у них перепустки сюди ходити!

Невільники уже самі почали спускатися по драбині. Цього разу на горищі було понад десятеро чоловік. Усіх

повели до Баерберга. Там кожний одержав гумовим кийком по голові або по плечах, і кожному з хазяїв довелося заплатити штраф по п'ятнадцять марок. Фріц Тремель теж заплатив, і хазяйка мало не з'їла Володю за ці гроші.

Він їй сказав:

— А нащо було заявляти в поліцію? Хіба робимо щось погане? Зберемося, поговоримо, подивимось один на одного та й розходимось по домівках.

— Спробуй хоч раз іще зібрати у мене банду — всі будете на шибениці,— пригрозила хазяйка.

Хутір Кальтенкрайт був від села Баерберг за два кілометри. У Баерберг нагнали багато невільників: поляків, українців, росіян. Люди працювали у господарів, а ночували в таборі.

Табір — двоповерховий будинок над шляхом. В середині будинку — дерев'яні нари. Невільників, які працювали на хуторі, до табору не заганяли, вони ночували в своїх хазяїв, бо ходити було далеченько, і це позначилося б на роботі.

Але, коли фрау Тремель так недвозначно заборонила збиратися в її домі, кальтенкрайтські бранці вирішили щонеділі, як тільки німці підуть до кірхи, відразу ж рушати у Баерберг і пробиратися в табір. Поблизу табору містився поліцейський участок, навпроти — староста, тому біля входу постепа не ставили, і, коли німці молилися, можна було пройти до друзів.

Володя, Владек і Тадеуш брали з собою газету. Фріц Тремель передплатував «Абендцайтунг». На два-три дні пізніше, але все ж вдалося непомітно взяти прочитаний ним примірник.

На першій та другій сторінках газети писалося про сільське господарство, друкувалися різні статті, які полонених не цікавили. Їм потрібні були третя й четверта сторінки, заповнені траурними повідомленнями. Хлопці уважно читали їх і раділи — з кожним днем чорних рамок у газетах ставало більше. В рамках повідомлялося і місце загибелі того чи іншого гітлерівця. Німцям мало що говорили назви українських міст і сіл, а невільники дізнавалися в такий спосіб про пересування фронту більше, ніж можна було довідатися з хитромудрих офіційних зведень.

Часом фронт так швидко посувався, що Володі не терпілося негайно сповістити друзів у Баерберзі про радісні події. Тоді, не чекаючи неділі, після дванадцятої ночі тихенько вислизав з дому. Іноді його супроводжував Владек.

Йшли навпростець через кладовище, де росли фруктові дерева, приходили до друзів не з порожніми руками.

...У Баерберзі Володя познайомився з українською дівчиною Наталкою, яка розповіла що її хазяїн, Шлагбаур, вечорами слухає радіо. Якось покликав Наталку і сказав: — Зараз зроблю тобі втіху за те, що добре працюєш. Ти почуєш своїх.

Бідолашна гарувала в нього, як чорний віл. Не кожний міг витримати таке наваптаження, яке лягло на худенькі плечі дівчини. От хазяїн і вирішив захопити її, хитро врахувавши, що це не коштуватиме йому й пфеніга.

І Шлагбаур настроїв приймач на Москву.

— Коли почула голос з Москви, — розповідала Наталка, — заплакала від радості. Навіть не втямила до ладу, про віщо тамо мовилося. Щоправда, хазяїн відразу ж перевів приймач на Берлін, боявся, що іще хтось почує... Але мені й цих двох-трьох хвилин було досить.

Після цього Володя став мріяти, як і собі послухати. Зміг би довідатися справжніх новин, не те що з німецьких газет.

Вдруге зустрівшись з Наталкою, розповів, як у Каульсдорфі в Оршмана теж чув Москву.

— Це дало багато радості не тільки мені, а й багатьом з табору військовополонених в Ансбаху, куди я приніс звістку про успіхи Червоної Армії, — говорив Володя.

Тоді ця тендітна смілива дівчинка відповіла:

— Мій хазяїн часто їздить до міста. Там вчать дві дочки, і він возить їм харчі. Вирушає вдень, а повертається наступного ранку. Ну, а стара його така хвора, що з ліжка не підводиться, лежить в іншій кімнаті.

Володю це влаштувало. Наталці залишалося тільки повідомити, коли хазяїн поїде.

Умовився, що кожного дня опівночі буде в неї під вікном. Довідавшись, коли старий Шлагбаур збирається у дорогу, вона виставить у вікні листівки. Якщо у понеділок — одну, вівторок — дві, середу — три і так далі. Якщо ж хазяїн не думає їхати — не виставлятиме нічого.

Тепер щоночі, коли всі лягали спати, Володя тихенько злавив униз, навшпиньки вислизав коридором, через стайню виходив надвір і біг навпростець до Баерберга.

Владек теж не спав. Спускався разом з Володею, випроводжав товариша з дому, потім повертався на горище і там чекав його. Якби хазяї почули шум, Владек сказав би, що це він виходив надвір.

Найбільше турбувало, як бути з роботою того вечора, коли Володя зможе слухати Москву. Адже, щоб встигнути до останніх вістей, треба йти з хутора о дев'ятій за місцевим часом, саме тоді, коли мусить працювати у стайні.

Друзі довго сушили собі голову і нічого не могли придумати. Зрештою Володя вирішив: прийде час — піду і все, а там що буде, те й буде!

— Я ще поміркую над цим,— пообіцяв Владек.— Можливо, щось надумаю.

— Навряд,— зітхнув Володя.

...Минув тиждень нічних походів у Баерберг.

Це був тиждень небезпечного скрадання, тихих зірок і настороженої темряви, шаленого бігу через кладовище, і недосипання, до якого, либень, уже звик...

І, так само, це був тиждень надій і відчуття, що не існує тут безсловесною худобою, а опираючись, борешся... Але листівок у Наталчиному вікні не було.

Тим часом, як згодом стало відомо, Фріц Тремель почав стежити за своїм невільником. Друзі й гадки не мали, що їхній хазяїн виявиться такий спостережливий. Певно, випадково помітив, що ночами Володя десь зникає.

...У неділю, під час зустрічі, Наталка попередила: цього тижня Шлагбаур їхатиме до міста. Наступної ночі Володя нарешті побачив у вікні дівчинки листівки — п'ять штук. Виходить, у п'ятницю має бути в неї...

Тієї п'ятниці близько дев'ятої вечора вийшов на чорний двір. Хазяйка була в кухні, дід Георг, Фріц Тремель і Владек — в стайні.

Миттю скинув черевики-дерев'янки, лісом обминув обійстя і босоніж помчав щодуху до Баерберга. Надворі було холоднувато, але в село прибіг такий мокрий, наче з води виліз, а ноги — вогнем горіли.

Зайшов у Баерберг, взяв дерев'янки, котрі ніс у руках, і попростував через село до будинку Шлагбаура.

Наталка вже чекала біля воріт.

— Ну як,— спитав.— Усе в порядку?

— Так, іди швидше; тільки обережно, тихо, не розмовляй.

Вони зайшли до будинку — спочатку коридором, потім повернули праворуч, в їдальню, де стояв радіоприймач.

Наталка щільно затулила вікна ковдрами.

— Я піду вартувати на вулицю. Якщо стукну у вікон-

ницю, приймач не виключай, переведи на іншу хвилю, а сам іди коридором і ліворуч — у стайню.

Вона причинила за собою двері, Володя кинувся до приймача — такого раніше вже бачив, отже, знав як користуватися.

Спочатку слухав музику, потім чийось промову, в якій йшлося про те, що всі німці від малого до старого повинні вистояти й перемогти. І не тільки чоловіки, але й жінки. Говорилося, що імперія мобілізує нові резерви, які будуть відправлені для поповнення великої армії фюрера. Тут Володя почув, що гітлерівці збудували на Дніпрі могутній східний вал — оствал.

— Це непоборна стіна, об яку розіб'ються більшовицькі зграї, — істерично вищав промовець», — а німецька армія поверне події і вирушить у новий великий наступ!

Володя не став більше слухати цієї маячні, бо наближався час «Останніх вістей».

Важко змалювати хвилину, коли пролунав голос радянського диктора! Забув про все на світі, не вірив своїм вухам! «Боже, — шепотів. — Боже, що робиться на світі!»

Йї гадки не мав, що червоними військами вже визволено Смоленськ! Почув про капітуляцію Італії, хоч знав це з газет, а найголовніше — довідався, що бої йдуть за його рідний Київ...

Коли почув про Київ, нерви не витримали. Певно, позначилося напруження останніх днів. Дрож проти волі пройняв тіло, затремтіли ноги, руки, а на очі набігли радісні сльози. Тіпало дедалі дужче, немов у пропасниці, і Володя нічого не міг з собою вдіяти...

Наталка зайшла, коли вимкнув приймач. Замерзла, що й слова не могла вимовити. Хлопець від хвилювання теж не міг говорити.

— Потім усе розповім, — кинув їй і вибіг на вулицю.

Зробивши кілька десятків кроків, побачив, що назустріч хтось суне. По стукоту черевиків-цурок здогадався, що теж невірник. Незнайомий гукнув його. Це був Владек.

— Що сталося, чого ти тут?!

Хлопець ледве дихав, певно, всю дорогу біг. Насилу вимовив:

— Під кінець роботи в стайні хазяїн одягся, сів на велосипед і поїхав в бік Баерберга... А я відразу кинувся услід попередити тебе... Він, певно, тут, у поліції...

— Ге, Владеку, — недбало кинув Володя. — Не дуже боюся його. По-перше, мене все одно чекає покарання за

те, що втік від роботи, та ще й уночі. Не хочеться тільки, щоб довідалися, де я був. Шкода Наталі.

І друзі поспішили подалі від будинку, де жила дівчина.

— А по-друге,— збуджено говорив Володя,— я їх нікого не боюся, тепер плювати, скоро буде їм повний капут!

— Та скажи врешті, що почув,— не витримав Владек.— Чого в тебе такий настрій?!

Він хотів іще щось додати, але цієї миті розлігся постріл і долетів вигук: «Стій!»

Хлопці, немов за командою, кинулися врозтіч. Минаючи пивницю, Володя вскочив у двір, пробіг ним, завернув за довгий сарай і опинився на другому подвір'ї. Услід йому летіли вигуки: «Стій! Стій! Сакраменто!»

Дворами вийшов на іншу вулицю. Навколо було тихо. Володя легенько свиснув, сподіваючись, що друг десь недалеко і відгукнеться. Через десяток кроків знову свиснув.

Цього разу у відповідь почувся такий самий тихий свист. На душі полегшало — значить, Владек тут; бо його могли ж спіймати — це хлопцеві вперше довелося отак тікати вночі.

Потихеньку, посвистуючи, почали сходитися. Свист чувся зовсім близько.

Володя обережно виглянув з-за рогу будинку і сказав:

— Владеку, це ти?

За два метри за рогом стояв поліцай. Він загорлав з усіх сил:

— Стій, стій! — І знову вистрелив.

Володя не біг, а летів, не помічаючи нічого ні попереду, ні навколо себе. Бігти було легко, бо дерев'янки його давно позлітали з ніг. Знову дворами, потім садом вискочив за село на шлях, який вів до хутора Кальтенкрайт.

Ще треба було перебігти через відкрите місце, полем, тільки тоді починався ліс і кладовище. Несподівано побачив неподалік Владека, який стояв на шляху, певно, виглядаючи його.

Володя гукнув на польському:

— Зачекай!

Але Владек раптом зірвався з місця і помчав до кладовища. Володя кинувся за ним. Це ж таки був Владек! І той, звичайно, упізнав його. То чого ж тікає?! Володя гукав і гукав, але хлопець іще швидше віддалявся.

Ледве дихаючи і ледве посуваючи ногами, обоє зупинилися на шляху біля будинку Тремеля. Трохи відсапавшись, Володя спитав:

— Що, зовсім здурів?! Біжиш, не почекав мене?

— Ти ж увесь час кричав: «Утікай!»— я й давав, як тільки міг.

— Я кричав не «утікай», а «зачекай»!.. Але ти летів іще швидше. Тоді вирішив, що помітив погоню, якої не бачу я, і теж біг за тобою з усіх сил.

Вони довго не спали тієї ночі — ніяк не могли заспокоїтися. Згодом почули, як приїхав Фріц Тремель. Хазяйка покликкала Владека, котрий довго не відповідав, удаючи, що спить. Нарешті відгукнувся, і фрау спитала:

— А малий удома?

— Зараз гляну,— відповів Владек. Зайшов на Володину половину.— Спить, спить,— гукнув він хазяйці.

Внизу, у спальні, Тремель з дружиною довго розмовляли. Але про що саме, розібрати не вдалося, бо двері були щільно причинені.

Вранці прийшов поліцай і відвів Володю у Баерберг, у поліцію. Хлопець не міг зміркувати, як відповісти на запитання, де він тинявся уночі, чому покинув роботу. Вже хотів був сказати, що ходив на кладовище, в садок, потім передумав: почнуть стежити за садком — буде погано і йому, і хлопцям, які навідуються туди. Кінець кінцем сказав, що піде не був. Під час роботи підняв важку тачку із гноєм, заболів живіт, от пішов і лежав за сараєм.

З поліції, весь побитий, ледве добрів додому, ліг у кімнатці і не виходив майже до вечора. Надвечір на горіще піднявся сам Тремель, тримаючи у руці якусь чотиригранну палицю:

— Якщо ти зараз же не підеш працювати, я знову викличу поліцію.

4

До Тремеля наймалися й німці, здебільшого жінки.

Цих бідних людей куркуль Фріц Тремель безсоромно експлуатував, хоч були такі ж арійці, як і він сам. Наймити пололи його лан, під час жнив допомагали збирати хліб, копали картоплю, буряки. За їхню важку працю хазяї не платили грішми, а давали дрова з свого лісу, та й то тільки гілки, по дві-три підводи на рік.

Якось з Баерберга приїхав за гілками старий швець. Його жінка разом з іншими німкенями копала Тремелям картоплю і буряки. Швець був низенький, худий, горба-

тий, мало не вдвоє зігнутий чоловік, звали його Ганс Міллер. Носив штани не по росту,— вони здавалися ще більшими через те, що трималися не на ремені, а на шлейках,— синю сорочку, фартух, на голові — чорний капелюх. Завжди усміхався і, як багато німців у цих краях, мав чорні вусики.

— Поїдеш з ним на оту гору, де торік ми різали ліс,— сказав Володі дід Георг, кивнувши на шевця.— Там лежать купи гілля, одну з них нехай бере Міллер. Покажеш йому, а сам підеш на ставок косити очерет.

Клімат тут був м'який, теплий. Літо й осінь тяглися довго, листопад чи навіть грудень часто нагадували український вересень. Тому трави стояли пізно, а зелений очерет косили мало не до кінця року.

Володя взяв косу, сів на підводу, запряжену двома коровами, і поїхав з Міллером. У лісі навантажив шевцеві товстих метрових колод, а згори прикрив їх гілками. Старий Міллер стояв біля підводи і, жахаючись, шепотів:

— Лібер гот, що ти робиш? Завтра мене разом з тобою заберуть у в'язницю.

— Нічого, нічого, не заберуть,— відповів хлопець.— Замаскуйте гілками і їдьте додому. Фріц Тремель велика свиня, а ваша жінка за свою тяжку працю заслужила добрі дрова, а не гілля.

Надвечір Ганс знову приїхав, і Володя вдруге допоміг йому навантажитись. Так почалося в них знайомство.

Швець запросив хлопця до себе у Баєрберг, і якимсь у неділю Володя відвідав його. Гансу було близько п'ятдесяти, дружині років тридцять, троє малих дітей, сама дрібнота. Міллери почастиували гостя яблуками, а коли той прощався, швець сказав, щоб приносив своє взуття, він полагодить.

Швець мав золоті руки. Згодом так відремонтував його дерев'янки, що ффрау Тремель весь час допитувалася, де Володя вкрав їх, адже в крамницях взуття не було, та й купити невільник не зміг би...

Був похмурий теплий осінній день. Хмари низько пливли над ланами, над лісом, мало не чіпляючись за верхівки дерев, готові сипнути дощем. Володя і Владек працювали у полі вдвох, копали ріпу і складали на купу.

Раптом на узліссі Володя побачив людину — незнайомий стояв у кущах і манив пальцем.

— Дивись, Владеку, хто це? — здивовано промовив він. Приятель зупинився, з переляку не знав, що відповісти. В заростях ховався чоловік — неголений, виснажений, очі позападали; одяг подертий, брудний.

Володя повагався, а потім узяв вила й попростував до кущів. Коли наблизився, незнайомий спитав російською мовою:

— Хто ви? — І, не чекаючи відповіді, сказав: — Я лежу тут дві години і весь час прислухаюсь, як ви говорите. Боявся, коли б не німці... — Голос його тремтів, в очах палахкотіли гарячкові вогники.

— Я — українець, а мій друг — поляк. Ми говоримо з ним мішаною, наполовину польською, наполовину українською, мовою.

— Друзі, ріднесенькі, — жалібно промовив незнайомий. — Допоможіть. Хоч шматочок хліба, кілька сірників, вік не забуду! Я — військовополонений, утік з табору разом з товаришем, котрий там, у лісі; він хворий. Ми тиждень ховаємось, голодні, не знаємо, куди йти. Було сім чоловік, але нас ловили, і всі розбіглися в різні боки.

— Я розумію, не треба пояснювати, — сказав Володя.

Підійшов Владек.

«Що робити, як допомогти?!» — напружено думали хлопці. Хліба в них не було, одержували по тоненькій скибочці під час сніданку й вечері...

— Так, — зрештою промовив Володя. — Зробити зараз нічого не можу, покажу місце, де почекаєте, поки смеркне. Пів на дванадцятую або трохи пізніше я прийду. Вдень ходити тут небезпечно. Наближається зима, багато людей працює в лісі.

Владек знову пішов копати ріпу, а Володя з утікачем сховалися у гущавині лісу.

...Увечері, повертаючись додому, хлопці обмірковували подію.

— Звичайно, хліб, який нам дадуть, ми непомітно сховаємо, — говорив Володя. — Сірники добудемо, тютюн у мене є.

— Що того хліба, — заперечив Владек. — А коли його зовсім не дадуть, як це часто буває, замінять картоплею в лущайках?

Володя невпевнено відповів, що має дещо на думці.

Як тільки повернулися на обійстя, Володі відразу поталанило. У коридорі стояв бак, в якому була щойно зварена

для свиней картопля в лущайках. Недовго думаючи, схопив чотири найбільші картоплини, які лежали згори, відстрибнув вбік, до дверей стайні, і почав дмухати на них. Такі гарячі — в руках не можна було тримати! І цієї хвилини хлопця покликав дід Георг.

«Що робити, куди подіти картоплю?» Роздумувати ніколи було — почув, як старий Тремель через стайню йде до нього. Вкинув картоплини за пазуху у ту мить, коли дід уже входив до коридора.

Тремель почав розпитувати:

— Скільки ви зробили рядків, чи вистачить для всієї ріпи однієї підводи?.. Завтра раненько поїдеш по неї, запряжеш коней — Фукса і Брауна.

Володя слухав і нічого не розумів. Картоплини лежали на голому тілі — бідолаха чухав голову, тіло, руки, перебирав ногами, — воно усе дужче пече, а дід повторює все спочатку, втовкмачуючи, щоб робітник добре второпав. Згодом, коли надворі Володя витяг картоплю, на животі від опіків здулися пухири...

...Близько дванадцятої ночі друзі почали діяти. Босоніж спустилися вниз. Праворуч були двері до спальні хазяїв, ліворуч — до їдальні, в якій за ширмою спав дід Тремель. У цій кімнаті, біля дверей, стояв комод, де зберігалися ключі.

Настінний годинник кожну годину відбивав подвійними ударами. О дванадцятій бив двадцять чотири рази. За час цього бою Володя відхилив двері до їдальні, витяг шухляду комода, узяв ключі й тихенько повернувся до Владека, який стояв на сходах, ледве дихаючи від страху. План був дуже ризикований, але нічого іншого хлопці не могли придумати.

З ключами знову полізли нагору. Відчинивши кімнату, побачили, що всю підлогу вкрито яблуками, які хазяї покладали вже на зиму. Тут-таки узяли мило, чистий папір, олівці. У кутку кімнати стояло чотири папереві мішки з цукром. Потім оглянули другу, де зберігалися тільки мука. Лавтухів було близько десяти, — довгі, вузькі, кожний по сто кілограмів.

Хлопці склали в торбину шматки хліба, кілька варених картоплин, кульок цукру, трохи муки, яблука, мило, тютюн і сірники, папір з олівцями; потім замкнули кімнату і випесли все на подвір'я. Тепер Володя мав іти до лісу, а

Владек, тільки-но годинник почне відбивати другу годину ночі, мусив покласти ключі на місце.

Вранці згадували нічні події й раділи з успіху. Нові друзі в лісі дістали добру поміч. Крім того, Володя одвів їх в інше, безпечніше місце.

У лісі були ями метрів триста-чотириста завширшки і такої ж довжини; глибина декотрих сягала до десяти метрів. Колись, дуже давно, тут вирізували кам'яні плити для будов. З часом ями залишено, вони заросли лісом, кущами. Сюди Володя й привів утікачів. До ям ніхто не лавив, там було вогко, кублилися гадюки, але це було не страшно для того, хто рятував своє життя від фашистів.

Ні прізвища, ні імені один в одного не питали, було пі до чого, та й поспішав Володя дуже. На прощання сказав утікачам почекати пару днів, знову що-небудь добуде і принесе...

Після нічного походу невільники працювали в полі, знову копали ріпу. Близько одинадцятої ранку побачили на узліссі поліцай. Владек скрикнув:

— Дивись, Володю, вони когось шукають!

Той нічого не відповів, схопив вила й пішов до лісу, щоб попередити втікачів про поліцію.

Але не встиг далеко відійти, як худорлявий, довгий, як жердина, поліцай перетяв шлях:

— Стій, куди йдеш?

— На друге поле.

— Зараз сюди не можна, і передай хазяїнові, що до завтрашнього ранку тут нікому ходити не дозволено.

Тихо, не поспішаючи, побрів Володя назад. Владек з виразу його обличчя відразу все зрозумів.

— У лісі облава,— сумно підтвердив Володя,— багато поліцаїв, жандармів... Якщо вони полізуть на дно ями, то, без сумніву, знайдуть наших. Тим більше німці з собаками. Я чув гавкіт.

Минула ще одна тривожна ніч. Вранці друзі обережно направилися до ями. Обшукали навколо кущі, гукали, спустилися у яму — віде нікого.

Назад ішли мовчки. Не знали, чим розрадити один одного. Володі згадалися полонені на залізниці біля Бінгена, яких він питав, чому не тікають на схід. Справді, подумав, неможливо пробратися через цілу ворожу країну, повну поліцаїв, жандармів...

Під час обіду хазяйка раптом сказала:

— Фріц, ти знаєш, у нашому лісі ввіймали двох бандитів.— Фрау Тремель зверталася до чоловіка, а сама дивилася на невільників.

Тремель відповів, що це його не обходить, йому, мовляв, є про що турбуватися.

Хазяйка мало не підстригнула.

— Гросфатер! — покликала вона діда Георга.— Фріц говорить, що йому немає діла! Ви бачили коли-небудь таке: у нього в лісі сидить банда, а його це не обходить!

Володя не міг більше стерпіти:

— Це не бандити...

Усі відразу перестали їсти і подивилися на нього. Стало так тихо, немов у кімнаті не було жодної живої душі.

Володя повторив:

— Це не бандити, це — наші радянські люди, які не хочуть помирати голодною смертю у таборах. Вони рятували своє життя і нікому нічого поганого не зробили.

В цей час з-за ширми вийшов старий Тремель і, звертаючись до сина та невістки, вигукнув:

— Чому ви обоє мовчите, чому цю тварюку тільки й чути всюди, і на роботі, і за обідом?! — Він підійшов до Володі і з усіх сил вдарив його своєю кощавою рукою в груди, винтовкуючи з-за столу.

Після обіду Владек лаяв приятеля:

— Не можеш помовчати, це ж нічого тобі не дасть! Постраждася ні за що!

— Не можу я, Владеку, спокійно слухати такі речі!..

5

Щонеділі невільники, як і раніше, збиралися у Баєрберзі.

Усі жадібно стежили за подіями на фронті. Та уявити собі пересування лінії боїв без карти було важко. Керував цими зустрічами Тадеуш, він і доручив Володі подумати, де б роздобути географічну карту.

Володя знову відвідав свого шевця.

Тепер, коли час визволення, як здавалося хлопцеві, був недалеко, почувався серед німців вільніше, не мав колишнього страху.

Не крадькома, а відкрито зайшов на подвір'я Міллера: штовхнув хвіртку, неквапно зачинив її за собою і попростував до невеликого обшарпаного будиночка, на якому висіла шевська вивіска.

Старий Ганс, побачивши його, підвівся з стільця, узяв за руку і повів з майстерні до світлиці.

— Маю для тебе дуже приємну звістку,— сказав він.— У Києві вже червоні...

Від цієї новини у Володі радісно здригнулося, закалатало серце. Київ! Його любий, рідний Київ вільний! Немає там фашистів і знову, як раніше, світить сонце!

Не знав, як дякувати Гансові за повідомлення, тиснув руку, казав:

— Молодці наші, дають, як належить!

Швець розгублено усміхався:

— Еге ж, нашим капут... А мене ти помилуєш,— спитав Володю,— як прийдуть сюди руські солдати?

— Так, Міллер. Ви — хороша людина. Тільки цікаво знати, коли стали хорошим? Тоді, коли побачили, що наближається кінець, чи, може, й раніше були за нещасних людей, котрі, як і я, опинилися тут у неволі?

Міллер зам'явся, потім знову усміхнувся:

— Ми з тобою дружимо давно, і я завжди думав: хіба ці люди винні, що вони в нас? Чому ж мав ненавидіти їх?.. Та ми забалакалися,— схаменувся він,— забуду все розповісти. Сусіда пише мені, що партизани не дають спокою ні вдень ні вночі, усе висаджують в повітря. Це страшніше за фронт.

— Добре роблять.

— Нещодавно відбулися переговори між Радянським Союзом, Англією та Америкою, там ухвалили закінчувати війну, отже, скоро будеш дома, Володимире,— говорив далі швець.

Про Тегеранську конференцію хлопець уже чув, але що там ухвалили — не знав.

— Так, так, цей мій сусіда в армії біля коней і сподівається, що скоро буде вдома з своїми кіньми. Якщо, звичайно, залишиться живий. У полон здаватися не можна — всіх знищують... Все ж таки, я гадаю, ти захистиш мене, мою жінку й дітей. Ми не хочемо війни, жили й без неї добре...

Про становище німецьких військовополонених Володя нічого не знав. «Можливо, й справді,— думав він,— війна та звірства довели й наших до того, що не хочуть морочитися з ними. І все ж якось не вірилося, що полонених розстрілюють. Пам'ятав, як на початку війни потрапили у полон поранений німецький офіцер і двоє солдатів. Ніхто не вбивав їх, відправили в тил. Про це писали газети... Тому

сказав Міллеру, що такого не може бути, все це, очевидно, фашистська пропаганда.

— А вам боятися нічого. Наша армія не воює з жінками, дітьми, стариками. Це— точно...

Від цих слів швець тяжко зітхнув...

— Так, мали з тобою приємну розмову,— резюмував він після роздуму. І, помітивши, що гість збирається йти, раптом додав: — Адже ти напишеш лист, коли повернешся додому. Це нам буде приємно.

— Неодмінно,— пообіцяв Володя і, попрощавшись, пішов.

Дорогою хлопець обмірковував новини. Виходить, становище німців на фронті різко погіршується. Фашистам не витримати навального наступу зі сходу. Навіть у тилу відчувається замішання. Останнім часом декотрі з хазяїв притихли, хоч, правда, інші, передчуваючи кінець свого панування, стали ще жорстокіші й зліші...

Якось Тадеуш довідався, що, відступаючи, німці усе палять і знищують, дуже збиткуються над мирним населенням. Не виключено, що й у Німеччині вони спробують знищити своїх іноплемянних рабів. Коли Володя переказав товаришам новини, почуті у Міллера, баерберзькі невільники вирішили стежити за хазяями і в разі небезпеки — усім зібратися в одному місці. Були оптимістично настроєні, здавалося — найближчими днями визволителі з'являться в їхніх селах. Не знали, що ворог мав ще досить сил і до кінця війни було далеко. Мрії їхні, як властиво людям, летіли попереду подій...

Друзі доручили Володі поїхати до Ансбаха. Тадеуш знав, що хлопець добре орієнтується у місті.

— Ти, Володимире, єдиний, хто зможе виконати завдання,— сказав він,— треба ж неодмінно дістати карту, подруге, довідатися, які табори зараз розміщено в районі Ансбаха. Встановимо з ними зв'язок, щоб, при потребі, з'єднатися. Тоді фашистам важче буде розправитися з нами. До Тінгельшпіля супроводжуватиме тебе мій брат Ріхард.

В одну з неділь рано-вранці Володю приодягли. Адже носив штани латані й перелатані і таку саму злиденну сорочку. Хто дав штани, хто — сорочку, хто — піджак. Загалом вигляд у нього став цілком пристойний.

До Тінгельшпіля, де була залізнична станція, добиралися веломашинами. Володя дістав велосипед у шевця Міллера, а Ріхард тихцем узяв у свого хазяїна. Хлопець з ве-

ломашинами мав чекати до вечора у Тінгельшпілі, щоб потім могли повернутись у своє село.

Володя купив квиток і поїхав. Без особливих труднощів придбав у Ансбаху карту Європи. Щоправда, товстун-продавець, схожий на добре вгодовану свиню, спитав, звідки він, як звуть і нащо йому карта. Недовго думаючи, відповів, що звуть Вольдемар Тремель, живе у Тінгельшпілі, потрібно для школи.

Дивно було йому цього разу їздити по знайомих причепурених вулицях Ансбаха. Чисто вдягнений, не викликав у зустрічних підозри, і ніхто не здогадувався, що робиться в душі цього русявого світлоокого юнака.

Але це був інший Володя. Де й подівся той наївний у своїй прямодушній ненависті хлопчик, який мріяв, щоб прилетіли сюди червоні літаки і скинули бомби.

Тепер став дорослою людиною, в душі якої ненависть, що народилася від болю, від гіркої образи і кривди, викристалізувалася в інше почуття, не менш сильне і гостре, і Володя хотів не літаків, не сліпої помсти, а щоб увійшли сюди рідні солдати з розгорнутими прапорами і, скинувши з пам'ятників чорного хижого орла із свастикою в пазурах, почали судити німців...

Певно, що не всіх, не таких, як Ліна, ф'рау Сантерс чи навіть її батько. А інших — таких, як її чоловік, як староста і жандарми з Кенігсгофена, як Тремелі, «убивця Івана», охоронці з таборів та мордаті поліцаї...

У душі його давно відбувався цей суд, і він не раз суворо питав зморщеного, гидкого, мов хробак, дідка з борідкою: «А хто дав вам право пазиватися лікарем, якщо можете висмоктувати кров з беззахисної живої людини?!»

Так, ним володіло тепер інше почуття, ніж ненависть загнаного, замордованого хлопчика. Це було жадання справедливості, яка невідворотно наближалася, і, сповнений віри в неї, Володя котив велосипедом по Ансбаху, розглядаючись так, ніби вже вибирав місце, де чинитимуть суд і розправу...

За день побував біля двох таборів. Пробиратися на територію не став. Обійшов табір, з яким було зв'язано стільки тяжких спогадів, побродив біля невірницької біржі і, нікого не зустрівши, рушив до ковбасної фабрики.

Біля неї побачив полонених, які замоцували зруйновану бруківку. Дочекавшись слухної хвилини, коли паглядачі забалакалися, покликав за риг будинок двох невірників, нашвидку поділився з ними повинями, розповів про

своїх друзів у Баерберзі. Умовилися, як знову зустрітися і тримати постійний зв'язок.

Бранці сказали, що в таборах хоч і тривожно, але стало легше, бо всі згуртувалися, спільні страждання і спільна надія загартували й здружили людей. Навіть ті, хто раніше намагався вислужитися перед німцями, почали каятися. Тепер уже можна вільно говорити, не боячись доносу.

Володя був задоволений цією зустріччю. Йдучи на вокзал, хотів завітати до фрау Сантерс — дуже кортіло побачити цю сім'ю, розповісти про себе. Й досі почувався ніяково, коли згадував за Лінин велосипед. Але поспішав до поїзда і вирішив відкласти ці відвідини.

На станції після розвантаження вагонів відпочивала група французів — військовополонених. Одягнені в форму, брудну, вже майже чорну, полатану. Працювали французи без охорони, і Володя, хоч уже купив квиток на поїзд, підійшов до них.

Довідавшись, що він з Радянського Союзу, полонені посадили хлопця в коло.

Розповів, що живе біля Баерберга, що там по селах і хуторах багато молодих росіян, українців, поляків, які працюють у хазяїв з примусу, теж наче полонені.

— Хоч ви, французи, користуєтесь тут більшою свободою, все ж таки у нас одна доля... — сказав Володя, пропонуючи новим знайомим дружбу.

Говорив німецькою мовою, і полонений, який володів нею, відповідав за всіх.

— Ти маєш рацію, хлопче. Люди повинні дружити, — погодився француз. — А ваше становище ми розуміємо. В селах Ільфелд та Руензац, де ми працюємо, теж є люди зі сходу. Їм заборонено наближатися до нашого табору. Я знайомий з однією твоєю землячкою, гарною, дуже нещасною дівчиною з Києва, — несподівано зітхнув він. — Нас привезли на кілька днів до Ансбаха. Закінчимо розвантажувати вагони, знову відправлять у табір.

— А де ваш табір? — спитав Володя.

— На північ від Ансбаха, село Ільфелд. Біля нього в лісі розташовані наші бараки.

— В Ільфелді влітку повісили мого товариша поляка Йозефа, — тихо сказав Володя.

— О, я знаю... ми бачили, — журливо підтвердив француз. Він перехрестився і підвів вгору погляд.

Це був високий кароокій юнак. На худорлявому обличчі лежав відбиток задуми й суворості. Враження це підкрес-

лювалося і строгою зачіскою. Зараз, коли він замовк і перехрестився, Володі подумалося, що цій людині вже багато довелося в житті перетерпіти.

— Не минеться таке безкарно,— додав після паузи француз.— Так, так... не минеться.

— Йозеф був і нашим, і вашим товаришем по нещастю. Німці можуть розправитися з кожним, якщо не будемо триматися спільно... Нещодавно у нас, в лісі, жандарми спіймали двох утікачів з табору... Які вони були змучені, нещасні! Я з товаришем хотіли допомогти їм, але не встигли... Їх теж десь повісили або розстріляли...

Володя так заговорився з новими знайомими, що прогавив поїзд. Французи знову взялися до роботи, а йому довелося чекати близько двох годин; майже смеркло, коли виїхав з Ансбаху.

Ріхард хвилювався на станції Тінгельшпіль.

— В голову лізли всякі дурниці,— сердився він, коли Володя нарешті приїхав.— Думав, що не побачу тебе більше.

Опівночі дістався додому. Владек тихо відчинив двері.

— Хазяї дуже злі,— сказав він.— Цілий день допитувалися, де ти подівся, дорікали, що, мовляв, я це знаю, кричали: «Ти теж хочеш побувати в поліції!»

Володя коротко розповів про свою поїздку, і друзі полягали спати...

Наступного дня Володю до крові побили в поліції. Коли повернувся з Баерберга на обійстя, фрау Тремель єхидно зауважила, що, мовляв, так і треба вчити руських свиней, поліція ще мало йому дала...

6

Невільників з близьких сіл і хуторів збиралося у Баерберзі все більше й більше. На карті, яку Володя купив у Ансбаху, стежили за лінією фронту.

Іноді хлопець забігав до шевця Міллера. Якимось тої розповів, нібито в Німеччині почали створювати фолькштурм — спеціальні військові загони із стариків, посилено готують солдатів протиповітряної оборони виключно з дівчат.

Володі згадалася його нюрнберзька пригода, Луїза з матір'ю. Вже давно гітлерівці мобілізують дівчат!

При першій нагоді переказав новини друзям. Того разу

в таборі зібралось понад тридцять чоловік. Кожний розповідав, що зумів почути або довідатись. Тадеуш з картою в руці був схожий на справжнього доповідача.

День був незвичайний — минала річниця розгрому гітлерівців на Волзі. Для бранців цей вогкий, похмурий лютневий день став справжнім святом. Усі — і росіяни, і українци, і поляки, і чехи — в один голос казали, що, якби змога, зараз же пішли б до Червоної Армії.

Потім поставили грамофон — хтось нишком узяв його у свого хазяїна в сараї і приніс на зустріч. Знайшли пластинку з веселим маршем, стали хором підспівувати.

Ніхто з невільників і гадки не мав, що робиться в цей час за стінами табору.

До Баерберга з'їхалось багато поліцаїв, біля кірхи зібралися господарі з сусідніх сіл та хуторів. Всі одяглися в чорне. Були там і солдати; деякі з них після важкого поранення повернулися додому. Зібралось чоловік шістдесят-сімдесят, стали в ряд по чотири і рушили колоною по селу. Попереду ступали поліцаї і несли чорні прапори.

Процесія прямувала на кладовище, до братських могил, відзначити річницю загибелі своїх солдатів на Волзі.

Дорога на кладовище йшла повз невільницький табір, звідки лунали звуки веселого маршу. Хтось із хлопців помітив цей похід і вигукнув: «Поліція!»

Володя виглянув у вікно. Табірний будинок стояв на величкому пагорбі, і видно було, як під ним зупинилася уся колона. Поліцаї з перших рядів кинулися з кийками в руках у будинок. Зчинилося щось жахливе. Крики, стрілянина. Німці били всіх підряд. Молоді люди розбіглися хто куди. Тадеуша та ще кількох хлопців потягли в жандармерію. Володі вдалось сховатися. Згодом друзі говорили: «Твоє щастя, що не потрапив на очі. Поліцаї тебе добре знають. Можливо, це був би твій останній день».

Незабаром Володя й Тадеуш вирушили на веломашинах до французів у Ільфелд. Треба було закріпити перше знайомство і по-справжньому подружити з цими полоненими.

Перед тим добре розпитали дорогу у Ганса Міллера. Швець не знав, де розташований Ільфелд, але у Вайсендорфі, через який треба їхати, був, тож напрям міг підказати.

...В'їхавши у Ільфелд — велике гарне село з двома кірхами — довідалися в перехожого дідка, як дістатися до французького табору.

Незабаром побачили невисокий паркан, який тягся впритул до шосе і ховався в лісі. За парканом стояла обгороджена дротом довга будівля, вікна якої були майже під дахом. Будівля чимсь нагадувала стайню.

Біля табору хлопці почули звуки губної гармошки. Хтось награвав незнайому журливу мелодію, від якої у Володі раптом стиснулося серце.

О, цей людський сум і тремтливий спів душі — такий схожий, близький у піснях. Немов спільна для всіх мова. Володя глянув на Тадеуша. Той тільки зітхнув і кивнув головою.

Заходити до французів суворо заборонялося, та хлопці, недовго думаючи, почали шукати, як пробратись туди. Були такі збуджені останніми подіями, такі відчайдушно рішучі, що не зважали на небезпеку.

Озброєний вартовий — постен — стояв тільки біля воріт. По кутках вишок з охороною не було, а дріт натягнуто низько — тільки в два ряди. Друзі звернули в ліс, обійшли табір і, сховавши велосипеди в кущах, перелізли на його територію з тилу.

Володя став розпитувати полонених, де ті хлопці, що працювали на станції в Ансбаху. Спочатку знайшовся один, потім ще кілька.

Французи зустріли гостей привітно. Принесли посилки, які одержували з дому через Червоний Хрест, пригощали. Двоє стали біля барака на варті. І всі дивувалися, як це хлопцям вдалося проникнути на територію.

Володя багато розповів з того, що знали у Баерберзькому таборі, й був здивований, коли побачив, як погано орієнтуються в подіях французів. Деякі говорили, що чекають, поки німці закінчать війну і відпустять їх додому. Спалахнула суперечка. Полонені стали щось доводити один одному, і справа дійшла до того, що раптом від гурту відділилося чоловік п'ять чи шість і один з них сказав Володі: «Ходімо, ми вас проведемо». Він повернувся до своїх товаришів і кинув щось тихо, але докірливо.

Усі замовкли. Володя зрозумів, що у французів щось сталося, але що саме, ні він, ні Тадеуш не могли здогадатися, оскільки ті розмовляли своєю мовою.

Як тільки гості вийшли з барака, одного полоненого послали вперед — він йшов неподалік, паче дозор.

Хлопця, що запропонував їх провести, Володя вже знав. Це був той самий юнак, з яким розмовляв на станції в Ансбаху.

Хлопець помітив, що полонені, навіть старші за віком, ставляться до нього з повагою. Говорив юнак мало й неголосно, але найазартніші сперечальники замовкали, варт було йому відкрити рот. У Володі француз теж викликав симпатію. Можливо, тому, що його звали Віктор. Це було майже по-українському, тільки наголос на другому складі, і Володя називав його просто Віктор, як якого-небудь хлопця зі своєї школи. А можливо, йому сподобалась серйозність, стриманість, яка так відрізняла цього солдата від його експансивних одноплемінників.

Пізніше, довідавшись, що Віктор — колишній церковний клерк — був прикро вражений, бо не любив попів — проїдисвітів і лицемірів. Щоправда, Віктор не був схожий на тих, про яких знав із казок, книжок, кінофільмів, з розповідей старших, — але піп є піп, — вирішив хлопець.

Дорогою один із французів пояснив гостям, що в таборі є офіцери, які одержують з дому не сухарі та сушену картоплю, а вино, шоколад, різну здобу. Ці люди іще багато чого не розуміють.

Віктор м'яко зауважив:

— Ніколи не слід гарячкувати. Людина зопалу часто приймає помилкові рішення.

Володю і Тадеуша провели до самісінької огорожі, дякували за новини, запрошували знову, але просили бути обережними, щоб не потрапити на очі постену.

Коли сіли на велосипеди й поїхали, Тадеуш почав докоряти:

— Нащо ти їм усе розповідав?! Могли нарватися на неприємність!

— Нічого особливого я не говорив, — захищався Володя. — Думав, що так, як і ми, радітимуть з повороту війни. Я не знав, що серед них є такі різні люди...

Зрештою Володя з Тадеушем порозумілися і вирішили, що й далі відвідуватимуть французів. Мусили допомогти їм об'єднатися і глянути на світ іншими очима.

Ще кілька разів друзям вдалося побувати в цьому таборі. Але хоч як береглися, поліція пронюхала, що хтось їздить до полонених. Одного разу, наближаючись до Ільфельда, помітили, що два поліцаї, теж на велосипедах, їдуть слідом. Довелося, удаючи, що не бачать їх, повернути до центру села.

Проїжджаючи повз кірху, хлопці поставили машини за парканом, а самі зайшли всередину. Тадеуш був католи-

ком, отже, вони не тільки сховалися, Володин товариш ще й втіху мав, побувши на відправі. Там, де вони жили, німці поспіль були лютеранами, а трохи далі, навколо Ансбаха і тут, у Ільфельді,— католиками.

...Турботи Володі й Тадеуша не минули марно. Як з'ясувалося згодом, під час перших відвідин Ільфельдського табору декотрі з французів хотіли відправити їх до поліції. Саме через це й спалахнула суперечка, яку припинив Віктор, сказавши, що так робити негарно. Тепер ці люди схаменулися, просили пробачення, щиро тиснули руки.

На весну сорок четвертого року створилася міцна спілка невольників, яка об'єднувала понад тридцять чоловік з Баерберга, два табори в Ансбаху, з яких один— радянських військовополонених, і французів з Ільфельда. Всі умовилися тримати постійний зв'язок.

Слухаючи ще раз радіо у Шлагбаура, Володя почув, що гітлерівське командування обіцяє повернути цієї весни події на фронті. Німецький диктор говорив про якусь нову грізну зброю. Але як тільки щастило послухати Москву, ставало ясно, що фашистська армія тріщить скрізь, а «грізна зброя» — вигадка.

У Володі й Тадеуша був іще один друг і помічник по збиранню інформації. Це — єврейка з Києва Дора. Їй пощастило врятуватися від розстрілу і пристати до ешелону, який ішов до Німеччини. Друзі знали її історію й оберігали жінку від донощиків.

Дора працювала прибиральницею в коменданта ансбахської біржі невольників лютого фашиста Тільзе. Добре знала німецьку мову, була схожа на пімкеню і тому багато чого підслуховувала й передавала Володі, коли той приїздив до міста.

Гітлерівські війська відступали по всьому фронті, і хлопці готувалися до всіляких несподіванок, тим більше що Володина землячка незабаром переказала розмову двох офіцерів. Один говорив: «Якщо залишимо цих людей тут, у тилу, вони нас же потім будуть вішати». «Так, так,— погодився другий.— Їх треба знищити».

Про розмову гітлерівців стало відомо в баерберзькому таборі, в Ансбаху, а потім і французам. Це було вкрай важливо. Адже людей могли захопити вночі, сонними, і перебити. Пізніше так і сталося з тими, хто не знав, що гітлерівці, відступаючи, жепуть невольників за собою або знищують. Відчуваючи свою вину, німці думали, що люди будуть їм мститися.

Незабаром хлопці дізналися, що в ансбахському таборі створено боївку, якою керують колишні офіцери Червоної Армії. Вирішили домовитися про спільні дії.

Як і сподівався Володя, їхати в Ансбах друзі доручили йому. Переказали це у вівторок, і він нетерпляче чекав педілі, коли міг вирватися з хутора. Але цього дня він не дочекався...

Вечір п'ятий

...Вітер ущух, і чорна гілочка на темному вікні застигла.

Але то було затишишя перед бурею. Десять уже недалеко спалахували блискавиці. Після грудня знову йшов травень з грозами та грозами.

Ми брели курними гірськими дорогами на westval¹. НАС знали рити окопи для німців.

ВІН теж ішов зі мною. Втім, може, ЙОГО й не було поруч. Я не бачив ЙОГО у колоні невільників. Але все-таки МИ йшли вдвох. Просто я вже давно став НИМ. У НАС на двох було одне серце, повне нескореної люті, повне туги за Батьківщиною, повне віри і надії...

ВІН говорив далі, але мені вже не треба було слів...

1

Була п'ятниця. День випав холодний, з самого ранку дощило. Працювали в полі допізна. Потім, до початку дванадцятої, Фріц Тремель тримав Володю на стайні. Хлопець ще вдень промок у полі до нитки, замерз, почував себе погано і, діставшись нарешті на своє горище, відразу ліг.

Владек не хотів спати, вмовстився біля Володі й почав мріяти вголос:

— Скоро повернуся додому! Просто не уявляю собі, як ітиму рідним селом. Маленькі братики, сестра вже повиростали... Але що ж я їм привезу, які гостинці, коли в мене самого нічого нема, тільки те, в чім сюди приїхав?

— Я чув, що німці починають ховати одяг у льохи. Знає кіт, чие сало з'їв, готуються до біди, — зауважив Володя. —

¹ Західний вал — пімецька оборонна лінія на Заході.

Треба не прогавити цей момент. Приїдемо додому голі, босі, там фашисти все зруйнували й пограбували.

— Нехай тільки швидше здиhaють, я їм покажу,— грозився Владек.— Все своє назад заберемо...

Цієї хвилини до них долетів голос хазяїна:

— Малий, злазь униз. Шпель!

Володя спустився. Тремель сказав:

— Ти у своєму ряді, у стайні, не поклав підстилку, піди й поклади, та швиденько!

Відповів українською мовою:

— Ах ти, старий собако, не міг сам кинути соломи...

— Так, так, йди, йди, це твоя залишилася робота.

Зробивши її, хлопець повернувся на горище. Владек обурювався:

— Після війни я навмисне залишусь тут і розрахуюсь із ними...

Потім почули, як впизу, у двері, піби хтось постукав. На вулиці був сильний вітер, і спочатку хлопці подумали, що це їм здалося. Але стук повторився.

Двері відчинив сам Фріц і, майже пошепки, довго з кимось розмовляв на ганку. Далі разом з гостем пішов до кімнат.

Через кілька хвилин Володю гукнула хазяйка:

— Малий, швидше йди сюди!

Поспіхом одягся, спустився. В ідальні сидів поліцай.

— Забирай свої речі,— сказала ф́рау Тремель,— ти йдеш від нас назавжди... Догрався нарешті,— додала вона злорадо.

У Володі опустилися руки, стояв мов не свій. Куди ж тепер? Далі — нікуди! Тільки «у піч», як лякали невірників і в таборах, і в поліції, і «мирні господарі»... Виходить, дочекався того, чого найбільше боявся. Наївний, дурний, не подумав, що, коли прийде час, німці вночі пови-смикують їх поодинці, як достиглу ріпу з землі...

Поліцай гаркнув: «Ходім!» — і вони піднялися нагору. Володя усе не міг опам'ятатися, почав складати якісь ганчірки, одне бере — друге з рук падає. Потім переодягся.

Полізла на горище й хазяйка. Побачивши Володю в нових штанах та сорочці, витріщила очі:

— Де ти взяв цей зовсім новий костюм?!

— Друзі дали,— відповів хлопець. Не міг же сказати, що одяг подарувала жінка шевця Міллера.

Зв'язавши невеличкий вузлик, спустився униз. Владек вибіг услід майже роздягнений:

— І я піду з ним, куди ви його женете?!

— Ти польський собака,— вихопив гумовий кийок поліцай,— зараз же йди в свою нору, завтра і тебе поведемо!

Під конвоєм Володя вийшов на вулицю. У дворі стояло двоє: ще один поліцай і Тадеуш з речами. Тадеуш підбіг до нього, обійняв:

— Тримайся, Володю, не журися, ми разом.

— Так, разом...— Присутність товариша ніби підтвердила побоювання Володі.

Холодний вітер собакою вчепився у його штани, рвав сорочку, пробирався до теплого тіла, обіймаючи холодними лапами. Цей осінній вітер нагадав березневу негоду у Здолбуновому, коли втік з ешелону. Такий самий допкульний, ворожий, хижий.

А може, це не вітер був схожий, а темрява і невідомість, що налягли на душу так само, як тоді?

Вже за ворітьми їх наздогнав Владек. Був, як і раніше, роздягнений і весь тремтів. Попроцався, заплакав і кризь сльози сказав:

— Бережіть один одного.

Так пішов Володя знову у невідомість...

Дорогою Тадеуш спробував довідатися у поліцаїв, куди женуть невільників, але у відповідь почув: «Мовчати!»

Йшли селами, полями, лісом. У кожному селі підходили і підходили люди, і незабаром їх стало близько ста чоловік.

Так пройшли кілометрів з двадцять, а може, й більше, і нарешті опинилися на якомусь полустанку. Володя побував майже в усіх навколишніх селах, на найближчих залізничних станціях, але на цей полустанок потрапив уперше. На колії стояв пасажирський состав, біля нього багато жандармів, кожний з собакою.

Усе повторювалося, було таке знайоме: і колії, і ешелон, і жандарми з собаками,— все стало неодмінною часткою життя або смерті.

На кінець ночі німці зібрали вже близько тисячі чоловік і почали посадку: в кожне купе по шість невільників, двоє жандармів і один собака.

Ні Володя, ні Тадеуш не могли зрозуміти, чому бранців так охороняють, нащо зігнали стільки людей і куди відправляють, і головне, чому з Баерберга і Кальтенкрайта взяли саме їх — найбільш упертих і непокірних. Напрошувався єдиний висновок, про який не хотілося думати...

...Через кілька днів ешелон опинився у Нюрнберзі. Во-

лодя розповів, що тут у нього є «знайомі» — Луїза та її мати. «Та навряд чи прийняли б вони мене, — пожартував хлопець. — Втім і втекти з вокзалу неможливо». Состав з бранцями подали на глуху колію, оточили вартовими з собаками. Потім перегнали на товарну станцію. Площа біля неї була вся заповнена людьми, яких заганяли в товарні вагони.

У Нюрнберзі жандарми залишилися на станції, собаки теж. Вартувати невільників стали солдати, озброєні автоматами. Вагони позамикали, а на гальмових площадках розмістили кулемети та прожектори.

У вагон, де їхали Володя й Тадеуш, потрапив один літній чех, який розповів, що полонених везуть до французького кордону. Втім, друзі вже й самі почали здогадуватися про це, бо весь час рухалися на захід.

— На окопи везуть, — додав чех.

— Ясно, німці спішно укріплюють західні рубежі. Значить, ось-ось почнеться наступ Другого фронту, — зробив висновок Тадеуш.

Тепер Володі вдруге довелося побувати, щоправда, вже в поїзді, в Франкфурті-на-Майні, Вісбадені, Бінгені.

Хоч як тяжко було йому блукати в цих краях з хворою ногою, коли за кожним поворотом, за кожним рогом чигала небезпека, але забуваючи про все це, здавався собі тоді вільним — не був замкнений у вагоні, сам вибирав дорогу... Тепер миготіли у вікні високі скелі, кручі, урвища, струмів унизу широкий Рейн, і пролітало стоптане його ногами асфальтове шосе, та від цього швидкого руху па душі було не легше, а тяжче...

Нарешті приїхали до міста Кобленц на Рейні. Тут були помітні сліди бомбардувань, особливо на великих залізничних вузлах.

Тадеуш, потираючи руки, якимось сказав:

— Тепер і вони починають відчувати війну, навіть у тилу... Легко було додержувати чистоти, наводити порядок, чепуритися, коли ніхто не руйнував, — та ще й чужими руками. Не так як нашим після того, що вони нарobili.

За ці дні худорляве мужнє обличчя Тадеуша ще дужче витяглося, а в очах, як завжди, горіли знайомі Володі рiшучі вогники.

— Еге ж, — підтримав Володя. — Хоч де пройшли ці гади, всюди за ними залишалися руїни, згарища, трупи...

— З усіх кінців позвозили до себе, що тільки потрапляло до рук...

— Нічого, скоро доберуться і до них!

Починаючи від Кобленца, невільників везли тільки вночі. Стали з'являтися американські літаки з білим п'ятикутними зірками на крилах. Таке бранці бачили вперше і, хоч літаки декілька разів обстрілювали їхній ешелон, раділи. Приємно було спостерігати, як арійці, мов миші, розбігаються від станції. Володя мало не криком кричав: «Добре, добре! Скуштуйте й ви наших харчів!»

Незабаром невільників привезли у Герольштейн, а звідти — до Тріра, майже на самісінький кордон.

Висадили бранців на станції, виладнали в колону і під посиленним конвоєм погнали пішки.

Починалося літо 1944 року. Стояли жаркі дні. Першого дня гнали кілометрів з двадцять, і всю дорогу тільки й чути було: «Давай, давай! Шнель, шнель!» Люди задихалися, падали без води, кидали свій жалюгідний скарб — все що було у руках.

Дні були жаркі, ночі — холодні: і земля, й дерева, і люди під ранок вкривалися інеєм. Але все ж уночі хоч трохи відпочивали від денної спеки. Володя й Тадеуш завжди влягалися поруч. Притиснувшись один до одного, тихо гомоніли. Гірко шкодували, що все сталося так швидко й несподівано. Як мріяв Володя дочекатися своїх! Так хотілося бути разом з людьми, які наведуть у Ансбаху і коло нього «правильний порядок», — знав там усі ходи й виходи і готовий був віддати життя, щоб тільки стати у пригоді своїм. Але доля знову підсунула йому несподіване. До цього несподіваного треба було тепер пристосуватися і будувати нові плани.

— Час покаже, — заспокоював Тадеуш, коли Володя починав нервувати. — Поки що рано бідкатись, не відомо, що далі з нами буде... Але ж як негарно вийшло, — зітхав і він. — Довідаються люди, що нас немає, і не знатимуть, де поділися... Скільки готувалися, об'єднувалися і натобі — раптом зникли не відомо куди. Я навіть з братом не зміг попрощатися...

Невільники сподівалися, що незабаром у Німеччині почнеться паніка, адже фронт швидко наближався. Та це були тільки мрії. У житті сталось інакше.

Наступного дня та ж сама картина — знову гнали бранців по курних шляхах, усе далі й далі.

Клубочилася пилюка під ногами, забивала подих, відри-

валися дерев'яні підопшви на ерзац-черевиках, запікалися від спраги губи, сльозилися очі, і німіли від втоми ноги,— але вони йшли і йшли...

Йшли, наче тікали від смерті...

А може, поспішали до неї...

Конвоїри квапили і нещадно били тих, хто відставав.

А нещасних, котрі падали й не могли далі рухатись, відтягали на обочину, і тоді позаду колони ляскали сухі постріли...

І знову хитався перед очима обрій, пливли у пекучому мареві поодинокі деревця, клапті ланів, одноманітно погойдувалися спини і голови змученого, зів'ялого гурту бранців, і горбилася під ногами тверда курна дорога...

Була тільки одна переміна в цьому одноманітному виснажливому русі.

Щодня з ранку до вечора колону супроводжували американські літаки. Ширяли просто над головами. Цілий день бранці то лягали, то по команді підхоплювалися, підбігцем рухалися далі, потім знову лягали і знову йшли. Поле було відкрите, і те, що людей примушували лягати, врятувати не могло. Якби американці почали обстрілювати, наврод чи хто б уцілів. Але при кожній появі літаків варта тікала від дороги, як від вогню.

Володі думалося: певно, льотчикам відомо, що німці укріплюють лінію на французькому кордоні, і те, кого женуть рити окопи. Не четвертий день походу упевнився в цьому.

Рано-вранці з'явилося кілька винищувачів. Потім за ними пішло дев'ять чотиримоторних літаків, які неподалік дороги скинули бомби і лягли на зворотний курс.

За невисоким горбом щось дуже яскраво й довго горіло. Солдати-конвоїри весь час поглядали в той бік, де шугало полум'я, лаялися, кляли американців.

Але ось винищувачі прилетіли знову. Цього разу кидали щось схоже на ящики, які в повітрі розсипалися.

Володя й Тадеуш уже бачили, як перед бомбардуванням літаки розкидали якісь довгі вузькі паперові стрічки, з одного боку чорні, з другого сріблясті. Подумали, що й цього разу скидають такі ж папірці. Але виявилось, що це якісь інші клаптики. Коли білі квадратики опустилися на землю, друзі побачили книжечки, завбільшки як поштова листівка. Не встигли солдати прибігти назад до колони, а Володя вже мав таку в себе, у черевіку.

Дорого коштували деяким його товаришам ці книжечки.

Конвоїри знаходили їх у кишнях і нещадно били людей прикладами.

Володю ця доля минула, бо, вивернувши його кишені, солдати нічого не знайшли. Пізніше, розглядаючи скинуту з літака книжечку, Тадеуш захоплювався тим, як Володя примудрився роззутися і сховати її в черевик, коли він це встиг?

Мала десять сторінок і, як хлопці переконалися, адресувалася саме до них: руських, поляків, чехів. Певне, тому літаки й не обстрілювали колону. Надрукували книжечку в Англії російською, польською та іншими слов'янськими мовами.

Спочатку розповідалося, що дев'яносто днів і дев'яносто ночей пімці обстрілювали Лондон, не жаліючи дітей, жінок і стариків. Нині з цим покінчено, війна повністю переноситься на територію Німеччини, якій доведеться відчувати все те, чого зазнали жертви її агресії. Далі йшло звернення до невільників-батраків і військовополонених: якомога далі тікати з міст у ліси, у гори. У книжці було шість чи сім сторінок фотографій радянських бійців та генералів, що ведуть і допитують Паулюса після розгрому його армії.

Важко, дуже важко змалювати те, що відчував Володя, розглядаючи ці фото, вперше за стільки років побачивши своїх рідних радянських солдатів!

Із своїм трофеєм хлопець мав клопіт. Люди бачили, як читав цю книжечку, протискалися до нього, просили показати. Але це треба було зробити так, щоб не помітили конвоїри.

Коли вона пішла по руках, зчинився шум. Поляки, чехи вигукували: «Братці, товариші, ура! Ще раз ура Червоній Армії!»

Конвойні не розуміли, що робиться. Здійняли крик, стрілянину, а коли невільники проходили селом, повз колону з водою, нікому не дали до неї наблизитись.

Цей день запам'ятався кожному на все життя. Книжечки, скинуті з літаків, фотографії оживили людей, були дорожчі води, хоч усіх мучила нестерпна спрага.

Минуло зо два тижні. Все більше людей не витримували такого маршу, падали, відставали, і ніхто їх більше не бачив. Чим ближче підходила поріділа колона бранців до кордону, тим частіше зустрічалися солдати, військова техніка.

Якось зайшли в село, захащене обозами, кіньми, машинами. Як було гірко, коли серед гітлерівців Володя побачив власовців.

Були в німецькій формі, перемішані з німцями. Від невірників трималися осторонь і дивилися на них з відвертою ненавистю. Два власовці, що везли хурою сіно, звернули кіньми прямо на колону, покалічили кількох чоловік і, регочучись, поїхали далі.

Володя з болем у серці спостерігав цю картину.

— Німця ще можна зрозуміти, — сказав Тадеушу. — Але такого простити — нізащо! Ці продали себе, продали Батьківщину, продали все людське, якщо воно було в них коли-небудь!

— Ти помиляєшся, Володимире, — не погодився товариш. — Люди не винні. Солдати без командира нічого не варті, а з поганим командиром можуть взагалі перетворитися на чортзна-що. Ось такі власовці і зробили з них зрадників, нових убивць, нових звірів. То кого, по-твоєму, треба звинувачувати насамперед?

Володя палко сперечався, але переконати приятеля не міг. Обидва вважали себе правими.

Так просувалися друзі все далі і далі від рідної землі. Гітлерівці весь час мінялися, а бранці усе йшли, йшли та йшли...

Далі починалися гори, ліси. Брили по таких місцях, де не пройде ніяка техніка: урвища, вузькі лісові дороги. Незабаром опинилися серед густих заростей.

Виявилося, тут побудовано укріплену лінію між Німеччиною і Францією — вествал. Колись Володя чув про цей вал у передачі німецького радіо, а тепер довелося побачити.

Кілька десятків кілометрів полонені йшли вздовж укріпленої лінії, бо іншого шляху не було. Володя з цікавістю розглядав залізобетонні чудовиська, що визирали з землі. Це були квадратні коробки із заокругленими вгорі краями; двері дуже товсті, зроблені від німецького боку, тобто в тил. Гарматних стволів віде не помітив: певно, втягувалися у черево залізобетонної споруди.

З глибин землі долітав суцільний гул — там працювали якісь машини. Машини подавали нагору величезні сваряди, солдати щось робили біля них і знов опускали вниз.

Потім колона перетнула цю лінію і зупинилася, як згодом довідалися, на самісінькому кордоні. Тут був клин, що

заходив на територію Франції у напрямі міста Мец. Тут, далеко попереду німецьких оборонних укріплень, бранці повинні були рити окопи.

Пройшла чутка, що готуватимуть окопи в міру відступу німецьких військ, аби ті, як повідомляється у воєнних звідденнях, «відходили на задалегідь приготовані позиції». Так і сталося. Рили окопи, бліндажі, траншеї. Згодом ці споруди заповняло військо, а вони мали будувати нові.

2

Незабаром полонених поділили на групи по сто чоловік. У Володиній — були поляки, чехи, один він — з Радянського Союзу.

На сто чоловік два озброєні охоронці. Один — молодий, років двадцяти п'яти, невисокий, худорлявий. Ходив у коричневій формі, на рукаві — червона пов'язка з чорним фашистським знаком на білому колі. На ногах величезні черевики, стягнені навколо підшви залізною штабою, на голові щось схоже на пілотку, тільки з довгим козирком — шапка гірської піхоти. Звали його Людвігом.

Другий був справжнім велетнем: високий, плечі широченні, велика, кругла, як м'яч, лиса голова, очі круглі, трохи приплюснутий ніс і завжди злий, хижий вираз обличчя. Ніколи не посміхався... Одягався цей гітлерівець так само, як і Людвіг, тільки штани внизу засовував у шкіряні манжети черевиків і часто носив наопашки короткий плямисто-зелений маскувальний плащ. Пістолет тримав у кишені, а в руках завжди був товстий буковий кийок, від якого в багатьох тріскалася шкіра на тілі. Називали його просто: «Шеф».

Спочатку групу розмістили на краю якогось села, в довгому, напівзруйнованому сараї. Поряд, у дворі, була кухня, де хазяйнували солдати — готували їжу військовим частинам, яких було повно в селі.

Працювати ходили за три кілометри. Село містилося в долині, навколо садки, за садками — смуга соснової посадки, а далі височіли гори. Майже посередині цієї посадки бранці копали ями до трьох метрів глибиною і метрів десять у діаметрі. За двісті метрів від цих ям рили вузькі ходи на людський зріст завглибшки, які виходили на край посадки, де так само робили невеличкий Г-подібний окоп.

Невільники голодували, падали з ніг від утоми.

Не було дня, щоб не налітала авіація. Коли гітлерівці гнали їх сюди, американці лише облітали колону на великій висоті, а тут, на околицях, весь час обстрілювали. Тоді бранці кидали все й розбігалися на всі боки.

Якийсь час полонені розглядалися, звикали до нової обстановки. Але скоро Володя сказав Тадеушу, що більше так не може. «З якого дива маю рити їм окопи, — обурювався він. — Тим більше що за нами наглядають лише два гітлерівці. Я згоден копати для них тільки ями на кладовищі!»

Тадеуш вирішив обійти всю групу, поговорити з людьми, щоб виконувати якомога менше роботи, а при появі літаків, не чекаючи команди Шефа, все кидати.

Агітація Тадеуша дала свої наслідки. Бранці повесішали, ожили. Вранці виходили на окопи, і кожний старанно працював, поки заготує окопчик для себе — захисток від літаків. Потім протягом майже цілого дня нічого не робили. Встановили між собою зв'язок — при появі Шефа передавали один одному сигнал, і тоді починали копати. А варто було наглядачеві відвернутися, як знову все замирало.

Після того як у Кальтенкраті та Баєрбергу Володя звик постійно бути в курсі всіх подій, тут спочатку йому стало дуже скрутно. Здавалося, пірнув у непроглядну темряву. Ночами не спав, думаючи, як довідатися що-небудь про фронт. Де просувається Червона Армія? Чому не чути Другого фронту? Раз уже фашисти пригнали стільки людей на окопи, значить, щось готувалося. Чому ж навколо так тихо?

Володя часто говорив про це з Тадеушем. Друзі сушили собі голову, де і як хоч що-небудь довідатися, адже навколо, крім невільників та варти, — жодної душі. Газет тут ніхто не одержував. Німцям, які жили в селі, заборонялося наближатися до окопів, а незабаром усіх їх вивезли в глибокі країни.

Якось пізно ввечері після роботи хлопці сиділи надворі, у глибокій тіні від сарая, і розмовляли на ту ж тему: що з ними буде далі, як бути?

З будинку, де жили охоронники, вийшов Людвіг. Він постояв на подвір'ї, озирнувся, глянув на небо, потім сів на колоду біля паркана й запалив сигарету.

Тадеуш сказав:

— Нудно йому з тим гладким дияволом. Я чув, що Шеф, як тільки приходить з окопів, відразу лягає спати... Ех,— додав без усякого зв'язку з попереднім.— Закурити б...

Тадеуш давно палив. Володя теж потроху починав, але не мучився так, коли не було тютюну, як його друг.

— А коли підійти до Людвіга і попросити сигарету?

Людвіг був членом нацистської партії. Проте не катував людей, як Шеф. Друзі відразу звернули на це увагу. Тадеуш, довідавшись якось, що в охоронця тільки мати німкеня, а батько— поляк, пояснював спокійну поведінку Людвіга саме цим. Володя не погоджувався. «Тепер, коли у гітлерівців все розвалюється,— казав він,— німці ще дужче озвірили, але декотрі схаменулися й бояться розплати. До таких, певно, належить і Людвіг».

Зараз, повагавшись якусь хвилинку, Тадеуш погодився:

— Спробуй. Та навряд, щоб вийшло.

Недовго думаючи, Володя підвівся і, немовби прогулюючись подвір'ям, підійшов до Людвіга.

— Дайте, будь ласка, якщо можна, сигарету.

Наглядач підвів голову, пильно подивився на бранця.

— Ти добре знаєш німецьку мову, де вчив?

Відповів, що вивчав у школі, а тепер уже давно в Німеччині, отже, засвоїв.

— Сідай,— і він простяг хлопцеві сигарету.

Володя прикурив, кілька разів затягся і сказав, що вона гарно пахне, тютюн хороший.

Очевидно, Людвігові також хотілося побалакати з ким-небудь, і він почав розпитувати хлопця, звідки родом, де працював у Німеччині.

Потім прийшла Володина черга поцікавитись, і наглядач досить охоче розповів, що жив у Сілезії, що там дуже добре — в батьків невеличке господарство. Він несподівано зітхнув:

— Ех, набридла війна, хочеться додому! На мене чекає гарна дівчина, і після війни ми поберемося.

Володя не наважився з першого разу поглиблювати розмову про війну. Задивився у небо. Крізь просвіт між деревами проглядали зорі. Ліс монотонно гув міріадами майок.

— Піду спати, вже пізно, може побачити Шеф,— підвівся він.

— Так, так,— погодився наглядач.— У нього кийок важкий. Правда, спить міцно, я часто сиджу надворі і повертаюся пізно, вечеряю, лягаю спати, а він нічого не чує.

Хлопець повторив:

— На добраніч, дякую за сигарету,— й пішов.

Тадеуш чекав його, посміхаючись:

— За підхід тобі можна поставити чотири.— А коли товариш дав йому більшу половину сигарети, додав: — Ні, ні, тепер ставлю усі п'ять.

Володя переказав свою бесіду, дивуючись, що і Шеф, і Людвіг сплять без охорони.

— Невже не бояться?

Тадеуш остудив його запал:

— Цілу ніч тут ходять патрулі, і носа виткнути не можна...

Як і дні, так і ночі ставали дедалі тривожнішими. Весь час великими групами пливли на схід бомбардувальники. Від гуркоту моторів тремтіла земля, потім — далі по курсу — чутно було зенітки, бігали по небу прожектори, розлягалися вибухи, і, врешті, все зливалось в єдине, суцільне виття і гуготіння.

Полонені не спали. Усі, як один, з усіх щілин спостерігали цю вогняну ходу бога війни, раділи; багато хто вигукував: «Мало, мало, треба більше!» Грізна відплата, яка насувалася на Німеччину, гоїла їхні принижені, змучені душі.

Через деякий час літаки поверталися, тоді йшли відпочивати й невільники.

Від того вечора, коли порозмовляв з Людвігом, став помітною людиною. Наступного дня наглядач зайшов до сарая і спитав:

— Де блонд? — так назвав хлопця із-за світлих очей та русявої чуприни.

Володя здогадався, кого він шукає, наблизився.

— Ходімо зі мною.

Вони прийшли до будинку, де жили охоронці. У кімнаті, за столом, сидів Шеф і щось писав. Володя сказав: «Добрий вечір!», але відповіді не було. Тоді заговорив Людвіг:

— Шеф, ось цей хлопець.

Німець підвів голову і вступив у нього погляд.

Чи не віділлється йому зараз учорашня розмова? Але ж був у словах обережний! Та й Людвіг здавався дуже лагідним... Втім німці йому не первина. За дружньою бесідою міг ховатися і «добрий лікар», і староста з містечка над Рейном, який дав талони на хліб і водночас послав до поліції...

Затамувавши подих, Володя чекав, що буде далі. Шеф не зводив з нього важкого погляду.

— Будеш одержувати продукти і роздавати, зрозумів? З душі упав камінь. Володя передихнув.

Шеф повів його у другу кімнату, захарашену ящиками, мішками. У кутку, прямо на підлозі, лежали невеличкі, схожі на цеглини, прямокутні хлібинки.

— Візьми десять штук і розділи на всіх.

Коли повернулися у житлову кімнату, німець кинув:

— Почекай, дам сигарети.

Поки відчиняв ящик, Володя розглядався навколо. У кімнаті було два ліжка, на кожному пуховики, багато подушок. «Оце так вояки!», — подумалось хлопцеві. До ліжок тулився стіл, на ньому — ручний кулемет стволом у вікно, польовий телефон, схожий на невеличкий чемоданчик з ручкою. Біля стола, на лаві, стояли дулами вгору два автомати. У кутку притулився до стінки буковий кийок з ремінцем зверху — щоб надівати на руку.

Шеф дав три пачки сигарет і, супроводжуваний Людвігом, Володя вийшов. Тепер треба віднести це в барак і поділити порівно для всіх.

Якось уже доводилося за проханням товаришів ділити хліб, і він наділив так, що самому нічого не залишилося. Щоправда, хлопці помітили це й почали по крихті відламувати від своїх скибок. Володя відмовлявся, але його примусили взяти. Проте були й такі, котрі з-під рук хапали свою пайку і відразу кидали в рот.

Тепер він зайшов і сказав:

— Я приніс, а хто-небудь нехай поділить.

Не боявся, що себе скривдить, боявся, що не розрахує і не вистачить комусь із товаришів.

Але всі закричали, щоб ділив він. Кожному голод перевертав душу; ніхто не наважувався брати в руки чужий хліб і не знав, кому можна довірити свій шматочок. Русявий хлопчина з відкритим ясным поглядом викликав довіру.

Людвіг спитав:

— Чого вони так горляють, що сталося?

Наглядач трохи розумів польську мову, але зчинився такий гвалт, що важко було щось розібрати.

— Діли, я допомагатиму, — рішуче розпорядився Тадеуш.

Людвіг стояв і спостерігав. Володя ділив хлібинку на десять шматочків і відкладав убік, поки не розрізав усі. Си-

гарети роздав одну на двох, решту сховав для найбільш запеклих курців. Ніхто не ремствував.

Якось увечері почалося велике пересування солдатів і військової техніки. Шеф увесь час метушився, бігав до окопів, радився з офіцерами, креслив щось на папері, сперечався, гарячкував.

Полонені, вдаючи, ніби старанно риються у землі, з тривогою спостерігали цю метушню. Володя і Тадеуш теж не знали, що й думати. Це був фронт. А на передовій кожна хвилинка таїла в собі несподіванку, і будь-яка зміна обстановки могла по-різному обернутись для них.

Побачивши неподалік Людвіга, який наглядав за роботою, Володя кинув лопату і вистрибнув з окопчика.

— Що сталося, гер Людвіг,— спитав охоронника.— Ви не можете мені сказати?

— Ла-Манш,— неголосно відповів той.— Американці з англійцями вже двічі пробували висадитися через протоку, але були розбиті, бо північне узбережжя Франції дуже укріплено. Між ними спалахнув конфлікт. Англійці звинувачували американське командування, що вперед посілали англійські війська, і, коли їх розбивали, американці без втрат утікали. Останнім часом там було тихо... Але цими днями почалося знову. Велика сила рушила по воді до Франції, небо вкрилося хмарами літаків. Створилося справжнє пекло, літаки все змішали з землею і одночасно викинули десант. Зараз точаться тяжкі бої...— Подумавши трохи, Людвіг додав:— Скоро війні кінець,— і поплескав хлопця по плечу. Потім, помовчавши, сказав:— Нічого, наш вествал затримає,— він усміхнувся і пішов далі вздовж окопів.

Не минуло й двох хвилин, як Володині товариші знали, що відбувається навколо.

Цього вечора ніхто в бараці не спав, настрої у всіх був піднесений.

Протягом тижня літаки союзників не давали опам'ятатися. Ночами тисячі важких бомбардувальників проходили над головою в глиб Німеччини. Навколо, за багато кілометрів, було видно заграву вогню, над землею стояв суцільний гуркіт.

Полонені спостерігали і за польотом літаків-снарядів. Німці запускали їх по два, іноді — по три, на захід. «ФАУ» йшли на невеликій висоті. Коли пролітали над окопами,

від гуркоту тремтіла земля, з хвостової частини цього снаряда весь час з великою силою вилітали клуби вогню.

...Незабаром невільників перекинули кілометрів за п'ятдесят на південь. Розмістили у зруйнованому млині, біля села, над невеличкою річкою. Тут, на кордоні, важко було довідатися назву села: дороговкази познімали, а жителів відправили в глиб країни. Втім це не дуже й цікавило бранців.

Тепер рили окопи неподалік од місця ночівлі. Часто атакували літаки. Будинки в селі перетворилися на руїни. Дахи були побиті на решето, вночі вітер вдирався в дірки і жахливо завивав.

Від обстрілів почали гинути полонені. Першого ж дня осколком снаряда вбило одного чеха, другого дня поляка Юзека.

Юзек ховав від варти золоту обручку і мріяв про зустріч з нареченою, з якою заручився перед війною. Любив повторювати: «Хлопці, колеги, не турбуйтеся, скоро будемо дома». Того дня була річниця його заручин, поляк надів обручку на палець.

Шеф, помітивши золото, мало не з пальцем зірвав цю обручку з убитого і сховав у кишеню. Полонені попрощалися з другом, занесли його в якийсь порожній розбитий сарай, обклали камінням... Закопувати ніколи було, весь час обстрілювали, та й Шеф підганяв кийком, горлаючи: «Шнель, шнель, шнель!»

..Перші вбиті довго стояли у Володі перед очима, викликаючи дуже тяжке, гірке почуття. Бачив багато смертей, занадто багато для молодої незміцнілої душі, та й самого кощава чекала за кожним рогом. Але загибель товаришів наприкінці війни, коли, здавалося, у повітрі пахло близькою волею, була вкрай безглуздою і страшною.

Потім почали гинути щодня, щогодини, щохвилини— гострота враження зникла, до цього немов звикли, притерпілися, здавалося, мовби нічого особливого не відбувається...

Одного разу, надвечір, полонені помітили три літаки; йшли вони дуже низько, мало не зачіпаючи верхівок лісу. Неподалік від бранців, які працювали на пагорбі, внизу був замаскований на галявині зенітний кулемет. Його обслуговувало три чи чотири солдати. Літаки прямували, певне, на іншу ціль, але, коли проходили над галявиною, німці вдарили з кулемета. Один з літаків гойднувся, відразу шугнув угору, і незабаром всі вони зникли з очей.

Зенітники вилізли із свого сховища, скинули шапки, посідали на галявині й закурили. Звісно, ніхто не чекав того, що сталося далі. В якусь мить з-за гори та лісу вискочили ті ж самі три літаки. Кожний з них пікірував, кидав дві бомби, одночасно стріляючи з кулемета. На землю падали величезні гільзи. Під час одного з вибухів Володя побачив, як сталева каска разом з чієюсь головою, грудками землі й камінням полетіла далеко вбік.

Він і Тадеуш лежали на дні окопу, притиснувшись до землі. Хотілося заритися в неї, але при кожному вибуху сильна повітряна хвиля відривала їх, перевертала, мов іграшкових, на другий бік або й зовсім виштовхувала з окопу. Знову лізли в нього і знову намагалися якнайтісніше злитися із землею...

На місці галявини, де стояв німецький кулемет, утворилася величезна яма. Крім солдатів, було вбито сім полонених, багатьох поранило. Людвіг з Шефом десь забігли.

Літаки нарешті пішли. Володя ледве відкопав Тадеуша, якого засипало з головою. А коли допоміг товаришеві вібратися, той весело сказав:

— Нехай дають їм ще більше. Жаль тільки, що й ми безглуздо пропадемо і ніхто навіть не знатиме, де поділися.

Володя кивнув.

— Тепер ясно, що американці знають, де проходять окопи, і, звичайно, не дадуть укріплювати цю лінію,— сказав Тадеушу.— З цього маємо зробити свої висновки.

3

Наприкінці літа довідалися, що американці наступають — захоплюють територію Франції. Але просувалися вони вкрай повільно. Хлопці дивувалися, чому союзники так зволікають, що в них на меті. Тадеуш причиною вважав укріплену лінію — вествал. Він тягнеться у горах, в майже непрохідних місцях, всюди бездоріжжя. А Володя зовсім не міг цього пояснити... І все ж незабаром бранці стали свідками масового відступу німецької армії. Лінію, де їх тримали, почала обстрілювати артилерія. Друзі зрозуміли, що війська союзників близько.

Німці підганяли невільників, вимагаючи, щоб швидше копали траншеї та окопи. Від вогню артилерії люди гинули, як мухи. З ста чоловік групи, де були Володя й Тадеуш, за кілька днів лишилося сорок. Гітлерівці пригнали

іще поляків, росіян, чехів. Біля сховок, які рили бранці, німецькі солдати почали закопувати в землю гармати, устанавлювати міномети...

Якось, сміючись, Людвіг розповів Володі:

— Недалеко звідси п'ятдесят англійців заглибилося в нашу оборону; захопили невеличкий плацдарм і окопалися. Шість німецьких солдатів напали на них і вибили звідти... Англійці— боягузи,— резюмував Людвіг,— тікали так, що й штани загубили...

Хлопець обурено переказав це Тадеушу. Вони самі бачили, що німецьких солдатів на лінії обмаль, чого ж союзники стоять? І Людвіг визнавав, що на вествалі майже немає війська, всіх перекинули на Східний фронт, бо там, як сказав він: «Головне завдання, а тут — війна між іншим».

Тадеуш не поділяв Володиної гарячкості.

— Як можна судити, коли нічого не знаєш! Певно, командування союзників виробило якийсь інший план війни...

Володя засперечався з приятелем. Той щоразу вишукував виправдання американцям. Звичайно, він хвалив і Червону Армію, але все одно відчувалося, що симпатії його на боці західних союзників.

— Ти не маєш права лаяти американців,— тримався свого Тадеуш.— Америка дала Росії танки, машини, одяг, продукти. Без цього Червона Армія не змогла б воювати... Адаже у вас нічого не було свого!

— Годі сперечатися,— відповів на це Володя, відчуваючи, як образа стиснула серце.— Ми не діти. Не має значення, хто кому дав, важливо, що наші б'ють фашистів, проливають кров за свободу всіх народів, ти це сам знаєш... І нема про що більше говорити.

У цю хвилину його гукнув Шеф.

— Візьми з собою чоловік двадцять і — до мене,— розпорядився охоронець.— Тільки швидко!

Приятелі миттю зібрали людей і підійшли до будинку. Там стояло два офіцери і чоловік шість чи сім солдатів. Шеф сказав їм, показуючи на Володю:

— Ось цей хлопець.

За знаком одного з офіцерів полонені рушили за німцями. Кілометрів через шість зупинилися. Дорогою товариші поглядали один на одного, не розуміючи, куди і нащо їх ведуть.

Там, де зупинилися, земля була зрита воронками, з'їдена окопами. По ярках тяглася соснова посадка, метрів за сто

від неї височів великий горб, під яким віднілося багато отворів — входи у бліндажі.

Офіцер підкликав Володю:

— Поясни своїм людям, що треба піти в ці бліндажі і все, що там є, принести. Зрозумів? Іди.

Хлопець не відразу добрав, чого той хоче.

— Що саме принести?

Офіцер роздратовано вигукнув:

— Усе, що там знайдете!

Коли полонені відійшли від німців, Тадеуш сказав:

— Вони всі полягали на землю, мовляв, будемо відпочивати, а ви — носіть.

Невільники наблизилися до бліндажів. Всередині було трохи видно, бо мали наскрізний вихід на протилежний бік горба.

Усі розбрелися. Тхнуло сирістю, горілим, порохом, але все перебив солодкуватий трупний запах. Той бліндаж, в який потрапив Володя, завалився. З-під землі виткнулися ноги убитого солдата, у великих черевиках, з підшвою, що нагадувала пористу гуму. Валялося багато гільз, патронів, декілька карабінів із широким залізним прикладом. Лежало три речові мішки з одягом, білизною, продуктами.

Бранці накинулися на білі хлібини, що нагадували великі бруски. Ламали їх, напихали собі в рот, набивали кишені. Володя навіть зауважив, от, мовляв, які дурні німці, довірили невольникам цю справу. Хтось із хлопців сказав, що згоден хоч щодня розбирати такі знахідки.

В овальних коробках, певно, було якесь м'ясо чи риба. В одному з мішків Володя знайшов округлі, плоскі коробки з шоколадом.

Зібравши усі мішки, зброю, невольники вилізли нагору. Німці підвелися і рушили їм назустріч, наказали скласти усе на купу, а самі кинулися у ті ж окопи-бліндажі.

Володя уже зрозумів, що тут стояли ті англійці, про яких розповідав Людвіг, але нащо німці взяли їх з собою — не міг второпати.

Офіцер підкликав кількох бранців і сказав, щоб убитого витягли нагору.

Це був молодий хлопець, худий, дуже довгий, у захисного кольору куртці, застібнутій на поясі, і штаних з великою кількістю кишень. На правому рукаві — нашивки: дві трикутні «птички». Груди англійця заллялися кров'ю, одне око пробила куля.

Офіцер знайшов у задній кишені його штанів товстий бумажник, довго розглядав і сховав собі в сумку. Потім зняв з руки вбитого великий годинник, два персні — відризав пальці у трупа, бо руки набрякли і персні не стягувались.

Невільників обшукали і, крім м'ятих шматків хліба, все забрали. При цьому кричали і погрожували кулаками, коли що-небудь знаходили. Володі вдалося приховати дві пачечки якихось пласких м'ятних цукерок, але, як пізніше виявилось, це були не цукерки, а жувальна гумка.

Пізно увечері хлопця розшукав Людвіг, якого в той день викликали до штабу, і спитав, де вони були й що бачили. Володя коротко розповів, а потім поцікавився, нащо офіцери брали з собою невільників.

Людвіг помовчав трохи.

— Там могли бути міни,— нарешті сказав він.— А офіцери хотіли потрапити туди раніше, ніж прибудуть сапери.

Хлопець переказав ці слова товаришам.

— От шакали! — вигукнув Тадеуш.— Самим завтра буде капут, а сьогодні вони один поперед одного намагаються захопити всякі ганчірки. А ми за це могли накласти головою.

Вони вирішили втікати... Але куди?! Тадеуш вважав, що про німецький тил і мови не може бути. Залишалося спробувати перейти фронт, пробратися до союзників. Протягом кількох днів будуть уважно вивчати розташування німецьких військ, вогневих точок, виберуть місце переходу і втечуть.

Здійснити цей план не поцастило. Тієї ж ночі прибули війська СС, і полонених квапливо вигнали в тил, за річку Мозель. Як було прикро хлопцям, як лаяли себе: адже могли сховатись і залишитися на тому боці кордону й Мозеля, звідки пішли німці. Та подумалися запізно.

Тепер бранців розмістили в старому буковому лісі, у дерев'яних бараках. Ділянку лісу гітлерівці обгородили колючим дротом, по кутках поставили вишки з кулеметами. В лісі було кілька глибоких бліндажів, вкритих товстими колодами в три ряди, зверху ще й грубий шар землі, дерен. Біля них стояли бронетранспортери, мотоцикли з колясками. На всі боки тяглися телефонні кабелі. Військові частини займали тут кругову оборону.

Невільників зібралося теж багато, понад тисячу чоловік. Численна охорона містилася в бліндажах. Порядкували

повсюди офіцери й солдати у чорній формі, на петлицях емблема — людський череп і скрещені кістки.

Усе свідчило, що німці збираються сидіти тут довго.

Шеф і Людвіг знову взяли собі сотню полонених. Рановранці, до світання, такі групи виходили на свої ділянки. До того місця, де тепер копав Володя з товаришами, було вісім кілометрів. Покручена дорога тяглася майже весь час долиною, попід лісом. З одного боку її височіли порослі чагарником гори, а там, де закінчувався старий ліс, починалася молода посадка; дорога минала численні ярки та западини, подекуди обходила болота.

Майже посередині шляху було село, але — жодної людини, і на кожному кроці табличка з написом: «Цивільному населенню ходити заборонено».

Поля з картоплею стояли некопані...

Американці й англійці прострілювали всі відкриті місця. Тому на окопи рухалися ланцюжком, на віддалі один від одного. Рили ями у кам'янистому ґрунті кайлами. Частина людей довбала гору з таким розрахунком, щоб у бік противника виходила стіна заввишки до п'яти метрів і під прямим кутом.

Якийсь час на окопах було затишшя, літаки атакували зрідка, більшість їх проходила у глибокий тил. Потім кілька днів підряд гуло по той бік ріки, і полонені здогадалися, що це почався наступ союзників. Незабаром Людвіг сказав, що окопи, які раніше рили Володя і його товариші, вже захопили американці.

Союзники трохи просунулися вперед і зупинилися. Незважаючи на успіх, воювали і далі ліниво, немов знехотя або, як колись висловився Людвіг, «між іншим».

Наступали вони якось дивно. Підтягали артилерію, викликали авіацію, два-три дні підряд із зброї всіх калібрів гатили і гатили в одне місце. Коли там усе було розмелено на порох, ці вояки поволеньки їхали, займали частину території і знову тривалий час стояли.

Тадеуш наполягав на думці, що союзники неспроста так роблять, мають щось на меті. Ось і тут американці та англійці зупинилися за річкою і весь час обстрілюють німецьку оборону, але з місця не рушають.

Біля села розтапувалася німецька артилерія, яка час від часу відповідала на вогонь противника. Гармати стояли на великій відстані одна від одної, і на шість-сім гармат було всього два солдати. Вони кілька разів вистреляють з однієї і швиденько біжать до другої, потім до третьої, четвертої...

Смішно було спостерігати збоку, як двоє цих вояк, роздягнені, у самих трусах, цілий день курсують наввипередки від гармати до гармати.

— Якби так воювали на Східному фронті, то, певно, не довго бігали б,— уципливо говорив Тадеушу Володя.

Американці обстрілювали німецьку лінію теж своєрідно: кілька годин, а часом і півдня навколо стояла така дзвінка тиша, що, здавалося, і війни ніякої немає. Солдати вилазять із сховищ і розважаються, як можуть,— потім раптом протягом півгодини — найсильніший обстріл важкими снарядами — і знову тихо.

Звичайно, несподіваний вогневий наліт давав наслідки. Але особливо тяжко потерпали від цих обстрілів невільники, бо німці здебільшого сиділи в бліндажах...

Та кінець кінцем люди звикли й до цього і, коли треба було кудись перейти, намагалися не віддалятися від окопів: як тільки із заходу розлягався залп, розбігалися по всяких норах.

Німці за це били, кричали, що під час обстрілу тікати не можна, треба залишатися на своїх місцях, вас, мовляв, сюди привезли не для того, щоб ховалися по окопах. Але, коли починався обстріл, вони самі лізли якнайглибше під землю, не було в кого питати дозволу, і кожний, як міг, рятував своє життя.

Так минав час... Почалася пізня осінь, а Західний фронт стояв на місці...

4

Одного разу, пополудні, Володю розшукав на окопах Шеф.

— Сюди прибуло шістдесят полонених італійців. Ти повинен відвести їх у ліс, до наших бараків. Цю лампу і портфель віднесеш у мій бліндаж і віддаси черговому.

З цими словами показав хлопцеві настільну лампу з гарним скляним абажуром зеленого кольору і великий шкіряний портфель, набитий якимись паперами. Потім повів у долину, що нею звичайно поверталися з окопів до лісу.

Там чекали італійці. Декотрі з них стояли, інші сиділи на землі. Німецькі солдати, які конвоювали їх сюди, вже пішли.

Полонені були різного віку, але всі смагляві, чорноволосі і у всіх — гарні кучеряві чуприни. Одягнені в темно-

зелені, майже нові, мундири, на ногах — міцні черевики, пілотки застромлено за пояс. На спині у кожного — величезний речовий мішок, а в одного бранця за речовим мішком стирчав ще й стілець, звичайний віденський стілець. Виявляється, це був перукар. Загалом, скидалися на туристів чи на людей, які повертаються з курорту.

Володя узяв з рук Шефа лампу, портфель і махнув бранцям рукою, мовляв, ходімо. Ті почали підводитися з землі, надівати свої речові мішки.

Коли вилаштувалися, знову підійшов Шеф:

— Пильнуй цих макаронників. Біля дерева не паразитуйте на обстріл.

Володя відповів: «Добре», — і полонені рушили за ним.

Півтора кілометра тупали долиною, на дні її стояла вода, зате йти було безпечно. Вилізти ж нагору бодай на хвилину — значить викликати на себе з боку союзників не менше як півсотні снарядів.

Але ось долина закінчилася, і колона наблизилася до місця, про яке попереджав Шеф. Втім хлопець і сам добре знав обстановку. Від краю долини починалося підвищення, на якому росли сосонки до метра заввишки. Посадка, що тяглася метрів на двісті чи триста, була єдиною ділянкою, де належало тільки повзти. Підводитися ні в якому разі не можна було, бо американці пильно стежили за цим місцем. На протилежному кінці посадки колись височіло велике букове дерево, біля метра в діаметрі; снарядами його вивернуло з корінням, і воно лежало тепер на землі. Саме про це дерево і нагадував Шеф.

За поваленим буком починався спуск, і дорога знову йшла низом, поміж горбами, ховалася від очей противника. А на зворотному схилі, за цією підвищеною площадкою, паралельно сосновій посадці й далі кілометрів на два-три, стояли важкі німецькі міномети. Біля кожного такого міномета була вирита угорі нора, і в ній ховалися солдати.

На виході з долини Володя зупинив свою команду, почав пояснювати переднім, як треба переповзти через посадку на протилежний бік височини. Італійці стояли і дивилися на нього, як теля на нові ворота.

Хлопець із шкури пнувся: і російською, і пімецькою, і польською — нічого їм невтямки! Декотрі із задніх рядів почали сідати на землю, скидати із спини речові мішки, інші самі намагалися щось пояснити хлопцеві, розмахували руками, показували на ноги. Він так само не розумів, що говорять і чого хочуть ці полонені.

Потім виладнав одного за одним першу партію, чоловік десять-п'ятнадцять, а сам поліз навкарачках у посадку. Пренова трохи, оглянувся і почав кликати їх за собою, показуючи на пальцях: по одному — по два лізьте за мною!

Вони не рушали, а знову почали мітингувати і щось зло кричали хлопцеві.

«Ех, — несподівано подумав Володя, лежачи в посадці, — нехай сидять собі в долині! А мені підвестися б зараз на увесь зріст, союзники вмиють загатять снарядами по височині і висадять її у повітря разом з німецькими мінометами на схилі!»

«А я?.. Адже і я загину!» — майнула думка.

Та хлопця підштовхнув якийсь чортик — другої такої нагоди не буде! Посіло якесь зле і водночас піднесене почуття, коли, охоплена непереборним прагненням, людина вже не думає про себе, немов для неї небезпеки не існує.

Уже почав підводитися з землі, коли сталося те, чого найменше чекав. Випереджаючи його намір, італійці раптом підхопилися на ноги, закинули на плечі свої мішки і юрбою, на весь зріст, попростували через посадку. Володя розгубився, стало шкода цих хлопців, і він помчав посадкою вперед, жестами запрошуючи полонених швидше бігти за ним.

Не добіг якихось двадцять метрів до поваленого дерева, як на боці американців щось дуже загуло, пролунали звуки, схожі на могутній дроб барабана, і поблизу почувся свист снарядів.

Унав біля дерева в яму від кореня. При перших ударах його викинуло гарячою хвилею нагору і перевернуло кілька разів. Опам'ятавшись, знову поліз у цю яму. За коміром, у носі, у вухах було повно піску, землі. Спочатку в голові стояв якийсь дзвін, потім уже нічого не чув, а тільки здавалося, немовби щось б'є по ній глухими, ватяними ударами...

Визирнув із ями — всюди дим і вогонь, величезні брили землі разом з камінням підіймалися вгору і, падаючи, накривали все навколо. Італійці бігли згори вниз і наривалися на снаряди, що їх американські артилеристи посилали навперейми.

Німецькі міномети разом з гітлерівцями були висаджені в повітря. Певно, боєприпаси, що зберігалися біля мінометів, теж вибухали. Навколо робилося таке, що Володя вирішив: «Оце вже — кінець!»

Але, видно, й цього разу йому судилося залишитися живим. Почало сутеніти, і обстріл припинився. Ледве живий виповз із ями. Де поділася його команда, не уявляв. У ліс, до бараків, прийшов, коли зовсім стемніло. Тільки через дві-три години почали повертатися з окопів невідьники, бо й вони пересиджували цей обстріл в укриттях.

Близько опівночі до барака влетів Тадеуш, а за ним й інші полонені. Тадеуш кинувся обіймати хлопця.

— Ми відразу зрозуміли, що вас помітили,— говорив схвильовано.— Нам не загрозувала небезпека, снаряди перелітали через голови, але тобі!.. Боявся, що вже не побачу. Навіть Людвіг зітхнув і сказав: «Війна в війна».

Розпитуючи товариша, обмацував його з усіх боків, немов пересвідчуючись, чи цілий. Володя ледве відповідав, бо й досі не міг опам'ятатися після нервового струсу.

І тільки хлопець хотів вийти і вмитися, як до барака, збиваючи усіх з ніг, вдерся розлючений Шеф. Глянувши на німця, устиг лише подумати: «Все!»,— як той підскочив до нього. Хлопець чекав, що доведеться відповідати за полонених італійців, але Шеф загорлав:

— Де мій портфель і лампа?!

І тільки зараз згадав, що ніс портфель і лампу. Але де їх подів, не уявляв. Почав згадувати, де ж міг покинути, як Шеф затрусив своєю лисою головою, витріщив люто очі й ударив його в обличчя з такою силою, що хлопець вилетів з барака. У нього забрало мову, рот був повен крові, з кров'ю виплюнув і декілька зубів.

Шеф, лаючись, побіг до свого бліндажа. Тадеуш підняв свого друга, бранці принесли мокру ганчірку і почали прикладати до розбитих губів хлопця.

Через кілька хвилин Шеф знову прибіг. Тепер тримав у одній руці свій кийок, у другій — ліхтарик. Схопив Володю за плече і проричав:

— Ходімо, зараз же знайди мені портфель, або я вб'ю тебе цим кийком! — І він швидко попростував до шляху.

Володя ледве брів услід, весь час намагаючись пригадати, де ж подівся, цей злополучний портфель. «Перші снаряди впали, коли був біля старого бука,— згадував він.— Там, напевне, і кинув усе, що було в руках».

Ще не дійшли до місця, яке обстріляли американці, як почули крики, стогін, лайку. Перед очима постала страшна картина. Хоч було темно, але можна було розгледіти вбитих, що лежали в різних позах, розірвані на шматки; купи трупів по декілька чоловік у кожній: окремі руки,

ноги. Все навколо зрито ямами. Біля окопів, де раніше сиділи мінометники, стояли два бронетранспортери. Солдати підбирали пораниених.

Коли Шеф із бранцем наблизилися, їх спитали: «Хто йде?!» Шеф відповів. Пароля Володя не почув, потім розібрав, як гітлерівець говорив, показуючи на нього: «Цей собака ніс мій портфель і лампу і не знає, де подів!»

Незабаром підійшли до поваленого бука. Біля дерева лежало троє убитих. Їхні мішки були розірвані, речі розкидано.

Як і сподівався Володя, біля ями лежала розбита лампа. Шеф підняв її і, лаючись, кинув у хлопця. З другого боку ями знайшли портфель. Німець гарячково схопив його, освітив ліхтариком замок, щось пробурмотів собі під ніс і, не обертаючись, пішов назад. Володя поплентався за ним.

Час від часу німець зупинявся, щоб підігнати бранця.

— Я тебе навчу, як треба ходити! — гарчав він, замірюючись кийком.

Минала четверта година ночі, коли дістався до свого барака. Тадеуш сидів на нарах, чекаючи його. Як тільки Володя увійшов, кинувся назустріч:

— Ну, як, що там?!

Хлопець ледве говорив, губи, усе обличчя набрякло, хоч дорогою тулив до рота памочену водою ганчірку.

Вже ж якось розповів про розшуки портфеля. Хотів ще спитати Тадеуша, що говорили тут Людвіг і Шеф з приводу обстрілу, але не зміг. Сил вистачило тільки, щоб вилізти на нари й лягти.

Два дні пролежав крижем.

На другий вечір завітав Людвіг. Сів у порожньому бараці біля парів, на лаву, і задумливо поглядав на хлопця. На стомленому обличчі охоронця з'явився співчутливий вираз.

— На цей раз тобі обійшлося, — порушив він мовчанку.

Весь час Володя міркував, як відповідати німцям за подію. Боявся, що будуть допитувати. Спитав Людвіга з погано прихованою тривою:

— Есесівці мною не цікавились?

Той знизав плечима:

— Нащо ти їм?

— Питатимуть, як усе сталося.

— І так відомо, що ти з своєю командою потрапив під артилерійський обстріл.

У Володі відлягло від серця.

— А від Шефа тобі здорово перепало,— зауважив після паузи Людвіг.

— Усе за ту клятву лампу...

— Лампа.— дрібниці.— Людвіг нахилився і неголосно додав: — У портфелі лежав важливий документ про одну людину, з італійців. Дуже потрібного чоловіка. Зранку його довго розшукували, але знайшли труп — був убитий під час обстрілу... Май на увазі, тобі ще добре обійшлося...

До барака почали заходити полонені, яких привіз з окопів Шеф. Людвіг устав, обвів поглядом людей. Усі застигли на місці, чекаючи від нього розпоряджень, але наглядач нічого не сказав і попрямував до дверей.

Після того як Людвіг пішов, Володя з Тадеушем довго обмірковували його слова.

Сушили голову: що за людина цей Людвіг? Чому так доброзичливо ставиться до бранців, чому не побоявся розповісти Володі секрети німців і попередив, що вони й гадки не мають про його вину.

Те, що Людвіг розповідав правду, підтвердилося. Тадеуш теж чув, що Шеф разом з десятьма солдатами з ранку до обіду шукали когось серед убитих. Зі слів Тадеуша, це могла бути якась важна пташка, можливо, шпигун, якого помістили серед італійців, щоб потім перекинути через лінію фронту.

...Людвіг виявився таки славним хлопцем. Згодом він розповів, що того чоловіка під час відступу й справді мали залишити тут, аби він потрапив до американців. Для гітлерівців це було чомусь так важливо, що в ліс приїздили великі чини. Звинувачували Шефа, що відправив групу італійців засвітла, а треба було дочекатися вечора, погрозували суворо покарати. Людвіг попередив: віднині Шефа слід берегтися — він зробився лютий як звір.

Два дні, які пролежав Володя в бараці, німецькі солдати розшукували і приводили до лісу італійців, що розбіглися на всі боки. Убито й поранено було двадцять чоловік, а решту розмістили в іншому кінці лісу, куди невільникам-слов'янам заходити не дозволялося. У ліс привели ще одну групу військовополонених. На цей раз — французів, серед яких були й люди з Ільфельдського табору. Їх поселили разом з італійцями.

Остання новина збудоражила Володю. Адже бував у Ільфельді і з багатьма французами здружився.

Сказав Тадеушу, що готовий на все, аби тільки піти туди і побачитися з ільфельдцями, можливо, серед них є знайомі. Але той порадив трохи зачекати.

5

Незабаром довідалися, що на окопи, вірніше у зруйноване село, повз яке ходили на окопи, німці пригнали дівчат збирати картоплю. Поля навколо обстрілювалися, і полонянки мали копати вночі. Поселили їх в уцілілій кірсі...

Одного разу дорогою на окопи Володя відстав від колони і сховався. Тадеуш не схвалював його намір, але Володі кортіло дізнатися, що це за дівчата, звідки,—і він не думав про небезпеку.

Коли команда копачів зникла з очей, виліз із кущів і попрямував у село.

Обережно наблизився до старої кірхи. Крізь зірвані повітряною хвилею двері було видно дівчат, які покотом лежали на підлозі — певно, спали.

Володя трохи розгубився, не наважився зайти всередину і розбудити їх. Поки розмірковував, з кірхи вийшла невисока руденька дівчинка. Дві товсті коси спускалися у неї мало не до колін.

— Здрастуйте! — зраділо промовив Володя.

— Здрастуй,— відповіла вона, здавалося, анітрохи не здивувавшись, що до неї звертаються рідною мовою.

Дивилися одне на одного і мовчали.

— А ти хто такий? — першою порушила мовчанку дівчинка.— Чого тобі тут треба?

— Не дуже ласкаво зустрічаєш земляків,— усміхнувся хлопець.— Я з Києва, звуть Володимиром.— Він замовк на мить, певно, чекаючи, що й дівчинка назве своє, але та мовчала.— Нас тут на окопах держать, ривемо фріцам...

— А-а,— сірі строгі очі дівчинки трохи потепліли.— А я із Смоленська... Як же ти сюди потрапив?

— А так: ішов і прийшов...

— Ну, не жартуй,— веснянкувате обличчя дівчини знову посуворішало.— Чого тобі треба, кажи!

Володя розсміявся:

— І сердита ж ти! — Але дівчина уже сподобалася йому.— Наших ведуть на роботу он тією дорогою,— він показав рукою до лісу.— Йдемо низкою, на віддалі один від одного. Наглядач загавився, а я шмигнув у кущі.

— Буде тобі?

Володя низав плечима, мовляв, байдуже.

— Побачать німці, що тебе немає...— почала дівчина. Володя перебив її.

— Я ненадовго, подивлюся на вас і піду. Постараюсь непомітно вскочити до окопу. А спіймає Шеф — є у нас такий звірюка, — скажу, що відстав, живіт заболів... Не турбуйся, викручусь.

— Гаразд, подивився і йди, — коротко відповіла дівчина, хоч вигляд її свідчив, що розмова для неї приємна.

Володя сів на пруг поваленої брами:

— Сідай і ти на хвилинку.

Дівчина глипнула на нього, стулила губи, але підкорилася.

З-за лісу сходило сонце. Прозирало крізь верхівки дерев і м'яким світлом заливало притихлі руїни порожнього села, кірху, молодих людей.

Володі раптом згадалося, як сидів він колись уранці, в піонерському таборі, із своєю однокласницею Зіною, і сонце так само пробивалося крізь листя. Де тепер Зіна? Що з нею? Куди закинула її війна?! А хлопці підглядали і дражнили: «Володя плюс Зіна!..»

«Володя плюс Зіна». Він зітхнув. Було не до спогадів. Все це стало таке далеке, як давній-предавній сон.

— Тебе не Зіною звати?

— Чого б це Зіною, я — Ніна... А яку Зіну ти шукаєш?

— Ви картоплю копаєте? — без ніякого зв'язку з попереднім спитав Володя.

— Копаємо...— очі Ніни заіскрилися.— Так ти наздогад буряків, дайте картоплі.

— Еге ж, — признався хлопець, — голодуємо. Фріци зовсім перестали годувати. Кажуть, збирайте дорогою на окопи лісові ягоди. А вони — кислі, приморожені. На них довго не протягнеш...

Полонянки, певно, недавно полягали після тяжкої ночі і не всі заснули. Почувши розмову біля дверей, одна за одною почали виходити з кірхи.

— Ось, — сказала їм Ніна, — наш земляк. Володя. Хлопці на окопах голодують. Треба щось придумати.

Усі з'юрмилися навколо гостя. «Ого, скільки їх, — подумав Володя, — до сотні буде».

— Бачили снаряди «ФАУ», які запускають німці? — спитав. — Тепер вони не злітають, як слід, стали падати на

німецькі землі. Щоправда, не вибухають, але збивають усе на своєму шляху і зариваються у землю. Такий снаряд упав на залізничну станцію і розбив на тріски ешелон з продуктами, який прибув на цю лінію укріплень. Те, що вдалося врятувати, німці залишили для себе, а нам немає нічого... Уся надія на вашу допомогу.

Дівчата, у яких Володя викликав довір'я і співчуття, слухали його уважно.

— Ми копаємо тільки вночі, — сказала Ніна. — Вдень сидимо тут і нас навіть не вартують — куди забіжиш, навколо війська, нічого не знаємо. А як стемніє, приїдять бронетранспортери. Риємо на полі картоплю і відразу несемо корзинами у долину. Там висипаємо в бронетранспортери, які негайно ж від'їжджають... Удосвіта нас відводять назад і обшуковують, щоб не брали картоплі... — Ніна помовчала, і враз її очі спалахнули уже знайомими Володі іскорками. — Гаразд, частину картоплі будемо складати понад дорогою. А ви вранці, як ітимете на окопи, візьмете... Ночі темні, солдати нас не піймають...

Так почалася дружба. Ніна часто тікала вночі з поля і пробиралася до лісу. Володя зустрічав її. Приходила, щоб сказати, в якому місці сховано картоплю.

Те, що повідомляла Ніна, Володя переказував друзям, і кожний потроху забирав картоплю, яку вночі приготували для них. Для полонених це була велика підмога, без якої багато хто, певно, не вижив би...

Тадеуш дуже турбувався за свого друга. Нагадував про обережність, бо нічні зустрічі з Ніною були ризиковані. «Адже тут лінія фронту, — повторював він. — На кожному кроці вартові, патрулі!»

Хлопець це й сам добре розумів. Та коли хотілося їсти, коли від цих зустрічей залежало і його життя і життя товаришів, страх зникав.

Володя часом дивувався Тадеушу. Дивився на нього і не впізнавав. Готовий жертвувати для друга, той ставав дуже обережний і обачний, коли йшлося про життя бранців усього табору.

У Кальтенкрайті він наче був іншим.

— Слухай, Тадеуше, — сказав Володя, коли йому набридли ці нагадування. — Адже йдеться про порятунок не тільки нас з тобою, а й твоїх земляків — поляків! Чого ти мене відмовляєш?!

А сам подумав: чим ближче зоріє визволення, тим дужче хочеться людині вижити. Може, того й Тадеуш став тепер такий обачний.

— Ти мені дорожчий за всіх,— нарешті відповів приятель.— Я не хочу, щоб ти загинув...

Вони розмовляли дорогою на окопи. Шефа того разу не було, його десь викликали, і полонених вів Людвіг. Удаючи, що нічого не бачить, йшов далеко попереду колони.

Ось уже і те поле, край якого дівчата вночі приховали картоплю. Полонені кинулися розгрібати землю.

Один з них ніс знайдену в селі маленьку ванночку, в якій купають дітей. Прибувши на місце роботи, насипали в неї свою здобич і розпалили багаття.

Картопля ще не зварилася, як налетіли літаки і почали бомбити. Голод виявився сильніший від страху. Жоден не побіг ховатися, усі накинулися на картоплю і давай її, гарячу, хапати. Ванночку перекинули, навалилися на неї...

Прибіг Людвіг, почав розганяти— адже бомблять! Крикнув, що літаки знову йдуть вниз, схопив Володю і потяг до окопу. Одночасно розгляглося два вибухи...

Опритомнівши, Володя довго не міг збагнути, де він. Потім відчув, що в нього зовсім затерпла ліва нога, у черевку було мокро. Літаки вже бомбили десь далі.

Хлопця легко поранило в ногу, а багато полонених загинуло. Тадеуша засипало землею. На щастя, хлопці швидко знайшли його і відкопали. Поляк був непритомний. Володя нічого про це не знав. З окопу його витяг Людвіг. Розірвав на ньому сорочку і перев'язав ногу. Сказав, що Тадеуша поранено в груди, і його, як і всіх потерпілих, відправили в глиб лісу.

Надвечір бранці принесли Володю до барака.

Так, тяжкий це був день, ніхто й гадки не мав, що протягом якихось кількох хвилин станеться таке...

Після роботи, коли повернулися до бараків, побачили, що літаки скинули багато бомб і на ліс. Полонені були на окопах, а німці залишалися в лісі, зовсім не чекаючи нападу. Доти ні літаки, ні артилерія не били по табору, але тепер фріцам добре перепало.

Трохи опам'ятавшись після нальоту, гітлерівці почали підбирати вбитих і поранених, а бранців примусили копати нові бліндажі, рубати дерева й робити укриття. Цієї ночі ліс був схожий на мурашник.

Увечері до барака, де лежав Володя, підійшло двоє французів. Один був молодий, худорлявий, другий невисокий, літній. Увійшовши всередину, запитали по-німецькому, де знайти Володимира.

Володя глянув на французів і схвильовано скрикнув:

— Вікторе, Вікторе! Йдіть сюди!

Це був той самий француз, з яким колись познайомився у Ансбаху, на станції, який проводжав його і Тадеуша з табору військовополонених, той, який викликав у нього суперечливе почуття симпатії і зневаги, коли довідався, що Віктор Лонже — піл.

Але зараз забув про це і, якби не поранена нога, кинувся б назустріч несподіваному гостеві.

— Вікторе!

Французи побачили юнака і попростували до нього. Супутника Віктора Володя теж знав, але, хоч силкувався, не міг пригадати його імені.

— Що з вами, Володимире? — занепокоєно спитав молодий француз, потискуючи хлопцеві руку.

— Зачепило трохи... А як ви сюди потрапили?

У відповідь Віктор зітхнув, очі його наповнилися сумом.

— Як усі... потрапляють... Але про це іншим разом. Учора після нальоту, — сказав далі, — повз наші бараки несли поранених. Я стояв і дивився. Раптом мене покликав по імені чоловік, який лежав на ношах, поставлених на землю. Ті, що переносили поранених, пішли з першою партією, а решта чекала, поки повернуться за ними. Я підійшов і впізнав вашого товариша.

Віктор розповідав, а Володя чого тільки не передумав. Перед очима сплигло все пережите з Тадеушем у Кальтенкранті, Баербергу, у тяжкому поході на кордон, у цьому лісі; було боляче за друга — так і не вберігся, бідолаха!

Француз простяг клаптик паперу.

— Це написаю вам.

Тадеуш писав польською мовою, видно було по начерку, що ледве видряпував літери:

«Шановний мій брате, поранений вище серця, осколок витягли, зроблено перев'язку, не турбуйся, якщо в картопля в бараці, — дай, французи голодні. Тадеуш».

Раптом Володя скрикнув:

— Хто це писав?! Я почерк Тадеуша знаю. Це не його рука!

— Писав той поляк, який вирівав осколок, — заспокійливо відповів Віктор. — Ми його не знаємо, але, очевидно, лікар, бо ходив до німців і просив бинти, вату...

— Я злякався, — з полегшенням зітхнув хлопець. — А як ви прийшли, вам сюди, як і нам до ваших бараків, заборонено!

— Після нальоту солдати кинулися лагодити свої бляндажі, для них головне — підготувати собі схованку, і зараз там панує безладдя, от ми з Оскаром і наважилися... Та й записку треба було віднести...

Потроху розговорилися...

— Пригадуєте, Вікторе, як першого разу, коли ми з Тадеушем завітали у Ільфельд, нас хотіли віддати поліції?..

— Пам'ятаю... пам'ятаю...

— А пригадуєте?..

Володі думалося: яким нетривким і несподіваним стало усе в житті.

Ансбах, Ліна, старий Оршман, в'язниця і комуністка Марта, — було і зникло без сліду.

Було і блукання над Рейном, і нескінченне шосе, снігові гори біля Бінгена і лісовий хутірець Кальтенкрайт...

Десь там залишилися Тремелі і Владек, старий зігнутий швець Міллер, який просив помилувати його жінку і дітей, коли прийдуть руські солдати.

Зник з Володиного життя і німецький лікар із своїми хижими милолицими сестричками...

А мальовничий Ільфельд з обколюченими дротом баракми французьких полонених раптом нагадав про себе несподіваною зустріччю, мовби війнуло з тих країв старими тривогами і за давнім болем. Певно, і все інше, з чим було зв'язане в ці роки його мордоване юнацтво, не зникло, — бо ж існує! — і може, доведеться іще колись зустрітися з ним...

Чому «колись»?

А зараз?

І Тремелі, і жандарми, і лікар-кровопивця — всі вони тут. Тільки набрали вигляду Шефа з його буковим кийком і офіцерів та солдатів у чорній формі з черепами й кістками на петлицях. Зараз його кров і життя потрібні були не у шпридах чи банках, а на окнах, де вже полягли сотні таких, як він...

Надворі стало зовсім темно. Поки молоді люди розмовляли, літній Оскар з тривогою поглядав крізь відчинені двері. Володя помітив це. Витяг у себе з-під голови сім чи

вісім картоплин і віддав гостям. Ті тремтячими руками почали ховати дорогоцінний подарунок за пазуху. Хлопець обернувся в глиб барака і спитав:

— Є ще у кого картопля? Я віддам.

Запала тиша, ніхто не відповів. Але потім майже кожний знайшов для французів по кілька картоплин.

Уночі Володя не спав. Дуже боліла нога. Німці послали кілька снарядів союзникам. Незабаром звідти почали відповідати. З розривів можна було визначити, що б'ють гармати великого калібру. Американські артилеристи, очевидно, намагалися намацати позиції ворога: снаряди вибухали то не долітаючи лісу, то перелітали і падали десь далі. Якийсь немолодий чех, побоюючись, що влучать у барак, раз у раз виходив надвір; услід за ним й інші підвелись, одяглися. Раптом один із полонених вбіг назад до барака і сказав Володі, що до нього знову прийшли.

Ніяк не міг втямити, хто може завітати серед ночі та ще й під час обстрілу.

— Нехай ідуть сюди, хто там.

Мерехтливе світло каганця впало на постать, яка наближалася до нар. Це була... Ніна! Забруднена, в самій спідній сорочці, коса наполовину розплетена, в руках величезний вузол.

— Боже мій! — злякано вигукнув Володя. — Як ти сюди пробралася! Та ще з таким клуном!

Ніна стояла мовчки, дивилася на Володю і плакала.

Він розсердився, хотів вилаяти — адже її могли застрелити, — але в дівчини був такий нещасний вигляд, що не вистачило духу.

Ніна розповіла крізь сльози, що того ж вечора довідалася про поранення Володі й Тадеуша. Зранку спробувала пройти у ліс, але вартовий не пропустив. Плакала, просила — тільки на пару хвилин! — не пустив. І ось вирішила пролізти вночі повз пост, — і пролізла.

Вона розгорнула клунок і висипала з нього купу картоплі.

«Мила, хороша дівчинко! — подумав Володя. — Знали б хлопці з барака, як ти добираєшся, на руках принесли б...» Посадив її біля себе, гладив обличчя, коси, руки...

Потім Ніна дістала бинт, вату, якийсь лікувальний порошок. Відмочила ганчірки на рані, — якби хтось інший віддирав їх, Володя кричав би не своїм голосом, — але зараз терпів...

Після перев'язки стало легше, всього охопила незвичайна тепла кволість... Навіть не почув, коли пішла ця мила смілива дівчинка.

Уранці товариші розповіли, що після того, як заснув, Ніна ще довго сиділа й дивилась на нього. Врешті підвелась і сказала: «Я знала, що йому полегшає, нехай спить, не будить». Двоє полонених зголосилися супроводити її і благополучно вивели за пост.

Двері були відчинені, бо люди щойно повернулися з роботи. Володя не помітив, як серед мешканців барака промайнула ще одна постать.

— Добрий вечір, Володимире! — почув біля себе. — Як твоя нога? Краще?

Біля нього стояв Віктор.

— Французи дякують тобі за допомогу, за картоплю... Раніше, в Ільфьєлді, багато хто одержував посилки з дому, тепер це скінчилося, німцям не до посилок. А тут майже нічого не дають, доводиться голодувати. Ми ж на окопах недавно, не знаємо, де можна щось добути...

— Хто нам допоможе, якщо не ми самі! — відповів Володя. — Маємо виручати один одного. Кепсько, що лежу зараз, не годен вийти. Але друзі не забувають...

І він розповів про самовідданість Ніни. Помітив, що очі в молодого француза заблищали. Потім гість похилив голову і, здавалося, перестав слухати його.

— Вікторе? Що з вами?

— Нічого... — тихо промовив француз. — Якби, Володимире, ви знали... За ці роки в Німеччині, особливо в останній час, я добре пізнав радянських людей...

Колись, до війни, ми у Франції з острахом говорили про більшовиків, які не знають ні релігії, ні культури. Особливо багато наслухався цього в семінарії. І от, навіть у полоні, зустрічаючи ваших людей, спочатку тримався осторонь.

Потім потрапив до Ільфьєльдського табору. Працюючи у маленькому селі Руензац, переконався, що це зовсім не такі люди, як нам розповідали... Щиро подружився з однією киянкою, і вона відкрила мені очі на багато речей. Тепер нас розлучили, але я весь час бачу її, особливо тяжко стає вечорами, здається, Надійка ось-ось має прийти до мене в ліс...

У Франції є багато гарних і розумних дівчат, але, мабуть, жодна з них не змогла б замінити мені цю україн-

ську дівчину, в якій стільки доброти, людяності, якоїсь душевної лагідності і самовідданості,— усього того хорошого, чим природа обдарувала ваших людей. Наші, якщо сказати коротко, хоч експансивніші, але жорстокіші.

Володя боявся перебити француза. Невільники, які були в бараці, теж слухали розповідь юнака, хоч і не дуже розуміли німецьку мову.

А Віктор говорив і говорив про Надійку, яка вдихнула в нього нове життя, відірвала від облудного бога, про свої терзання в розлуці. Певно, йому давно хотілося висповідатись, як звик робити з дитинства, але тут не було колишніх наставників, в яких до того ж зневірився, і тепер прагнув відкритися такій людині, що могла б поспівчувати. Розповідав, що зрозумів, у чому сенс життя, зрозумів, як дурили його в семінарії,— і, слухаючи його, Володя вже не міг зневажати цього молодого француза за те, що він колись служив церкві...

— Німці в Руензаці хоч і були побожними католиками,— говорив далі Віктор,— але виявились дуже поганими людьми. Особливо знущалися з Надійки... Хазяї знали про нашу дружбу і робили все, щоб згубити дівчину, розлучити нас.. А я,— зітхнув юнак,— був безсилий що-небудь змінити. Тепер вони зробили свою справу, вивезли мене з Ільфельда... Дуже непокоюся за Надійку... За себе я не боюся... Страшно подумати, що з нею...

Володя не знав, чим потішити Віктора, чим заспокоїти. Нарешті промовив:

— Треба поміркувати... Може, щось і придумаємо. Якось подамо їй звістку про вас...

Віктор безнадійно махнув рукою, і хлопець нічого більше не сказав, розуміючи, що його біді нічим не зарадити.

Намагаючись відвернути гостя від тяжких думок, спитав, коли відправили на окопи французьких військовополонених, де побував дорогою, чи всіх вивезли з Ільфельда.

— Не всіх,— відповів Віктор.— Насамперед тих, хто не догодив властям або господарям. Про мене теж, очевидно, «подбали» хазяї, особливо — була така — фрау Ельза,— гірко посміхнувся він...— З Ільфельда нас спочатку відвезли на окопи в район Люксембурга, потім перекинули на південь, до Саарляутерна. Там пробули тиждень. І знову посадили у поїзд. Його дорогою розбомбили. Залишилося живими біля двохсот чоловік, і тоді нас відправили далі машинами. Потім сто чоловік забрали, далі — ще сорок, а решту погнали сюди...

Віктор не встиг закінчити, як вбіг один з полонених і гукнув, що якихось двоє офіцерів разом із Шефом ходять по бараках.

Не попросившись навіть, француз миттю зник.

До барака зайшли гітлерівці. Шеф сказав Володі:

— Слухай і перекажи усім. За лісом уночі копають картоплю, це ви знаєте...

Хлопець кивнув.

Звертаючись до офіцерів, Шеф зло пробурчав:

— Нічого іншого, а про картоплю вони добре знають!.. Ця картопля,— говорив далі Володі,— заготовляється на зиму для німецької армії. Ви розумієте, що це значить?! — визвірився охоронець. Потім додав тихіше: — Якщо когонебудь побачу на полі чи дорогою знайду картоплю, розстріляю на місці. Якщо знайду у бараці — розстріляємо кожного десятого! Ти добре зрозумів, чи не розумієш цього?!

Володя слухняно відповів, що зрозумів і всім перекаже.

— Зараз же! негайно! — закричав Шеф і почав штовхати кийком тих, хто вже спав: — Спите, як удома на пуховиках, а ми маємо ходити цілу ніч, сакраменто!

Люди схоплювалися. Не розуміючи, що коїться, витрішували злякано сонні очі. Двоє офіцерів мовчки дивилися, як, сидячи на нарах, Володя переказував товаришам слова Шефа. А той у цей час хапливо нишпорив по бараку, заглядав під нари. Ліворуч, біля стіни, в кутку, стояло кілька казанків, каструльок, кухлів. Шеф перекинув усе кийком, оглянув.

Володя сидів, як на голках,— адже в головах у нього була картопля, яку принесла Ніна. І коли гітлерівці на решті пішли, нічого не знайшовши, його почало тіпати, як у лихоманці. «Та пронесло ж,— думав хлопець, намагаючись спинити дрож.— Під час обшуку сидів спокійно, а зараз чомусь всього тіпає». Він заспокоював себе і ніяк не міг заспокоїтись...

Петроху Володя почав ходити. На лінії німецької оборони було без змін, якщо не брати до уваги того, що союзники безперервно обстрілювали окопи і бранців гинуло все більше й більше.

...Незабаром люди пережили тяжку трагедію. З барака, розташованого далі у лісі, утекло троє поляків. Подробиці переказав Віктор, який підслухав розмову солдатів.

Утікачам вдалося пройти сто кілометрів від табору в тил. Потім зустріли машину, яка збирала по селах у бауерів бідони з молоком і звозила на молочарню. Умовилися з водієм, що допомагатимуть вантажити бідони, а потім той підвезе їх до залізничної станції, що майже по дорозі.

Коли здали молоко на завод, шофер замість станції завіз цих хлопців на подвір'я жандармерії. Утікачі зрозуміли його підступність занадто пізно. Тепер їх привезли назад у ліс...

Есесівці зібрали увесь табір, на окопи нікого не погнавши. Приїхало ще близько п'ятдесяти солдатів-автоматників. Усіх бранців виладнали на галявині й попередили, що кожний, хто спробує бунтувати, буде застрелений.

Тихо шелестів ліс. Нечасте в цю пору року сонце пробилося крізь хмари і заливало галявину м'яким теплим світлом. А у Володі в жилах холола кров.

На узліссі було викопано яму, і біля неї вже поставили утікачів. Володю, Віктора та ще чоловік п'ять невільників, які володіли німецькою, примусили перекладати своїм людям наказ про страту поляків за спробу втекти.

Оточені солдатами, люди мовчки дивилися, як гинуть їхні товариші. Тільки очі та стиснуті кулаки виказували їхній гнів і безсилу ненависть.

Перед смертю один із приречених, звертаючись до когось у натовпі бранців, вигукнув: «Янеку, передаси додому, прощайте всі, помститься за нас...» — Він хотів іще щось сказати, та не встиг — ударив залп автоматів, і все скінчилося...

Дерева і люди раптом здалися Володі чорними, немов обвуглені.

Ці автоматні черги довго гули у голові хлопця. Не знаючи, як розвіяти тугу, не маючи поруч Тадеуша, він пробрався того вечора до Віктора.

У бараці французів стояла гнітюча тиша. Бранці мовчали, а коли й зверталися один до одного, то пошепки. Кожний думав своє...

Глянувши на Віктора, Володя злякався: молодий француз став мовби нижчий на зріст і матове, бліде обличчя його теж наче почорніло. Згорбившись, склавши біля грудей руки, він сидів на нарах; Володю немов не помітив.

«Невже молиться? — здивовано подумав хлопець. — Невже знову звертається до бога?»

— Вікторе!

Той підвів на гостя відсутній погляд.

— Ви що, молитесь? — тихо спитав.

Француз похитав головою.

— Ні... Мені дуже хочеться помолитися за душі страдників, але,— Віктор опустил руки,— тепер у мене й цієї розради немає... у мене немає віри...

— Так,— погодився Володя.— Ніякими словами, піякими молитвами уже не зможемо допомогти тим нещасним... Але ми повинні рятувати живих, треба щось робити, інакше всі тут загинемо.

Віктор мовчав...

Незважаючи на сувору заборону, Володя все ж таки приніс французам десятків зо три картоплин і пообіцяв, що вночі ще роздобуде. Бранці оточили його, дякували, тиснули руки. Тільки Віктор так і не підвівся з нар.

7

Хоч Володя і шкандибав сяк-так, але копати ще не міг, лежав у бараці. Тільки те рятувало, що знав німецьку, і охоронці використовували його як перекладача.

Поки товариші були на окопах, кульгаючи, підмітав барак, мив довгий, збитий з дощок стіл і лави.

Радий був, що не працює на ворога, але в порожньому бараці, недужий, відчував себе страшенно самотнім, покинутим і беззахисним. З нетерпінням чекав на товаришів.

Цього разу один з них, повернувшись з роботи, сказав: — За лісом, біля болота, тебе сьогодні чекатиме Ніна. Сюди вона ніяк не може пройти.

Тамуючи біль у носі, Володя пробрався до Віктора, щоб спитати, чи не зможе той піти з ним, бо йому важко ходити далеко без допомоги.

Віктор погодився. Умовилися вийти з барака французів по одному й зустрітися на шляху.

Все йшло добре. Підтримуючи Володю під руку, Віктор незабаром довів хлопця до болота.

Згори ця місцевість схожа на сіножать, але з-під трави виступала вода, і вся долина аж до лісу була багниста. Коли людина йшла, здавалося, що земля під ногами ходором ходить. Це була трясовина. Товариші обрали цей шлях, щоб не зустрітися з німецькими солдатами, які уникали згубне місце.

Ніна вже чекала. З кожною зустріччю ця дівчинка ставала Володі дорожчою, ріднішою.

У цій чистій дружбі двох молодих людей, яка народилася із спільних страждань, спільних надій, у спільній боротьбі, було багато поваги, товариської вірності і самовідданості — почуттів, які непомітно переходять у взаємну захопленість. Можливо, саме таку дружбу і називають першим, ще не усвідомленим коханням...

Хлопець познайомив Ніну з Віктором, який довго не випускав її руку з своєї.

— Отак і ми, — гірко промовив француз, — зустрічалися із Надійкою. Увечері хотілося все кинути й бігти, бігти у ліс, щоб побачити її, поговорити, побути разом...

Ніна розповіла, що трохи на південь від них працює на окопах багато російських хлопців. Гітлерівці посилено замінують цю оборонну лінію. Можливо, збираються відступати, а може, навпаки, думають закріпитися тут...

Володя й Ніна жваво розмовляли, а француз мовчки дивився на них і усміхався. Не розумів мови, але Володя пообіцяв, що перекаже бесіду пізніше, бо тут по-німецькому говорити небезпечно — можуть підслухати.

Потім Ніна поскаржилася, що німці почали стежити за дівчатами, майже кожному корзину з картоплею супроводять аж до машини. Володі згадалося, як обшукували Шеф з офіцерами бараки і як він ризикував, сидячи на постелі, де було сховано картоплю...

Незабаром Ніна попрощалася і пішла...

Через декілька днів Володя й Віктор ще раз зустрілися з нею, і дівчина говорила про мінування, про те, що солдати знімали міни, потім знову ставили, що ніхто не знає, чому вони так роблять.

Володя сказав, що спробує довідатися, для чого замінують лінію. Якось уже розповідав Ніні про Людвіга і тепер пообіцяв викликати його на відвертість...

Друзі поверталися нічним лісом по глухих стежках. Йшли, насторожено вглядаючись у темряву, ковзаючи нечутними тінями. Смерть могла чекати за кожним деревом, за кожним поворотом.

І все ж їхні почуття посідав не тільки страх перед гітлерівцями, не лише думка про картоплю, яку вони несли і яка рятувала від голодної смерті товаришів.

Віктор весь час поривався заговорити, але, розуміючи, що розмовляти дорогою не можна, на першому ж слові замовкав. І тільки коли преслизнули в барак, звільнившись від своєї ночі, промовив:

— Після кожної зустрічі з Ніною я усе більше думаю про свою подругу. Так стає жаль її, так болить душа. Хочеться все покинути і летіти в далекий Руензац... Ах, яка я погана людина, Володимире, який жорстокий!

Хлопець уже звернув увагу, що Віктор щось ховає в душі, чогось не договориє, коли згадує Надійку. Але запитувати було незручно.

— Ах, який я був жорстокий! — скрушно повторив француз. — Якби знав, що нас розлучать, ніколи так не вчинив би!.. Але ж думав — завжди будемо разом...

Вони вийшли з барака і стали під темною стіною. Холодний вітер гуляв у гілках, розгойдував верхівки дерев. Ніч гнівно переверталася у своїй незатишній постелі, у повисті вітру вчувався стогін і крик, і далеке ревіння.

— Що ж ви такого зробили, Вікторе, чого караетесь? — наважився спитати Володя. — Не схоже, щоб були ви жорстокою людиною.

— Я дуже любив її, — замість відповіді промовив француз. — А зараз люблю ще сильніше. Якщо війна помилує нас, я знайду її, хоч би де! Нехай на небі, нехай під землею, але будемо разом!..

Володя, бачачи, що товаришеві не до нього, легенько потиснув йому руку біля ліктя і пошкандибав у барак.

Уже лежачи на нарах, згадав слова Віктора про те, що слов'янські жінки дуже лагідні, м'якої вдачі, а чоловіки, — на відміну від експансивних, палких французів та італійців, — більш стримані, твердого характеру і легше переносять розлуку.

«А й справді, — подумалося хлопцеві, — таких, як Віктор, теж можна зарахувати до людей дуже м'якої вдачі».

Якось опівночі Ніна несподівано прийшла просто у барак. Володі і приємно було її бачити, і страшно за неї.

— Ти уявляєш собі, де знаходишся! — розгнівався він. — Уявляєш, якщо спіймають у лісі, та ще з картоплею!..

Але Ніна не дала говорити, іронічно буркнула:

— Потім прочитаєш мені техніку безпеки, а поки що слухай. Дівчатам спішно треба трохи бензину... Ні про що не запитуй, потім розповім усе, дуже здорово буде! — І, залишивши літрову пляшку з-під пива, так, як і з'явилася, враз зникла.

Володя тільки знизав плечима.

...Наступного дня він пішов до Віктора. Коли ходили з усіма на окопи, і Людвіг дорогою якось натякнув йому

про плани німців — вони, очевидно, сподіваються зимувати на цій лінії.

— Сидіти й чекати, поки нас поб'ють, немає ніякого сенсу, — резюмував Володя.

— Що ж ви пропонуєте? — спитав француз.

— Бесідував з одним італійцем. Дуже цікава освічена людина. Добре знає російську і ще кілька мов, колишній вчитель. Цей італієць вважає, що звідси можна перейти лінію фронту і потрапити до союзників. Шкода, немає Тадеуша, той відразу вирішив би, як нам бути.

— Перейти на той бік заважає ріка Мозель, — зауважив Віктор. — Щоправда, кілометрів за двадцять звідси є човнова станція, вона не працює, але кілька човнів на березі залишилося. Човни я бачив, коли рив там окопи... Та Мозель дуже швидка річка, може віднести далеко вниз...

— Не біда, — заперечив Володя. — Гребти я вмю, якщо весел нема — дошками вигребемо... Все одно висадимось на тому березі, у союзників... Візьмемо ще кілька хлопців, я та ось ви...

— Я не піду з вами, — тихо вимовив француз.

— Чому?!

— І місце я знаю... Район Меца — земля французька, німці сялою приєднали її до себе. Я часто бував тут в дитинстві, на канікулах. Неподалік Меца жив мій дядько Огюст. Мені було б легко орієнтуватися, але я не зможу тікати з табору — на це потрібні сміливі люди.

— Гуртом не страшно, — палко переконував Володя.

— Треба порадитися з Оскаром, він старший віком, має життєвий досвід...

— І Оскар підтримає. Іншого виходу немає, Вікторе... Треба боротися, навіть ризикувати... Загинути, не спробувавши врятуватися, — доля нікчемних людей. А ви ж не такий, Вікторе!.. У нас є гарна казка про двох жабок. Одна не здавалася і вискочила на волю, а друга опустила лапки і потонула. Якби ви знали, скільки разів смерть стояла біля мене! Але я опирався. Може, тому досі живий...

— Я поговорю з Оскаром, — ухильно повторив француз.

— Гарзд. Тільки не відкладайте надовго... Тепер друге: приходила Ніна, просила допомогти...

Віктор стрепенувся, для цієї дівчини, що своєю появою нагадувала йому про втрачену кохану, був готовий зробити все.

— Сьогодні, зараз же ходімо, добудемо де-небудь цей бензин!

— Не гарячкуйте, Вікторе, узяти його можна тільки пізньої ночі, так безпечніше.

Друзі ще довго міркували, де і як дістати бензин. Біля бліндажа є мотоцикли, бронетранспортери, але там — вартові. Віктор згадав, що бронетранспортери замасковані гілками, можна пробратися під ці гілки і непомітно наточити бензину.

— Гаразд, — погодився Володя. — Але як набрати бензин у пляшку? Добре, якщо там стоять каністри; бо, щоб наточити з мотоциклів, потрібен шланг.

Вирішили залишити цю справу на наступну ніч. Бліндаж був неподалік від барака французів, і Віктор обіцяв удень усе роздивитися...

На зворотному шляху Володю помітив патруль. На щастя, це сталося поблизу його барака. Почувши окрик солдатів, хлопець зупинився і став пояснювати, що ходив до сусідів по бинт, перев'язувати ногу.

— З якого ти барака?

Один із патрульних привів Володю в барак, спитав, де його місце. Пересвідчившись, що хлопець сказав правду, закурив, посидів трохи й пішов. Володя полегшено зітхнув і зібрався лягати. Але який був його подив, коли через декілька хвилин йому сказали, що за баракком чекає Ніна!

Немов ошпарений, вибіг надвір.

— Ну, знаєш, тобі треба було народитися хлопцем, та й не кожен хлопець такий сміливий!

— Компліменти потім, — відповіла Ніна. — А поки що візьми оце, — і вона простягла невеличкий кусок гумового шланга. — Правда, у двох місцях він порваний, але може стане в пригоді.

— Ти немов підслухала нашу розмову з Віктором, — мало не скрикнув Володя. — Якраз шланг і потрібен.

Він зручно вмотився на поваленому дереві, думав трохи посидіти, погомоніти, але дівчина відразу підвелася:

— Німці стали помічати, що я десь зникаю... Не можу бути й хвилини.

Пішла, навіть не дозволивши вивести її з лісу...

Була друга година ночі, коли Володя вирушив до барака французів. Віктор уже чекав надворі. Мовчки потиснув йому руку, і вони нечутно заглибилися в ліс.

Рухалися повільно, обережно, товсті буки добре ховали їх. Чим ближче підходили до машин, тим дужче билосся серце. Найголовніше — помітити вартового, щоб потім

стежити за ним. Друзі зупинилися метрів за десять від машин і сховалися за кущем.

Довго чекати не довелося, — вартовий повільно простував дорогою, що тяглася за кілька метрів від бліндажів.

Тільки-но вартовий минув їх, Віктор схопив пляшку, шланг і, пригинаючись, пішов до бронемашини. Володя подумав: «Гаразд, нехай дійде туди, а потім і я рушу. По одному краще, ніж разом». Але в цей час до нього долетіла неголосна розмова, сміх. Це були вартові, які зустрілися, і тепер разом поверталися до бліндажів. Довелося затаїтися і чекати.

Біля крайнього бліндажа солдати посідали, про щось тихо розмовляючи. Володя буквально вріс у землю, тривожно думаючи: «Невже Віктор не бачить їх і вилізе з-під гілок!»

Через деякий час біля машин щось легенько стукнуло. У Володі завмерло серце, він навіть заплющив очі — здавалося, що німці замовкли і прислухаються разом із ним. Але, опам'ятавшись, побачив, що вони так само, як і досі, сидять і тихо гомонять.

Минали хвилини. Вони здавались годинами. «Не можуть же фріци сидіти до ранку! — думав хлопець. — Але чому вони все ж таки так довго на одному місці? Це ж вартові, котрі повинні обходити свої ділянки?!» Він став мерзнути. Ноги, бік, на якому лежав, плече, здавалося, прилипли до холодної землі, вкритої слизькою рососою.

Нарешті солдати підвелись і розійшлися у різні боки. Володя хотів був рушити до машин, але Віктор, так само пригинаючись, уже поспішав назустріч. Ухопивши товариша за руку, потяг його глибше в ліс.

Тихо зайшли до барака французів. Усі спали. Віктор мовчки витирав обличчя сорочкою, піт з нього котився градом. Володя пошепки спитав, чи бачив він вартових.

— Звісно, бачив, — відповів француз. — Я був ближче, ніж ви, тому й почув їх раніше. Шлангом нічого не зробив би — він короткий. Та й не потрібен був, там стояли дві каністри. Одну з них я відкрив. Кришка відскочила і стукнула. Я вже хотів стрибнути й тікати, але вчасно стримався, солдати, очевидно, не звернули уваги.

— Ось бачите, Вікторе, який ви відважний! А не були впевнені у собі! — промовив Володя і, потиснувши йому руку, вийшов з барака. Узяв пляшку, залишену біля дверей, і чагарниками рушив до себе в барак.

Уже лежачи на нарах, міркував, нащо дівчатам бензин, чому Ніна нічого про це не сказала? Ставив собі запитання, але відповіді не знаходив.

...Вранці, так само, як і тоді, коли вперше довідався про появу наших дівчат, дорогою на окопи відстав від колони і забіг у кірху. Швидко передав Ніні пляшку. Дівчина вдячно посміхнулася, і Володя помчав назад, боячись, щоб Шеф не помітив його відсутності...

Минуло два чи три дні, і на лінії німецької оборони раптом ніби настав кінець світу. «Нарешті! — зрадив Володя. — Пішли американці у наступ!»

Усе почалося близько десятої вечора. Далеко в лісі земля загула від сильних вибухів, які охопили великий район. Ніхто не міг зрозуміти, що робиться. Серед німців зчинилася паніка. Попід лісом дорогою мчали у напрямі села бронемашини. Через деякий час ліс оточили солдати. Полонені вирішили, що готується відступ і їх будуть виганяти десь далі...

До ночі вибухи повсюди припинилися. Земля перестала гудіти і здригатися, дерева заспокоїлися, і тільки зимовий вітер гойдав їхні гілки.

Проте гітлерівці не втихомирювалися. Увесь ліс роївся солдатами, як мурашник. Цілу ніч гуркотіли транспортери, ревли автомашини. У бараках теж не спали і боялися виглянути за двері, хоч, певно, німцям було не до полонених.

Кінець кінцем Володя наважився і тихенько вислизнув надвір. Притаївся у темряві біля стіни і почав прислухатися. Вітер доносив рикаючу мову солдатів, але слів розібрати не міг, тільки з інтонацій здогадувався, що німці дуже збуджені.

Постояв з півгодини, промерз до кісток і вже збирався шмигнути назад у барак, так нічого й не розвідавши, коли побачив Людвіга.

Тихенько підійшов до нього.

— Скажіть, будь ласка, Людвігу, що сталося? — спитав, коли наглядяч зупинився і упізнав його. — Відступ?

Людвіг похитав головою.

— Ні... Хтось підпалив будку в селі, де лежали міни. Від цієї будки почали вибухати міни, поставлені на лінії. Загинуло багато солдатів, машин, зруйновано дорогу через село, будинки, кірху...

— Кірха?! Там були наші дівчата! — скрикнув Володя. — Що з ними?

— Не знаю, — відповів Людвіг і, помовчавши, додав: — Либонь, загинули... Ті, хто підірвав лінію, очевидно, не знали її розташування, могли й самі загинути... Приїхала спеціальна комісія, але установити нічого не можна. Відомо тільки, що будку підпалили. А від кірхи, яку теж було заміновано, каменя на камені не залишилося...

Ніч, наповнена чорними свічками дерев, гойднулася і закрутилася перед Володиними очима. Похитнувся і, якби не Людвіг, упав би. Але той уже все зрозумів. Нічого не сказавши, узяв хлопця за плечі, підвів до дверей барака і підштовхнув усередину...

Володя відчував, як по обличчю біжать сльози, і не міг їх зупинити.

Упав на свої нари і закам'янів...

Дівчат на лінії оборони ніхто більше не бачив, майже всі вони відразу загинули, а тих, які були поранені, розлютовані гітлерівці добили.

Подробиць цієї події полонені довідатися не могли. Людвіг і сам знав лише те, що відбулося після вибуху. Могли тільки здогадуватися тепер, нащо був потрібен Ніні бензин — таємницю дівчина забрала з собою, не встигнувши поділитися з друзями.

Після загибелі Ніни Володя став як не свій: несподівано задумувався, розмовляв сам до себе. Віктор, довідавшись про цю трагедію, довго мовчав і дивився на товариша очима, повними сліз, потім сказав:

— Ми помстимося за всіх. Земля, що на ній стоїмо, французька. Німці тут убивали наших, виганяли, розширювали свою територію. Люди, які лежать у цій землі, також просять, щоб за них помстилися, і ми це зробимо.

Француз простяг руку, і Володя міцно потиснув її.

— Я добре зрозумів, де справедливість, а де її нема, де друг, а де ворог, — додав він. — Першою відкрила мені очі Надійка, і я вже не буду підставляти праву щоку, коли вдарять по лівій.

...Тепер полонених виводили строем, Суворо було наказано з бараків увечері не виходити. Якщо помітять кого-небудь, стрілятимуть без попередження.

Італійців та французів перевели ближче до слов'янських бараків. Невільників попередили про кругову відповідальність. Кого побачать увечері в лісі або біля дороги, буде убитий, але відповідатиме за нього і весь барак, з якого цей полонений вийшов. Для друзів становище полегшувалося тільки тим, що віднині на окопи гнали усіх разом.

Отже, Володі не треба було пробиратися вночі до Віктора — бачилися щодня, завжди намагаючись іти поруч.

...Якось надвечір полонені поверталися з окопів вузенькою, покрученою у горах дорогою. Йшли один за одним. З-за поворотів та скель не видно було всіх людей, і колона невірників довгою змією звивалася між горбами.

Попереду ступав Шеф, ззаду, замикаючи процесію, — Людвіг. Володя ще трохи кульгав, і тому плентався разом з Віктором у кінці колони. Час від часу друзі відбігали вбік, заходили за обочину на грядки і рвали ріпу. Ріпа виросла велика, бранці різали її на скибочки, ховали за пазуху і жували на ходу. Намагалися йти якповільніше, щоб дорогою побільше з'їсти. Людвіг удавав, що не бачить їхніх виходів зі строю.

Захопившись ріпою, друзі не помітили, як відстали і хвіст процесії разом з Людвігом зник за поворотом. У цей час з-за горбів, якраз навпроти болотистого луку, виїхали німці. Цілий артилерійський підрозділ посувався чомусь не від головного шляху, а немов із глибини гірського масиву. Солдати були неголені, брудні, коні забрьохані. Мабуть, проходили через якусь дуже важку ділянку. Коні тягли п'ять протитанкових і декілька великих гармат. Солдатів було небагато, більшість йшла пішки, навантажені всіляким майном.

Один із молодших офіцерів підбіг до бранців і считав, як ближче проїхати... (Куди саме, Володя навіть не зрозумів).

— Тут можна? — І офіцер показав рукою на багнисту долину. Друзі — немов змовилися, — разом, одночасно, показали на болото, підступно вкрите коричнево-жовтою травою.

Офіцер побіг далі і гукнув переднім:

— Повертайте через сіножать, так ближче, виграємо у відпочинку!

Колона почала повертати в долину.

Полонені опам'яталися, коли були вже за поворотом дороги: куди ж вони послали артилеристів — адже там драговина! Мовчки дивилися один на одного, не знаючи, що сказати. Тим часом німці в'їжджали на луг, уже були далеко від дороги, але ще й до лісу, на протилежному боці долини, не наблизилися.

Віктор схопив Володю за рукав:

— Дивись, дивись!

Від Мозеля над самісіньким лісом йшло шість американських літаків. Солдати кинулися лупцювати коней, намагаючись швидше переїхати луг і сховатися в лісі. Та чим далі, усе дужче вгрузали коні, усе глибше й глибше занурювалися в болото гармати й повозки. Офіцери й солдати метушилися, а потім все покинули й стали розбігатися.

Та не судилося їм втекти. Літаки почали скидати бомби на відкриту місцину, водночас обстрілюючи німців з кулеметів. Високо в небо злітали величезні брили землі разом з водою, людьми, кіньми, технікою. З лугом робилося щось жахливе.

Володя і Віктор лежали під горою, притиснувшись один до одного, спостерігали за тим, що творилося на лузі. Колона полонених ще не встигла повернутися в табір, і, як тільки американці почали бомбувати долину, усі сховалися за скелями уздовж дороги.

Потім літаки пішли до лісу, і звідти незабаром долетіли вибухи й стрілянина.

Коли розвіявся дим, друзі побачили, що сіножаті уже немає: усе навколо було чорне, утворилися якісь великі горби, ями, повсюди стояла вода... Не було й німців. Цілий військовий підрозділ, до останнього солдата, пішов у чорну твань...

Через деякий час, згадуючи цю подію, Володя сказав Віктору:

— Так, німці уже не схожі на тих, що наступали колись із засуканими рукавами!

— Скажи, Володю,— спитав француз (після пригоди на болоті вони непомітно перейшли на «ти»),— нащо ти показав німцям на драговину? А якби хто-небудь із них залишився живий?! Адже ти не знав, що летять американці і почнуть бомбувати.

— А чого ти показав туди ж? — посміхнувся хлопець.

— Я й зараз не розумію, усе вийшло само собою.

— Ну, й гаразд. Не будемо про це більше згадувати.

— Але все ж картина була чудова...— зазначив Віктор.— Я вперше в житті бачив таке... Це їм за Ніну,— додав після паузи.— За Надійку, за всіх!..

...Як в'ясувалося згодом, американські літаки йшли бомбувати ліс, бо помітили там колону вантажних машин. Людвіг розповів, що грузовики везли зброю й продукти. Французи, які були на той час у бараці, скористалися із замішання гітлерівців і притягли мішок якоїсь крупи, схожої на рис, узяли два автомати й сховали в лісі.

Незважаючи на м'який клімат, вже й тут, у міжріччі Мозеля та Рейну, почалася справжня зима з холодними дощами і рвучкими вітрами. Рятувало те, що вночі топили грубку і трохи обігрівалися біля неї.

Одного такого холодного вечора Володя сидів біля грубки на буковій колодці і лагодив розбиті черевики. Раптом відчув на собі чийсь пильний погляд.

Обернувся і мало не скрикнув — від дверей барака, посміхаючись, ішов до нього... Тадеуш!

Втім не звичайний Тадеуш. Це була лише тінь Володиного друга. Виснажений, змарнілий, обличчя біле, як стіна, вилиці і ніс загострені. Тільки очі — розумні, щирі, здавалося, залишилися від колишнього Тадеуша.

Володя підхопився і кинувся йому назустріч.

Цілу ніч, до ранку, друзі не спали. Тадеуш розповів, що був недалеко від табору, в якомусь селі. Туди привозили поранених невільників. Німці виганяли на роботу людей, у яких ще були відкриті рани. А тих, котрі не могли пересуватись, кудись вивозили й знищували.

Володя поділився своїми планами про втечу.

— Нас уже є з двадцять чоловік, — шепотів він приятеліві. — Залишатися тут — значить загинути.

— Це здорово, друже! — зрадів поляк. — Я, звісно, теж піду, хоч і не зовсім зміцнів...

— На тебе страшно дивитися, — зітхнув Володя. — Багато часу мине, поки відновиш сили.

— Мрія про волю допоможе швидше одужати. А поки що треба добре готуватися...

Двадцять чотири бранці почали готуватися до втечі, збирати харчі.

Від Людвіга Володя знав, що кілометрів за сто нижче по річці є ділянка, яка вважалася непрохідною для війська і техніки. Там Мозель тече у глибокому кориті — високі береги, скелі. Німці великих сил на цій ділянці не тримають, обмежилися окремими постами. А втікачів саме це й влаштувало...

Дорогою на окопи Володя і Віктор непомітно відстали і завернули у розбите село. Незадовго перед цим Тадеуш здалеку бачив біля уцілілого будинку якогось дідка. Старий скидався на німця, але що міг робити тут цивільний німець? Адже з місцевих селян в окрузі нікого не було.

— Певно, цей дід раніше жив у селі, а тепер прийшов щось узяти або ж сховати,— сказав Тадеушу Віктор.

— Можливо,— погодився той.— Треба оглянути будинок, в який заходив німець. Дивись, знайдеться що-небудь придатне для нашого переходу, продукти, наприклад...

Тадеуш пішов на окопи. Мав попередити друзів, якщо Шеф помітить їхню відсутність.

Володя й Віктор довго тинялися по зруйнованому селі. В одному льосі знайшли великі скляні банки з вареною квасолею. Винесли їх і склали біля шляху. Пізніше знайшли півмішка муки. Вона була зіпсована, дуже гірка, але бранці забрали і її.

Нарешті опинилися біля будинку, про який згадував Тадеуш. Ставало моторошно від навколишньої картини: дорогу розбито, будівлі стояли без дахів, з великими проломами у стінах.

Будинок мав колись гарний вигляд. Віктор зауважив, що його зведено у французькому стилі. Один бік зруйнував вибух. Густий шар пилуки під дверима було порушено. Виходить, їх недавно відчиняли. Заглянули на подвір'я, обійшли кругом — ніде нікого. Тоді повернулися до парадних дверей. Володя тихенько відхилив їх.

У кімнатах стояли голі ліжка, порожні шафи. Очевидно, тут побували уже німці і полонені, бо все, що могло залишитися від хазяїв, винесено. Через довгий коридор другими дверима потрапили на подвір'я, оточене різними прибудовами і сараями.

Володя заглянув в один із них, Віктор — у інший, і відразу, вийшовши з нього, якимось злякано поманив приятеля пальцем. У сараї, на підлозі, стояв літровий кухоль з молоком, а на кухлі — великий шмат хліба, круглого, такого, який випікали в німецьких селах. Друзі нерішуче поглянули один на одного.

— Давай з'їмо,— запропонував Віктор.

Володя заперечив: не відомо, що це за харч, можливо, затруєний. Хлопець узяв хліб, оглянув, понюхав: був учорашньої або позавчорашньої випічки.

Бранці довго стояли біля кухля з молоком, гадаючи, кому могли принести цю їжу. Якщо бачили тут діда, значить, це він приніс. Але кому?!

Знову обійшли подвір'я, сараї і прибудови, усе свідчило, що тут ніхто не буває, усе було засипане уламками черепиці, вкрито незайманою пилукою...

Володі раптом згадалася зруйнована селянська хата біля

Здолбунового, де зустрівся з Іваном Остапюком. Наче постав перед очима засипаний трісками і землею колодязь, розбитий сарай із дверима, що перекошилися на одній завісі, німецька каска з водою... Як моторошно схоже лице війни і в далекій звідси українській хаті, і в цьому будинку німецького бауера!

Друзі вирішили оглянути горище в тому сараї, де стоїть їжа, а потім іти звідси. Повернулися до сарая. І обоє сторопіли: кухля з молоком і хліба уже не було! Хто ж устиг забрати його?! Володя поглядав на Віктора, а той на нього.

В цей час з-за якоїсь перегородки раптом вийшов німецький офіцер з пістолетом у руці, спрямованим на незваних гостей. У бранців очі полізли на лоб.

— Що за комедія,— розгублено спитав офіцера Віктор.— Як це розуміти?

Німець і далі стояв мовчки, не опускаючи зброю.

Побачивши на його штанях сіно, Володя про все здогадався і голосно сказав:

— Сховайте зброю, ви нам не потрібні. Ми шукали पोїсти, бо голодні.

Німець засунув пістолет у кишеню, наблизився і подав руку спочатку Володі, потім Віктору. Це був невисокий па зріст чоловік, щуплий, чорнявий, давно не голений. На ньому була офіцерська форма з відзнаками поранень, а також скісна стрічка, яка свідчила про нагородження залізним хрестом.

Спитав бранців, хто вони такі. Володя відповів, що українець, а його друг — француз. Офіцер запропонував піднятися до нього, у схованку.

За перегородкою стояла драбина, якою вилізли на горище. Там було повно сіна. Під вікном зроблено гніздо, де лежала постіль.

— Можете говорити вільно,— сказав господар, коли всі посідали.— Тут нікого не буває... Я бачив, як ви зайшли до сарая, як розглядали хліб, спостерігав згори. Старий — це мій дядько, хороша людина. Живе неподалік, от і годуює. Щоправда, йому нелегко сюди добиратися, всюди пости...

Потім незнайомиць розповів, що він — офіцер німецької армії — зрозумів усю безглуздість цієї війни і вирішив сховатися.

— Усе програно!.. Нас було трое синів у батька, двоє моїх братів загинуло, а я не хочу помирати. Ми живемо

не дуже далеко звідси, але додому зараз не можна. Наш дивізіон нещодавно направили на цю лінію оборони, і ми попали під бомби. Залізли у болото, а тут — американські літаки. Як залишився живий, і сам не втямлю. Я — місцева людина, відразу зрозумів, що опинилися у трясовині, і першим утік... А решта загинули.

Володя слухав німця і не міг позбутися думки, що десь уже зустрічався з ним. І коли той сказав про бомбардування на болоті, хлопця немов окропом облило — адже це був той самий молодий офіцер, який у лісі питав у нього й Віктора дорогу! Так, це був він! Але офіцер не упізнав їх, і Володя вирішив не признаватися.

— Пізно ж ви зрозуміли!..— зауважив, коли той закінчив свою розповідь.

— Я виконував обов'язок, як і всі,— відповів німець.

Він попросив, якщо є цивільний одяг, дати йому. У формі, та ще й офіцерській, ховатися небезпечно, а старий не може пронести великий клунок.

Друзі попрощалися з колишнім офіцером, узяли дорогою муку, банки і повернулися до лісу.

Одяг офіцерові дістали, у село поніс його Віктор. Дезертир дуже зрадів, дав Віктору хліба і свій пістолет.

Полоненим не терпілося швидше зібратися і рушити в дорогу. Адже попереду їх чекала воля. А якщо навіть смерть, то й до цього були готові. Тільки тверезий розум Тадеуша та поради старших віком невірників стримували нетерплячих. Та ось сталася біда, яка немов підштовхнула події і прискорила вихід групи: під час чергового артобстрілу загинув Людвіг.

Великий осколок влучив йому у груди. Полонені обережно віднесли пораненого на постіль із гілок. Він намагався щось вимовити, але губи ледве ворушилися, дивився на всіх осклілими очима і через кілька хвилин помер. Віктор гірко зауважив, що хороших людей завжди гине більше, ніж негідників.

Людвіг був членом нацистської партії, але полонені уважали, що ця людина випадково потрапила до фашистів, випадково опинилася у ролі наглядача. Коли рознеслася звістка, що його поранено, майже всі покинули роботу і побігли до місця трагедії. У натовпі тільки й чути було: чого, мовляв, не влучило у Шефа! Усі оточили загиблого і востаннє дивилися на того, хто чим міг допомагав знедоленим.

Нарешті все було готове для втечі. Її борошно, яке знайшли в селі, пішло на коржі — дуже гіркі, але іншого хліба не мали. Квасоллю пересипали з банок і поділили порівну, як і варену в лущайках картоплю. Віктор, що міг, зібрав у своїх друзів по бараку. Два автомати, пістолет, взуття сховали в лісі за табором.

Хоч ініціаторами втечі до союзників були Володя й Тадеуш, група старших віком поляків вирішила призначити керівником одного з своїх, як заявили вони, бувалого солдата, — Франца. Друзі не стали сперечатися, боячись, коли б усе не зірвалося.

За день до виходу знову завітав Віктор. Останнім часом він майже не відходив від Володі. Знову й знову розповідав про місцевість, особливо на тому боці Мозеля.

— Можливо, — попередив він, — фронт не стоїть на місці і на лівому березі теж є німці. Будьте обережні. А якщо зустрінете французів — нічого не бійтесь. Вони вам допоможуть...

Потім Віктор згадав про свою дівчину.

— Я з нею... — почав признаватися на прощання. — Ми — кохалися... Я розповідаю про це тому, що мені стає легше, коли говорю з тобою. Ти — хороша людина, Володю, такий, як і вона. Ти — перший, хто знатиме всю правду... Я великий грішник перед нею. Можливо, вона чекає дитину... І сам не знаю, що зі мною робилося, коли покочав її... Мені жаль, Володю, розлучатися з тобою, але я не можу йти. Не маю права ризикувати. Я повинен знайти Надійку. Без неї я не зможу жити на світі...

Зайшов Тадеуш і сказав, що на Володю чекають у сусідньому бараці. Хлопець підвівся.

— Залишуся живий, — сказав француз, — до останнього дня пам'ятатиму нашу дружбу, що народилась у такий тяжкий час... Ну, ще завтра побачимось... — І Володя пішов до сусідів, з якими мав уточнити час і порядок втечі...

Вечір останній

...ВІН, як завжди, був на своєму місці, під вікном.

Гілочка вишні тремтіла, немов божевільна. Вона билася об темні шибки, віщуючи близьку бурю.

Я з Тадеушем стояв на березі Мозеля, обіймав на прощання незабутніх французьких друзів. Мовчки прощалися над рікою, яка грізно гриміла у кам'яних берегах.

Мозель крутив розстріляний човен, і Я плакав над долею друзів...

Потім мчав, мов на крилах, до рідного Києва, і МОВ зранене, скривджене серце обмивала тепла сльоза, а губи шепотіли: «Здрастуй, воле, здрастуй, рідний край...»

1

Цілий день напередодні втечі він відчував себе погано. Надворі було холодно. Хлопець весь тремтів, боліла голова. Тадеуш сказав, що це від нервового перенапруження, треба, мовляв, спокійніше до всього ставитись. Володя хотів поділитися з товаришем, що його гнітить тяжке передчуття, але посоромився...

Нарешті настав останній вечір. Всі були як на пружинах, кожний чекав умовленого часу.

Прийшов Віктор — сумний, весь час мовчки дививсь на Володю. Розмовляти з ним не міг, бо хлопець був зайнятий: то заходили, запитували що-небудь, то викликали з барака.

Близько десятої вечора перша пара втікачів вирушила. Володя й Тадеуш мали йти останніми. Надворі була непроглядна темінь, дощ, вітер. Коли двері барака відчинялися, здавалося, за ними починався чорний вир, в якому разом з дощем божевільно крутяться дерева, люди, небо і земля.

Віктор промовив:

— Приємно горить грубка, отак сидіти б і мріяти, а люди мають іти невідомо куди. А скільки ще людей блукає по світу.

— Так, Вікторе, — відповів Володя. — Приємно сидіти біля грубки, якби це вдома. А тут треба тікати від цього «приємного тепла».

Час минав дуже повільно, з кожною хвилиною на душі ставало тривожніше.

Нарешті зайшов Тадеуш, сказав:

— Пора!

Попрощавшись із Віктором, він зник у темряві. Як домовились, кожний виходив з барака сам, минав пости і заглиблювався в ліс.

Великі краплі дощу тарабанили по даху, немов бив по одній клавіші піаніст.

Володя знав, що Тадеуш чекатиме на шляху, тож пора і йому рушати, але ніяк не міг покинути Віктора. Нарешті мовчки обійнялися, і француз, похиливши голову, пішов.

Хлопець постояв серед барака, погрів руки біля грубки. Усі вже полягали, хтось спитав, чому він не спить.

— Щось болить голова, побуду ще надворі, на свіжому повітрі, — відповів Володя. Востаннє глянув на нари, на грубку і тихо вийшов.

Постояв біля барака, оглядівся, поки очі звикли до темряви, і рушив до шляху.

Вітер вкрив землю опалим листям — хоч як обережно ідеш, все одно шелестить, — але дощ і шум вітру рятували. Хлопець ішов і думав: «Зараз тут, незважаючи на зиму, на деревах ще є трохи листя. Але якщо усе злетить, наші бараки буде видно згори літакам, як на долоні, ох, бідолашний Віктор!»

На місце усі прийшли благополучно. Кожний хвалив погоду. Світлої ночі навряд чи змогло б так багато людей непомітно вийти до лісу. Тадеуш порадив все ж таки не розмовляти, не йти гуртом і уважно оглядатися. Правда, лінію окопів полонені вже минули і опинилися немовби у нейтральній зоні — ніде навколо ні цивільних, ні військових, — але все одно треба бути обережним.

Хоч відбули день на окопах, зробили туди та звідтіль по вісім кілометрів, йшли бадьоро. Колись Володя і Тадеуш довго умовляли цих людей, поки згодились утікати: найважче — зробити перший крок, а тепер кожний почував себе якимось вільніше, ніби розкутим.

Незабаром утікачі наблизилися до якоїсь лісової дороги. Для Володі й Тадеуша це була несподіванка — зі слів Віктора, мали тепер поступово підніматися в гори без жодної дороги!

Думали-гадали, поки не почули вдалині гуркіт моторів. Відбігли убік і залягли. Три завантажені машини пройшли в напрямі до окопів.

Утікачі почали радитися. На думку Володі, слід було прямувати у тил, уздовж цієї дороги. Але Франц говорив, що треба якнайдалі відійти від укріпленого лісу, де розташовано табір, бо лісом рухається транспорт і можна наразитися на німців.

Володя не став сперечатися. Йти було гарно, навколо тиша, нікого немає. «Може, й тут проскочимо, — подумався. — Франц теж багато вештався по окопах, певно, був у цих місцях». І Франц позів усіх за собою.

Володя й Тадеуш замикали групу, могли тихенько перемовлятися.

— Поговорити б з німцем, допомогло б — він тутешній, — пригадався Володі офіцер, якого знайшли у зруйнованому селі. — Можливо, навіть приєднався б до нас.

— Це невідомо, — зауважив приятель. — Пішов би чи ні. І не дуже впевнений я у його знанні місцевості. Каже, що жив неподалік, а сам розпитував дорогу, коли простував через ліс із своїм дивізіоном. Тим більше, що в карти.

— Хоч і тутешній, але міг не знати подробиць, певно, не бував саме в тому місці.

— Та який він місцевий, — не здавався Тадеуш. — До війни тут жили французи, це не німецька земля, а Франція.

— Так. Франція. Але Віктор казав, що зовсім недалеко старий кордон. Цей німець, либонь, з того боку... Жаль, не спало на думку поговорити з ним...

Розмовляючи, друзі не помітили, що передні уже минули невисоке плато і спустилися до вузької річечки, яка перетинала їм шлях.

Похолоднішало. Почав летіти мокрий сніг, ліпив у обличчя. Володя і Тадеуш кинулися наздоганяти товаришів, які шукали броду.

Річечка заросла чагарником, тільки де-не-де залишалися невеличкі галювишки. Береги, вкриті лісом, стрімко здіймалися. Утікачі опинилися немовби у ямі. Довелося майже кілометр пройти вбік, поки знайшли вузьке місце, де річечку можна було перестрибнути.

Потім, продираючись чагарниками, почали знову заглиблюватися у ліс. І раптом наштовхнулися на якісь замасковані гілками, непомітні у темряві споруди.

Певне, пильність приспало те, що навколо було тихо, якось глухо, здавалося, тут не ступала нога людини, і нервові напруження, що охопило усіх під час виходу з табору, поступово ослабло, обережність притупилася. І от — прийшли у самісінькі руки ворога.

З укріплення пролунав вигук:

— Стій, хто тут!

Біля машин, що стояли біля дотів, заметушилися, забігали.

Утікачі залягли, готові до відсічі. Їх був чималенький гурт — двадцять п'ять чоловік! — в руках зброя: два автомати і пістолет, — і головне, у кожного віра, що німцям

приходить кінець, адже майже поруч стоять війська союзників. Здавалися собі грізною силою.

Як тільки з-за машин вибігли солдати, автомати утікачів ударили, наче по команді. Володя з Тадеушем лежали за кущем, зброї у них не було, змушені були тільки спостерігати.

Від дота відповіли безладною стріляниною, потім пролунала якась команда. Незабаром один автомат утікачів замовк, либонь, закінчилися патрони. Залишився ще один, який відстрілювався короткими чергами.

Через декілька хвилин німці відкрили вогонь з кулемета, кулі засвистіли з усіх боків. Хтось із хлопців, можливо, Франц, крикнув: «Розбігайтесь!» Про це утікачі і самі вже подумали, бо нічого іншого не залишалось.

Володя й Тадеуш кинулися навтьоки, за ними іще один — поляк Казимир. Кущами добігли назад до річечки. Володя мчав першим і, недовго роздумуючи, стрибнув у воду, Тадеуш — теж. Казимир побіг далі, певно, шукати броду. Володя гукнув його уже з того боку, але поляк не відповів, а все мчав понад річечкою. Назустріч, від лісу, застрочив іще один кулемет. Піднялася запекла стрілянина.

Тільки-но Володя і Тадеуш перебігли через дорогу, яку недавно перетнули разом з усіма, як на неї виїхало і зупинилося декілька машин. З них посплигували солдати і кинулись у той бік, звідки лунала стрілянина. Якби друзі запізнилися на дві-три хвилини, гітлерівці помітили б їх на дорозі і схопили б. А тепер, вислизнувши з рук ворога, Володя і Тадеуш чимдуж мчали лісом, подалі від згубного місця. Хоч і скуналися в холодній воді, але було жарко.

Постріли чулися і зовсім близько, відразу за дорогою,— утікачі зрозуміли, що це відкрили вогонь солдати, які висадилися з машин. Незабаром стрілянина почала затихати і вщухла.

Друзі зупинилися, не було більше сил. Володя, задихаючись, упав на землю. Тадеуш, ледве вимовляючи слова, сказав:

— Де ж хлопці?.. Я кричав, щоб бігли за нами, але вони розбіглися на всі боки. Може, з переляку не зрозуміли, хто що кричить.

— Тільки Казимир біг за нами... але чомусь кинувся уздовж річки.

Перепочивши трохи, рушили далі. Що тепер робити, куди йти? Не повертатися ж у табір, де їх чекає розстріл!

Але і в лісі ховатися неможливо. Зима, холодно. Одяг і запас харчів, що узали з собою, зопалу покинули біля німецького дота. Володя не пригадував, як він опинився в самій сорочці, Тадеуш був без шапки, обоє мокрі... До всього ж — по лінії німецької оборони зчинилася тривога, і піде не можна буде пройти навіть у тил. Що ж робити, куди податися?!

Володя запропонував почекати у лісі, можливо, ще хто-небудь з утікачів надійде, адже Казимир бачив, куди вони побігли.

— Якщо Казимир шукав брід через річечку, то наскочив на солдатів і навряд, щоб прийшов... — зітхнув Тадеуш.

Зрештою, друзі вирішили, що залишається одне: повернутися туди, звідки тікали, на територію табору. Звісно, не для того, щоб здатися ворогові, а по допомогу, яку міг подати Віктор. Це була єдина людина, що їй беззастережно готові були довірити свою долю.

Йшли швидко, гарячково. Тільки один раз зупинилися: роздяглися, гарненько викрутили одяг і знову наділи. Стало трохи тепліше, і одяг здавався вже не таким важким.

Ніч закінчувалася, коли втікачі підійшли до табору...

2

Два дні пролежали у глибокій ямі під кущем, не наважуючись вийти із своєї схованки. Вдень і вночі по лісу групами й поодинокі снували німецькі солдати, іноді й цілі підрозділи. Очевидно, відбувалася передислокація військ. Становище утікачів здавалося безнадійним.

На третю ніч Володя наважився: Тадеуш залишиться у схованці, а він пробереться до бараків.

Обходити вночі ліс, щоб зайти на територію табору від окопів, не було часу — вирішив проповзти мимо постів. Робив це дуже тихо і обережно. Подекуди подовгу доводилося лежати і очікувати слушного моменту.

Лежачи під деревами та кущами в своєму мокрому одязі, Володя замерзав так, що боявся, чи зрушить з місця. Знову й знову спадало на думку: «Скільки може витерпіти людина? З чого зроблено її організм? Здавалося, залізо і те мало тріснути б, зламатися, розсипатися, а людина тягне».

Нарешті дістався барака французів, шмигнув у нього і розбудив Віктора, який, побачивши хлопця, злякано перехрестився.

Мовчки стояв перед ним. Так тіпало, що не міг і слова вимовити: хоче щось сказати і не може.

Зігрівшись трохи, коротко розповів про все.

— Тут щось не так, — відповів Віктор. — Не міг там з'явитися пост. Я пройшов цією лінією. Там не було жодних укріплень.

— Ми перетинали дорогу, — розповідав Володя. — Потім маленьку річечку...

— Ні дороги, ні річечки не мали переходити!

Володя не хотів відразу признаватися, але зрештою сказав:

— Послухалися Франца і пішли іншою стороною.

Француз широко розкрив очі:

— Ось цього від тебе не чекав! Я так непокоївся, так хотів, щоб вам пощастило. Тієї ночі довго не міг заснути — ви не йшли з думки, навіть спробував молитися за вас — вперше за стільки часу, хоч уже й не вірю в бога... Але чого на світі не буває, коли бог спить... — Віктор навіть ледь-ледь посміхнувся якимось провипно і гірко.

Володя мовчав. Не знав, що відповісти.

— Що ж думаєте робити?

— Якби нам переодягнутись. Ну, і поїсти... А залишасться одне: йти на той бік. Якщо, звісно, знову не попадемося...

— Гаразд, вдень щось придумаємо. Я пораджусь з Оскаром, як допомогти вам...

Володя не встиг до світання повернутися в ліс. Довелось залишитися на території табору, в самісінькому кублі гітлерівців. Неподалік німецького бліндажа, у рову, наповнену наповненому водою, була перекинута вантажна машина. Під цим розбитим грузовиком він пролежав цілий день, чекаючи, поки стемніє.

Протягом дня Віктор дістав у своїх друзів одяг і харчі: у одного — кілька картоплин, у другого — сухар хліба, у третього — трохи крупи; навіть тютюну добув.

Беручи з рук колишнього церковного клерка подарунки, Володя подумав, що життя, особливо таке тяжке, вчить краще від будь-яких наставників. Тепер Віктор не просто товариш по нещастю, а справжній друг, рідна людина...

Повертаючись у ліс, хлопець боявся, що не знайде Тадеуша живим. Молодий поляк справді був у тяжкому стані: безсило лежав у ямі на мокрому, гнилому листі.

Володя почав трясти його, розтирати. Потім допоміг зіп'ятися на ноги.

— Цілу ніч і весь день крутився, щоб якось зігрітися. Але все важче й важче стало повертатися, я втомився і, втративши сили, зовсім задубів,— нарешті заговорив Тадеуш.

— Любий Тадику,— відповів Володя.— Я теж не краще почувався. Але найголовніше зроблено: маємо одяг, харчі, а наступної ночі Віктор разом із своїм другом проведуть нас на той бік.

Тадеуш із сльозами на очах обійняв хлопця.

— Недаремно ти — руський! — прошепотів він.

Пізня ніч... Погода майже не змінилася. По лісу гасав сильний холодний вітер. Верхівки могутніх буків і грабів гойдалися на всі боки і грізно гули. Лише у глибокій ямі був якийсь затишок... Чекаючи на французів, Володя розповів товаришеві усе, що довідався від Віктора.

Про невдалу втечу великої групи полонених швидко стало відомо. Багатьох солдати убили під час перестрілки, шість чоловік піймали і стратили перед очима всього табору. Тільки трьох чи чотирьох німці не знайшли і вирішили, що вони загинули в трясовині або, поранені, померли серед непрохідних заростей.

У лісовій зоні гітлерівці встановили тюремний режим, посилили охорону, збільшили кількість патрулів... По табору і навколо нього не можна зробити й кроку.

— І ось у такий страшний час двоє французів,— сказав Володя,— ризикуючи бути застреленими, повзуть зараз десь по мокрій землі, щоб допомогти товаришам...

З почуттям зворушливої вдячності згадав і про незнайому дівчину Надійку, яка зуміла викликати у Віктора повагу до радянських людей і ніби здружила далекі нації.

— Ці французи,— зауважив Тадеуш,— після війни не тільки самі повернуться додому іншими, а будуть впливати й на тих, кому не довелося зустрітися з вашими... Гадаєш, у нас, у Польщі, краще було? Теж на кожному кроці ляляли більшовиків, лякали руськими. Але у війну люди пізнали одне одного. Ваші по всій Німеччині навчили людей розпізнавати ворога, ненавидіти фашистів і боротися з ними... Скільки було втеч, скільки відбувалося у німецькому тилу різних повстань, навіть озброєних,— всюди це була робота руських, яких вішали, розстрілювали, палили, але які все одно не скорялися. А партизанський рух в Італії! Там теж

без ваших не обійшлося! — Подумавши трохи, Тадеуш додав: — Еге ж, Гітлер зробив велику помилку, що навіз до себе радянських людей. Якби їх не було в Німеччині, інших би знищив без великих зусиль...

Так розмовляючи, намагаючись вгамувати хвилювання, Володя і Тадеуш дочекалися друзів.

Оскар дуже радів: від часу втечі не бачив хлопців, навіть Володю, коли той приходив до Віктора.

— У зоні,— сказав він,— тепер робиться щось страшне. Либонь, і добре, що новий перехід фронту буде відразу ж після невдалої спроби. Німцям і на думку не спаде, що саме зараз, коли перевіряється і контролюється все, хто-небудь наважиться переходити лінію... Ну що ж,— наказав.— Ходімо, не будемо гаятись.

— Правильно,— підтримав Віктор.— Треба поспішати, маємо пройти майже двадцять кілометрів.

Спочатку пробіралися лісом, потім вийшли до того болота, де американські літаки розбомбили артилерійський дивізіон, і попрямували до села й окопів.

Французи, очевидно, заздалегідь обмірковували цей маршрут, бо йшли мовчки, не радячись.

Йти було важко. Від безперервних дощів сіножаті зовсім розкисли, полонені весь час провалювались і витягали один одного. Але нічого іншого не залишалося — тільки у таких місцях не було німців.

Навколо стояла тиша. Лише свистів у кронах дерев вітер та час від часу од союзників прилітало кілька снарядів. Володя не розумів, навіщо це робиться і що бачать американці вночі.

Невдовзі втікачі почали спускатися вниз, до села. Коло села Оскар наказав товаришам залишитися на місці, а сам рушив уперед. Коли повернувся, сказав, що від дороги долітає німецька розмова. Бранці давно знали, що вартові, патрульні відчувають себе поодинокі дуже незатишно і люблять збиратися. Так було й цього разу.

Переповзли дорогу по одному, дуже повільно. Володя бачив на розі вулиці чотирьох солдатів, вітер доносив до нього окремі слова.

Село минали дворами та закутками. Хоч не вперше блукав Володя серед руїн, але щоразу йому ставало моторошно в розбитих оселях, де гув, мовби стогнав, вітер, нагадуючи, що колись тут жили люди...

Тепер залишалося найскладніше — перейти через німецьку лінію оборони. Там стояли гармати, вкопані у землю,

важкі міномети. Та полонені знали місцевість, знали й те, що солдатів біля цієї техніки обмаль і навряд чи спаде їм на думку, що хтось пробиратиметься до фронту, в саме пекло. І все ж старалися пересуватися безшумно.

Поступово підіймалися вгору через непролазні хащі. Чіплялися за гостре каміння, розбили до крові ноги, найбільше — коліна, руки. Колочі шпички ранили обличчя; були обідрані ними з ніг до голови, — але й це не могло зупинити утікачів. Продирались до Мозеля, де була ніби нейтральна зона. На високих гористих берегах неможливо було зводити укріплення, і німці вважали, як колись казав Людвіг, ці місця непрохідними. Наблизилися до річки, що бігла в глибокому кам'яному кориті, створюючи глухий шум, який то зникав, немов розпливався, — варто було відійти вбік чи завернути за виступ скелі, — то наростав з новою силою.

Оскар весь час квапив — залишалось пройти погад Мозелем біля чотирьох кілометрів.

Останні кілометри виявилися найважчими. Багато разів доводилось відходити далеко від берега, обминаючи глибокі урвища, видиратися по скелях, спускатися по схилах. Вночі, в темряві, це було нелегко.

Нарешті підійшли до місця, де, здавалося, хтось прорізав прохід від річки до гір, спустилися в ущелину завширшки кілька метрів. Троє залишилось в ній, а Оскар попростував до води.

— Тут нікого немає, — пошенки промовив Віктор. — Але все ж треба берегтися.

Володя ще раз спробував умовити французів іти до союзників.

— Я запрявся, — суворо відповів юнак, — розшукати Надійку. Я обіцяв їй. Це справа моєї честі й мого серця... Якщо перейду з вами, мене інтернують або відправляють у тил... А війна тим часом закінчиться, і я не зможу знайти її.

— Але ж стільки пройшли, так намучилися, коли ж ви повернетесь назад?

— Назад підемо легкою дорогою, з вами не хотіли ризикувати. А не встигнемо в зону до світання, залишимося в лісі, сховасмося на окопах і будемо чекати своїх.

— А якщо раніше помітять, що вас немає?

— Ночі довгі, встигнемо... Са іра! — сказав Віктор і підняв угору великий палець. — Все буде гаразд, Володю, —

переклав по-німецькому, обіймаючи хлонця за плечі.— Так кажуть у мене на батьківщині.

...Повернувся Оскар, і всі тихо рушили до річки. Незабаром побачили невеличку бухточку, де стояли два човни. Неподалік, на пагорбі, височіла будка, в якій колись жив сторож. Тепер тут все залишилося без нагляду.

З протилежного боку Мозеля раптом вдарили гармати, снаряди із свистом шугнули над утікачами і розірвалися десь на окопах.

— Розпочали б зараз американці наступ, ви змогли б тут і залишитися,— зазначив Віктор.

— Якби знати, коли вони рушать, ці американці. Щось німці готуються просидіти тут до кінця зими.

Оскар незадоволено обірвав розмову:

— Давайте, давайте, час не жде!

Цікавий до всього Володя все ж спитав пошепки у Віктора, як це збереглася тут бухточка, човни.

— По території Франції,— відповів той,— американці, наближаючись до кордону, посувалися швидко; німці, певно, думали, що союзники з маршу форсуватимуть Мозель. Тому поспіхом вигнали з цих місць населення і так швидко пішли, що все покинули...

Утікачі сіли у човен. У ньому була вода, але відпливли благополучно.

Посувалися тихо, тільки чути було, як б'є об борт хвиля. Віктор і Оскар старалися, щоб човен не віднесло далеко течією, тому вели його носом до хвилі. Ріка була широка і швидка, високі чорні береги з обох боків — як стіни колодязя.

Пливли довго. Поступово береги почали знижуватися, ніби відходити, зливалися з чорною просторінню води, і ріка ставала безкрайньою.

«Не дуже приємно на воді вночі»,— думав Володя. Сирість пронизувала до кісток. Лякала темрява, гуркіт ріки, швидкість течії, що шалено несла ветхий човен, в який все більше набиралось води. Чомусь здавалося, що ось-ось попереду відкриється якийсь водопад і всіх їх затягне у вир.

Нарешті наблизилися до берега — суцільної чорної кручі.

Коли човен вдарився об землю, Віктор сказав:

— Добре дісталися. Правда, далеченько відпесло, але нічого, тут краще буде підійматися вгору, не так стрімко. Будьте обережні, невідомо, що на цьому березі. Тим більше — опинилися неподалік мосту. Міст зруйновано, та

все ж там хто-небудь є. Ви підете не до мосту, а від нього, у протилежний бік.

З правого, німецького, берега Мозеля, який утікачі щойно залишили, долітали короткі кулеметні черги, що глухо відлунювали серед скель.

«Либонь, у горах, все ж таки є спостережні пости, про які і Людвіг не знав», — подумав Володя, прислухаючись до цієї стрілянини.

— Поки розвидниться, — сказав Віктор, — знайдіть яку-небудь дірку в горі, печеру, щоб пересидіти день. Засвітла вивчите місцевість, а вночі рушайте далі. Німців тут не повинно бути. Але все одно не забувайте про обережність, не йдіть дорогами — вони можуть бути заміновані...

Віктор говорив, говорив, не зупиняючись, без передишки. Словами, здавалося, намагався заглушити хвилювання і своє, і товаришів. Та з кожною хвилиною і йому самому, і всім ставало ясно, що ніякі слова не допоможуть. Прийшло те, чого боявся протягом усього шляху і Володя, і всі вони — настав час, коли Віктор і Оскар мусили, можливо, назавжди, розлучитися з друзями.

Француз замовк на півслові, і всі четверо кинулися один одному в обійми.

Так, обійнявшись, довго мовчки стояли...

Потім Віктор зняв з себе військовий ремінь:

— Візьми, Володю, ти був і мені, і всім хорошим другом.

— Я теж хотів би дати щось на пам'ять, — сказав хлопець, — але в мене нічого немає, Вікторе.

— Гаразд, гаразд!.. — заспокоїв француз. — Ти в цьому не винен. Я й так завжди пам'ятатиму тебе і час, коли ми були з тобою в неволі.

Друзі ще раз попрощалися, французі сіли в човен і відпливли.

Володя і Тадеуш стояли й дивилися на річку, намагались побачити човен, але він одразу зник у темряві, бо течія швидко потягла його вбік.

— Ну чого їм повертатися, благополучно дісталися сюди, могли б і залишитися! — гірко зітхнув Володя. — Я, звичайно, розумію Віктора. Це — дуже благородна людина, і його почуття до нашої дівчини — справжня любов... Але так тривожно за нього...

— А до всього, — зазначив Тадеуш, — вони з Оскаром за час війни й полону дуже здружилися і хочуть до кіпця бути разом. З їх боку було б нечесно покинути там однополчан, а самим втекти...

Так і стояли Володя з Тадеушом, вглядаючись у темряву, в якій зник човен з їхніми друзями, не маючи сил піти від берега.

І раптом до їхнього слуху долетів якийсь удар по воді. Подумали, що, можливо, щось пливло рікою, і човен, гнаний течією, наштовхнувся на цей предмет. Чи, може, це грюкнув залізний ланцюг з великим кільцем, який лежав на носі.

Але через хвилину чи то від зруйнованого мосту, чи з-під берега вдарило яскраве світло прожектора і немовби перетяло ріку навпіл. Велика куля світла забігала по воді, трохи далі спалахнула друга.

Від несподіванки Володя й Тадеуш присіли до землі і заповзли у зарості.

Човен спіймали променем. Від ближнього прожектора ударило кілька кулеметів, і навколо човна застрибало безліч фонтанчиків. Світло погасло, потім знову спалахнуло, але трохи далі, і знову почався обстріл. Десь у горах, глухо, короткими чергами, застукотів ще один кулемет. До нього приєдналися кулемети на німецькому березі, які теж почали цьовхати по річці. Востаннє спалахнув прожектор, і утікачі побачили, що в човні нікого немає, його несла течія, повертаючи на всі боки...

Десь над ними, за горами, пролунали глухі удари гармат, і над Мозелем засвітили снаряди, які вибухнули на тому боці. Звідти, з німецького берега, почувлися постріли у відповідь.

Через декілька хвилин так само несподівано, як спалахнула, перестрілка вщухла, і все знову затихло. Тільки, як і досі, грізно ревіла ріка...

Приголомшені друзі не рухалися з місця. Тадеуш похмуро мовчав. Володя стояв і плакав, як мала дитина...

Від берега утікачі пройшли кілометрів сімдесят, але потім зрозуміли, що крутилися майже на місці. Триматися певного напрямку не могли. Дорогою зустрічалися глибокі урвища, яри, провалля, і їх мусили далеко обходити. Так петляючи, тільки на четвертий день вирвалися з обіймів гір.

Вранці п'ятого дня натрапили на широкий шлях, але йти ним боялися, бо весь був покопаний ямами, перегороджений колодами, протитапковими надовблями і, очевидно, замінований. Весь цей день і наступний брели такими місцями, де не було ні американців, ні цивільного

населення. Без води і без їжі ледве тягли ноги... І тільки на сьомий день їх підбрала машина, що нагадувала танк без башти, з колесами замість гусениць і білими п'ятикутними зірками у великому колі по боках.

Це був американський броньовик...

3

Відгриміла воєнна гроза, вщухла стрілянина па закритих полях, серед розбитих міст, затиш передсмертний крик останнього убитого на війні, погасли печі німецьких концтаборів, розвіявся дим, і осіла кіптява пожеж.

По довгих рейках бігли на схід ешелони з демобілізованими солдатами.

Постукували на стиках вагони з радянськими людьми, визволеними з неволі.

Був гарячий, осяйний серпень тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року...

...Поїзд, сформований у чехословацькому місті Пільзені, пізньої ночі минув державний кордон. В одному з вагонів всю ніч не міг заснути Володя.

Перед його очима пропливали не станції і полустанки, освітлені тепер зовсім по-мирному, не осяйні місяцем плеса річок і темне громаддя гір та лісів, а картини минулого. І перші дні, і дні останні, кожний день його неволі — кожний окремо і всі разом. То один, то другий із них, заступаючи інші, виривався на мить уперед і знову падав назад, у безодню пам'яті...

Поїзд відміряв кілометри, мости і містки, гуркотів повз роз'їзди і станції, мчав по рідній землі назустріч сонцю, що ось-ось мало зійти.

У ті хвилини, коли починав дримати, здавалося, що то не вагон біжить, а він сам відміряє швидкими ногами кілометр за кілометром, які відділяють його від рідного дому. І тоді бачив обличчя матері, бабусі, сестрички, тоді все змішувалося у нього — і сон, і ява, і рідні обличчя, і чорні постаті німців...

Та коли сонце кинуло на землю перше проміння, він уже не міг сидіти у вагоні, підхопився, вийшов у тамбур і відкрив двері.

Лани і переліски, вкриті довгими тінями, поодинокі будівлі, повз які мчав поїзд, мигтіли перед очима, ніби забираючи з собою страшне минуле. Десять далеко позаду ва-

віки залишилися і Ансбах, і Бінген, і табори, і лікар-кровопивця... Зараз, у світлі іскристого ранку, все це здавалося неймовірним, дивним, наче такого не могло й бути...

Ось зиркнули на нього порожні мертві очі «убивці Івана» і враз відлетіли, зникли за вагоном... Та чи був насправді такий звір у людській подобі? Чи це тільки привид приснився йому?! Але ж — був! Як буває кошмар, що, минувши, залишає після себе у всьому тілі озноб...

У тамбур хтось зайшов. Володя оглянувся. Біля нього стояв, так само захоплено оглядаючи ранковий краєвид, молодий солдат. У чистенькій, ошатній захисній формі, з погонами на плечах. Непідперезаною гімнастєркою, коротким чубом грався вітер, що залітав у тамбур. Солдат був, може, на рік чи два старший від нього, але на юному обличчі уже лежав відсвіт якоїсь гордої статечності і впевненості.

Володя відчув, як щемлива заздрість на мить торкнулася серця: хіба й він не міг би тримати зброю в руках!

Війна перед кожним поставила питання: який ти, на що здатний?

Відповідав, як міг. Нехай часом наївно, гарячково, хлоп'яцькому, але завжди щиро і чесно. Перед Батьківщиною теж може стати з відкритим лицем, з чистою совістю. Хоч і не пощастило йому, як оцьому солдатові, пройти через ворота пекла із зброєю у руках, рядовим Великої Відплати...

...Поїзд під'їжджав до Здолбунового, де понад три роки тому Володя тікав з невільницького ешелону. Чомусь згадалися бабусині слова: «Усе повертається на круги свої».

Хотілося промовити щось урочисте, святкове, відповідне до тих почуттів, що охоплювали його, примушуючи мало не тремтіти від хвилювання, але обернувся до солдата і сказав:

— Це — Здолбунове... Колишній кордон...

Навіть не додав: «Я тікав тут від німців».

Так несподівано для нього все швидко відходило у минуле, чітко відкреслене рукою часу, ставало якимсь простим, буденним.

Солдат кивнув головою, і Володі боляче стало від того, що все простішає, звичайніє і він навіть не знає, як сказати солдатові про те, чого зазнав і пережив.

Відвернувся і жадібно розглядав краєвид, шукаючи поглядом ліс, у якому блукав почамі. З вагона усі ліски та переліски були однакові, схожі і не схожі на ЙОГО ліс.

На станції, поки паровоз набирав води, він так само жадібно вглядався у зруйновані будівлі. Але цей розбитий вокзал був удень теж зовсім не схожий на ЙОГО станцію, на станцію, з якої тікав уночі...

Коли поїзд, минувши Здолбунове, помчав далі, знову стояв у тамбурі, підставляючи обличчя вітру, дивився на рідні переліски, на прозору далину над ланами, що вигравали у промінні ранкового сонця.

Вороги вивезли його звідси дитиною, повертався назад юнаком, що змужнів серед нелюдських тортур, перемігши смерть, яка чекала за кожним рогом,— нараз на очі набігли мимовільні радісні сльози, і зовсім по-дитячому затукотіло серце, і губи прошепотіли ті слова, які давно вже гриміли, ридали, урочисто бриніли в його душі, просилися на уста: «Здрастуй, воле, здрастуй, рідний край!..»

* * *

Вечір останній закінчився. Чорну ніч за вікном розпанахала блискавка.

Я побачив ЙОГО обличчя. Воно було і похмуре, і урочисте, очі блищали.

Тихо промовив: «От і все...»

Блискавки за вікном знесамовитіли, грім розлігся по всьому світу.

І раптом усе вщухло. Облягла тиша. Гілочка завмерла, і тихо полив дощ, перший весняний дощ.

Чоловік підвіся і розчинив навстіж вікно. До кімнати вверся шум води і п'янкий запах весни.

Дощ лив усе дужче, пахучий і щедрий...

Епілог

Приміський електропоїзд мчить нас із Надією Сергіївною до людини, яку я слухав шість довгих зраних вечорів.

За блискучими вікнами вагона буває травневий розмай, зливаючись у суцільну ніжну зелену стіну, на якій врядигоди спалахують червоні маки прапорів.

Сьогодні День Перемоги...

Ось і станція. Ми йдемо дачним селищем, що розтанувалося в лісі, звертаємо стежкою під велетенські дуби, високі мідно-зелені сосни.

Я ледве встигаю за Надією Сергіївною. Де й поділися її звичайна неквапливість і стриманість.

Нарешті маленький кам'яний будиночок паровозного машиніста, який ми розшукуємо. На чистенькому зеленому подвір'ячку нас зустрів високий білявий чоловік років під сорок.

— Здрастуйте, із святом вас!

— Із святом!

Знайомлю:

— Володимир Борисович... А це — Надія Сергіївна...

— Так ось ви яка, Надійко! — Світлі очі машиніста проймаються теплом. — Чув про вас багато... А познайомитися, бач, довелося аж через двадцять з лишком років... Прошу до хати...

Коли посідали в кімнаті, Володимир Борисович витяг із шафи листівки, металеву пластинку з витісненим на ній краєвидом міста, клаптик білої тканини з великими синіми літерами «ost» і поклав на стіл.

— Сумні пам'ятки нашої юності. Оце, — показує Надії Сергіївні, — знак міста Ансбах. Впізнасте? А ось листівки: Ансбах, Нюрнберг, є й Ільфельд...

Надія Сергіївна киває, бере пластинку, пальці її трохи тремтять. Потім відкладає вбік.

— Ви певні, що Віктор загинув, може, вони стрибнули у воду і попливли або ви не змогли роздивитися їх у човні?..

— Я не сам це бачив. Був ще Тадеуш.

— Розповідаєте, що зустрілися з Віктором на Мозелі, але ж Віллі сказав мені, у Руензаці, що французів відправили на Східний фронт, — гірко говорить Надія Сергіївна і суворо дивиться на господаря. — Може, це якийсь інший Віктор...

Володимир Борисович помовчав. Глянув на мене, немов дорікаючи, що поклав на нього таку тяжку місію.

— Його звали Віктор. Віктор Лонже. З Парижа... колишній клерк...

Надія Сергіївна рвучко повернулася до вікна, я встиг побачити, як зблиснули її враз зволожілі очі...

Увійшла господиня, почала накривати на стіл.

...Ми сиділи за святковим столом. Весна вривалася у хату сонцем, пахощами трав і перших квітів.

Володимир Борисович розповідав, як вивчився на машиніста, як своїми руками збудувався у цьому селищі.

Він так і не став художником, але в кімнаті висіло кілька пейзажів, намальованих ним...

— Володимире Борисовичу... ви розповідали про подарунок Віктора...— жінка зітхнула.— Я стільки років чекала... писала листи і — жодної звістки...

— Ах, ремінь,— немов тільки зараз згадавши, киває господар.— Так, так, звичайно...

Він повертається до шафи, якийсь час порпається там і виймає шкіряний військовий ремінь із залізною пряжкою.

Надія Сергіївна бере у руки потертий ремінь з чорними розбитими дірками і поперечною смужкою від пряжки...

Час минає. Поволі розмова жвавішає. Господар розповідає про несподівані, часом комічні ситуації, в які потрапляв на чужині, зображає розгубленість нюрнберзької пані, коли та довідалася, що везла радянського хлопця, згадує товаришів.

— Де ви зараз, незабутні друзі,— говорить він,— Анатолій, Тадеуш?.. Де ви, чи живі, фрау Сантерс, Ліна, дід Оршман?.. Чи пам'ятають малий Вілій, Софій і Ахнес полоненого радянського хлопчика?..

Як хотів би потиснути руку Ліні, Риті Сантерс.

А от одного «приятеля» з Ансбаха я зустрів тут, у Києві,— додає Володимир Борисович, і світлі очі його набирають сталевого відтінку.— Працював тоді у Дарницькому депо, щодня їздив робочим поїздом. Якось прибіг на перон перед самісіньким свистком. Помітив східець, де можна поставити ногу,— вчепився руками за поручні, їду.

І раптом бачу над собою знайоме обличчя. Але хто такий — не пригадаю. Думав, думав і таки згадав. Костя! Достеменно він! Той самий, який вислужувався перед німцями, виказав мене і якого врятував від розправи полонених, забравши до себе додому, кухар Ганс Трешер!

«Не впізнаєш мене?» — питаю, підтягаючись у вагон.

«Вперше бачу».

Але досить було йому розкрити рота, як я переконався, що не помиляюсь.

«Ансбахський табір пам'ятаєш?! Тебе звуть Костею».

«Ви помилилися,— ніби байдуже відповів.— Мене звуть не Костею, і ніякого табору не знаю».

Але байдужість була удавана. Либонь, і мене упізнав, бо в очах заметушилися злякані вогники.

Поїзд зупинився. Натовп відтиснув мене від Кості, який шмигонував десь і зник з очей.

Протягом місяця виїжджав з дому на півгодини раніше, шукав по вагонах. Але Костя як у воду впав...

Коли читаю тепер у газетах, що робиться у тій самій Баварії, у Мюнхені та й у Бонні, хочеться звернутися і до людей мого покоління, і до молоді. Хай не забувають того, що ми пережили... Бо Костя ще десь ходить по землі, а в далекій Німеччині, де наші люди стільки перетерпіли, знову розпростує щупальці коричневий спрут...

На станцію нас з Надією Сергіївною проводжали всією родиною. Ми знову йшли під високими дубами і стрункими соснами, і сонце яскраво світило нам з чистого неба. Те саме сонце, яке світить для кожної людини і яке понад двадцять років тому намагалися розстріляти фашисти...

Київ — Ірпінь, 1965—1968 рр.

ЗМІСТ

Закарбовано в пам'яті й серці <i>Микола Славинський . . . . .</i>	3
ГНАНИ КРІЗЬ МОРОК <i>Повість . . . . .</i>	16
НАВЗДОГІН ЗА ЖИТТЯМ <i>Повість . . . . .</i>	227

ВЛАДИМИР ЛЕОНИДОВИЧ КАШИН

СОЧИНЕНИЯ В ТРЕХ ТОМАХ

Том I

ГОНИМЫЕ ВО МРАКЕ
ВДОГОНКУ ЗА ЖИЗНЬЮ

Повести

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987
(На українском языке)

Редактор *В. В. Васильківська*
Художник *В. В. Машков*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *З. П. Шкода*

Информ. бланк № 3470

Здано до складання 12.08.86.
Підписано до друку 19.12.86. БФ 36232.
Формат 84×108¹/₂.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 24,78+1 вкл.
Умовн. фарбовідб. 24,833.
Обл.-вид. арк. 27,959.
Тираж 65 000 пр.
Зам. 6-369.
Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСІІ,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кашин В. Л.
К31 Твори: В 3-х т. Т. I / Передм. М. Славинського.—
К.: Дніпро, 1987.— 470 с.

До тому ввійшла дилогія «Гнані крізь морок» та «Навздогін за життям» про важкі випробування бранців у фашистській неволі, про щире кохання української дівчини Надійки і француза Віктора, яке допомагало їм мужньо відстоювати право на життя, людську гідність.

К 4702590200—227 передплатне
М205(04)—87

84Ук7-44

PROOF
READ

1